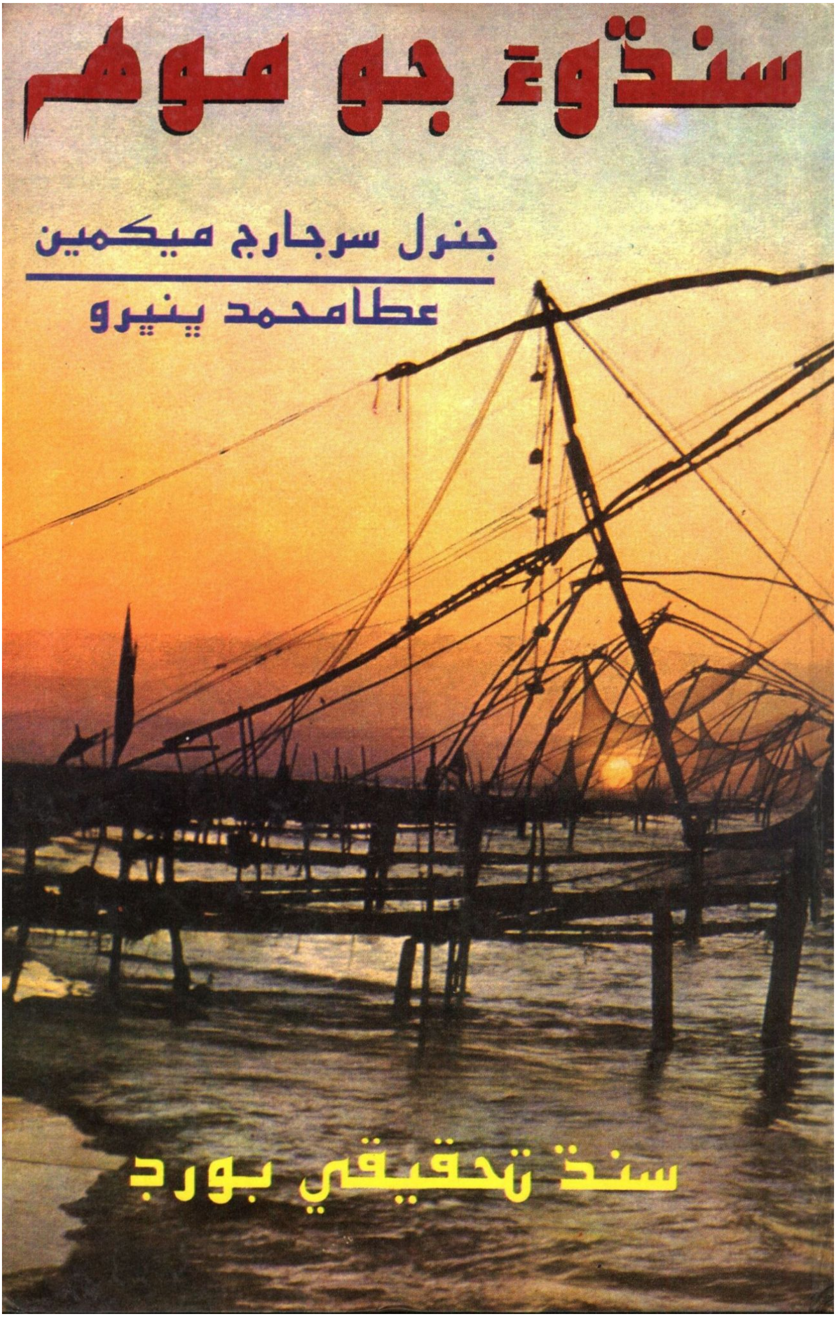

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ جو موهه

جنرل سرجارج ميڪمين

عطامحمد ڀنڀرو

سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد سنڌ

2002ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سنڌوءِ جو موھ
ليکڪ: جنرل سرچارج ميڪمين
مترجم: عطامحمد ڀنڀرو
پهريون ڇاپو: مارچ 2002
ڪيليگرافي: سائره
ڪمپوزنگ: ناز ڪمپوزر
دڪان نمبر 4- سيد آرڪيڊ، گاڏي کاتو
حيدرآباد سنڌ.

قيمت -/150
هڪ سؤ پنجاھ روپيا فقط

سنڌ تحقيقي بورڊ، ڪتاب نمبر 24

SINDHO JO MOH
TRANSLATED BY: ATTA.M. BANBHRO
PUBLISHED BY: NAZ SANAI
SHOP NO: 4. SYED ARCED
GARI KHATO HYDERABAD SINDH
Book No: 24 MAR: 2002
Per copy: Rs: 150

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڌ اکر

'سنڌ تحقيقي بورڊ' طرفان عطامحمد ڀنڀري جو سنڌ جي تاريخ بابت ترجمو ڪيل، هيءُ ٻيو ڪتاب ڇپجي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

ويجهڙائيءَ واري وقت ۾، اسان جي هن دوست سنڌ جي تاريخ تي انگريزيءَ مان ڪيترن ئي شاندار ڪتابن جو ترجمو ڪيو آهي ۽ نہ رڳو هڪ وڏي خال کي پورو ڪيو آهي پر سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترو ئي مواد پڙهندڙن کي پيش ڪيو آهي.

سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ سمورن ماڻهن لاءِ، محترم عطامحمد ڀنڀري جا ترجمو ڪيل ڪتاب نہ رڳو دلچسپيءَ جو سبب بنجندا پر ماخذن واري حيثيت رکندا. اسان جي اڪثر تاريخ، ڌارين لکي آهي. هِن قسم جو سنڌيءَ ۾ مواد اچڻ ڪانپوءِ، سنڌ جي تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙ محققن لاءِ ڪافي نيون راهون کُلي پيون آهن ۽ هو چاهين تہ انهن ماخذن کي آڏو رکي سنڌ جي مستند تاريخ جوڙڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪري سگهن ٿا.

اسان کي سنڌ تحقيقي بورڊ طرفان هِن قسم جا تاريخي ڪتاب آڻڻ ۾ گهڻي خوشي ٿيندي آهي ۽ اسان جي هيءَ دلي تمنا آهي تہ سنڌ جو پڙهيل لکيل ساڃاهہ وند ماڻهو، هنن ڪتابن کي نہ رڳو دلچسپيءَ سان پڙهن پر ڪي نتيجا ڪڍڻ لاءِ بہ سوچ ويچار ڪري پنهنجي تاريخ جون ڪڙيون ڪڙين سان ملائي مڪمل تاريخ جوڙڻ ۾ ڪو ڪردار ادا ڪندا.

ناز سنائي

حيدرآباد، سنڌ
۳۱- جنوري ۲۰۰۲ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ

١- مصنف طرفان ٻہ اکر 7

مُنڍ

٢- هندستان جي هجي 9
٣- سنڌوءَ جو موهہ 10
٤- مارڪيوئس ويلزلي جي دور وارو هندستان 14
٥- مرهٽن سان ٻي ۽ ٽي جنگ 17
٦- برطانيہ، مغل تخت ۽ تاج جي وارث طور 21
٧- نيپال ۽ پنڊارين خلاف ڪاروايون 26
٨- ڀرتپور ۽ آوا 29
٩- هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير 29

باب پهريون

١٠- پهرين افغان جنگ 31
١١- ايشيا جي حدن کي کولڻ جي ڪوشش 34
١٢- ٽہ ڏريو ناهہ 36
١٣- برطانيہ سرڪار جي حڪمت عمليءَ جو اخلاقي پهلو 39
١٤- جنگ جو نقشو ۽ فوج جو وچور 44
١٥- شاهہ شجاع جي پنهنجي فوج 47
١٦- سنڌ ۽ بلوچستان 48

باب ٻيو

١٧- سنڌوءَ وسيلي فوج جي قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانگي 57
١٨- غزني ۽ قابل 53
١٩- شاهہ شجاح پنهنجي اباڻي تخت تي 56
٢٠- ڪابل جا دوستاڻا لاڳاپا 57
٢١- سنڌ جي فوج جا حصا 60
٢٢- برطانيہ سرڪار جو سفر ۽ سندس سياسي خدمتون .... 6.
٢٣- سنہ ١٨٤٠ع وارا معاملا 63
٢٤- ساري اڏاوت جو ڇيهون ڇيهہ ٿيڻ 66

باب ٽيون

٢٥- آنڌاري گهلڻ ڪانپوءِ 70
٢٦- ڪابل ۾ قتل عام 71
٢٧- جلال آباد ۽ غزني 75
٢٨- قنڌار- پٺاڻن کان پلاند ڪرڻ وارو لشڪر 77
٢٩- آخري ڀيرو ڪابل ۾ 82
٣٠- هندستان ڏانهن موٽ 84
٣١- ڪمانڊران- چيف جو تبصرو 86
٣٢- دوست محمد ڪابل ڏانهن 87

باب چوٿون

٣٣- سنڌ جي فتح- 1843ع قديم تاريخ 89
٣٤- سر چارلس نيپيئر 94
٣٥- سنڌ ۾ انگريز جو افغانستان مان موٽڻ 97
٣٦- سنڌ جا حڪمران ۽ انهن سان ڪيل عهد نامو 98
٣٧- مياڻيءَ واري خونخوار جنگ 102
٣٨- دبي يا حيدرآباد واري جنگ 104
٣٩- فوجي مظاهري ۽ شقن واسطي فوجن جو گڏ ٿيڻ 114
٤٠- گورنر جنرل جنگي محاذ تي 118
٤١- چمبل کي پار ڪرڻ 119
٤٢- گواليار تي ٻہ طرفي حملي جو فائدو 122
٤٣- مهراج پور وارو محاذ 123
٤٤- پنير جي جنگ 128

باب پنجون

٤٥- پنجاب جي راجڌاني لاهور ۾ ڦيٽارو 131
٤٦- گواليار جي فتح ڪانپوءِ ڇا ٿيو؟ 131
٤٧- پنجاب ۽ جمون وارا پاڻ 133

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۴۸- پنجاب جون تشويشناڪ حالتون 134
۴۹- دليپ سنگهہ جو تخت تي ويهڻ 138
۵۰- سک فوج ۽ ان جو پنچاتي طريقو............................ 142
۵۱- فوج جو وزير اعظم کي قتل ڪرڻ 147

باب ڇهون

۵۲- سکن جو ستلج پار اڪرڻ- ستلج جي برطانيہ سرڪار
واري ڪناري تي موجود حالتون 152
۵۳- برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج سرحد تي 156
۵۴- پنجاب فوج جو ستلج پار ڪرڻ 159
۵۵- جنگ جو نقشو 161
۵٦- ۱۸۴۳ع واري انگريزي سرڪار جي هندستاني فوج.......... 162
۵۷- مريدڪيءَ ڏانهن پيش قدمي 167
۵۸- مريدڪيءَ واري جنگ 168

باب ستون

۵۹- فيروز شهر واري جنگ- جنگ جي شروعات 171
٦۰- جنگ ۾ آڌي رات واري ڇانوٽي 172
٦۱- صبح واري زبردست فتح 177
٦۲- انگريز فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي 179
٦۳- پنجاب جو وايو منڊل 181

باب اٺون

٦۴- علي وال ۽ سوبران ۾ انگريزن جون زبردست فتحون 183
٦۵- سکن جو لڌيانہ تي حملو 183
٦٦- علي وال واري زبردست جنگ 186
٦۷- سوبران جي جنگ جي شروعات 192
٦۸- وڏي جنگ 195
٦۹- درياهہ ڪناري سان شڪست جو احوال......................... 197
۷۰- انگريز لاهور ۾ 199

باب نائون

۷۱- پنجاب ۽ ملتان- لاهور 202
۷۲- دربار وارو دور... 204
۷۳- ملتان جو ڏکوئيندڙ واقعو...................................... 206
۷۴- هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو....................................... 209
۷۵- جرنل وش جو ملتان ڏانهن اُسهڻ 212
۷٦- پنجاب ۾ بغاوت.. 214
۷۷- برطانيہ سرڪار جي جوڙيل پنجاب واري انگريزي فوج 217

باب ڏهون

۷۸- رام نگر ۽ چليان والا 221
۷۹- چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي 224
۸۰- چين جي درياهہ ڪان پار ٿيڻ 227
۸۱- سعدالله‌پور وارو محاذ 229
۸۲- چليان والا ڏانهن پيش قدمي 233
۸۳- ايپريس جي بادشاهہ پايرس جهڙي فتح 236
۸۴- ٽري اباٿوٽ جو قصو 238
۸۵- ٻيو صبح 240

باب يارهون

۸٦- دشمن تي رحم ۽ جنگ جو خاتمو 240
۸۷- چليان والا کانپوءِ 242
۸۸- ملتان جي فتح 245
۸۹- گجرات واري سوڀ... 250
۹۰- سک فوج جي آڻ مڃڻ 253
۹۱- پناٺن جو پيڇو ڪرڻ 254
۹۲- پنجاب جو انگريز حڪومت ۾ شامل ٿيڻ 256
۹۳- ڪمپنيءَ جي ذميواري جو خاتمو 259
۹۴- حاشيا ....

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انتساب

هنگورجا جي شهيد ڄام ههبي سهتي
جي نالي

جنهن کي سيد محمد باقر ۽ سيد عبدالواحد
سنڌ جي عشق جي ڏوهه ۾
دهليءَ کٽي وجي شهيد ڪري ڇڏيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مصنف طرفان ٻہ اکر

هن ڪتاب ۾ هن حقيقت سمجهائڻ جا جتن ڪيا اٿم تہ ڪهڙي طريقي سان موجوده هندستان جي جاگرافيائي حدن جو بنياد رکيو ويو. هن جاکوڙ ۾ انگلنڊ جو تاجدار ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني هڪ جيترو ڀاڱي ڀائيوار هئا. اهو نہ ٿو چئي سگهجي تہ انگريزن اهو ڪم سوچي سمجهي ڪيو هو يا انڌي گهوڙيءَ جيان ڪل ۾ اڪيون پوتي ڪاهي پيا هئا. پر انهن علائقن جو سياسي وايو منڊل اهڙو منڊل هو جو پنهي ڌرين کي ائين ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو گس بہ ڪونہ رهيو هو. مان هن ڪتاب ۾ هن ڳالهہ جي بہ اپٽار ڪئي آهي تہ گلا جو گهانگهو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌو پر حڪمراني انگلنڊ جي تاجدار جي وڏي جنهن جي ڪارنهن جو ٽڪو ساري انگريز قوم تي آهي. اِها هن ڪُريت ڪئي هئي. هن بدران اهڙو جڏو ڪم ڪو ٻيو ڪري ها تہ چڱو هو. هندستان اينرو بگڙي چڪو جنهن جو سڌرڻ ئي مشڪل هو. ان جو انتظامي ڍانچو بہ ايڏو ڊانوانڊول ٿي چڪو هو جنهن کي سڌاري سنئين وات تي هلائڻ ڪا سولي ڳالهہ بہ ڪانہ هئي. مان ان ڳالهہ جو اهڃاڻ ڏنو آهي تہ اهو سڀ ڪجهہ انهيءَ ڪري ٿيو آهي جو مختلف ڪڙم ۽ قبيلن جي ماڻهن پنهنجي اجهل سگهہ جو مظاهرو ڪري، پنهنجن ملڪن جي حدن کي غير فطري طور وڌائڻ شروع ڪيو هو.

هن ڪتاب ۾ انهن مکيہ پنجن جنگين جو ذڪر بہ ڪيو ويو آهي جيڪي ١٨٣٩ کان ١٨٤٩ع تائين ڏهہ سال سانده هليون. اهو رائي وڪٽوريا جي حڪومت جو شروعاتي دور هو ۽ ان وقت رائيءَ جي الهڙ جواني هئي. اهي جنگيون هڪ ٻئي کان پوءِ لڳاتار ڳنڍيون آيون هيون. هن لڳاتار جنگي سلسلي جي اهميت کي ٻن ڳالهين ڪري مناسب جاءِ ملي ڪانہ سگهي آهي. جن مان هڪ ڪرائميا جي جنگ ۾ هندستان جي ١٨٥٧ واري بغاوت هئي ٻيو تہ هنن لڳاتار جنگين ۾ وڙهندڙ هندستاني فوج ١٨٥٧ع ۾ بغاوت، ڪري پنهنجي ڪئي ڪرتئي کي پاڻيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو ۽ اهي يورپي فوجي عملدار جيڪي انهن جنگين ۾ شريڪ هئا تن ٻاڻ انهن هندستاني فوجن تي گوليون وسايون هيون، جيڪي مٿي ڄاڻايل جنگين جي ذڪن سکن ۾ ساٿين هڪجهڙا ڀائيوار هئا. يا تہ اهي فوجي عملدار مري چڪا هئا يا تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجن انگريزي طرز تي نهيل گهرن ۾ پنهنجا ڏينهن پورا ڪري رهيا هئا. ڪين جڻ انهن جنگين ۽ فتحن جي هڪ گهڙي بہ ياد ڪانہ هئي. انگريزن مان ڪي فوجي عملدار اهڙا بہ آهن جن هنن جنگين ۾ ڪڏي حصو ورتو. سور سختيون بہ ڏاڍيون ڏنائيون ۽ سٺائون پنهنجي فتحن جي انهن اويسار گهڙين ڪي ساه برابر سانڍيو بہ پيا اچن. انهن جنگين جون يادگيريون ڪين ايتريون تہ پياريون آهن جيتريون پيتزولا ۾ وڙهيل جنگن جون ساروٽيون.

هتي مان هن ڳالهہ ڏانهن بہ اشارو ڏنو آهي تہ جڏهن ڪي نوجوان ذهن هندستانين واسطي نئين آسمان ۽ نئينءَ ڌرتيءَ جوڙڻ جو منصوبو تيار ڪندا آهن تہ ان ناتي سان ڪين سنڌ، پنجاب ۽ گواليار ۾ برندڙ پراڻي دوزخ جي اگريءَ آگ ڪي بہ ضرور ياد ڪرڻ گهرجي تہ انهن ماضيءَ ۾ پنهنجي حڪمرانن هتان ئي ڪهڙا ڏاڍ ڏنجها ڏنا.

هندستاني نالن جي هِجي

هندستاني نالن کي اچارڻ واسطي هڪ سائينٽفڪ طريقو اختيار ڪيو ويو آهي. هتان جي جن نالن ڪان بالجتيءَ ڪان وني چاڻ آهي تن جي هِجي کي جيئن جو تيئن رکيو ويو آهي. جنگين جي نالن جي پڙهڻي بہ اها قائم ڪئي وئي آهي جيڪا جنگين ۾ ادا ڪيل بهادري جي ڪارنامن جو ئي مليل پِلن تي نظر اچي ٿي.

سئڪ وِلي ڪاليج
١- نومبر ١٩٣٣

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۽ جو موهه

منڍ
راڻي وڪٽوريا جي تخت نشينيءَ وقت
هندستان.
ميٽ جان ڪمپني
مارڪيوئس ويلزلي جي ڏينهن ۾ هندستان
انگريز، مغل ۽ تخت ۽ تاج جا وارث
برطانيه حڪومت جي حڪمت عمليءَ لاءِ خطرا
نيپال ۽ پنڊاري
پرت پور ۽ آوا
ترقي ۽ خوشحالي.

ميٽ جان ڪمپني Jan Kampanee Bhahadur کي ڪڏهن آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپني جي نالي سان به سڏيو ويندو هو. هائي ته انگريز شهنشاهت جا معمار هندستان کي نئين حيثيت ڏئي رهيا آهن. توهان کي به هندستان کي ائين سمجهڻ ۽ ڄاڻڻ ضروري آهي. جاڪاڻ ته اتر برما کان سواءِ سارو هندستان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي سياسي دائري ۾ اچي چڪو آهي. جڏهن راڻي وڪٽوريا سنه ١٨٥٨ع ۾ هندستان کي برطانيه حڪومت جي سڌي انتظام ۾ هيٺ رکڻ جو اعلان ڪيو ته سمجهڻ گهرجي ته اهڙي قسم جي حڪومت جو بنياد رکجي چڪو هو. داس ڪماري يا ڪاموري کان وٺي سنڌوءَ تائين سارو اپيٽ ۽ علائقو هائي برطانيه جي تاج جي حڪومت هيٺ هوندو. انگلنڊ جي مهانتا ۽ ان جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ لاءِ رياستن جي حڪمرانن کان عهدنامه وٺي سيني ڳالهين کي خوش اسلوبيءَ سان مڪمل ڪيو ويو آهي. هن ساري علائقي ۾ فقط اٺوڏ جي رياست رهيل هئي جيڪا انگريز حڪومت ۾ شامل ڪانه هئي تنهن کي به زوريءَ انگريزي انتظام ۾ شامل ڪيو ويو آهي. افغانستان کان سواءِ سارو مغل- هندستان برطانيه سرڪار جي هٿ هيٺ آهي. ٿين ڪرڻ ۾ ڪيئن ٿيو جائز ۽ ناجائز جو خيال ني ڪونه ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت سان دهليءَ جي ترڪ شهنشاهت جي

نڪرن جي ميڙا جوندي ڪري ان جي نئين سر جوڙجڪ ۽ تڪميل ڪئي آهي.

مهارائي وڪٽوريا جي ڀهرين ڏهن سالن جي راڄ دوران هندستان اندر انگريزن لڳاتار پنج جنگيون ڪيون. ان وقت رائي اچا ٻار هئي. ڪيس ناچ ڪرڻ ۽ گهوڙيسواريءَ ڪان واندڪائي ڪانہ ملندي هئي. ائين سمجهہ ۾ ايندو هو تہ جڻ وندسر Windsar جي محلات ۽ قلعي سان سندس ڪوبہ لڳ لاڳاپو ڪونہ آهي. مٿي ڄاڻايل لڳاتار پنجن جنگين جو نتيجو اهو نڪتو جو بنگالي لشڪر ۽ ٻين فوجن جا حصا ساندهہ جنگ جي ميدان ۾ رهيا آهن. انهن مان گهڻيون جنگيون انگريزن پنهنجي ارادي سان ڪونہ وڙهيون پر دهليءَ جي مغل حڪمران جي رويي ڪري ڪين ويڙهاند جي پڙ ۾ لهڻو پيو. انهن پنجن مان هڪ جنگ انگلنڊ جي تاج جي اجازت سان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وڙهي ۽ اها انگريز افغان حڪمت عمليءَ سان لاڳاپيل سنہ ١٨٨٩ع واري افغان ويڙهہ هئي. اها لڙائي ان ڪري لڳي جو برطانيہ حڪومت مغل سرڪاري جي سرحدي علائقي تي ضابطو ڪرڻ پئي چاهيو. باقي ٻيون جنگيون مغل حڪومت جي عمل جو رد عمل هيون ڇاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ مغل شهنشاهہ پنهنجي سگهہ کي نئين سر مضبوط ڪرڻ لاءِ سوچي رهيو هو.

انهن مٿي ڄاڻايل جنگين جا ڪارڻ گهڻا هئا. ٻهريون تہ ڪرائميا جون حالتون اهڙيون هيون جن انگريزن جي سوچ فڪر کي لوڏي ڇڏيو هو ۽ اتر هندستان ۾ بنگال فوج جو وِگوڙ بہ اهڙو مامرو هو جو انگريزن ڪان هر ڳالهہ وسري وئي هئي. ڪيترن انگريزي عملدارن جن مختلف جنگي ميدانن ۾ شهرت مائي ورتي هئي سي بہ بنگال فوج جي بغاوت سبب ڪنهن اڻڄاتيءَ جي ڏنڻ ۾ وڃائجي ويا هئا. هنن جنگين ۾ حصو وٺندڙ وڏا ننڍا عملدار، مياڻي، سوبران، گجرات، مريدڪي ۽ هندستان جي ٻين علائقن جي فتح جا ڍهاڙا ڪٽي گڏ تي ملهائي نہ سگهيا هئا. ساري فوج جنگ جي دونهين ۾ دونهاٽيل هئي. اهي اينرا تہ هيٺا پئجي ويا هئا جو پنهنجو موڪلون بہ هندو رسم موجب ملهائي رهيا هئا. يا وري پنهنجن گهرن ۾ لٽ لٽ تي رکيو ماٺ ڪيو ويٺا رهندا هئا. سندن اندر اڌ هيا. ڇاڪاڻ تہ هنن جي ساري ڄاڪوڙ ۽ رتوڇاڻ ۽ قرباني لوڻ پاڻي ٿي ويون هيون. ڪرائيميا ۽ ۽ بنگال فوج جي بغاوت جي تاريخ وچي ڇاپخانن جي سونهن بڻي هئي.

مٿين پنجن جنگين جي تاريخ انهن انگريز فوجين جي ناتي جڙ تہ اڄ بہ محفوظ آهي. جيئڪي انهيءَ اُرڻ جو ٻارڻ بڻيا. انهن فوجين مان 75% تہ هن دنيا کي هميشہ لاءِ ڇڏي ويا آهن. اهي ڏهہ سال انهيءَ ڪري بہ نهايت اهم آهن جو اهو سمو هڪ مستقل تاريخ جو امت ۽ اڻوٽ حصو بڻجي ويو آهي. انهيءَ ڪري بہ تہ اهي جنگيون ناگزير بہ هيون. اهو ضروري بہ معلوم ٿئي ٿو تہ انهن جنگين جو تفصيلي ذڪر ڪجي ڇاڪاڻ جو اهي پاڻ ۽ ائين لاڳاپيل آهن جيئن اڄر سان سومر

ڳنڍيل هوندو آهي. هن کان علاوه اهي جنگيون هندستان جي مقدر ۽ مستقبل تي گهڻو اثرانداز به ٿيون هيون. وڪٽوريا دور جي مصنف به انگريز فوج خلاف تيليءَ مان ٿنڀ ناهي اجائي ڊوءِ ڊوءِ ڪئي آهي تن کي به هن قسم جي ڪتاب لکڻ سان جوڳو جواب ملي ويندو. هن معاملي ۾ سندن کو ڏوهه به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. ڇاڪاڻ جو اوڻويهين صديءَ جي شروعات واري مصنف جا عام طور تي خيال ۽ نظريا ڪجهه بيا رهيا آهن. ان ڪري به ته سياسي نقطه ء نظر کي، هميشه تاريخي عمل سمجهڻ، جي غلطي ڪئي وئي آهي. برطانيه حڪومت جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي نياءَ ۾ نيت پٽ واري اک سان ڪڏهن ڏٺو ئي ڪونه ويو آهي. جنهن ڪري افغان جنگ ۾ سنڌ جي فتح ۽ پيا به ڪيترا اهم واقعا رونما ٿيا. ڪي اهڙا به واقعا ٿيا جيڪي فوجي نااهليءَ ۽ ڪي حڪومت جي غير دانشمندانه سوچ ڪري، فوجي گهربل نتيجا ڏئي ڪونه سگهيا ۽ وقت جي من گهڙت افواهن جي ور چڙهي ويا.

وڪٽوريا دور جون اهي جنگيون سنه ۱۸۳۹ع کان ۱۸۴۹ع تائين هليون، جن ۾ فوج وڏي انگ حصو ورتو. سندن وچور هيٺ ڏجي ٿو:-

پهرين افغان جنگ جيڪا ۱۸۳۹ع کان ۱۸۴۲ع تائين هلي. ان جا ڪيترا مرحلا ۽ مختلف نتيجا نڪتا. ڪيترن هنڌن تي انگريز فوج جي تباهي ٿي ۽ ڪن جاين تي وري سوين به ماڻيون ويون.

سنڌ جي فتح به هڪ مناسب واقعو آهي. سنڌ جو وايو منڊل تمام گهڻو منجهيل هو جو ميرن جي شڪست هڪ فطري ڳالهه هئي ۽ انساني فرض جي تقاضا به اها هئي.

گواليار خلاف مهم به ۱۸۴۳ع ۾ شروع ڪئي وئي هئي. هيءُ اهو دور هو جڏهن مختلف ملڪ هڪ وڏي طاقت سان زور آزمائي ڪرڻ لاءِ سندرا ساهي پڙ ۾ پهچي چڪا هئا ۽ جنهن مهان سگهه هميشه لاءِ پنهنجي قوت جو سڪو ڄمائي ڇڏيو.

ستلج مهم، جنهن کي سکن جي پهرين جنگ سڏيو ويندو آهي سا به لڳ ڀڳ هن ئي دور جو واقعو آهي. سک فوج پنهنجي وت کان ٻاهر نڪري هر ضابطي جا ليڪا لتاڙي پنهنجي حڪومت جي آشيرواد سان انگريز سگهه سان ٽڪرڻ پئجي وئي هئي ۽ کيس جوڳي سيکت به ملي هئي.

پنجاب خلاف مهم، کي سکن جي ٻي جنگ به سڏيو ويندو آهي. جنهن ۾ هنن برطانيه سرڪار جي سگهه کي آزمائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر هو ميدان هاري وينا هئا. حالتن مان معلوم ٿئي ٿو ته برطانيه حڪومت سکن کي اهم مقام ڏيڻ واسطي پنهنجي طرفان ڪوشش ڪري رهي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيتري قدر پنجاب سان پهرين جنگ جو تعلق آهي تہ اها انگريزن جي هڪ پهترين حڪمت عملي هئي جنهن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ تڪڙ کان ڪم ورتو ويو. هن کان علاوه جنگي فرض بہ سُپتائي ۽ سَچيتائي سان ڪونہ نڀايا ويا هئا. ٻي جنگ ناگزير هئي. ٻيون ٽي جنگيون تہ انگريزن تي مڙهيون ويون هيون، جيڪي انگريزن پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ وڙهيون هيون ۽ اهي بہ بہ اڻ ٽرهيون. انگريز فوج جي ڪارڪردگيءَ بابت ۽ اسان کي خوش ڪرڻ واسطي وقت جي ورقن مان جستائين ڪا حقيقت ظاهر ٿئي تنهن کان اڳ ضروري آهي تہ ٿوري وقت لاءِ تاريخ جي پردي کي ڪجهہ مٿي ڪجي ۽ ڏيکارجي تہ واٽرلو جي جنگ کان پوءِ هندستان، تجارت، تعليم ۽ انساني ترقيءَ ۽ تعمير خلاف ڪنيل هٿيار ڦٽا ڪري چڪو هو.

مارڪيوئس ويلزلي جي دور وارو هندستان

سرجان شور جي ٿوري عرصي واري ڪمزور حڪمرانيءَ کان پوءِ سنہ ١٧٩٨ع ۾ لارڊ مارننگٽن هندستان آيو هو. سندس آئرلئنڊ جي ويلزلي گهرائي سان تعلق هو ۽ ڊيوڪ آف وينگٽن جو ننڍو ڀاءُ هو. هي برطانيہ شهنشاهيت جي سڀني عملدارن مان وڏيڪ مشهور هو. هي ڏاڍو ذهين ۽ هوشيار ماڻهو هو. اڄ هندستان جيڪو اڄ هڪ يڪي علائقي جي شڪل صورت ۾ ڏسون ٿا. جنهن جي آدم شماري ٣٥٣٠٠٠٠٠٠ آهي تنهن جي پڳل ٽُٽل ٽڪرن جي ميڙا چونڊي ڪري هڪ ڪرڻ جي شروعات هن سڄاڻ گورنر جنرل ڪئي هئي، جنهن کي سندس عملي جا ماڻهو ويلزلي جي نالي سان سڏيندا هئا.

هن لارڊ کي بعد ۾ مارڪيئس ويلزلي سڏيو ويندو هو. هن پَريا ست سال حڪومت ڪئي ۽ نهايت سهڻو انتظام رکيو. سندس انتظامي قابليت جون ڳالهيون هن ڪتاب سان تعلق ڪونہ ٿيون رکن نہ وري هن جي هلئي وڃڻ کان پوءِ رونما ٿيندڙ واقعن جو هن ڪتاب سان ڪو واسطو آهي. پر هو پنهنجي پٺيان جيڪو هندستان ڇڏي ويو سو راڻي وڪٽوريا وارو هندستان هو. اهو هندستان جتي برطانيہ جي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي ۽ هن ننڍڙي عمر واريءَ راڻيءَ جنهن جي بار کي پنهنجي نرڙ جي ليڪن مٿان بہ محسوس ڪيو هو. پارنهن سالن جي حڪومت کان پوءِ ويلزلي وارو اهو هندستان گهڻو بدلجي چڪو هو ۽ موجوده دور وارين وسيع حدن ۽ علائقي وارو هندستان بڻجي ويو هو.

پهريائين جڏهن مارننگٽن هندستان جي حڪومت جون واڳون سنڀاليون تنهن زماني ۾ مدراس پريزڊنسي جو تحفظ، حيدرآباد دکن جو امن امان ۽ مرهٽن وارن علائقن جو چين ۽ سڪون ڦٽي ويو هو. ان جو ذميوار حيدر علي نالي هڪ پناڻ فوجي سپاهي هو جنهن نمڪ حرامي ڪري ميسور جي اصلي هندو راجا کي ختم ڪري پاڻ دنگو جمائي ورتو هو. هو سالن جا سال سندس نوڪريءَ ۾ رهيو هو. هن غاصبن ٽي ڀيرا انگريزن سان جنگ ڪئي. آخري ڀيرو ٽيپو سلطان ١٧٩٢ع ۾ گورنر جنرل ڪارنوالس هٿان سخت شڪست کاڌي هئي. هو پاڻ ڀڄي بچي ويو. سندس پٽ انگريزن وٽ يرغمال هئا. سمجهيو ائين پئي ويو تہ هو هاڻي مات ٿي ويندو ۽ پاڙيسري حڪمرانن سان مان مرجاتا سان هلندو. پناڻ ۾ اهڙي چڱائيءَ

جي اميد رکڻ ٻيرن کان ٻير گهرڻ سمان آهي. ان زماني ۾ نيپولين بونا پارٽ مصر تي ڪاهي رهيو هيو. هو به مشرق جي ملڪن کي فتح ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيو. هن اهو به اعلان ڪيو هوته هو پنهنجي ساري سگهه گڏائي هندستان تي ڀرپور حملو ڪندو ۽ انگريزن جو جڙ ٻجو رلائي ڇڏيندا. هن ٽيپوءَ ڏانهن هڪ خط لکيو هو جنهن ۾ ڪيس ڄاڻايو هئائين ته هو انگريزن کان نجات حاصل ڪرڻ واري خير جي ڪم ۾ سائس ضرور ڀاڱي ڀائيوار ٿيندو. فرينچ قوم سان واسطو رکندڙ عملدار جن کي ڪرناٽڪ مان لوڏي ڪڍيو ويو تن به وڃي ميسور ۾ مٿو لڪايو هو. ٽيپو سلطان انگريزن سان ڪيل واعدا ڪڏهن ڪونه پاڙيا ڇاڪاڻ ته ڪيس فرينچن جي واهر جي آس ۾ آسرو هو. جڏهن هي نوجوان گورنر جنرل هتي پهتو ته هن اڻ چِٽي وايو منڊل تي گهرائي سان سوچڻ لڳو ۽ هن نتيجي تي پهتو ته ٽيپوءَ کي ختم ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ ته هن جو نه فقط انگريزن سان وير هو پر ٻاڙي جي ڏيهي حڪمرانن کي بدلائي باهه ٻاري ڏني هئي ۽ پنهنجي روهه وار جوءِ تان لهي هيٺ وڃي سامونڊي علائقن تي اوچتو ستون هڻندو هو. لارڊ مارننگٽن ڪيس اٿين نه ڪرڻ لاءِ چتاءُ ڏنو ۽ ان سان گڏ ان فوج کي هڪ جاڳنو ڪرڻ لڳو جيڪا لارڊ ڪارنوالس جي مهنداري ۾ وڙهي هئي ۽ ٽيپوءَ کي شڪست ڏني هئي. تن ڏينهين ٽيپو گهڻو اڳتي نڪري ويو هو. پر جڏهن ڪيس اهو پتو پيو ته لارڊ مارننگٽن هن جي خلاف فوج ڪٺي ڪري رهيو آهي ته ڏاڍو ڊڄي ويو. نيپولين بونا پارٽ هن کان ڪوهين ڏور مصر ۾ موجود هو جيڪو سندس وقتائتي واهر ڪونه ٿي ڪري سگهيو. تنهن ڪري هن مجبور ٿي اسلام جي ٻير تي ڏؤنڪو هنيو. ان ناتي سان هن هزارين هندو زوريءَ طهرائي مسلمان ڪري ڇڏيا. اهڙي ريت ظاهري اسلام کي ته زور ونرايو پر اصلي، بن جي دڙي ڦُڪ ڪري ڇڏي. هن اهو ساڳيو پيغام احمد شاه ابداليءَ جي پوٽي، افغانستان جي حڪمران ڏانهن به موڪليو.

احمد شاه ابدالي اهو ماڻهو هو جنهن سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپٽ جي ميدان ۾ مرهٽن جي سگهه کي سيڪاٽي ڇڏيو هو. هن کان علاوه افغانستان جي سرحد اتر هندستان واري علائقي ۾ ستلج تائين قائم هئي. ان حڪمرانن ڏانهن لکيو ويو ته، ”هڪدم هيڏانهن هليا اچو ۽ اچو ته گڏجي انگريزن کي هندستان مان هميشه لاءِ ڪڍي ڇڏيون. اچو ته ايڪو ۽ ٻڌي ڪريون ساري سگهه هڪ جائتي ڪري کين ختم ڪري ڇڏجي. او شاه زمان ۽ حاڪم دوران سگهو اچو ۽ اچي مظلوم محب وطن مسلمانن جي واهر ڪر. پاڻ سان ترڪن جي فوج وٺي آءُ. افغانن ۽ مغلن جو لشڪر ساڻ ڪري اچو. عالم، شيخ، مشائخ ۽ سيد به ساڻ گڏي اسلام جو سائو جهنڊو کڻي اچي ڪارڻي ٿيءَ.“

زمان شاه يا شاه زمان اوهان جيئن ان کي سڏيو. ڪجهه به ڪونه هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيس غير مسلمانن لاءِ ڪا نفرت ڪانه هئي. سندس ڏاڏي احمد شاه ابدالي هندستان تي سترهن ڀيرا ڪاهيو هو. سندس پيءُ تيمور شاه پنهنجي پيءُ احمد شاه جي نالي جو ڪتبو ڪائيندو رهيو. زمان شاه پاڻ به ڪو چڱو مڙس ڪونه هو. پر ڪيس اسلام جو نالو ۽ نعرو هٿ لڳي ويو هو. وٽس اسلامي جهنڊي ۾ اسلامي طبل هئا. سندس اهڙي فرياد ٻڌي وٽس وهلو ورڻ جا جتن ڪرڻ لڳو هو. پر سندس ملڪ پاڻ وڳوڙن جي ور چڙهيل هو.

افغانستان اصل ۾ ياغستان Yaghistan آهي، اهڙو ملڪ آهي جتي امن امان ۽ صلح سانت ٿيڻ ممڪن ئي ڪونه آهي. قنڌار ۾ بغاوتون، هرات ۾ دنگا ۽ فساد ۽ آمون واري علائقي تي حملن جي هڻ هٽان جن سندس وايون ولهڙيون ڪري ڇڏيون هيون ۽ مجبور ٿي پنهنجي لشڪر کي اتر هندستان ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڪيو هئائين. ٽيپو به صفا چتو ٿي پيو هو. پٽس حيدر علي ڪيس پريءَ دربار ۾ ماڻهن جي سامهون ڪوڙا هڻايا هئا ان واقعي کان پوءِ ته رهندو به ارن مان نڪري ويو هو. بعد ۾ ڪڏهن عقل وارو ڪم ته ڪيو ئي ڪونه هئائين ۽ پنهنجي پيءَ کي ڇڏي اڪيلي سر وتندو هو پاڙي وارن سان اُچائيندو. برطانيه، هتي مان هيءَ لفظ ان ڪري ڪتب آڻي رهيو آهيان جو ذڪرڻ هندستان وارو علائقو آئرلئنڊ جي ماڻهن فتح ڪيو آهي. اج به ميسور واري فوج ۾ اين مئڪلينس ۽ مئڪنتوش جهڙا ماڻهو موجود آهن جن هن علائقي تي ڪيترا ڀيرا حملا ڪيا آهن. آرٿر ويلزلي ٣٣- پيادل فوج جو مهندار هو. هڪ نازڪ موقعي تي ڪيس محاذ تي ننڊ اچي وئي. ڪيس جيڪي ڪرڻ جو حڪم مليل سو ڪري ڪونه سگهيو. ان ڪري هو مليل ڪميشن به ذري گهٽ وڃائي چڪو هو پر سندس کي ڀاڳ ڀلا هئا جو بچي ويو. پر ان ڳالهه جو هن قصي سان ڪو واسطو به ڪونه آهي. ٽيپو وڙهندي پنهنجي قلعي جي ڦاٽڪ وٽ مارجي ويو ۽ سندس گهراڻي جي به پڄاڻي آئي. ميسور جو علائقو سندس اصل هندو حڪمران جي حوالي ڪيو ويو. انگريز طاقتور هئا. جيڪڏهن اهو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪن ها ته ڪائڻن ڪير به پڇڻ وارو ڪونه هو. پر هنن ائين ڪونه ڪيو هو.

لارڊ مارننگٽن پنهنجي طرفان سخت محنت ڪري رهيو هو. ٽيپو ۽ بونا پارٽ جا ڏٺل سپنا اڌورا رهجي ويا. ”بلينٽ فورڊ“ ۾ هڪ ئي وقت به بادشاه رهي ڪونه سگهندا. ان وقت اهو واضح ٿي چڪو هو ته مغلن جي ڀڳل ٽٽل ملڪ ۾ هڪ بي سگهه به هئي جيڪا پنهنجي اقتدار جا سپنا ڏسي رهي هئي. مرهٽن جون ڪيتريون ننڍڙيون ننڍڙيون رياستون هيون پر انهن مان پنج وڏيون هيون. سنڌن پاڻ ۾ سدائين تلوارون اُڀيون هونديون هيون. وقت کي وري به ڪير ڪنڌ ٿي وٺندا هئا. سنڌيا، گواليار جو مهاراجا هو جيڪو ٻين سڀني کان وڌيڪ سگهارو هو.

پيشوا نالي ٻيو مرهٽو پوني جو راجا هو جيڪو نالي ماتر سنڌن وڏو هو. هو دهليءَ جي مغل شاهه وزير هو ۽ شيواجي جي گهرائي سان واسطو رکندو هو. سنڌيا کي تمام گهڻو لشڪر هوندو هو. فوجي ضابطن ۽ اصولن ۾ هو ڪمپنيءَ جي فوج جو نقل ڪندو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ يورپي حڪمت عملي اختيار ڪندو هو. هن جي فوج ۾ فرينچ، انگريز ۽ گڏيل نسل جا ماڻهو هوندا هئا ۽ فوجي ڪمانڊنٽ هڪ فرينچ هو جنهن جو نالو " ڪائونٽ ڊي بئائن" هو. هن ڪيس گنگا ۽ جمنا جي وچ وارو دوآبو علائقو جاگير ڪري ڏنو هو. تن ڏينهن هو دهليءَ ۾ رهندو هو. ڪنهن زماني ۾ مغل حڪمرانن جي هندستان ۾ ڌاڪ هئي پر هي پويون حڪمران هڪ گڏو هو. ڪيس هڪ پناڻ وزير انڌو ڪري ڇڏيو هو. سنڌيا ان مغل حڪمران جو وزير هو. مغل توڙي جو نالو طور حڪمران هو تنهن هوندي سندس مُهر ۾ اجا طاقت هئي جنهن کي ڏسي ماڻهن تي دهشت چڙهي ويندي هئي ۽ اها مهر سنڌيا جي هٿ ۾ هوندي هئي.

مرهٽن جي سنڌ جي حڪمرانن سان اڳئي گهٽي اليڪ سليڪ هئي. سنڌيا ٻين مرهٽن سان گڏجي سازشون ڪندو وتندو هو. هن ڏس ۾ حيدرآباد جي مغل حڪمران سان بہ ٻانڌو ٻڌو هئائين. انهن سڀني کي سدائين ڀڙڪائيندو ۽ هُشيون ڏيندو رهندو هو تہ اچو تہ ايڪو ڪري هڪ وڏي فوج ترتيب ڏئي انگريزن کي ڌڪي سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيون.

مرهٽن سان ٻيءَ ٽين جنگ

ان زماني ۾ لارڊ مارننگٽن سوچيندو رهندو هو تہ حالتن کي مڙس ٿي ڪيئن منهن ڏجي. سندس اهو بہ خيال هو تہ جهڙيءَ ريت هڪ ٻيلي ۾ بہ شينهن رهي نہ سگهندا تہ ڪهڙي ريت برينٽ فورڊ ۾ بہ هڪ وقت بہ بادشاهه رهي ڪونہ سگهندا ۽ هن جو ويچار هو تہ ترڪ ۽ مغل ڪان پوءِ هتي هندستان جو حڪمران برطانيہ کي هجڻ گهرجي يا مرهٽن کي. برطانيہ کي هندستان جو حڪمران بنائڻ لاءِ فقط هڪ رستو ڪليل هو جنهن تي هي سياسي مدبر "لارڊ مارننگٽن" سوچي ويچاري رهيو هو. سندس ويچار هو تہ ليڊن هال اسٽريٽ جي عام ماڻهوءَ کي مڃرائجي پر سندن آواز ۾ ٺڏائي ٿانهر هجي. سندس هن خيال جي پوئواري پنيرائيءَ لاءِ ڪيترا دلير ماڻهو هئا پر ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ برطانيہ سرڪاري جي ملازمت کين منجهائي وڌو هو. هن ماڻهوءَ جي مکيہ سوچ اها هئي تہ هتان جو ڏيهي

حڪمران اڳراين ۾ انگريز سان پٽ هجي ۽ پنهنجي بچاءَ واسطي انگريزن سان اتحاد ڪري. يعني اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن جو هتان جا حڪمران انگريزن سان اتحاد واسطي مجبور ٿي پون. اهڙا حڪمران فقط پنهنجي سرحدن تائين محدود رهن. اهڙن حڪمرانن وٽ انگريزن ۽ ڏيهي ماڻهن جي گڏيل فوج رکڻ گهرجي جيڪا سندن راڄڌانين ويجهو هئڻ کپي ۽ ان خرچ جا ذميوار هو پاڻ هجن. اهڙن راڄائن يا رائن کي برطانيہ جي ماڻهن جي بچاءَ واسطي ڪجهہ خرچ ڪرڻو پوندو ۽ کين سمجهڻو پوندو تہ برطانيہ عظيم آهي. هندستان جي سياسي سکهہ ۽ انهن جو بچاءُ ڪندڙ هڪ مهان محافظ آهي. مينهوڳيءَ جي موسم ۾ ئي کين هٿياربند ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ سانوڻ جي وسڪاري ڪانپوءِ هرڪو حڪمران ٻئي ملڪ کي فتح ڪرڻ واسطي لشڪر جون قطارون ڪڍ لائي نڪري پوندو آهي. ائين ڪرڻ هتان جو جڻ تہ عام رواج هو. پر انگريزن جي حڪومت جي قيام کان پوءِ مس وڃي ڪجهہ هتريا آهن ۽ ماحول ۾ ڪجهہ مانار آئي آهي. هن طريقي اختيار ڪرڻ سان هاري ناريءَ کي پنهنجي پوکي راهي سان دل لڳائي پورهئي ڪرڻ جو جوڳو وقت ملي ويندو ۽ واپاري وڙو بنا ڪنهن پهريدار جٿي جي قاتلن سان گڏجي ريءَ اڏکي پنهنجي ڏنڌي ۾ جنبي ويندو. اها ڪهڙي نہ بهترين سوچ هئي تہ اهڙو ڪو وايو منڊل پيدا ڪيو وڃي جو ڏيهي حڪمران پنهنجي خرچ تي پنهنجي راڄڌانيءَ پرسان انگريز فوج رکڻ تي مجبور ٿئي ۽ انگريزن جو احسانمند بہ رهي ۽ کين هندستان جي عظيم سياسي سکهہ سمجهڻ لاءِ تيار بہ ٿي وڃي.

پر سنڌيا پنهنجي سياسي سکهہ جو بنياد رکي رهيو هو ۽ انگريزن تي سندس اک ئي ڪانہ ٿي ٻڌي. ان مقصد خاطرمغل دربار ۾ وزير طور ڪم بہ ڪري رهيو هو ۽ امن وزارت خاطر هن هر چيز ڇڏي ڏني هئي.

سگهارن حڪمرانن جي وچ ۾ ان امان پيدا ڪرڻ، وقت جي اهم ضرورت هئي. ان خيال کان گورنر جنرل اول پيشوا ڏانهن ڏيان ڏنو. سنڌيا ۽ هولڪَر جي گڏيل لشڪر جن ۾ يورپي ماڻهو شامل هئا، سائنس جنگيون ڪري چڪا هئا. هو ڪائنن سڙيو وينو هو. اهڙي وايو منڊل ۾ هرڪنهن کي پنهنجي بچاءَ جي وڏي اڻ تڻ ۾ لوڙ محسوس ٿيندي آهي. ساڳيءَ ريت برطانيہ حڪومت جي علائقن کي بہ اهڙي بچاءَ جي لوڙ هئي. پيشوا ٻين مرهٽن حڪمرانن هٿان ڏنب ڏنا هئا تنهن ڊوڙي اچي واهر لاءِ انگريزن جا پاند پڪڙيا. ۽ برطانيہ حڪومت بہ سوڙهيءَ ۾ ”جنرل آرٿر ويلزلي“ کي سندس ڀائهن ڀيلي ۽ تار جو ٽرهو بنائي ڏنو. سنڌيا ۽ ڀونسلي کي اهڙي سوچ ۽ مسرت ئي ڪانہ هئي تہ پيشوا سڀ ليڪا لتاڙي وڃي انگريزن جي جهوليءَ ۾ ڪرندو. ٻنهي حڪمرانن جو گڏيل لشڪر شڪست کائي پچ پائي وني پڳو. جنرل آرٿر سان لارڊ ليڪ بہ گڏ هو. هن ٻنهي مان لارڊ

ليڪ گڏيل فوج وٺي وڃي آگري ۽ دهليءَ تي حملو ڪيو جڏهن ته جنرل آرٿر ويلزلي دکن وارن علائقن تي ڪاهي ويو. ٻنهي فوجن شاندار فتحون حاصل ڪيون. اوپر طرف عليگڙهه لسوري، دهلي ۽ اولهه پاسي اسيه، ارگم ۽ گهويلگهر ۾ دشمن کي سندن گهرن ۾ شڪستون نصيب ٿيون. دهليءَ جو مغل نابين حڪمران اهو ڪجهه ڪري رهيو هو جيڪو واندو حڪمران ڪندو آهي. انهن شڪستن کان پوءِ دشمن فوج ۾ جيڪي فرينچ عملدار هئا تن کي ڪڍيو ويو. گنگاءِ جمنا جي وچ وارو دوآبو علائقو جيڪو فرينچ فوجي جنرل کي ڏنو ويو هو تنهن کان ڪسي مغل سلطنت سان ملايو ويو ۽ مغل بادشاه کي فقط دهلي قلعي اندر شهنشاهي اختيار سونپيا ويا هئا.

مرهٽا اتحاد جو پنجون حڪمران سنڌيا سان ڪونه ٺهندو هو. هن ١٨٠۴ع جي هاڙهه ۽ ڪاڙهه واري رت ۾ اوچتو وڃي مٿس حملو ڪيو. اهڙيءَ ريت انگريزن کي هڪ ٻي مرهٽا جنگ هٿ لڳي وئي جنهن جو هنن ڀرپور فائدو ورتو.

اهڙي صورت حال کي نظر ۾ رکي ڪرنل مانسن کي فوج ڏئي مٿس حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو جنهن وڃي سائس جنگ جوٽي پر هار کاڌائين. ڀرتپور جو راجا وڃي دشمن سان ٻانڌو ٻڌو. سنڌيا ڏاڍو سياڻو هو ۽ تازي ڪيل عهدنامي تان تر جيترو به ڪونه ڦريو. هوڏانهن هولڪر وڃي دهليءَ تي حملو ڪيو جيڪا تازو انگريزن جي ماتحت ٻڌجي چڪي هئي. جنرل ليڪ ۽ ان جي گهوڙيسوار دستن ڪيس اهڙي شڪست ڏني جو ڪيس ڇٺيءَ جو کير ياد اچي ويو ۽ اڳتي فتح ڳڙهه ۾ وڃي ڪيس ڳتر کان جهليائين. سندس پيادل فوج کي "ديگ" جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ تباه ڪيو ويو. لارڊ ليڪ ۾ هنوقت تمام گهڻي خود اعتمادي اچي وئي هئي. هن چا ڪيو جو ترتڪڙ ۾ وڃي ڀرتپور تي حملو ڪيائين. ايتري ابهرائي ڪيائين جو ٻاڻ سان قلعي ڀڄڻ وارا اوزار هٿيار ۽ ان ڪم سان لاڳاپيل فوج به ٻاڻ سان گڏ ڪونه وٺي ويو. سائس ٧٦- پيادل، گهوڙيسوار دستا ۽ ڪجهه نيم مسلح فوج هئي. پر حقيقت اها هئي ته هن قسم جي وڏي مهاڏي لاءِ وٽس وڏي فوج هئڻ گهربي هئي. مٿي چاٽايل فوج ۽ ڪجهه ڏيهي لشڪر سان هن وڃي حملو ڪيو ۽ پورا چار ڀيرا ڀرتپور کي فتح ڪرڻ جا جتن ڪيائين پر هڙ حاصل ڪونه ٿيس ۽ منهن جي ڪائي موٽي آيو. هن مقابلي ۾ سندس هزارين فوجي ماريا ويا جنهن جو ساري هندستان ۾ چوٻول ٿي ويو ۽ نيٺ حملي مان ياٺمرادو هٿ ڪڍي ويو. انهيءَ هوندي به راجا ڏانهن واڌايون موڪليون ۽ سائس صلح وارڻ جو پيغام روانو ڪيائين. ڀرتپور واري ناڪامي ۽ ڪرنل مانسن جي شڪست کان پوءِ عام ماڻهن ۾ چميگويون شروع ٿي ويون هيون. پر انگريزن حڪمت عملي اهڙي اختيار ڪئي هئي جو "مرهٽا حڪمرانن" لاءِ انگريزن سان اتحاد ڪرڻ کان سواءِ ڪا ٻي

ڳچي ڪانه رهي هئي ۽ اهو شرط قبول ڪيو هئائون ته پنهنجي خرچ تي ئي پنهنجي راجڌانين جي ويجهو اوڏو انگريزي فوج رکندا. وقت جي گورنر جنرل جي به اهائي تمنا هئي جنهن جي پوري ٿيڻ لاءِ هن خاص حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي ۽ اها خير خوبيءَ سان پري ٿي وئي. هن وقت هندستان ۾ امن امان قائم ٿي چڪو هو. واپاري ۽ وڏي تجارت ڏينهون ڏينهن وڌي رهي هئي.

برطانيه جو جهندو ۽ برطانيه جا ماٺهو سيني جي تحفظ جي علامت بڻيل هئا. اها سوپ هڪ وڏي مدبر جو سپنو هو جيڪو ساپيا جي صورت اختيار ڪري چڪو هو. سندس سوچ هئي ته ڏيهي حڪمرانن جي رياستن کي انگريزي سلطنت ۾ ضم نه ڪجي پر انهن سان ساک پريو اتحاد ڪرڻ ڪپي. هن ڪان پوءِ ملڪ جو اتحادي حڪمرانن پڪ سان سمجهڻ لڳو هو ته انگريزن سان عهدنامي ڪرڻ کان پوءِ سندس ملڪ انگريز سلطنت ۾ ضم ڪونه ڪيو ويندو. لارڊ ڊلهاسيءَ جي زماني ۾ اها حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي هئي جو اتحادي حڪمرانن جي رياستن کي انگريز سلطنت ۾ ضم ڪيو ويندو هو ۽ جيڪو حڪمران لاوارث مرندو هو ته انگريز سرڪار ان ملڪ کي به پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيندي هئي. هن گورنر جنرل جي زمان ۾ هن قسم جي اصول کي خراب سمجهي رد ڪيو ويو هو ۽ بي اولاد راجائن کي اختيار ڏنو ويو هو ته هو پلي ڪنهن کي گود جو پٽ بنائين.

هن قسم جي پهرينءَ حڪمت عمليءَ اختيار ڪرڻ ڪري ڪيترن تي راجائن جا ملڪ انگريز سلطنت ۾ ضم ٿي چڪا هئا جنهن ڪري هن حڪومت جي ساک کي گهڻو ڌڪ لڳو هو ۽ ان سان گڏ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي بدناميءَ فوج جو به جوڏس چوبول اٿي ڪڙو ٿيو هو. سندن هن قسم جو نقطئہ نظر ذاتي تحفظ جي ڏس ۾ به گهڻو هاجيڪار ٿي ڏنو. وٽن هڪ رستو وڃي بچيو هو يا ته هو سوپارا ٿي حڪمران ٿين يا شڪست ڪائي ناس ٿين. سندن سامهون هڪ وسيع سلطنت هئي جنهن جي وجود ۾ اچڻ جو ڪين ڪو وهم گمان ئي ڪونه هو ۽ اڪٽ خزانا هئا جن جون صندوقون اڄ خالص هيون. مٿين اختياري وارن، هٿ وني ويلزلي جي رڏي پڪي ۾ پائي وجهڻ پئي چاهيو. هن لارڊ ڪارنوالس جهڙي زنده لاش کي پيو پيرو هندستان روانو ڪيو انهيءَ لاءِ ته جيئن پارليامينٽ جي ميمبرن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڊائرڪٽرن جي خواهش موجب انتظام هلائي ۽ سٺي شروع ڪيل انتظام کي تباه ڪري. اها انگلنڊ جي خوشقسمتي هئي جو هو ۱۸۰۵ع ۾ مري ويو. پر اها حڪمت عملي جنهن جي اختيار ڪرڻ ڪري ڪلائيو گهڻو بدنام ٿيو هو يا جنهن جي پاداش ۾ وارن هيسٽنگس شهيد ٿيو سا اڃا به جاري هئي. اقتدار جي حصول واسطي مرهٽا پنهنجي پاران هٿ پير هلائي رهيا هئا. مرهٽن جي حڪومتن ۾ وڳوڙ ويرڙن ويرڙن وڌ هئا. حڪمران، پاڻ ڏاڙيلن سان پٽ

۾ جهڙي ئي ڦرلٽ ۾ ڌاڙن ۾ شريڪ هوندا هئا. چوڌاري سنڌن ڦهري ڪاروايون جي ڌم مچيل هئي. نربدا جي ڪنڌين سان گهاٽا ٻيلا سنڌن ڌاڙاين جا ڳڙهه بڻيل هئا. سنڌن اره زوراين ڪان ڪير به وانجهيل ڪونه هو. هر نئين سال جي شروع ٿيڻ سان سنڌن ظلم جا نوان ئي نمونا شروع ٿيندا هئا، جنهن به وانڍ، وسنديءَ، شهر ۽ ڳوٺ ۾ گهڙندا هئا ته ڦرلٽ، باهه، غارت گري قتل عام هنن لاءِ ته ڪا ڳالهه نه ڪانه هئي. ٻيو ته ٺهيو پر عورتن جو لوبون ۽ لچون به محفوظ ڪونه هيون. تنهن ڪري انگريزن لاءِ ضروري ٿي پيو هو ته انهن ظالمن خلاف هڪ ئي وقت اوپر ۽ اولهه طرف کان جنگ شروع ڪئي وڃي. نه رڳو انهن خلاف پر انهن جي خلاف به جيڪي، سنڌن هنن ڪڌن ڪرتوتن ۾ ساٿي پانهن ٻيلي هئا.

ان مهم شروع ڪرڻ کان اڳ انگريز سرڪار کي ٻئي طرفان اٿندڙ شور کي منهن ڏيڻو پئجي ويو. ان دور ۾ اهڙي ڪاروائي هماليه جي وٽ پاسي سان ڪرڻي پئجي وئي هئي.

برطانيه، مغل تخت ۽ تاج جي وارث طور

مغل تاجدار نابين هو. سندس اهڙو وارث به ڪونه هو جو سندس سلطنت جي سنڀالڻ جي لائق هجي. ساري هندستان ۾ اهڙو ڪو ٻيو ماڻهو به ڪونه هو جيڪو هيڏي ساري مغل حڪومت جو انتظام هلائي سگهي. وارن هيسٽنگس جي زماني ۾ جيڪو ڪجهه هندستان ۾ ٿي رهيو هو تنهن کان ان زماني وارا ماڻهو ضرور واقف هوندا ته ڪيئن مرهٽن ڌاڙائي ڪري دهليءَ جي مغل حڪمران کي ڪڍي ڇڏيو هو جنهن دهليءَ پرسان دوآبي ۾ وڃي پناهه ورتي هئي. بعد ۾ مرهٽن جي واعدن تي اعتبار ڪري جڏهن دهليءَ پهچڻ جي ڪوشش ڪيائين ته ڪيس نابيني ۽ شڪست کانسواءِ ڪا ٻي هڙ حاصل ڪانه ٿي. هن کان اڳي به اهڙي ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ته انگريز مغل تاج ۽ تخت جا صحيح جانشين آهن يا نه؟ اها به هڪ حقيقت آهي ته ڪلائيو کي ديواني جو لقب ڏنو ويو هو. ان جو مطلب اهو هو ته کيس بنگال جي حڪومت هلائڻ جو اختيار سونپيو ويو هو. پر هو ان ڪم ۾ سوڀارو ڪونه ٿيو. دهليءَ جي نابين بادشاهه شاهه عالم لارڊ ليڪ کي به اهڙو خطاب ڏنو هو. پر هو به ڪلائيو جيان انتظام هلائي ڪونه سگهيو هو ۽ بريءَ ريت ناڪام ٿيو. جيڪي ماڻهو ائين سمجهي رهيا آهن ته انگريز، مغل تاج جا صحيح جانشين آهن ته منهنجي خيال ۾ اهي ٻن ڇڪيءَ جي وٽ پاسي ۾ واري جي

انتظار ۾ ويٺل، ڳهر ۾ نهوڙيل ماڻهو آهن جن کان مسرت ۽ سوچ هلي وئي اهي. انگريز حالتن کان مجبور ٿي مغل تاج مٿي تي رکيو هو جنهن لاءِ مرهٽا اڳئي جتن ۽ جاکوڙ ڪري رهيا هئا. پر انهن هرچيز کي، ٺاهڻ بدران ڊاهي ڊائي ڊار ڪري ڇڏي هو. اهي ماڻهو اتر هندستان جي اهم مرڪز ۾ موجود هئا. اها هڪ اهڙي سگهه هئي جنهن کي هر شيءِ سنڀالڻ جي قوت هئي. پرڪين هندستان جي ماڻهن جي امنگن ۽ اڌمن جي ڪا پرواهه ئي ڪانه هئي. ڪين اها ڪل ئي ڪانه هئي ته نياءُ نيت پت ڇا آهي؟، انسان ڪهڙي وٽ ٿيندي آهي؟ بچاءُ ڇا کي چوندا آهن؟ مغل سلطنت جيئن تيئن ڪري بس گوڏن ڀر گهلجي هلي رهي هئي. جاڪاڻ ته هندستان جي سياسي ساخت ئي اٿين هئي ۽ ماڻهو ويچارا اٻل ۽ ٽپل هئا. سنڌوءَ کان وٺي ڊاڪٽين سمنڊ تائين سارو هندستان جڻ مختلف ٻيٽن ۾ ورڇيل هو ۽ حالتن جي آڌار پان وهيٽو هلي رهيو هو.

برطانيه. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي روپ ۾ هندستان اندر موجود هئي جنهن کي انگلنڊ جي تاج طرفان سڀ اختيار مليل هئا. پر هن کي پنهنجي اصلي سگهه ۽ مقدر جو ڪو احساس ئي ڪونه هو. ڪيس اهو به پتو ڪونه هو ته هندستان اندر ڪهڙي طريقي سان هڪ ساريڪي انتظامي تڪميل تي ڇڪي هئي. جنهن لاءِ خيال هو ته اڳتي هلي امن امان ۽ ماڻهن کي انصاف ملڻ وجهندي. هن مقصد واسطي، ان طاقت مغلن جي نالي کي به استعمال ڪرڻ شروع ڪيو هو. اهو هڪ اهڙو ڪم هو جنهن کي غلط برقرار ڊئي ڪونه ٿي سگهيو ويو. اهو جڻ حقيقي نوعيت جو هڪ قبضو جنهن کي "پنيداري" واري قبضي جي پنيرائي حاصل هئي.

مغل بادشاهه جو نالو اڃا به طاقت ۾ اهڃاڻ هو. هندستان جا ماڻهو ان جي نالي کان جڻ ڊڃندا ۽ ڇرڪندا هئا. منجهن هڪ غيبي اثر هو ۽ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سندس نالي جي احترام جو ساڳيو تقدس قائم هو. برطانيه معني ايسٽ انڊيا ڪمپني جا ڊائريڪٽر ۽ پارليامينٽ جا ميمبر. جيڪي گهٽي وقت کان وٺي ڪنهن خاص مقصد سان کي ضابطه ۽ اصول گهڙي رهيا هئا سي به مغل نالي کان گهٽو ڇرڪيل ۽ ڌهڪايل هئا. مغل بادشاهه جو سڪو به ١٨٣٥ع تائين باضابطه رهندو رهيو. ان ئي زماني ۾ بادشاهه وليم iv جو سڪو پهريون ڀيرو هندستان ۾ نظر آيو. اها به حقيقت آهي ته مغل شاهيءَ جي وارث کي تمام گهٽي سگهه هئي. اهو لقب ڪو افسانوي ڪونه هو. اهو اٿين آهي جيئن عثماني شهنشاهت جو حڪمران خليفه هجڻ جي دعوي ڪندو آهي.

ڪو زمانو هو جو مغل شهنشاهت هندو ڪش تائين ٻڪڙيل هو جنهن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

افغانستان بہ شامل هوندو هو. آمون درياهہ تائين ترڪستان جي علائقن ۾ [illegible] حدن ۾ شمار ٿيندا هئا. ڪنهن دور ۾ راجپوت هندستان جون حدون بہ هندو ڪش تائين پکڙيل هونديون هيون. پوءِ وري ٻڌن بہ وچي اها ماٿري والاري هئي. گهڻو وقت پوءِ اهي علائقا مسلمان حڪومت ۾ شامل ٿي ويا هئا. ڪڏهن وري راجپوت حڪمران مغلن جي فوج وٺي آمون درياهہ تائين وڃي پهچندا هئا. معلوم ٿيندو تہ هندو ڪش هندستان جي فطري سرحد آهي. هندوڪش جي معنيٰ ڇا آهي؟ پارسيءَ ۾ ڪشيدن معنيٰ آهي "ڪهڻ". اتان جي جبلن جو چوٽيون سدائين برف سان ڍڪيل رهنديون آهن. هندستان جهڙي گرم علائقي جي رهندڙ لاءِ هي پڻ تہ سرحد آهي ۽ ڪان ان پوءِ هو سردي سهي ڪونہ سگهندا آهن. هن حقيقت جي خبر ڪنهن کي بہ ڪانہ آهي تہ هندستان ۾ هڪ اهڙو ٻيو بہ لفظ "خوش" آهي. جنهن جو انگريزي ترجمو Happy ٿيندو. ان لفظ جي ناتي سان انگريزن وٽ هڪ ٻوڳ بہ آهي. پاڻ ۾ چوندا آهن تہ انگريزن جي هندستان کي ڪيئن بچائجي؟ تہ نهہ پهہ ورائي ڏيندا آهن تہ .Why keep the Hindu khush يعني هندن کي خوش رکڻ سان هندستان بچي سگهي ٿو.

قصو ڪوتاهہ لارڊ ليڪ بہ خير سان اچي دهليءَ پهتو. هن شهر کان اتر وارو علائقو، گهڻو اڳ نڪري الڳ ٿي ويو هو. احمد شاهہ ابدالي ايران جي مشهور حڪمران نادرشاهہ جو هڪ گهوڙيسوار هو جنهن پنهنجي پٽ کي اکين ۾ سرائي گهمرائي نابين ڪري ڇڏيو ايران ۾ پنهنجي حڪمران گهراڻي جو پڻ ئي انت آڻي ڇڏيو هو. سندس وفات کان پوءِ سندس سياسي سگهہ جو احمد شاهہ وارث ٿيو. مغل شاهيءَ کي ڪيرائڻ لاءِ پهريون جهٽڪو نادرشاهہ ڏنو هو ۽ پويون موتمار ٺڪو ڪيس احمد شاهہ ابدالي هنان نصيب ٿيو. پوءِ تخت طائوسي بہ کڻائي وڃي افغانستان پهتو هو. (هن نہ رڳو سنہ ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽا قوت کي چيپاٽي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو پر پوءِ بندرا بن ۾ هندن ۽ امرتسر ۾ سکن جي اڀرندڙ قوت کي بہ پنهنجي تيز تلوار جو لقمو بڻايو هو. اهڙيءَ ريت برطانيہ سرڪار کي مغل تاج هٿ ڪرڻ ۾ ڏاڍي سولائي ٿي وئي) ابدالي حڪومت جي ڏاکڻين سرحد ستلج درياهہ تائين وسيع هئي. جڏهن مغل تخت ڏانواڊول ٿي ويو تہ ان وقت شاهہ زمان لاهور ۾ ۽ ٽيپو ڏکڻ، ميسور ۾ موجود هو هن هنڌ تي اچي هن ڪتاب ۾ بيان ڪيل قصي جي مکيہ ٽڪتي تي پهچي وڃون ٿا تہ مغل شاهيءَ جي تخت ۽ تاج جي جهڪ ۽ موهہ اهڙو هو جنهن انگريزن کي مجبور ڪيو تہ مغل شهنشاهيت کان ٽٽل آزاد ملڪن کي ٻيهر فتح ڪري هڪ يڪي حڪومت تشڪيل ڪري سگهجي. تنهن ڪري ڪمپني بهادر ٽڙيل پکڙيل علائقن کي ميڙي جوڙي هڪ ساريڪو هندستان

ملڪ بڻايو جيڪو اڄ وارو هندستان آهي ۽ جيڪو مغل دور ۾ هڪ فطري هندستان هو.

حڪومت هند جو. ڪن حساس معاملن بابت مرهٽن سان ٿيندڙ اٽيؤ جنگ کان پوءِ هندستان جي انگريزن پاڻ کي مونجهاري جي هڪ نئين ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاٿل سمجهيو. توڙي جو ٽيپو پنهنجي لباڙ سان گڏ پاڻ به هميشهه لاءِ ختم ٿي چڪو هو. ڏکڻ هندستان مان فرينچ فوجي عملدارن جي پاڙ پٽجي وئي هئي ۽ ان کان سواءِ مرهٽن راجائن پنهنجي لشڪر مان ڪين ڪڍي ڇڏيو هو. پر شهنشاهه نئپولين اڳئيس کان وڌيڪ طاقتور هو ۽ وڌيڪ پوائنتو معلوم ٿي رهيو هو. هن سان روس جو زار به پٺ ٿي بيٺو هو. نئپولين ۾ نڪولس جو منصوبو هو ته فراسان کي پنجي پروڙي مطيع ۽ فرمانبردار ڪري ڇڏجي.

پوءِ ايران کي ماري مجائي پوءِ پنهي جون گڏيل فوجون هندستان تي حملو ڪن. پوئين دور ۾ هن پنهي جي پا اتواد کي پڏيءَ گرانڊيوز Grandios ڪري سڏيو ويندو هو. جنهن جي معنيٰ ٿيندي ”شاهي ايڪو“ پر جيتري قدر روس بابت اسان جي معلومات جو تعلق آهي ته اهو ملڪ اٺويهين صديءَ تائين، وچ ايشيا وارن ملڪن کي رڳو اٺ برآمد ڪندو هو جيڪي تجارتي مال جي آمدورفت لاءِ ڪتب ايندا هئا. تنهن ڪري جيئي سگهجي ٿو ته انهن ڏينهن وارو گورنر يا سندس صلاحڪار ان ماٺهوءَ کان ايترو گهڻو ڊڄندا هوندا. اهو امڪان آهي ته اهي ساڳيا ماٺهو ١٨٠٥ع واري دور ۾ اتر هندستان جي افغان حڪمران کان به ضرور ڪؤ ڪائيندا هوندا. جوندا آهن ته احمد شاهه ابدالي پورا ستاويهه ڀيرا سنڌو پار ڪري اوڙي پاڙي جي ملڪن جي ڇيڙه به ڪانه ڇڏي هئي. هن سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽن سان پوپون پائي ڪيو هو.

ان ئي زماني ۾ هو دهليءَ تي به گهل چاڙي ويو هو. جڏهن واپس ٿيو ته مغل شهنشاهه جي پيرن هيٺان ساري هندستان جي زمين ڪسڪائي ڪڍيون آيو. سندس وفات کانپوءِ هن جو اولاد حڪمرانيءَ جي ڏاکڻين حد کي ستلج تائين وڌائڻ جا جتن ڪندو رهيو. پنجاب وارا پانهون پڌي سندن پيليو ڪندا آيا. پوءِ جڏهن پٺاڻن جا ڪٽڪ پنجاب ۾ ڪاهي پوندا هئا ته چوڌس ترٿلو ۽ هراس چانئجي ويندو هو. پنجابي مائرن تي پٺاڻن جو ايڏو ڌهڪاءُ ويٺل هو جو پنهنجن رئندن ٻارن کي مات ڪرائڻ لاءِ پٺاڻن جو ڊچ ڏينديون هيون. انگريزن جي دهلي اچڻ کان پنج سال اڳ شاهه زمان ڪابل ڇڏي اچي پنهنجي سلطنت جي ڏاکڻي دنگ وٽ لڏو لاهي اچي رهيو هو. پر ڪيس امون درياهه وارن علائقن ۾ بغاوت ڦٽي پون ڪري واپس گهرايو ويو هو. نوجوان سک سردار رنجيت سنگهه ڪيس جناب درياهه اڪرڻ ۾ گهٽي سهائتا ڪئي هئي تنهن کي لاهور واري علائقي جو گورنر مقرر ڪيو هئائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن ڏينهن کان وٺي برطانيه سرڪار ۾ پنهنجي حڪومت پاڻ ۾ دنگئي تي پيون هيون ۽ پنهنجي جي ظلمن جو ڪيتريون ڳالهيون مشهور ٿي ويون هيون تنهن ڪري انگريزن مٿان سندن جنهن ڪو هائو ويهي ويو هو. سندن خطري سبب ڪرنال ۾ فوجي ڇانوڻي نهن کان هڪدم پوءِ "ڦلڪيان" پاڙي جي سک سردارن جي علائقي جي سرحد سان، ميرٺ ۾ هڪ نهايت مضبوط فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي وئي هئي. انهيءَ زماني ۾ سرجارج برلو گورنر جنرل ٿي آيو جيڪو انتظامي طور نااهل ماڻهو هو. انهيءَ کان پوءِ لارڊ منٽو آيو. پهرئين گورنر جنرل جي ساري دور ۽ لارڊ منٽو جو شروعاتي عرصي ۾ هندستان وارن علائقن ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون تنهن ڪري اهو سارو وقت انگريز، اوڏانهون متوجهه رهيا. سنه ١٨١١ع ڌاران ڪجهه وٿي ملي ۽ اهڙيءَ حڪمت عملي جوڙڻ جو موقعو ملي ويو جنهن جي آڌار تي پٺاڻن ۽ روس وارن کان بچاءُ ممڪن ٿي پيو هو. پر افغان حڪمران گهرائي ۾ پنهنجو پاڻ اچي ڦيٽاڙو پيو. شاه زمان کي اکين ۾ سرائي ڦيرائي انڌو ڪيو ويو هو ۽ افغان حملي جو. سر مٿان لڙڪندڙ تلوار جو، پڻ پولو جڻ ٽري ويو. افغانستان جي اهڙين وڳوڙي حالتن ڪري نوجوان رنجيت سنگهه کي مٿي ايرڻ جو سونهري وجهه ملي ويو. جنهن ويڙهاڪ سکن جي اڳواڻ هجڻ جي ناتي ستلج پار واري علائقي تي به پنهنجي حڪوت قائم ڪري ورتي. سک حڪومت جو پنجاب ۾ پيدا ٿيڻ انگريزن لاءِ هڪ سٺو سوڻ ثابت ٿيو. انگريزن جو رٿيل منصوبو هڪ صحيح شڪل اختيار ڪري چڪو هو. ڇاڪاڻ ته فرانس ۽ روس جي حملي کان بچاءَ واسطي وچ تي جڻ هڪ ديوار اچي وئي هئي. پنجاب جي سک رياست پٺاڻن جي خرچ تي رات ڏينهن ترقي ڪندي رهي. اندروني حڪمت عمليءَ کي سنڌ ۽ بهاولپور ڏانهن مرڪوز ڪيو ويو ۽ ٻاهرين حڪمت عملي اها هئي ته افغانستان ۽ ايران جو پاڻ ۾ سلٽ ڪرائجي جو روس ۽ فرانس جي خطري کي منهن ڏئي سگهجي. برطانيه سرڪار جي خواهش هئي ته رنجيت سنگهه جي سک حڪومت جو دنگ ستلج درياه هجي.

انگريزن جي پهرين ڪوشش اها هئي ته ايران جي دربار ۾ ايترو اثر رسوخ پيدا ڪجي جو روس جي اڳرائيءَ جي، سهڻي نموني مدافعت ڪري سگهجي. ٻي ڳالهه اها به هئي ته انهيءَ زماني ۾ فرانس جي جهموري حڪومت جا نمائندا ايران ۾ تمام گهڻا فعال هئا ۽ موجوده دور جي روس جي حڪومت جي نمائندن جيان سندن گهڻو اثر رسوخ هو. انگريزن جي ڪوشش اها هئي ته ايران ۾ رهندڙ فرينچ عملدارن جو ايران دربار ۾ اثر ڪيئن گهٽائجي ۽ وڃائجي. ڇاڪاڻ ته اهي انگريزن خلاف سڀ ڪجهه ڪري ٿي سگهيا. انهن ڳالهين ي نظر ۾ رکي سنه ١٧٩٩ع ۾ ڪئپٽن مالڪم جي اڳوائيءَ ۾ ايران دربار طهران ڏانهن هڪ وفد روانو ڪيو ويو. برطانيه سرڪار جو وفد موڪلڻ جو مقصد اهو هو ته جيئن ايران کي

شاهه زمان جي هرات واري علائقي تي حملي ڪرڻ لاءِ ڦٽي ڏئي سگهجي. انهيءَ زماني ۾ فرانس جي حملي جو خدشو به وڌي ويو هو.

سنه ١٨٠٩ع ۾ ايران- افغان مامري تي لارڊ منٽو ۽ برطانيه سرڪار جي وزارت خارجه جي عملدارن ۾ اختلاف راءِ پيدا ٿي پيو جنهن ڪري هن ڪئپٽن مالڪم کي واپس گهرائي ورتو. جيڪو هائي برگيڊيئر جنرل جي عهدي تي پهچي چڪو آهي ۽ وزارت خارجه کي هن مسئلي کي منهن ڏيڻ لاءِ آزاد ڇڏيو ويو. سنه ١٨٠٩ع مائونٽ اسٽوئرٽ اينفن اسٽون کي افغانستان جي حڪمران شاهه شجاع الملڪ ڏانهن موڪليو ويو. اهو شاهه زمان جو ننڍو ڀاءُ هو جيڪو هن وقت نابين هئڻ ڪري حڪمران ڪونه رهيو هو ڇاڪاڻ ته هاڻي سلام پرڻ واسطي وٽس ڪير لڙي ڪونه ويندو آهي. ساڳئي مقصد واسطي ملڪن ڏانهن انگريز نمائندن کي موڪلڻ جو مقصد اهو هو ته فرانس ۽ روس جي وڌندڙ خلاف ڀاري بندي ڪا ڳڻ ڳوٺ ڪئي وڃي ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي جو هندستان تي حملي جو ڊاءُ ڊپ وڌي ويو هو.

اهو ضروري آهي ته راڻي وڪٽوريا جي شروعاتي دور سان کي اهم لاڳاپيل ڳالهيون ذهن ۾ رکيون وڃن جيڪو اڳيئن دور جي خوفن خطرن جو هڪ سلسلو هو.

نيپال ۽ پنڊارين خلاف ڪاروايون

مون کي اهو صحيح ڪونه ٿو لڳي ته هندستان جي ٽڙيل پکڙيل ٽڪرن کي سهيڙي هڪ ملڪ بنائڻ جي ناتي هتي ٻن اهم ڳالهين کي بيان ڪرڻ کان وساري ڇڏجي ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي واقعن جو هڪ ٻي سان ڳهاٽو سبنڌ آهي. مغل زوال واري زماني ۾ نيپال جا گورکا پرورش هندن جي روهم واري علائقي تي حملا ڪري پنهنجي ملڪ ۾ شامل ڪرڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. سنڌن هن ڏاڍ ڪري اتان جي هندو سماج تي ڌمڪاءُ ڇانئجي ويو هو. هن کان علاوه نيپال حڪومت متي پنجاب طرف به پنهنجن حدن وڌائڻ لاءِ ڇاڪوڙي رهي هئي. تنهن ڪري پنجابين ۽ راجپوتن ۾ جهيڙو ڪنجي ويو. انهن جو اثر هندستان جي امن امان وارن علائقن تي به پئجي رهيو هو. هتي کي ماٺ رهڻ جو حتا! ڏنو ويو پر ٻنهي ڌرين ۾ ڌيرج ڪونه هو. ڇاڪاڻ ويڙهاڪ ڌرين جهڙو سو ميل ڊگهي سرحد سان سنه ١٨١٤ع کان ١٨١٦ع تائين به سال جاري رهي ۽ انهن ٻن سالن دوران ڪيترا واقعه رونما ٿيا.

"ڪومبر" جو "ڳنيسباءِ" مري ويو جيڪو ويلور جي بلوي جو جهونجهار هو. فوج جي مکيه ڪماندرن جي نااهليءَ سبب ڪيترين غلطيون ڪيون ويون پر پوءِ به سر "ڊيوڊ" آلو چرلي" جي ڪاميابين ڪانپوءِ گورکن کي هندستان جي علائقن مان ٻي دخل ڪيو ويو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ صلح جو عهدنامو ٿيو ۽ اهو اتحاد سو سالن تائين قائم رهيو. اهڙيءَ ريت هندستانين جي بغاوت دوران ۽ عظيم جنگ واري زماني ۾ گورکن انگريزن جي وڏي واهر ڪئي هئي ۽ گورکن انگريزي فوج ۾ داخل ٿي نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون هيون. انگريزي فوج ۾ گورکن جي داخل ٿيڻ جي روايت هن ريت پئي جو ١٨١۴ع کان ١٨١٦ع وارين جنگين دوران گورکن جنگي باندين کي انگريزي فوج ۾ ڀرتي ڪري داخل ڪيو ويو هو. هائي اهي هندستان جي انگريزي فوج جي اهم يونٽن طور شامل آهن. گورکن خلاف جنگ نازڪ صورت اختيار ڪري وئي هئي ۽ واٽرلو واري نئپولين جي جنگ تائين، ٻنهي ڌرين جي هار جيت جو فيصلو ڪونه ٿي سگهيو هو.

جنگ جو ٻيو محاذ مرهٽن خلاف کوليو ويو هو ۽ اها جنگ به تڏهن ختم ٿي جڏهن هو پوئتي هٽي وڃي پنهنجي اصلي حدن ۾ نه پهتا. هنن نهايت تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي نربدا جي ڪناري پنهنجا مرڪز قائم ڪري ورتا هئا ۽ اتي ويهي ڦرلٽ جون ڦهري ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون هئائون. سنه ١٨١٣ع ڏاراز ارل آف مائرو هندستان پهتو. هو مشهور معروف فوجي جنرل هو ۽ فوج ۾ "فرانسس راڊون" جي نالي سان ڄاتو سڃاتو ويندو هو. هي اهو مٿير جنرل هو جنهن گورکن جي وڳوڙي سگهه کي هميشه لاءِ چيٿاڙي ناس ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ هن پنڊارين جي خلق آزار ظلمن ڏانهن ڌيان ڏنو جيڪي ڦهر ۽ ڪلور جا سپ ليڪ لتاڙي ويا هئا. پهريائين هو انهن مرهٽ سردارن وٽ ملاقات لاءِ لنگهي ويو جن جي رياستن جي دنگ ڀرسان پنڊارين ظلم ٻاري ڏنو هو. اهي به پنڊارين کان گهٽ ڪونه هئا. هنن آڏاڙيلن، انگريز سرڪار جي اترين علائقن ۾ گهڙي ٣٢٩ ڳوٺ نهوڙي ناس ڪري ڇڏيا هئا. پر اها سندن آخري ڪاروائي هئي. لارڊ موئرا وڏي پيماني تي جنگي تياريون ڪيون. ڪيس اها خبر هئي ته پنڊارين جي مقابلي ۾ ڪيس ڇا ڪرڻو ۽ ڇا نه ڪرڻو آهي.

فوج جو مکيه حصو دکن مان هلٽو هو. پر فوج جي اڳتي وڌڻ کان پهريائين برطانيه سرڪار جا به اتحادي مرهٽا سردار غداري ڪري نڪري هليا ويا. "باجي راءِ پيو. (پيشوا) جنگ واري ڏينهن ٥ نومبر تي وڏي فوج وٺي انگريزن جي هڪ ننڍي فوجي دستي تي ڪاهي آيو ۽ ڪرڪيءَ جي ميدان تي جڏهن هڪ وڏيءَ جنگ جو مارڪو ٿيو ته ڪيس اهڙي ته زبردست شڪست آئي جو هميشه لاءِ ختم ٿي ويو. ناڳپور ۾ پونسلي به ساڳي ڳالهه ڪئي هئي. ڪرڪي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واريون جنگيون ۽ ناگپور پرسان "سيتابلدي" واري جابلو علائقي ۾ ٻن ننڍين فوجي دستن پاران مدافعتي ويڙهه ان دور جي هندستان جي تاريخ جا ٻه اهم واقعا آهن. گورنر جنرل، وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪندي ته متان سنڌيا به پنهنجي ذات پاڻ کي ڏسي پنهنجي فوج کي وٺي انگريزن خلاف ميدان عمل ۾ آئي بيهاري تنهن کري هو گواليار تي ڪاهي ويو. پنڊارين جي پاڙ پٽڻ لاءِ هن مهم کي مرهٽن خلاف چوٿين جنگ جئي سگهجي ٿي. هولڪر، جنهن جو لارڊ ليڪ واري دور ۾ ڏيهن تي ڌهڪاءُ هو سو هن جنگي مهم ۾ مارجي ويو. ڪيس ملهار راءِ نالي هڪ پٽ هو جيڪو پنهنجي پيءُ جي وفات وقت ننڍڙو ٻار هو. پر پوءِ به هو اِندور جي فوج وٺي اڳتي وڌيو. برطانيه سرڪار جي هندستان فوج دکن مان مقابلي لاءِ رواني ٿي ۽ پيشوا جي ڪڍ لڳي پئي. وٽس آڻ مڃڻ کان سوءِ ٻيو ڪس ڪونه هو ۽ هن ائين ڪيو. ٻونسلي جي فوج کي جنگ دوران سخت شڪست آئي جيڪا سيتابلدي واري مدافعتي جنگ کان نرالي هئي. هولڪر جي اندور واري فوج جو تعداد ويهه هزار ڪن هو جنهن "ميهرپور" جي ماڳ وٽ اچي انگريز لشڪر سان مهاڏو ڏنو پرسخت هار کاڌائين. مرهٽن جون مکيه فوجون جنگ جي ميدان ۾ هار کائي چڪيون هيون ۽ ان سان گڏ پنڊارين جا ڏينهن به پورا ٿي چڪا هئا. هو ننڍڙيون ننڍڙيون ٽوليون ٺاهي سنڌيون هڻندا هئا. گهوڙن تان هنو ته لاهيندا ئي ڪونه هئا. ڪارواين ڪرڻ کان پوءِ اک ڇنڀ ۾ الائي ڪاڏهون جو ڪاڏي هليا ويندا هئا. پر هاڻي اهي ختم ٿي ويا هئا سندن قهري ڪاروائين کي پنجو اچي ويو هو. سندن اڳواڻ مارجي ويا يا ٻاندي بنايا ويا هئا. ملڪ ۾ ڪيترن سالن کان امن امان آهي. پر ماضيءَ جي هڪ ڳالهه اڃا باقي هئي. انگريزن کي هڪ شڪست ملي هئي جنهن جو پاند پلاند هنن ڪونه چُڪايو هو. هنن کي اهڙيون ڳالهيون ياد نه ڪرڻ گهرجن ها ڇاڪاڻ ته چوندا آهن جيڪو ٿيو سو ٿيو. پر سندن خيال هو ته هو هڪ هڪائي ڪري ڳالهه کي هميشه لاءِ ڪٽائي ڇڏجي. لارڊ ليڪ جي جنگي ڪاروائي دوران جن انگريزن بهادرن پنهنجي حياتين جا نذرانه ڏنا هئا تن کي صلح واسطي وساري ڇڏڻ ڏکيو هو.

پرتپور ۾ آوا

پرتپور جاٽ نيات جي مائهن جو اهم مرڪز هو. لارڊ ليڪ جهڙي فوج جنرل ان تي بہ تي حملا ڪيا هئا پر ڪيس هرحملي ۾ ناڪاميءَ جو. منهن ڏسڻو پيو هو. برطانيہ سرڪار بہ پنهنجي پاند پلاند ڪرڻ لاءِ آتي ويٺي هئي. سنہ ١٨٢٥ع ۾ پرتپور جو حڪمران گذاري ويو. حقيقي جاءِ نشين جي بدران سندس چاچي گادي تي قبضو ڪري ورتو. گورنر جنرل جي نمائندي ڪيس ائين ڪرڻ کان روڪيو پر تنهن هوندي بہ سندس رڳو ڪن ئي ڪونہ مڙيو. اصلي حقدار کي حق ڏيڻ کان پڙ ڪيڍي ويهي رهيو. تن ڏينهن گورنر جنرل جو نمائندو "آسترلوني" جهڙو مدبر شخص هو جيڪو ساري معاملي کان واقف هو. پنهنجي فوج کي گڏ ڪري اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. لارڊ وليم بينٽڪ گورنر جنرل هو تنهن جنرل آسترلوني جي حڪمن کي رد ڪري ڇڏيو چاڪاڻ تہ ڪيس مسئلي کي امن امان سان نبيرڻ جي آس هئي. اها ڳالهہ ڏسي آسترلون هنيان هاري ويٺو. پر اڳتي هلي وقت ثابت ڪيو تہ سندس سوچ بلڪل صحيح هئي. ڪمانڊر. ان چيف لارڊ ڪومبر ميئر جنهن کي واٽرلو جو "استيپلٽن" سڏيو ويندو هو سو وڏي فوج ۽ طاقتور توبون ساڻ ڪري اتر هندستان ڏانهن وڌڻ لڳو. پرتپور کي جنگي تياريون ڪرڻ لاءِ مناسب موقعو ملي ويو هو ۽ راجا پناڻن کي فوج ۾ ڀرتي ڪري انگريزن جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ويٺو.

لارڊ ڪومبر ميئر" پهچڻ سان قلعي کي گولا لاباري ڪرائي ۽ پٽين ۾ سرنگهون هٽائي قلعي کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. ٿوري ئي وقت ۾ قلعو فتح ٿي ويو پناڻ انگريزن جي ڌمڪ جهلي ڪونہ سگهيا. پرتپور جي حقيقي وارث کي راڄگدي تي وهاريو ويو جيڪو اڄ ڏينهن سوڌو انگريزن جو تابعدار رهندو اچي.

هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير

لارڊ وليم بينٽڪ امن. علم. فن ۽ ڪلا جي ترقيءَ جو گهڻ گهرو هو تنهن کي بہ حالتن کان مجبور ٿي هڪ جنگ کي منهن ڏيڻو پيو هو. برما جي راجا. واپارين ۽ اينڊز ويندڙ جهازن لاءِ آزار بڻجي ويو هو. جڏهن ڪيس تدارڪ ڪرڻ لاءِ چتاءُ ڏنو تہ سندس ڪن بہ ڪونہ لڏيو ۽ چين جيان هڪ ڪن کان ٻڌائين ۽ ٻئي ڪن کان ڪڍي ڇڏيائين. ڪيس سِڪت ڏيڻ ڪارڻ جهيڙڻ اٿر ٿي پيو هو. تن

ڏينهن برما انتظامي طور بلڪل ناس ٿي چڪو هو. ٻنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو جنهن ۾ برما جي راجا جي شڪست ٿي. برطانيہ حڪومت هيٺيئن برما وارو علائقو پنهنجي حڪومت سان ملائي ڇڏيو. ان ڪان پوءِ ائين محسوس ٿيو تہ جنگين واري حڪمت عمليءَ کي ڇڏي امن امان، علم، فن ۽ ڪلا ڏانهن منهن موڙجي. مختلف ڌرين لاءِ ڌن دولت ڪمائڻ لاءِ ڪيئي طريقا هئا. واپار لاءِ وسيع ميدان کليو پيو هو. سٺڪن ناهڻ ۽ واهن کوٽڻ جوڪم بہ ڪرڻو هو جنهن وسيلي جلدي ايندڙ سوکهڙن ۽ ڏڪارن کي منهن ڏيڻ سولو هو. تعليم کي بہ ترقي وٺرائڻي هئي، ان ڪري ٺگن ۽ پنڊارين جو خاتمو ضروري هو. ڪنهن کي بہ خواب خيال ڪونہ هو تہ انگريز شهنشاهيت ۾ اهي علائقا بہ شامل هوندا جيڪي مغل شاهيءَ ۾ شامل ڪونہ هئا. انگلنڊ جي بادشاهہ ۽ ڪمپنيءَ کي سندن پورهئي ڪان وڌيڪ معاوضو ملي ويو هو.

باب پهريون

پهرين افغان جنگ

پهرين افغان جنگ بابت ڪي غلط فهميون
وڪٽوريا دور جي اهميت
ٽه ذريو ناهه
برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ ۾ اخلاقي عنصر
سنڌ واري فوج
جنگ واري فوج
جنگ جو نقشو
افغان شاه جي فوج
سنڌ ۽ بلوچستان.

توهان پڇندو ته جان ڪمپني ڇا آهي. نئپولين دور جي جنگي طوفانن ڪا ـ پوءِ جڏهن ملڪ ۾ مانار آئي ۽ ڏکن ڏولائن جا ڏينهن ڏور ٿي ويا ته هن ڪمپنيءَ برطانيه ۽ ان جي ماتحت علائقن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. هن تاريخي دور سان لاڳاپيل اهم واقعن سان لاڳاپيل نقشو جڻ ته ميز تي کليو پيو آهي. هاڻي پنڌاري دور پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهتو آهي. هر شهر جي چوسول تي سنڌن ٽولن جا ٽولا زنجيرن ۾ جڪڙيل نظر ايندا. هڪ نئينءَ سڀيتا جي سوچ جو سرلو سوجهرو ڏيهان ڏيهه ڏسجي رهيو آهي. تعليم ۽ تجارت جي شروعات ٿي چڪي آهي. سٺڪن جي چار وڇائڻ لاءِ منصوبا تيار آهن. نون واهن جون کوٽايون جاري آهن. ستي ٿيڻ جو رواج ختم ڪيو ويو آهي. نه ته اڳي پنهنجي مئل مڙس سان گڏ سندس وني به چکيا تي چڙهي رک ٿي ويندي هئي. هاڻي مڙسن جي محبت جون ماريل عورتون سندن وڇوڙي ۾ فقط نيڻن مان نير هاري هيان هلڪو ڪري سگهن ٿيون. هن نئين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قسم جي قانون کي ٻڌهڻي ڳڙهڻي هندو طبقي جي پنيرائي حاصل آهي. پرتبور جي فتح کان پوءِ ٻارهن سالن تائين انگريزن خلاف هندستان ۾ ڪا ڪتي به ڪانه پونڪي. برطانيه سرڪار جون حدون ڪڏهن ستلج جي ڪناري تائين پکڙيل هونديون هيون ۽ ان جي اترئين پاسي کان سک رياست جو وڏو بچاءُ هو جڏهن کان وٺي رنجيت سنگهه افغان حڪمران طرفان لاهور جو گورنر ٿيو آهي ۽ ڪيس ڳالهائڻ جو موقعو مليو تنهن زماني کان وٺي هن سک رياست قائم ڪرڻ لاءِ سوچڻ ۽ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيا آهن. هن راولپنڊيءَ ۽ ملتان مان پٺاڻن کي ڀڄائڻ شروع ڪري ڏنو آهي. ڪشمير کي فتح ڪري لاهور سان ملائي ڇڏيو اٿس. اڳي جيڪي پنجاب جا مغل شاهيءَ سان لاڳاپيل علائقا هئا. احمد شاه ابدالي سنڌو پار ڪري تن کي فتح ڪري افغانستان سان ملائي ڇڏيو هو. هن پشاور ۽ ديره جات وارو درياهي علائقو به فتح ڪيو هو. جيڪو هن وقت سندس سلطنت ۾ شامل آهي.

لارڊ وليم بينٽڪ جو زمانو ترقي ۽ تعمير جو دور هو. سندس ايامڪاريءَ ۾ روس اڳتي وڌي آمون درياه پرسان خاقان واري علاقي ۾ اچي پهتو هو تنهن ڪري هندستان کان پري وارن انهن علائقن ۾ ترتلو پئجي ويو هو. وچ تي هڪ مضبوط سک رياست جي قائم ٿيڻ کي انگريز هڪ سٺو سوڻ سمجهي رهيا هئا جنهن افغان حملہ آورن کي هندستان اچڻ کان روڪي وڌو هو. جاٽايل سک رياست ۾ سکن جو تعداد اٽي ۾ لوڻ برابر هو. پر سندن انتظاميه ڏاڍي سگهاري هئي ۽ مسلمان به ڪائڻ راضي پيا ڏسبا هئا. هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير جي وڏي ضرورت آهي پر اهڙي قسم جي ادارن کي هلائڻ لاءِ بينٽڪ جهڙي سُلجهيل شخصيت جو هجڻ به لازمي هو جنهن کي پيار وچان بلي Billy به سڏيو ويندو هو.

پر انهن سڀني کان وڏيڪ اهم ڳالهه اها هئي ته سنڌوءَ کي آڳبوٽن جي محفوظ تجارتي آمدرفت لاءِ کولڻو هو. سنڌوءُ جي ڏاکڻين ڀاڱي وارا سوين ميل، سنڌ جي حڪمرانن ٽالپرن جي ضابطي هيٺ هئا. پنجاه سال کن ٿيندا ته افغان حڪمرانن جي زور بار کان آجا آهن ۽ سندن ملڪ کي هڪ آزاد حيثيت حاصل آهي. هتان جا حڪمران ٻيڙائٽن تي سنگ تمام گهڻو رکندا آهن ۽ مٿن ڏاڍ به ڪندا آهن. هنن مان ڪي ٻيڙائٽ سکن جي رعيت آهن. امڪان آهي ته رنجيت سنگهه مٿن اهڙي ڏاڍ کي گهڻو وقت پسند ڪونه ڪندو. انگريز ڪونه چاهيندو ته سک سنڌوءَ جي ڇوڙ تائين مسلمان علائقن کي پنهنجيءَ سلطنت ۾ شامل ڪري. سنڌ اڳي مغل سلطنت ۾ شامل هئي. انهن جي زوال کان پوءِ دواني.ڳهرائي جي حڪومت ۾ شامل رهي. هتان جا حڪمران افغان حڪومت کي پنهنجي مرضيءَ مطابق جڏهن چاهيندا هئا ڏن ڏيندا هئا. افغان شاهيءَ جي زور ٽٽڻ کان پوءِ به ڪين سنڌ مان هڪ پئسو به ڪونه ملندو آهي.

افغان سلطنت هاٿي ڀڄي ٽُٽي ڪنا ڪيرا ٿي ويئي آهي. دراني گهراڻي جي سروزئي ڀاڙي وارن حڪمرانن کي ڪڍي بارڪزي وارن پنهنجو اقتدار قائم ڪري ورتو آهي. جاٽايل حڪمراني ڪنور دلِ ماڻهن جي هٿ ۾ آهي. وٽن لشڪر جو وڏو تعداد آهي. هتان جو حڪمران شاهه شجاع آهي جنهن پنهنجي ڀاءُ زمان شاهه جون اکيون ڪيرائي تخت تان لاهي ڇڏيو آهي. ڪنهن زماني ۾ شاهه شجاع زمان شاهه جو قيدي هو. هرات افغانستان کان جدا هڪ ملڪ آهي جيڪو افغان شاهي گهراڻي جي هڪ ماڻهوءَ جي هٿ هيٺ آهي. ٻيا علائقا. نيم آزاد آهن جيڪي مختلف پائرن جي هٿن ۾ آهن. انهن سڀني مان وڏيڪ اهل يا ائين ڪٽي چئجي ته سڀني کان وڏيڪ سفاڪ دوست محمد آهي جيڪو ڪابل ۾ رهندو آهي. هو انهيءَ ڳالهه لاءِ جاڪوڙي رهيو ته جيئن ٽڪرا ٽڪرا ٿيل دراني سلطنت کي ٻيهر جوڙي هڪ ملڪ بنائي سگهي. ان جو مطلب اهو ٿيندو ته سکن جيڪي علائقا فتح ڪيا آهن تن کي وري ورتو ويندو. پر هيڏانهن رنجيت سنگهه وڏي تعداد ۾ فوج رکي هئي جنهن ۾ لباس ۽ سکيا يورپي طرز تي هئي. ڪمانڊ فرينچ جنرلن جي حوالي هئي. فوج ۾ فرينچن، انگريزن ۽ آمريڪن ماڻهن جوخاصو تعداد هو جيڪي ڪڏهن ڪمپني بهادر جي نوڪريءَ ۾ هوندا هئا. سندس اها فوج خطرناڪ ويڙهاڪ هئي ۽ ڪليل مقابلن ۾ پناڻن کي ڀڄائي ڪڍڻ جي لائق هئي. پر جيڪڏهن علائقو جابلو آهي ته پوءِ ته پناڻ به وڙهڻ جو ڏاڍو آهي. معلوم ائين ٿيندو ته سکن وٽ جيڪو موجوده علائقو آهي تنهن جي هو پوريءَ ريت حفاظت ڪرڻ لائق آهن. رنجيت سنگهه پنهنجي فطري عمر کان گهٽو ڪراڙو لڳندو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته شراب تمام گهڻو پيئندو آهي، سونهن ۽ جوانيءَ جو به شوقين آهي. سندس پٽ ته هن کان به به رتيون ڪسر. ڏاڍي هٺي ڏهه ته توڏو هٺي تيرهن واري ڳالهه آهي. حڪومت هلائڻ جي ته لائق ئي ڪونه ڏسبو. اتر پنجاب واري پاسي تي راجپوت پائر آهن. جيڪي اتان جي ناڪرو علائقي جا حڪمران آهن. سندن فوج مضبوط آهي ۽ اوسي پاسي جي ملڪن تي حملن ڪرڻ جا به ڪوڏيا آهن تن سان به صلح ڪرڻ جا جتن ڪيا پيا وڃن. جيڪڏهن روس ۽ هندستان جي وچ واري علائقي ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون ۽ اتر هندستان به ان جي لپيٽ ۾ اچي ويجي ٿو ته پوءِ برطانيه سرڪار لاءِ ڏچو پيدا ٿي پوندو. تنهن ڪري في الحال سندس دلي تمنا اها آهي ته شل جاڏي ڪاڏي خير هجي.

هندستان جي فضائن ۾ اهڙن ڪارن ڪڪرن جي موجودگيءَ کي نظر ۾ رکي لارڊ آڪلنڊ کي گورنر جنرل ڪري موڪليو ويو آهي ته هو وچ هندستان جي سياسي صورتحال تي ڪَرڙي نظر رکي. هن کان علاوه روس جي اَڳتي وڌڻ واري اَگري نيت کي ٽڪ ۽ تاڙ ۾ رکي. جيڪڏهن اهڙين ڳالهين کان اکيوٽ ڪٽي وئي ته لوٽي کان اُبنگ ڳورو ٿي پوندو ۽ اهو به امڪان آهي ته متان نٽيپولين دور جهڙا خوف خطرا نئين سر ڪَر موڙي جاڳي پون.

ايشيا جي حدن کي کولڻ جي ڪوشش

مٿي اهڙو حوالو ڏنو ويو آهي تہ جڏهن جنرل لارڊ منٽو هندستان جو گورنر هو تہ هن شاہ شجاع الملڪ ڏانهن مائونٽ اسٽيوئرٽ ايلفين اسٽون" جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ مشن رواني ڪئي هئي. ان مشن جي افغانستان جي شاہ گهڻي آجيان بہ ڪئي هئي. انگريز نمائندو ان جي شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيو هو. افغان ويساہ جوڳا دوست ڪونہ هوندا آهن پر سندن ظاهري اخلاق موهي وجهندو آهي. ان ساڳي شاہ شجاع جو هاڻي وري حال اهو آهي جو پڇي اچي هندستان ۾ لڪو آهي. هن کي يا وري سندس ڀائين پاءُ شاہ زمان کي پنهنجي ڏاڏي جي گهوڙي تي چڙهڻ جو بہ اختيار نہ آهي. سندن پيءُ تيمور جو حال ڪونہ هو. هن پنهنجي پيءُ احمد شاہ جي نالي جو ڪتيو ڪاڌو هو. دراني شهنشاهيت هاڻي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ڳڙڏاڻي ٿي وئي آهي. مٿي جن پائرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي سي بارڪزئي گهراڻي سان تعلق رکن ٿا. سندس پيءُ جو نالو پاينده خان هو. بارڪزئي بہ سدوزئي قبيلي جيان دراني گهراڻي جي هڪ نج آهي. شاہ زمان جڏهن اقتدار ۾ هو تہ پاينده خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو هئائين. شاہ محمود، شاہ زمان جو پاءُ جيڪو ٿوري وقت لاءِ ڪابل جو حڪمران بہ ٿيو هو ۽ پاينده خان جو وڏو پٽ فتح خان سندس وزير هو. دوست محمد خان هڪ وحشي قسم جو ماڻهو هو. هن شاہ زمان جي محلات ۾ ٿيي سندس ڌيءُ سان زيادتي ڪئي هئي. جوڪريءَ جي پاءُ ڪامران، ان جي پلاند ۾ وزير فتح خان جون خنجر سان اکيون ڪدرائي ڇڏيون هيون. چون ٿا تہ جڏهن جلاد سندس اکين ۾ خنجر هڻي ڪنورتا وارو ڪڏو ڪم ڪري رهيو تہ فتح خان دانهن ڪري چيو هو تہ توهان منهنجون اکيون نہ ٿا ڪيو پر سدوزئي خاندان جي حڪومت جو خاتمون ڪري رهيا آهيو. ان کان پوءِ هنن پنهي گهراڻن ۾ سنڌ ۽ ايڪو ڪونہ رهيو هو.

بارڪزي پائر موقعي جي تڪيءَ تاڙ ۾ هئا. اهي سيئي ڪنهن نہ ڪنهن علائقي جا گورنر هئا ۽ گورنر مان بادشاہ بنجڻ جو تياريون ڪري رهيا هئا. انهن سيني مان دوست محمد وڌيڪ ذهين ۽ قابل ماڻهو هو. عام ماڻهو بہ سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. هو ڪابل ۾ ويهي غزنيءَ ۽ جلال آباد تي حڪومت ڪندو هو ۽ سدوزئي وارن تي ڪرڙي نظر رکيون ٿي آيو. سندس ٻيو پاءُ ڪشمير ٿيون پاءُ پشاور ۽ چوٿون پاءُ قنڌار جو گورنر هو. هرات وارو علائقو ڪامران جي هٿ هيٺ

هو جيڪو شاه شجاع الملڪ جو بدقسمت پاڻيٽو هو. افغانستان جي حڪومت ٽڪر ٽڪر ٿي ڪنا ڪيڙ ٻنجي چڪي هئي. سک ڦوت سنہ ۱۸۳۷ع ۾ پشاور تي قبضو ڪري ورتو هو. هن ڪان اڳ ڪشمير تي حملو ڪري سک حڪومت سان ملايو ويو هو. افغانن پشاور ۽ ديره جات وارن علائقن کي سکن کان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. هنن بارڪزئي پائرن مان هر هڪ، برطانيہ حڪومت کي هڪ طاقت سمجهي، بار بار امداد ڏيڻ ۽ سندن حڪومتن کي مڃڻ لاءِ ايلاز منٿون ڪري رهيو هو. رنجيت سنگهہ بہ انگريز سرڪار کيٰ پشاور واري علائقي ڏيڻ جي آڇ ڪري رهيو هو.

شاه شجاع ڊنڊ جي پکيءَ جيان ڪڏهن هن ڪپ تي تہ ڪڏهن هُنَ ڪپ تي، ڪڏهن لاهور ۾ تہ ڪڏهن برطانيہ سرڪار جي ماتحت لديانہ ۾ رهندو هو. ڪڏهن راجا رنجيت سنگهہ جو مهمان ٿي رهندو جنهن اتڪل ڪري کانئس مغل شهنشاهن وارو ڪوه نور هيرو ڦري ورتو هو. هو سدائين هن ڪوشش ۾ لڳو پيو هوندو هو تہ ڪيس پئسي ڏوڪڙ ۽ لشڪر جي امداد ڪئي وڃي تہ جيئن هو پنهنجا وڃايل علائقا ۽ تخت پيهر وني سگهي. ايڏو ويل بہ ڪونہ هو. هن سنہ ۱۸۳۴ع ۾ يوريي- ايشيائي اريجيمنٽ جي مدد سان قنڌار تي وڃي قبضو بہ ڪيو هو.

تن ڏينهن گورنر جنرل کي هينيان مسئلا درپيش هئا:-

ان وقت آگبوٽ اچي چڪا هئا. سندس پهرين ڪوشش اها هئي تہ سنڌوءَ ۽ ان جي پنجن پيرتي ڪنڌڙ شاخن وسيلي آگبوٽن معرفت تجارتي آمدرفت شروع ڪئي وڃي. گنگا ۾ تہ هن ڪان اڳ آگبوٽن وسيلي آمدوفت شروع ٿي چڪو هئي. درياءَ ساري دنيا جي ملڪيت هوندا آهن پر انهن ٽڙڪو حڪمرانن جي ملڪيت ڪونہ هوندا آهن جن جي ڪنارن سان سندن حڪومتون قائم هونديون آهن.

ٻيو مسئلو اهو تہ پشاور واري علائقي تي افغان ۽ سکن جي وچ ۾ ڦڏو چالو ٿي چڪو هو. افغانستان جي حقيقي حڪمران کي بي دخل ڪيو ويو هو جيڪو هيڏانهن هوڏانهن ڊومائون ۽ ڏِڙڪيون ڪائيندو ٿي وتيو. اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ ڪيس افغانستان جي ماڻهن جي وڏي حصي جي ٻنيرائي حاصل آهي ۽ اها ڳالهہ هرويرو ڪوڙي بہ ڪانہ آهي. بارڪزئي پائرن کي ڪير بہ پسند ڪونہ هو.

ٽين ڳالهہ اها هئي تہ هن دور ۾ سارو يورپ پر خاص طور تي انگلنڊ وچ ايشيا وارن ملڪن ۾ وڏي دلچسپي وني رهيو هو. بمبيءَ فوج جي هڪ ليفٽيننٽ اليگزينڊر برنس کي هڪ غير سرڪاري سفر تي درياه آمون وارن علائقن تائين موڪليو ويو هو ۽ سندس واپس اچڻ تي هن جي ڏاڍي آجيان ڪئي وئي هئي. هن ڪان هڪ يا بہ سال اڳ لارڊ آڪلنڊ سائين انگلنڊ ۾ ملي چڪو هو. وچ ايشيا جا

اڳيان حڪمران پنهنجي سياسي سگهه ۽ اثر رسوخ وڃائي چڪا هئا. انهن ملڪن کي هڪ نئين جوڙجڪ ۽ نيئن سياسي سوچ جي ضرورت هئي.

لارڊ آڪلنڊ، برنس کي دوست محمد سان ملڻ واسطي ڪابل روانو ڪيو هو انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو وچي سائنس تجارتي آمدرفت بابت ۽ روس کان بچاءَ واسطي سائنس گفتگو ڪري.

برنس اتي وڃي محسوس ڪيو تہ دوست محمد برطانيہ سرڪار جو بہ دوست آهي. افغانستان جا سڀ بارڪزئي انگريز سرڪار ۽ انگلنڊ جي وڏي عزت ڪن ٿا. ڪين انگريز حڪومت جي مدد جي وڏي ضرورت آهي. هو تجارتي آمدرفت جي مستقبل بابت بہ هڪ روشن ضمير رويو رکن ٿا.

سندن خيال آهي تہ اهڙي تجارتي آمدرفت سان ملڪ شاهوڪار ٿيندو ۽ جيڪڏهن انگريز سرڪار سندن ٿوري بہ واهر ڪئي تہ وڃايل علائقا سولائيءَ سان وٺي سگهبا ۽ افغان شهنشاهت ٻيهر متحد ٿي سگهي ٿي. سندس شخصيت برنس کي صفا موهي وڌو هو. اهڙيءَ ريت هر ملاقاتي ڪائنس تمام گهڻو متاثر ٿيندو آهي. هن برنس سان پڪو واعدو ڪيو تہ روس جي سفير کي افغانستان حڪومت جي حدن ۾ اچڻ ئي ڪونہ ڏيندو جيڪو ان وقت روس کان هي افغانستان پهچڻ وارو هو. پر برنس کيس صلاح ڏني تہ کيس افغانستان اچڻ کان نہ روڪيو وڃي. سندس روپي مان ائين پاسجي رهيو هو تہ کيس ڪهڙي بہ ڪم لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. سندس اها بہ دعوي هئي هئي تہ افغانستان جا گهڻا ماڻهو هن جي پنيان آهن.

ٽہ ڏريو ناهہ

ان زماني ۾ برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ تي گهَرو ويچار ٿي رهيو هو ۽ لارڊ آڪلنڊ جي عملي سان لاڳاپيل ٿي مشهور سيڪريٽري هن معاملي تي سوچي ويچاري رهيا هئا. هڪ مئڪ ناٽن هو جنهن جو اپنن جي مشهور گهراڻي سان تعلق هو، ٻيو ٽورين ۽ ٽيون ڪلو ون هو. گهڻي سوچ فڪر کان پوءِ هن نڪتي تي اچي بيٺا تہ افغانستان جي دوست محمد سان ناہ ڪرڻ سان برطانيہ سرڪار جي اثر رسوخ کي وڏي نيڪ ۽ هٿي ملي ويندي. هن کان علاوہ امن آشتيءَ پيدا ٿيڻ سان گڏ تجارتي آمدرفت بہ وڌي ويندي. مئڪ ناٽن ۽ ٽورين بنيادي طور فوجي هئا ۽ هڪ فوجي جي حثيت سان پنهنجي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئائون ۽ بعد ۾ ڪين بدلي ڪري سول سروس ۾ رکيو ويو هو. باقي ڪلويون هئليبري جي

پيداوار هو. اهي نئي ماٺهو مسرق جي حالتن کان گهٽو واقف ۽ مسرقي ٻولين جا ڄاڻو هئا ۽ ان دور جي سياسي لاهين چاڙهين جو بہ کين گهڻي معلومات هئي. اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ برنس کي گورنر جنرل ٻاران کنهن ناهہ ڪرڻ جو کو اختيار بہ ڪونہ هو ۽ افغان حکومت جيڪي رعايتون روس کي آڇڻ واري هئي سي سنڌس جاڪوڙ سبب رڪجي ويون هيون. ظاهر ۾ دوست محمد ڊليو بي ڊليو روس جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو پر برنس جي سوچ وري ڪجهہ مختلف هئي، ڪپتن ويڊ هڪ ذهين ۽ ڳيري هينان آنا ڪدي ونڻ وارو ماڻهو. انگريز سرڪار جو سياسي صلاحڪار آهي ۽ لاهور ۾ رهندو آهي. هو ڪنهن زماني ۾ لڌيانہ ۾ بہ رهندو هو ۽ هاٿي راجا رنجيت سنگهہ جي دربار ۾ رهي ٿو. هن جا سائس سنا لڳ لاڳاپا قائم آهن. افغان شاه سان سندس چڱا تعلقات هئا جيڪو ڪڏهن ڪڏهن گهرياتين سان گڏ اچي لڌيانہ ۾ رهندو هو.

مٿي ڄاڻايل ذهين سيڪريٽرين کي ڪپتن ويڊ Wade جي بہ ڪنهن حد تائين پنيرائي حاصل هئي. سندن خيال هو تہ جيڪڏهن شاه شجاع کي سندس ڀيءُ واري افغان حکومت حوالي ڪئي وئي تہ پوءِ سارو افغانستان سندن ڪيسي ۾ آهي. رنجيت سنگهہ سان ڪيل ناهہ موجب انگريز سک ۽ افغان ڏرين ۾ پيدا ٿيل رنجشن کي دور ڪرڻ لاءِ جاکوڙي رهيا هئا. هن راجا رنجيت سنگهہ کان پشاور موٽائي ونڻ ۾ کيس سهائتا ڏني هئي. هن کان علاوه سومنات ڏانهن ويندڙ رستي جي بند ٿيل ڦاٽڪن کي بہ هن لاءِ کولڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين. پر لارڊ ايلنبرو اهڙي اجازت نہ ڏني. هر انگريز هن ڳالهہ کان شايد واقف ڪونہ آهي تہ هن قسم جو ساڳي خيال جو اظهار خود رنجيت سنگهہ بہ ڪيو هو. لارڊ آڪلنڊ ۽ لنڊن ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ رهندڙ ماڻهن جو خيال آهي تہ سندن مفادن جو تنگي ترقي بہ تحفظ ڪيو وڃي. انگريزن کي هندستان ۽ روس جي وچ تي وچ ايشيا جي ملڪن ۾ سنڌ ۽ جي ڪنارن سان امن امان جي جهوريءَ کين جهوري رکيو آهي. لارڊ آڪلنڊ ۽ سندن صلاحڪار انهيءَ اوسيڙي ۾ آهن تہ پناڻن جي ڦرلٽ ڪري سک مسلمان تصادم ڪڏهن ٿو اُڀار ڪائي پنيت تي پڙڪي اليگزيڊر برنس دوست محمد جي ملاقات کان پوءِ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو تہ اهو ماڻهو انگريزن لاءِ سوني ڪکڙ آهي. ان وقت کيس اهو بہ پتو پيو هو تہ انگريزن جي هڪ ٻي بہ حڪمت عملي آهي جيڪا وڏيڪ اهم آهي. برنس هڪ نوجوان فوجي عملدار هو. هن جيڪو بہ اندازو لڳايو هو سو بلڪل صحيح هو. پر سندس خيال کي ڪٿان بہ پنيرائي ملي ڪانہ سگهي هئي. جڏهن هن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو تہ اختياريءَ وارن جو ڪن بہ ڪونہ لڌيو. چڻ رڊ اڳيـــان رباب. طئي اهو ڪيـــو ويو هو تہ جيستائين انگريز هن مامري ۾ ذر نہ بنبا تيستائين رنجيت سنگهہ جون فوجون

افغانستان ۾ داخل ڪونہ ٿيندي. اهڙيءَ ريت جون سنہ ١٨٣٨ع (١) ۾ سملا ۾ هڪ تہ ڏريو ٿاهہ ٿيو هو جنهن ۾ انگريز، رنجيت سنگهہ ۽ شاه شجاع صحيحون ڪيون.

اهو ڪم توقع کان وڌيڪ ڪامياب ٿيو. من ڪوره ٿاهہ تحت شاه شجاع، انگريز ۽ سک اتحادين جي واهر سان افغانستان تي حملو ڪندو ۽ پنهنجي تيار ڪيل فوج جو هو پاڻ سپہ سالار هوندو. هن پيري اهو طئي ڪيو ويو هو تہ سندس فوج ۾ عام يورپي يا يورپي ايشيائي مائهن بدران انگريز فوجي آفيسر هوندا جن جو معاوضو شاه ادا ڪندو.

ان زماني ۾ هڪ ٻيو مونجهارو پيدا ٿي پيو جو ايران هرات واري علائقي تي حملا شروع ڪري ڏنا هئا. شاه شجاع کي آسرو هو تہ روس وٽ ايران خلاف دانهين ٿي هن خوشحال صوبي جي نقصان جي ازالي طور چار ڏوڪڙ وٺڻ ۾ سوپارو ٿيندو. هرات هڪ اهڙو علائقو رهيو آهي جيڪو سگهي ستابي هٿڻ ڪري. صوبيداري يا حڪمراني طور گهڻين ڦيرين گهيرين جو شڪار رهيو آهي. جيڪڏهن ڪا سگهاري ڌر ان تي دعوى ڪندي هئي تہ پنهنجي مالڪي ثابت ڪرڻ ۾ ڪيس مشڪل درپيش ڪانہ ٿيندي. برطانيہ سرڪار جو طهران ۾ رهندڙ سفير، هرات تي ڪاهيندڙ ايراني فوج جي ڇانوڻيءَ ۾ اچي اختياري وارن سان ڳالهايو. ايران ۾ اهو لشڪر ان وقت هرات سامهون منزل ڪيون ويٺو هو. انگريز سفير جي ڪوشش هئي تہ شاه کي ائين ڪرڻ کان روڪي. هڪ حقيقت اها بہ هئي تہ ايران ۽ افغانستان سان هڪ ٿاهہ ٿيل هو جنهن ۾ افغانستان جي سالميت جي ضمانت ڏني وئي هئي. ٻئي پاسي روس ڪيس اڳتي وڌڻ لاءِ اپاري رهيو هو تنهن ڪري انگريز سفير ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهيو. اتفاق اهڙو ٿيو جو بمبئي توبخاني جو هڪ فوجي آفيسر هنيري پاٽنجر پنهنجي خانگي سياحت سانگي اچي اتي نڪتو تنهن هن معاملي ۾ پنهنجي طرفان ڪوشش شروع ڪئي ۽ ڪامياب ٿيو.

ان وقت هرات تي گهيرو هلي رهيو هو. صورتحال کي نظر ۾ اهو طئي ڪيو ويو تہ جنرل "سر هئيري فين" هڪ وڏي گهلِ چاڙهي افغانستان وچي ۽ ايران کي پوئتي هٽڻ لاءِ مجبور ڪري ان سان شاه جي بہ واهر ڪري. هن کان علاوه گورنر جنرل، ايراني نار واري ڪاري ٻيٽ کي والارڻ لاءِ ساموندي فوج رواني ڪئي جيڪو شرط العرب کان گهڻو پري ڪونہ هو.

ڪجهہ وقت اڳ مسٽر "مئڪ ناٽن" کي افغانستان جي شاه ڏانهن روانو ڪيو ويو هو انهيءَ لاءِ تہ جيئن ڪيس رنجيت سنگهہ سان ناتن توڙڻ لاءِ مجائي سگهي. پر هاڻي ڪيس شاه جي دربار ۾ انگريز سرڪار جو سفير مقرر ڪيو ويو هو. تنهن ڪري هيءَ ساري جنگي مهم بہ ڪيس سونپي وئي هئي.

برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ جو اخلاقي پهلو

هتي اسان کي نظر ايندو ته برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي بريءَ ريت ناڪام ٿي وئي جيڪا انگريزن لاءِ وڏي صدمي ۽ بي شرميءَ جي ڳالهه هئي. ڇڪيوسين نڪ ته نڪري آيو پيٽ. هن فوجي حملي انگريزي عزت ۽ وقار واري بيٺل ڳالهه جي ڏائي مچ ڏار ڪري ڇڏي. ڪتو به ڪاڏو ڪُڪ به ڪانه پري. انگريزن جي بدناميءَ واري هن دور بابت ڪيترن مصنفن تبصرا به ڪيا آهن ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار مهل اهو به چو ڇنڊيائون ته پاڙيسري دوست ملڪ تي اره زورائي ڪري ڪاهي وڃڻ بد اخلاقي هئي. ناڪامي پنهنجي پاڻ ئي هڪ وڏي سزا آهي. باقي رهي ڳالهه افغانستان تي حملي جي بداخلاقي جي تنهن لاءِ فقط ايترو چئي سگهجي ٿو ته جيڪي ماڻهو حالتن کان بي خبر آهن سي ضرور ائين چوندا يا وري هو ڄاڻي ٻجهي غلط بيانيءَ کان ڪم وٺي رهيا آهن. برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل اها يا ان کي وڌيڪ صحيح نموني سان عملي جامون پهرائي سگهجي پيو اهو هڪ جدا مامرو آهي. پر امڪان ان ڳالهه جو آهي ته هن اهم معاملي کي جهڙو تهڙو تڇَ سمان قصو سمجهي غلط اندازو لڳايو ويو آهي. اهو ايڏو ته ڳنڀير معاملو هو جو ڪيترن ماڻهن مٽان چڻ ته ڏک جا ڏونگر ڪري پيا. ايڏي وڏي شڪست ڪري اسان جڳ کي منهن ڏيکارڻ جهڙا ڪونه رهياسون. اها شڪست فقط هڪ اوڻائيءَ ڪري ڪانه ٿي پر ان جون ذميوار ڪيتريون ڪوتاهيون آهن جيڪي ان دور سان لاڳاپيل ذميوار ماڻهن جي سوچ سمجهه کان ڪجهه مٿيرو هيون. افغانستان وڳوڙن جي آنڌارين ۾ اڙيل آهي ۽ مختلف ملڪن جي واسطي جنگ جو ميدان بڻيل آهي. هيءُ ملڪ پکيڙ ۾ فرانس کان به وڏو ٿيندو. سندس ويجهو ملڪ پنجاب آهي، جنهن جا حڪمران سک آهن. سکن ۽ پٺاڻن جي وچ ۾ سدائين تراريون اڀيون آهن. امن امان جا ته وڻ ئي وڍجي ويا آهن. تجارت ٺپ ٺپ بيهي وئي آهي. هڪ جائز حڪمران کي پنهنجي ملڪ مان بي دخل ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن هن حقيقي حڪمران کي پنهنجو تاج تخت موٽي ملندو ته سندس ملڪ ۾ موجود وڳوڙي حالتون ٻاٽمرادو ختم ٿي وينديون. هي ڪو ايڏو وِيَلُ ۽ ڇَتُ حڪمران ڪونه آهي. هن ٿورو اڳ هندستان وارن علائقن مان فوجي گڏ ڪري قنڌار تي حملو ڪيو هو ۽ دشمن کي شڪست ڏني هئائين. هن کان علاوه شڪارپور واري علائقي ۾ ٽالپرن سان جنگ ڪري ڪجهه علائقا واپس ورتا هئائين. حقيقت به ائين آهي ۽ برنس جو به خيال ساڳيو آهي ته شاه شجاع اهم ماڻهو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزن جي ڀهرين رٿ اها هئي ته شاه شجاع کي ابائي تاج تخت وٺي ڏيڻ ۾ سنڌس سهائتا ڪجي. اهو منصوبو بلڪل سوچي سمجهي اڳو پيڇو ڏسي وائسي ناهيو ويو هو. شڪست فقط ان ڪري آئي جو آمدرفت جا ذريعه ڪونه هئا ۽ جنگ سان لاڳاپيل ضروري شيون مهل سر پهچي ڪونه سگهيون

دوست محمد کي افغاني عوام جي پنيرائي حاصل ڪانه هئي. جڏهن شاهه شجاع ۽ سندس اتحاين جي فوج ڪابل پهتي ته هو راجڌاني ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو. هن ڪان سواءِ افغانستان اصلي مغل شهنشاهيءَ جو هڪ حصو آهي. تنهن ڪري مغل تخت ۾ تاج جا وارث هائي فقط انگريز آهن.

مناسب ائين آهي ته برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل هن حڪمت عمليءَ تي اجائي تنقيد ڪرڻ بند ڪئي وڃي. ان بدران غلط اندازي لڳائڻ وارن تي تنقيد ڪئي وڃي يا انهن ماڻهن کي تنقيد جو نشانو بڻايو وڃي جن هن سٺي منصوبي کي سٺو عملي جامو نه پهرايو. جڏهن ٿورو گهرو سوچبو ويچاربو ته معلوم ٿيندو ته انگريزن جي هن ساري خواريءَ جي ذميواري، لارڊ آڪلنڊ جي حڪومت آهي. هن ڪان علاوه ڪابل جي محاذ تي وڙهندڙ فوج جو سپهه سالار به ڏوهي آهي. ڏنو وڃي ته انهن سڀني ڳالهين مٿان هڪ سياسي نظام جو ضابطو هو ۽ سڀني ڪان وڌو مجرم ان کي سمجهڻ کپي ۽ انهن سڀني عنصرن گڏجي شڪست جي خواريءَ جو ڪارو ڪٽي انگريز قوم جي مٿي تي رکي ڇڏيو.

سنڌ جي فوج

هن قسم جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي برطانيه سرڪار جي وڏي پنيرائي حاصل هئي جنهن کي عملي جامي پارائڻ واسطي بنگال جي ڪمانڊر ان چيف کي حڪم ڪيو ويو هو ته فوج جون ٻه ڊويزنون آٽي ستلج جي ڪناري "فيروزپور" وٽ ٻئي حڪم جي انتظار ۾ وهي. ٻئي پاسي ڪان بمبئي سرڪار کي گذارش ڪئي وئي هئي ته هڪ ڊويزن فوج ڪراچي ۾ وهاري وڃي. اها فوج سوين ميل پنڌ ڪري جاٿايل ماڳن وٽ پهتي هئي جنهن کي جنگ شروع ٿيڻ ڪان پوءِ وري ٻيا سوين ميل پنڌ هئي جنگ جي ميدان تي پهچڻو هو. هن جنگ ۾ شريڪ ٿيندڙ ٻي ڌر رنجيت سنگهه هو جنهن جي فوج هڪ وڏي درياه "سنڌوءَ" جي ڪناري منزل ڪيون ويني هئي. ڪيس پنجاب جي شير جي نالي سان به سڏيو ويندو هو. هو عيش عشرت جو ڪوڏيو ۽ شراب ۽ شباب جو شوقين هو تنهن ڪري وقت ڪان اڳي

ڪرائو ني ويو هو. پر پوءِ بہ ڏاڍو هوشيار ۽ ڏاهو. هن اها جنگ ڪانہ ٿي چاهي پر سمجهيائين پئي تہ هن جهيڙي سان يا تہ افغان سرحد جو فيصلو ٿي ويندو يا جنگ ۾ ڪڏي پوندڙ ڌر انگريز، شڪست کائي ويندو. هن لاءِ هي مڙهي ڏٺي تہ بہ فتح فقير جي. هوءَ مڙهي ڏٺي تہ بہ فتح فقير جي هئي.

لارڊ آڪلنڊ ۾ شاهہ شجاع بہ منزلون ماري اچي پڙ تي پهتا هئا. هاڻي اهڙو هڪ تماشو شروع ٿيڻ وارو هو جنهن ۾ هندستان تہ گهٽي ناڻو ڄڙهيل هو.

تنهن زماني ۾ جنگ يا صلح واسطي فوجي سربراهن سان صلاح مشورو ڪونہ ڪيو ويندو هو. جنگ ڪرڻ جا غلط سلط منصوبا حڪومت جوڙيندي هئي ۽ بعد ۾ فوج کي حڪم ڪيو ويندو نہ ڪيئن ڪري بہ فتح حاصل ڪئي وڃي. هن جنگ سان لاڳاپيل فوجي آمدرفت بہ ڏاڍي ڏکي هئي. نہ ريل هئي نہ رستي جي سهوليت موجود هئي. اڪيلي ڪمانڊر اِن چيف کان سواءِ ٻئي ڪنهن فوجيءَ کي ڪنگهيو بہ ڪونہ ويندو هو.

افغان سرحد اندر داخل ٿيڻ جا اڪ مان ماڪي لاهڻ ڪانہ هئي ۽ وڏيءَ سوچ ۽ فڪر جو بہ ڪم هو. برطانيہ سرڪار جي سرحد ستلج هئي جتي لڌيانہ ۾ فوجي ڇانوٽي قائم هئي. ان سرحد کان خيبرلڪ تائين وچ تي پنجاب جي سک جي حڪمراني هئي. ڇاڻايل ماڳ تائين پهچڻ لاءِ پنجاب جا پنج درياہ، ڇهون سنڌو پار اڪرڻو هو. سک فوج وڙهاڪ تہ هئي پر ونس بہ ويساہ جوڳا آمدرفت جا وسيلا ڪونہ هئا. رنجيت سنگهہ کي بہ اتر ڏانهن ويندڙ مشهور سٽڪ ڏسڻ جو شوق ڪونہ هو جيڪا وچ ايشيا لاءِ آمدرفت جو هڪ وڏو ذريعو هئي.

برطانيہ سرڪار جو نقطہ نظر اهو هو تہ جيڪڏهن پشاور کان ڪابل تي حملو ڪبو تہ مختلف لڪ لتاڙي ان ماڳ تائين پهچڻ لاءِ هڪ جبل کان ٻئي جبل تائين هڪ ڏکـهي خشڪ علائقي منجهان نوڪرون ڪائي گذرڻو پوندو. پر جيڪڏهن قنڌار واري پاسي کان حملو ڪبو تہ ڪابل تائين اهو سفر وڌيڪ سولو هوندو ۽ فوج کي رسد واري سازو سامان پهچائڻ ۾ وڌيڪ سهنجائي هوندي. لشڪر بہ سکر سٽائي وارن علائقن مان سفر ڪري ڪابل پهچندو. پر اهو فاصلو ڏگهو ضرور هو. پهريائين فيروز پور کان سکر پهچڻو هو جيڪو ۴۴۶ ميل فاصلو آهي. اتان کان قنڌار ۴۰۶ ميل پنڌ ٿيندو. اهڙيءَ ريت فيروز ۽ قنڌار جي وچ ۾ ۸۵۰ ميل فاصلو ٿئي ٿو. وري اتان کان ڪابل ۳۲۵ ميل آهي. ٻيئي پاسي کان سکر تائين اهو فاصلو درياہ رستي طئي ڪيو ويندو. فوجي سفر ۾ وڌيڪ ضرورت پاڻيءَ جي هوندي آهي هن سفر ۾ پاڻيءَ جو مسئلو پيدا ٿيڻ جو خدشو ڪونہ هوندو.

طئي اهو ڪيو ويو هو تہ بنگال فوج جون بہ ڊويزنون (۲) مٿي ڄاڻايل رستو ڏئي ڪابل پهچنديون. جڏهن تہ شاہ شجاع جو وڏو پٽ ۽ شاہ جي گهر جا

ياتي ۽ سک فوج خيبرنک لتاڙي ڪابل ڏانهن رواني ٿيندي.

راڻي وڪٽوريا جي دور سان لاڳاپيل برطانيه سرڪار جي فوج جي هيءَ پهرين پيش قدمي هئي جا اڳتي هلي راس ڪواري ڪان وٺي سنڌوءَ تائين انگريز حڪومت قائم ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿي هئي. هن فوج اڄ واري انگريزي هندستان جي تشڪيل به ڪئي. بعد ۾ وري ١٨٥٧ع ۾ انگريزن خلاف بغاوت به هن فوج ڪئي هئي. هيءَ فوج جيئن ته سنڌ منجهان گذري هئي، تنهن ڪري ان کي "سنڌ واري فوج" جو نالو ڏنو ويو هو.

هيءَ ڳالهه ڪنهن دلچسپيءَ کان خالي ڪانه آهي ته سياري جي موسم جون هندستان فوجين جون ورديون يورپي فوجين جي لباس جهڙيون مقرر ڪيون ويون هيون ۽ اهڙيءَ ريت هندستاني پيادل ۽ گهوڙيسوارن جو لباس انگريز فوجي سپاهين ۽ گهوڙيسوارن جهڙو هو. اها حڪومت عملي ان ڪري اختيار ڪئي وئي هئي ته جڏهن اها فوج هڪ جهڙي لباس ۾ گڏجي هلندي ته انگريز دشمن ڏيهي حڪمرانن مٿان ڏپ ۽ ڏاءُ ويهي ويندو. واقعي اها حڪمت عملي ڪامياب وئي هئي.

هن جنگي مهم ۾ بنگال هارس آرٽيلري جي جوانن کي مٿي تي پٽل جا خود ڍڪيل هئا جن جي وَٽِ تي واڳهه جي کل جي پٽي ۽ مٿان هڪ ڪلنگي لڳل هئي. هيٺ هرڻ جي کل مان ٺهيل گهوڙيسواري واري سوڙهي پتلون ۽ ڏگها فوجي بوٽ پاتل هئا. اريگيولر هارس واري فوجي حصي کي اها وردي پاتل هئي جيڪا اڄ ڪلهه جا هندستاني فوجي پائيندا آهن.

انهيءَ ڍنگ ۽ رنگ ۾ هندستان جي انگريزي فوج ڏاڍي شاندار معلوم ٿي رهي هئي ۽ جنگ ۾ به بهادري جو مظاهرو ڪيو هئائين. حقيقت اها آهي ته ان کي هٿيار ۽ سکيا ڏئي هن قسم جي جنگ لاءِ تيار ڪونه ڪيو ويو هو. هيءَ هڪ نئين طريقي واري جنگ هئي جيڪا فوجي اڏن ۽ رسد کان تمام پري وڙهي پئي وئي. عام طور تي ائين سمجهيو ويندو آهي ته قدرت پاڻي وسيلي فوجي خوراڪ پيدا ڪندي آهي. هتان جا ماڻهو جربيءَ ياسٽپ ڪاڻڻ جا گهڻا هيراڪ هوندا آهن. صحت ڪيئن بحال رکي سگهجي، تن اصولن کان هتان جا ماڻهو اينترا باخبر ڪونه آهن.

هندستان ۾ فوج جي سکيا مغل طريقي مطابق ڪئي ويندي هئي. اهڙيءَ مکيا جو رواج، مغلن کان به گهڻو اڳي جو آهي. جڏهن مغل شهنشاه هندستان جي هڪ چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين سفر ڪندا هئا ته فوج جرپر ۾ اچي ويندي هئي. ڪڏهن وري جنگ جي موقعي تي فوج کي ميدان تي آندو ويندو هو. جڏهن به فوج ڪيڏانهن پيش قدمي ڪندي هئي ته ڪاپي واري شي جي بازار هن سان گڏ سفر ۾ هوندي هئي. لارڊ ليڪ جي زماني تائين فوج جون باهريون چونڪيون راشن

وٺنديون هيون. فوج سان لاڳاپيل واپاري ۽ گماشتا کاڌي خوراڪ جون شيون، بوٽ ۽ پيون ضروري شيون مهيا ڪندا هئا. ڀڳي ٽٽيءَ جي مرمت بہ سندن ذمي هوندي هئي. جنگ سان لاڳاپيل هٿيارن پنهوارن کان سواءِ ٻي هرشيءَ فوج سان گڏ هلندڙ بازار مان خريد ڪئي ويندي هئي. (٣)

مغل شهنشاهن جي منزل يا فوج سان گڏ تنبن هٽڻ وارن جو هڪ وڏو تعداد هوندو هو جيڪي پنهنجي ڪم جا ڏاڍا ماهر هئا ۽ اڪ چنبي ۾ پنهنجو ڪم اڪلائي وٺندا هئا ۽ انهن جو اڄ بہ رواج آهي. سندن صلاح مشوري سان فوج سان گڏ هلندڙ "شهر" مناسب ۽ بنا دير جي قائم ڪري سگهبو آهي.

اهڙيءَ ريت بازار سان لاڳاپيل هڪ اعليٰ عملدار هوندو آهي جيڪو فوج سان سواءِ بازار جي هر مامري تي ضابطو رکندو آهي. جڏهن فوج جو ڪوارٽر ماسٽر جنرل منزل ڪرڻ لاءِ ڪنهن ايراضيءَ جي چونڊ ڪندو آهي تہ ان سان گڏ بازار ڪرڻ واري جاءِ پسند ڪندو آهي. پوءِ بازار سان لاڳاپيل عملدار پنهنجو جهنڊو وڃي ان جاءِ تي کوڙيندو آهي، واپارين ۽ سندن گماشتن کي بعد ۾ پتو پوندو آهي تہ سندن تنبو وغيره ڪٿي نصب ٿيڻ گهرجن. ڪم ايترو تہ ڦڙتائي سان ڪيو ويندو آهي جو هڪ ڪلاڪ اندر بازاريون ۽ چوسول جڙي ويندا آهن. هٽ بہ هڪ ٻئي سان ڊولاٽتي نموني لاڳاپيل هوندا ۽ سچ ايرئي کان سچ لٿي تائين سچو ڏينهن پئي ڏيتي ليتي هلندي آهي. هندستان ۾ اهڙي قسم جون بازاريون آخري ڀيرو تيره Terah واري جنگي مهم دوران سنہ ١٨٩٧ع ۾ درگيءَ Dargai وٽ ڏٺيون ويون هيون.

بازار سان لاڳاپيل هزارين ماڻهو جڏهن بازار قائم ڪرڻ لاءِ تنبو هڻندا هئا تہ ڀرپاسائين ايتري تہ صفائي ڪندا هئا جيڪا جڻ انسان جي وس کان ٻاهر پئي نظر ايندي هئي. جيڪڏهن ائين نہ ڪيو وڃي ها تہ ڪانہ ڪا وبائي بيماري تباهي مچائي ڇڏي ها.

ان فوجي بازار جي ڏنڌي ۾ واپارين، هٽ واٺين ۽ فوجين جا لاڳاپيدار هوندا آهن ۽ انهن جو هندستان جي ڪنهن نہ ڪنهن شهر جي واپاريءَ سان مٽي مائٽي يا ڏيٺ ويٺ هوندي آهي.

جڏهن فوجي جرير عمل ۾ ايندي آهي تہ اهڙي ڪاروبار شروع ڪرڻ لاءِ ماڻهو واجهہ پيا وجهندا آهن. هندستان ۾ اهڙيون ڪيتريون واپاري برادريون آهن جيڪي پيڙهيءَ بعد پيڙهيءَ هي ڌنڌو ڪندا اچن ۽ اناج ۽ ٻيون گهربل شيون ڪٺي اچي فوجي وانڍ وٽ پهچندا. اها جڻ تہ فوج جي وڏي سهائتا آهي. اهوئي سبب آهي تہ اڻويهين صديءَ جي ڀرئين اڌ ۾ اريگيولر گهوڙيسوار دستن جي انگ ۾ گهٽتو واڌارو اچي ويو هو. اوسي پاسي جي وڻجارن کي جڏهن خبر پوندي هئي تہ فوج

اڃا ويجهو منزل ڪٿي آهي تہ ڪابي جون شيون ڏاندن ۽ ڏاند گڏين تي ڪٿي پهچي ويندا هئا. اهو نسل اهڙي قسم جي هلڪي سلڇئيءَ ڏيتي ليتيءَ ۾ تمام گهڻو مشهور آهي. ۽ جيڏانهن بہ فوج ويندي پچ جيان سندس ڪڍ لڳو وتندو. سر آرٿر ويزلي جڏهن دکن خلاف جنگي مهم وٺي ويو هو تہ هن نسل جا مائهو ڏنا هئائين جيڪي فوجي گهرجن سان لاڳاپيل هلڪيون سلڪيون شيون ڪٿي ايندا هئا ۽ اهو جنرل بہ سندن گهڻو خيال رکندو هو. پر اڄ فوج جي اڳين پراڻي نموني واري چرپر ۽ آمدرفت ڪانہ رهي آهي.

هندستان ۾ توبخاني جا فوجي حصا گهوڙن سان لاڳاپيل هوندا هئا. هاٿي گهوڙيسوار دستن کي توبخاني ۾ڪتب آڻڻ جو رواج گهٽجي ويو آهي. قلعن کي پجڻ وارا اوزار ۽ هٿيار ڏاندن جي مدد سان هڪ ڪان ٻئي هنڌ ڍويا ويندا هئا. هاٿي اهو رواج بہ گهٽبو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توبون جڏهن ڪم ڪان بيڪار ٿي ونديون هيون تہ گهوڙا ڪين پوئتي ڇڪي ويندا هئا جتي اهي نهي تيار ٿينديون هيون جيڪي وڏيون توبون هونديون ۽ آهستي هلي سگهديون هيون تن کي هڪ ڪان ٻي جاءِ ڏانهن نيڻ لاءِ هاٿي ڪتب آندا ويندا هئا. ڪڏهن وري هن ڪم لاءِ ڏاند بہ جوٽيا ويندا هئا. اڳئين زماني ۾ توبخاني جي اِجها اها شڪل هوندي هئي. توب کي ڪنهن وڏيءَ گاڏيءَ تي رکي جنگ جي ميدان تي رسائڻ جو نالو نشان بہ ڪون هوندو هو. جتي زمين سٺين سڌي ڪانہ هوندي آهي تہ اهڙن وسيلن جي تمام گهٽي ضرورت محسوس ٿيندي آهي. (۴)

جنگ جو نقشو ۽ فوج جو وڇور

شروع ۾ اهو طئي ڪيو ويو هو تہ هن ساريءَ جنگ جي ڪمان جنرل "سر هئري فئن" ڪندو جيڪو بنگال ۽ هندستان جي برطانيہ سرڪار جي فوج جو ڪمانڊر ان چيف هو. هيءُ نهايت ڄاڻو ۽ تجربيڪار فوجي هو جنهن تي ساري فوج جو پورو ويساه هو. هو ٻن ڊويزنن فوج سان بنگال مان آيو هو جن مان هڪ جو سپهہ سالار "جنرل ڪاٽن" ۽ ٻئي جو "جنرل ڊنڪن" هو. جڏهن برطانيہ سرڪار جي فوج فيروز پور سڪن سان گڏجي مشقون ڪري رهي هئي تہ ڄاڻ ملي تہ ايران هرات تان گهيرو ڪٽي هليو ويو آهي. انگريز فوج جي افغانستان وڃڻ جو هڪ مکيہ سبب جڙ ختم ٿي چڪو هو. تنهن ڪري فيصلو اهو ڪيو ويو تہ هڪ ڊويزن فوج واپس رواني ڪئي وڃي ۽ سرجنرل هئري فوج سان گڏ افغانستان نہ وڃي. بنگال

جي باقي هڪ ڊويزن فوج سر ڪاٽن جي سپهه سالاريءَ هيٺ پيش قدمي ڪري. افغان جنگ ۾ ساري فوج جي ڪمان جنرل سرن جا ڪين (۵) Jhon Keane جي هٿ هيٺ رکي وئي هئي جيڪو بمبئي ڊويزن سان گڏ پيش قدمي ڪري رهيو هو.

پر هتي هڪ حقيقت ضرور ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ اها جنگ افغانستان خلاف ڪانہ هئي. افغانستان جو شهنشاهہ اسان سان گڏ هو جنهن سان پنهنجو هڪ جدا لشڪر هو. ڪيترا اتحادي ۽ يار دوست سندس فوج سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا. هو پنهنجي پيءُ ڏاڏي جو تاج تخت پيهر هٿ ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي جاڪوڙي رهيو هو. انگريز فوج افغانستان ۾ دشمن جيان داخل ٿي ڪانہ رهي هئي. پر ان بدران اسان هڪ دوستن ۽ گهٽگهرن جيان سندن ملڪ ۾ داخل ٿي رهيا هئاسون. هن فوج سان مکيہ شخصيت، گورنر جنرل جو نمائندو هو جيڪو شاهہ شجاع جي دربار ۾ سفير بہ سو ۽ هن ساٿ سان گڏ سفر ڪري رهيو هو. شاهہ شجاع جي پنهنجي شخصيت "سر مئڪ ناٿن" کان گهٽ ڪانہ هئي. هن سان جيستائين ڪا دشمني پيدا نہ ٿي ٿئي تيستائين هيءُ نهايت اعليٰ مرتبي وارو شخص آهي.

ان وقت جي فوجي ضابطي موجب پيادل برگيڊ ۾ ٽي بٽالنون هونديون هيون جن ۾ هڪ حصو يورپين ۽ ٻہ حصا ڏيهي ماڻهن جا هوندا هئا. گهوڙيسوار دستن ۾ بہ اها ساڳي ترتيب رکي وئي هئي.

باقي رهيل هڪ ڊويزن فوج سان گڏ "سر ولوبي ڪاٽن" افغانستان ڏانهن وڌي رهيو هو جنهن ۾هڪ گهوڙيسوار ۽ ٽي پيادل برگيڊون هيون. سرجان ڪين بمبئيءَ کان ڪراچيءَ رستي پنهنجي هڪ ڊويزن فوج سان پيش قدمي ڪري رهيو هو جنهن ۾ هڪ گهوڙيسوار ۽ ٻہ پيادل برگيڊون هيون. ۲- بنگال ڊويزن فيروز پور ۾ رهائي وئي هئي. برطانيہ سرڪار جو اتي فوجي ڇانوڻي قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. فوج جي ترتيب ۽ وچور هيٺ ڏجي ٿو:

(۱) ۱- بنگال ڊويزن ---------- ميجر جنرل سر ولوبي ڪاٽن

(۲) ۱- برگيڊ------------- ۱۳- پيادل فوج
برگيڊير سيل------------- ۱٦- بنگال ڏيهي پيادل
۴۸- بنگال ڏيهي پيادل
(۳) ۲- برگيڊ ------------- ۴۸- بنگال ڏيهي پيادل

برگيڊير نات-------------- ۳۱- بنگال ڏيهي پيادل
۴۲- بنگال ڏيهي پيادل
۴۳- بنگال ڏيهي پيادل

(۴) ۳- برگيڊ---------- ۲- بنگال ڏيهي پيادل
برگيڊير ڊيني ---------- ۲۷- بنگال ڏيهي پيادل

(۵) گهوڙيسوار برگيڊ ----- ۱٦- لانسرس
برگيڊير ٽئڪ ويل ------- ۲- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار
۳- بنگال نيم مسلح
بمبئي ڊويزن----------- ليفٽيننٽ جنرل سرجان ڪين

(۱) ۱- برگيڊ---------- ۲- ڪئينس
برگيڊير ولٽ شاير ------- ۱۷- پيادل
۱۹- بمبئي ڏيهي پيادل

(۲) ۲- برگيڊ
برگيڊير گورڊن--------- ۱- بمبئي ڏيهي پيادل
۲- بمبئي ڏيهي پيادل
۵- بمبئي ڏيهي پيادل
(۳) گهوڙيسوار برگيڊ ۱۴- نيم مسلح ڊرئگون
برگيڊير اسڪاٽ (ٻه اسڪئاڊرن)
۱- بمبئي نيم مسلح گهوڙيسوار
۽
پونا اِگزيلري هارس.

شاهه شجاع جي پنهنجي فوج

هن دور جي تاريخ سان لاڳاپيل حقيقتن مان شاهه شجاع جي فوج جي ڳالهه بہ نهايت دلچسپ آهي. ان بابت سارو حال احوال اڳيا هاٿي ڏنو ويندو جنهن ۾ هن ڳالهه جو ذڪر ڪيو ويندو تہ هن جڏهن سنہ ١٨٣٤ع ۾ پنهنجي تخت هٿ ڪرڻ لاءِ جاڪوڙيو هو تہ ڪيس لڌيانہ ۾ ويهي پنهنجي خرچ تي فوج جوڙڻ جي موڪل ڏني هئي. ان فوج ۾ ڪي اهڙا ماڻهو هئا جيڪي جنگ دوران ڦرلٽ جي آسري تي جنگ ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا. ان جي فوج جو ٻيو حصو هندستانين تي مشتمل هو جن جو اٺوڏ سان واسطو هو. انهيءَ علائقي جا ماڻهو ڪن صدين کان وٺي پيڙهي بہ پيڙهي پيادل فوجيءَ طور داخل ٿيندا پيا اچن. انهن مان گهڻا تہ ڪنهن زماني ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج ۾ بہ نوڪري ڪري چڪا آهن. هتي هن حقيقت جو بہ ذڪر ڪيو ويندو تہ يورو- ايشين عملدارن جي سپهہ سالاري هيٺ هنن بٽالين ڦنڌار ۽ شڪارپور واريون جنگيون ڪيئن وڙهيون هيون. هن لشڪر ۾ ڇهہ هزار فوجي شامل هئا جن ۾ برطانيہ سرڪار جا ڪميشنڊ ۽ نان ڪميشنڊ عملدار بہ شامل سمجهڻ گهرجن. اهڙن عملدارن جي چونڊ ريگيولر فوج مان ڪئي وئي هئي تنهن ڪري ان فوج کي نهايت اهم سمجهيو پئي ويو. اهڙيءَ ريت شاهه شجاع جي مٿي ڄاڻايل فوج هيٺين حصن ۾ ورڇيل هئي:

(١) ٦ بٽالين پيادل

(٢) ٢ گهوڙيسوار ريجمنٽون.

(٣) توبخاني سان لاڳاپيل گهوڙيسوار دستو.

(٤) جبل مان سفر ڪرڻ وارو باربردار دستو.

(٥) قلعن کي ڊاهڻ ۽ ڪاٽ هڻڻ سان لاڳاپيل هڪ فوجي ڪمپني.

هن ساريءَ فوج جون ورديون ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج جيان هيون. ان جو ڪمانڊر ١٩- بنگال پيادل جو برگيڊير "سيسن" هو.

هن لشڪر کي پنهنجي سڪيا پوري ٿيڻ کان اڳ محاذ ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. رستي ۾ هن فوج سان ٻيا ماڻهو بہ شامل ٿيندا ويا. سندس ڀرتين ۽ شروعاتي جوڙجڪ ۾ "هندستاني، پٺاڻ ۽ پنجابي مسلمان" شامل ٿيا هئا. هڪ بٽالين گورکن جي بہ هئي ۽ ماڻهو فوج ۾ شامل ٿيڻ جي مقصد سان نيپال مان اچي اتر هندستان جي علائقن ۾ پهچندا هئا. هن کان علاوه ڪي سک ۽ ڪجهہ برطانيہ سرڪار جا ماڻهو بہ ڀرتي ڪيا ويا هئا. هن جا ڪيو ۽ جا نہ ڪيو تنهن بابت بيان

اڪثر ايندو. پر هيءَ ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي نه آهي ته ڪابل پرسان هن لشڪر جي سپهه سالاري ٿوري وقت لاءِ فيلڊ مارشل جي پيءُ، برگيڊيئر "رابرٽس" جي حوالي ڪي وئي هئي. (٦)

جنهن وقت شاهه جي شڪست ۽ تباهي اچي رهي هئي ته لشڪر، مينهن جي مٿين ڏندن جيان گم ٿي ويو. پر شاهه شجاع جي. ٣- پيادل سر ترين تي رکي دشمن سان مقابلو ڪيو ۽ قلات-گلزئي ڪي بچائڻ لاءِ ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو ۽ آخر تائين جنرل ناٽ جي فوجين سان گڏ وڙهندو رهيو. بعد ۾ ان فوجي حصي کي هندستان جي قلات گلزئي ريجيمنٽ ۾ ضم ڪيو ويو هو. اها ريجمينٽ ١٨٥٧ع واري بغاوت تائين پنهنجي نالي سان موجود هئي، بعد ۾ ١٢- بنگال پيادل سان ملائي وئي جنهن کي ١٩٣٢ع تائين ٢/٢ بمبي پايونيئرس (قلات- گلزئي) جي نالي سڏيو ويندو هو.

لارڊ آڪلنڊ جو خيال هو ته مٿي چاٿايل فوج افغان مسئلي کي نيباهي ڇڏيندي. برنس کي وڌيڪ تازه ترين معلومات هئي جنهن جي صلاح هئي ته ڪابل ڏانهن برطانيه سرڪار جي فوج به رواني ڪئي وڃي.

سنڌ ۽ بلوچستان

سنڌ، افغان حڪمرانيءَ، برطانيه سرڪار بابت مٿي ڪجهه اشارا ڏنا ويا آهن. حقيقت اها آهي ته سنڌ صدين کان وٺي دهلي جي مغل شاهيءَ جو هڪ حصو رهي آهي. نادر شاهه جڏهن دهلي فتح ڪئي ته صلح نامي جي طئي ڪيل شرطن موجب سنڌ ايران جي حڪمرانيءَ سان شامل ڪئي وئي. نادرشاهه جي وفات کان پوءِ جڏهن احمد شاهه دراني پنهنجي حڪومت جو بنياد رکيو ۽ هن سنڌ کي به پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيو هو. جڏهن افغان حڪمراني زوال جو شڪار ٿي ته سنڌ کي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ رهڻ جو موقعو ملي ويو. ان زماني ۾ ٽالپر گهرائي جا ڪي فرد سنڌ جا حڪمران هئا. سنڌ جا ماڻهو ڏاڍي مانيٽي سياءَ وارا آهن. هنن ٽالپرن حڪمرانن مٿن ڏاڍ سان ڪونه ڪٺايو. سندن فوج ۾ يا جابلو بروچ شامل هئا. يا وري وچ ايشيا جا ترڪ هئاجن جو واسطو قرلٽ ڪرڻ ۽ ڏاڙن هٿڻ وارين ذاتين سان هوندو هو.

مير جيڪڏهن مٿن ڪو زور بار وجهندا هئا ته افغانستان جي فوج ۾ وڃي شامل ٿيندا هئا. جيڪڏهن ڪين اتي جاءِ نه ملندي هئي برطانيه سرڪار جا لشڪري

ٻڌجي ويندا هئا ڇاڪاڻ جو ان زماني ۾ هندستان جي حڪومت انهن جي حوالي هئي. اهڙي قسم جا مائهو ٻيو ڪجهه چاهيندا بہ ڪونہ هئا. دل جا پڪا، ظالم ۽ ڪٺور هئا. تنهن ڪري ٻئي ڌنڌي ڌانهن اک ڪڻي بہ ڪونہ نهاريندا هئا. اها حقيقت مٿي بہ بيان ڪئي وئي آهي تہ شاهہ شجاع سنہ ١٨١٨ع ۽ ١٨٣۴ع ۾ سنڌ جي ميرن کي ٻولايو هو تہ هو سندن حڪمران آهي ۽ ساليانو ڏن فقط کين ادا ڪيو. جيڪڏهن رهيل ڏن جي ادائگي ڪئي وئي تہ هو ٻوءِ هميشہ لاءِ اهڙي بار کان آجا رهندا. پر تہ ڏرئي ناهہ کان پوءِ سنڌ جا حڪمران انهن سڀني کان بارن آجا ٿي ويا هئا.

جيتري قدر برطانيہ جي تجارتي ۽ افغان حڪمت عمليءَ جو تعلق آهي تہ سنڌ بابت کي ڳالهيون اهڙيون بہ هيون جيڪي وڌيڪ ڌيان طلب هيون. انگلنڊ جي ڪن انگريز ڌرين، جن جو گهڻو ڪري وڪٽوريا دور سان واسطو هو تن سنڌ بابت برطانيہ سرڪاري حڪمت عمليءَ خلاف گهڻي ڊوءِ ڊوءِ ڪئي آهي. پر حقيقت ۾ ڳالهہ رڳي ايتري هئي جو انگريزن سنڌ سرڪار کان افغانستان وڃڻ لاءِ سنڌوءَ وسيلي ”لشڪري رستي“ جي تقاضا ڪئي. هڪ نهايت معمولي طلب هئي. ڪائنن اها بہ گهُر ڪئي وئي هئي تہ ٿوري وقت لاءِ ٻکر جو قلعو بہ انگريزن جي حوالي ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ قلعو سنڌوءَ جي وچ ٻيٽ ۾ آهي ۽ دنيا جي مضبوط ترين قلعن مان هڪ آهي. پر سنڌ جا حڪمران نٽ نٽاءَ ڪندا رهيا. برطانيہ سرڪار اهڙي دعويٰ دراني هڪ حڪمران جي نمائندي طور ڪئي وئي. تن ڏينهن سنڌ جا حڪمران ان جا ڏن ڀرو هئا. جيڪڏهن انهن اهي مناسب مطالبا مڃيا ۽ سنا حڪمران ۽ سنا انسان ثابت ٿيا تہ برطانيہ سرڪار بہ سندن تحفظ جو ذمون کڻندي. نہ تہ ٻيءَ حالت ۾ برطانيہ سرڪار کي سندن خلاف هر قدم کڻڻ جو اختيار هو. سنڌ جي اها هڪ واضح حيثت هئي. انگريزن جيڪي ڪائنن طلبون ڪيون هيون سي بہ ڪي غير مناسب ڪونہ هيون. نيث اهڙا مطالبا مڃيا ويا ۽ انهيءَ ۽ ئي سندن ڀلو هو. برطانيہ سرڪار سنڌ جي حڪمرانن جو نهايت گهڻو احترام ڪيو آهي. پر اهي واقعا ڪهڙي طريقي سان ٻيانڪ صورت اختيار ڪندا ويا جو انگريزن کي سنڌ فتح ڪري پنهنجي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪئي هئي تن جو بيان اڳتي ڪنهن مناسب جاءِ تي ڪيو ويندو. اهڙ واقعا ان ڪري رونما ٿيا جو سنڌ جا حڪمران پنهنجو جهنگلي رويو ڇڏي ترقي پسند سوچ پنهنجائڻ ۽ ورتائڻ لاءِ تيار ئي ڪونہ هئا.

سنڌوءَ جو هيٺين ڀاڱي وارو علائقو سندن حڪمرانيءَ ۾ شامل هو. ان ڪري سنڌوءَ وسيلي آمدرفت جي موڪل ڏيڻ نہ ڏيڻ، سندن مرضي هوندي هئي.

جڏهن بمبئيءَ واري فوج مٿي وڃڻ لڳي تہ هنن حڪمرانن ان جي مخالفت

ڪئي هئي. تنهن زماني ۾ بنگال واري افغانستان ڌانهن ويندڙ فوج بڪر ۾ ترسيل هئي.

سر هئري فئن، ڪماندر- ان چيف، هيٺ ڪراچيءَ وچڻ پئي چاهيو ۽ سرجان ڪين مٿي پيش قدمي ڪرڻ پئي گهري. سنڌ جي حڪمرانن کين اهڙي اجازت ڏيڻ نه ٿي چاهي. جڏهن معاملو ڳنڀير صورت اختيار ڪري ويو ته "سر هئرن" ان مسئلي کي طاقت جي زور تي نبيرڻ لاءِ بنگال فوج کي درياه سان هيٺ وڃي ٿيو ضروري جاتو تڏهن سنڌ جي حڪمرانن مجبور ٿي انگريز سرڪار کي سنڌوءَ وسيلي سفر ڪرڻ جي موڪل ڏني. بنگال واري اڳتي رواني ٿيل فوج موٽي وڃي بڪر پهتي. اهڙيءَ ريت افغانستان ڏانهن ويندڙ فوج کي اڳتي رواني ٿيڻ مُهت مليو.

اتر، سليمان جبل ۾ بولان لڪ ڪان وٺي سمنڊ تائين بلوچستان جو علائقو آهي جنهن ۾ بروچن جا ڪيترا قبيلا رهندا آهن. هر هڪ قبيلي جو لٺ سردار جدا هوندو آهي. پر سڀئي قلات جي خان جي سڳي ڏاڍي ۾ هوندا آهن. هيءُ حڪمران ڪنهن زماني ۾ مغل شاهيءَ جو فرمانبردار هو. جڏهن وري افغانستان جي دراني گهراڻي زور ورتو ته ان جي اطاعت قبول ڪيائين. جڏهن وري افغان حڪومت زوال جو شڪار ٿي ته هيءَ ملڪ به آزاد ٿي ويو. برطانيه سرڪار جي ڪوشش اها هئي ته هيءَ حڪمران شاه شجاع جي واهر لاءِ ويندڙ سندس اتحادين جي فوج کي پنهنجي ملڪ مان لنگهڻ جي موڪل ڏئي ۽ دراني حڪمران جي نئين سر اطاعت ۽ فرمانبرداري قبول ڪري. معلوم ائين ٿيو ٿي ته افغان حڪمران جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ واري ڳالهه هن لاءِ قابل قبول ڪانه هئي.

باب ٻيو

سنڌوءَ وسيلي فوج جي قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانگي

قنڌار ڏانهن، پيش قدمي
غزني ۽ ڪابل
شاه شجاع جو اباڻي تخت تي وهڻ
سنڌ جي لشڪر جو حصن ۾ ورهائجڻ
سفير ۽ سياسي خدمتون
سنہ ۱۸۴۰ع وارا معاملا
رٽيل جوڙ جڪ جو ٽٽڻ

بنگال فوج جيڪا "سنڌ واري فوج" جي نالي سان مشهور هئي تنهن جو ڪل انگ ۹۵۰۰ هو. شاه شجاع جو لشڪر ۶۰۰۰ هو. هنن ٻنهي فوجن نومبر جي اڳياڙيءَ ۾ فيروز پور کي الوداع چئي ۽ ستلج جو ڪاهو ڪنارو ڏئي اڳتي وڌڻ لڳي هئي ۽ بهاولپور رياست جي حدن مان لنگهي نيٺ وڃي خير سان سکر پيڙي تي. هن ساري سفر ۾ شاه شجاع جي فوج اڳواٽي ڪري رهي هئي. سفر ڏاڍو سٺائو گذريو. سنڌ ۾ رسد واري سامان سڙي جو جوڳو بندوبست ڪيل ڪونہ هو.

بنگال جي فوجي انجنيئرن بکر ٻيٽ ٻنهي پاسن کان درياھ تي ٻيڙين جي پل ٺاهي ورتي هئي. سنڌ جي حڪمرانن من ڪوره ٻيٽ لاچار تي ڏنو هو. فوج ڏکيو سفر ڪري ٿڪي ٿي. مس هتي اچي پهتي هئي. جڏهن ٻيڙين جي ٺهيل پل تان اڪري بکر ڏانهن وڃي رهي هئي تہ ڏاڍو خوش پئي لڳي ۽ اها فيبروريءَ جي ۱۸ تاريخ هئي. سنڌوءَ کي پار ڪرڻ مهل هندستاني سپاهي هيسيل ۽ ڊنل ڪونہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئا. شايد ان وقت اهو دور ياد ڪري رهيا هئا جڏهن ڪابل تائين هندن جي حڪمراني هوندي هئي. بمبئي واري فوج سيني ڪان پٺيان هئي. شاه شجاع شڪارپور واري پاسي ڪان پل اڪري بکر پهتو هو.

هتي پهچي فوج مٿان چڻ ڏکياين جا ڏونگر ڪري پيا هئا. منصوبه بنديءَ مان لاڳاپيل عملي جو ڪم غير تسلي بخش ۽ غير معياري هو. بکر ۾ ڪيتري عرصي رهڻ کان پوءِ به اها رٿا ڪانه جوڙي وئي هئي ته لشڪر ڪيچ ۽ گنداوا وارو بريٿ ڪهڙي طريقي سان گذرندو. ڇاڪاڻ ته اتان سفر ڪرڻ مهل باربردار وهٽن مرڻ جو گهڻو ڀؤ هو. هن کان علاوه اتان جي ماڻهن جي اوچتن حملن جو به خدشو موجود هو. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي اپريل جي اڳياڙيءَ ڏاران ڪوئيٽا ۾ فوج انگ وڌائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. وڌيڪ ناڪامي ان ڪري به ٿي جو ڪاڏي خوراڪ جو جوڳو بندوبست ڪونه ٿي سگهيو هو.

مغل دور جي فوجي چرپر وقت رسد وارو طريقو بلڪل ناڪام ثابت ٿيو هو. اڳي اهو به رواج هوندو هو ته فوج کي ڪاپي جون شيون واپاري مناسب اگهه تي آڻي ڏيندا هئا. هن کان علاوه وڻجارا به هلڪيون سلڪيون شيون ڪٺي پيش قدمي ڪندڙ فوج جي واندين ۾ پهچائي ويندا هئا. پر هن موقعي تي اهي سڀئي طريقا فوج کي گهربل شيون پهچائي ڪونه سگهيا هئا. فوج جي رسد واري ڪاتي کي اهڙو ڪو تجربو به ڪونه هو. هن قسم جي معاملي نباهڻ لاءِ پنهنجو هڪ خاص طريقه ڪار هوندو آهي. هن ڪاتي سرڪاري طور اٺ خريد ڪري فوجي ضرورتن کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر اهڙو انتظام به ناڪافي ثابت ٿيو هو.

ان لاءِ ڪوئيٽا جي فوج مرڪز ۾ ڪي تدبيرون ڪيون ويون هيون. پر اتان جي فوجي ڇانوڻي ۾ رهيل عملدارن خواجه عمران نالي هڪ ماڻهوءَ جابلو علائقي واري رستي تائين به فوجن جي ضرورتن سان لاڳاپيل ڪنهن به شيءِ جو بندوبست ڪونه ڪيو هو. تنهن ڪري هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج کي اڌ ۽ پئي عملي کي راشن جو چوٿون حصو ڏئي وقت ٽپايو ويو. فوج جڏهن قنڌار جي ڏکڻ واري ڪرم علائقي ۾ پهتي ته ان کي اڃا به وڌيڪ ڏچي سان منهن ڏيڻو پئجي ويو جو درانين جي هڪ قبيلي اچي جهيڙو ڳنڍيو. پر انهيءَ کان وڌيڪ انهن قبائلين کان پريشان هئا جن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو پتوئي ڪونه هو.

نيٺ هٿندي مارينديءَ ۲۴ اپريل ۱۸۳۹ع تي شاه شجاع جي اڳواڻيءَ ۾ اچي قنڌار سهڙياسين. اتان جي رهاڪن مان نه ڪنهن مقابلو ڪيو نه اڳتي وڌي ڪنهن آجيان ڪئي. سندس پهچڻ کان به ڏينهن پوءِ برطانيه سرڪار جي فوج به اچي قنڌار پهتي.

غزني ۽ ڪابل

قنڌار جي ڪهنه دل خان ۽ سندس ڀائر، هڪ گڏيل فوج وٺي گير شڪ رستي هرات روانا ٿيا. برطانيه سرڪار جو لشڪر لڪ لتاڙي ڏونگر ڏوري قنڌار پهتو ته ٿڪجي مري پيو هو تنهن ڪري ڪجهه ساهه پٽڻ پئي چاهيائين. غير فوجي عملو ۽ وهٽ به وچ واري برپٽ بيابان علائقي مان اُجيا ٻکيا اچي هتي پهتا هئا تن کي به ٿوري وقت لاءِ پوري کاڌي پيتي جي ضرورت هئي. ٿوري وقت کان پوءِ اهي ڪجهه تازا توانا ٿيا. ڪجهه عرصي کان پوءِ برطانيه سرڪار جي ٻيءَ فوج ڪان ڀهريائين، برگيڊير سيل، گير شڪي ڏانهن اُسهيو جتي شاه شجاع جي هڪ بٽالين اڳئي وينل هئي. جڏهن اتان جي اميرن کي انگريزي لشڪر اچڻ جون خبرون پهتيون ته اهي نڪري سيستان هليا ويا. اتان جو سفير هن خوش فهميءَ ۾ مبتلا هو ته شاه شجاع جو افغانستان ۾ هڪ والهانه استقبال ڪيو ويو آهي تنهن ڪري هو جڏهن ڪابل ۾ پهچندو ته سندس مقابلي لاءِ ڪنهن کي به همت ڪانه ٿيندي. فوج ملڪ جي صحيح حالتن کي سمجهڻ لاءِ پنهنجي جاسوسي واري اداري کي ڪم ڪونه آندو ۽ سياسي عملدارن جي معلومات تي آسرو رکي پاڻهن سيراندي ڏئي ويهي رهي. جنهن جي سوچ سمجهه جو معيار پنهنجو هوندو آهي ۽ جلدئي پنهنجي نقطئه نظر موجب هڪ خيالي خاڪو جوڙي چڏيندي آهي. حقيقت اها هئي ته هيءَ فوج حالتن کي منهن ڏيڻ جهڙي ڪانه هئي. هنن سان سفر جو سامان ۽ اڙد به تمام گهٽ هو.

١٦- لانسر جي هڪ نوجوان آفيسر پنهنجي ڊائريءَ ۾ هن ريت لکيو آهي ته "هڪ هٽ- ٻٽيءَ وسيلي فوجي واندِ کي باه وچڙي وئي. خوشقسمتي سان منهنجو تنبو نديو ۽ منجهس سامان ٿورو هو. مون سان سترهن ماڻهن گڏجي اُن جي باه وسائي". ٽي سڳهي ٿو ته اهي گهوڙن جا سيئس، گاهي يا تنبن کوڙڻ وارا هجن. ٽي سگهي ٿو ته انهن مان هڪ يا به سندس ذاتي اردلي به هجن امڪان آهي ته متان ماڻهو ابترا گهٽا هجن جو ماڪڙ جيان جيڏانهن ڪيڏانهن ملڪ ۾ پکڙجي ويا هجن. پر هي اهو ڏکيو دور هو جنهن ۾ فقط هندستان جا ماڻهو هن قسم جي جنگ وڙهي پئي سگهيا.

٢٧ جون تي "جنرل ڪين" اڳتي وڌڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ فيصلو ڪيائين ته ساڻس گڏ فوج جو وڏو حصو موجود هجڻ کپي. ٢١ جولاءِ تي هيءَ فوج وڃي غزنيءَ پهتي. رستي ۾ ڪنهن روڪ رنڊڪ ڪانه ڪئي. باقي فوج سان جيڪو غير

فوجي عملو گڏ هيو سو گهڻو مري ويو. قلعي جي پرسان نهجي معلوم نيو تہ دشمن مقابلي لاءِ گهڻو بندوبست ڪري انگريز فوج جي اوسيئڙي ۾ ويٺو آهي. سفر ۾ توبن ڇڪڻ وارا جانور تمام ڪمزور ٿي چڪا هئا تنهن ڪري جنرل صاحب توبون قنڌار ۾ ڇڏيون آيو هو. وٽس اهڙو جنگي سامان ڪونہ هو جنهن جي مدد سان غزني قلعي کي پڇي سگهي. هن قلعي اندر دوست محمد جو لشڪر موجود هو جنهن جو سپهہ سالار دوست محمد جو پٽ حيدر خان هو. اصل ڳالهہ اها هئي تہ قلعي اندر مقابلي لاءِ گلزئي قبيلو سر ترين تي رکي تيار ويٺو هو جيڪي ڪنهن ڌارئي جو پير بہ پنهنجي ڌرتيءَ تي ڪونہ سهي سگهندا هئا. غزنيءَ جو شهر حمد آور فوج جي گهيري ۾ هو. قلعي کان ٻاهر رهندڙ گلزئي قبيلي جي ماڻهن لشڪر جي ان حصي تي وچي حملو ڪيو جيڪو شاهہ شجاع جي ڪمانڊ هيٺ وڙهندڙ فوج کي جهليون بيٺون هو. حقيقت ۾ اهو حملو اتر واري فوجي حصي تي ڪرڻو هو. جڏهن بنگال جي فوجي انجنيئرن ڪئپٽن پيٽرس ۽ ليفٽيننٽ ڊيو رنڊ قلعي جي پٺ پچي وڌي تہ فوج جو ٻيو حصو غزني قلعي جو ڪابل نالي وارو ڦاٽڪ کولڻ ۾ سوڀارو ٿيو هو. ڦاٽڪ واري راهداري ۾ دشمن فوج جي تلوار بازن سان سخت مقابلو هلي رهيو هو. ٿوري عرصي جي وڙهڻ کان پوءِ دشمن جو قلعي جي راهداريءَ تان قبضو ٿي پيو. قلعي جي اندرئين پاسي بچاءَ لاءِ ڪو خاص بندوبست ڪونہ ڪيو ويو هو جتي ۴۰۰۰ کان ۵۰۰۰ لشڪر موجود هو. انهي مان ۱۶۰۰ جنگي ٻاندي بڻايا ويا ۽ ۵۰۰ قتل ٿي ويا هئا.

اندر رسد سان لاڳاپيل بي انتها سامان پيو هو. جانور بہ بي شمار هئا. جنگ ۾ ڪتب ايندڙ اوزارن هٿيارن جو بہ ڪاٿو ڪونہ هو. اهو سارو سامان برطانيہ سرڪار جي لشڪر جي هٿ لڳي ويو. انگريزن جي فوج مان فقط ۲۰۰ ماڻهو مارجي ويا هئا. فوج جو ڪجهہ حصو بيمار ۽ زخمي فوجي غزني ڇڏي برطانيہ سرڪار جي فوج ڪابل ڏانهن وڌڻ لڳي. هن لشڪر غزني قلعي جي فتح ڪرڻ ۾ اهو ڪردار ادا ڪيو هو.

جڏهن دوست محمد کي پتو پيو تہ غزنيءَ جو قلعو دشمن فوج فتح ڪري ورتو آهي تہ پنهنجن اهم سردارن کي صلاح مشوري لاءِ طلب ڪيائين. ڳالهہ طئي ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي هڪ ڀاءُ نواب جبر خان کي فاتح فوج جي ڪمانڊر ڏانهن روانو ڪيائين جنهن کي انگريز "سنڌو نواب" ڪري سڏيندا هئا. نواب انگريزن کان پڇڻ آيو هو تہ دوست محمد جي پيش پوڻ جـ ڪهڙا شرط آهن. انگريزن جو جواب ان ورائيءَ کان بهتر هو جيڪو هئرولڊ بادشاهہ اسٽمفورڊ پُل وٽان "هئرولڊ هارڊ دادا" ڏانهن موڪلي هئي تہ "توکي انگلنڊ جي فقط ڇهہ فوٽ ڌرتي ڏني ويندي". ان بدران ڪيس جواب موڪليو ويو تہ هن کي هندستان ۾ عزت

آبروءَ سان رهڻ لاءِ جڳهه ۽ ٻيون سهولتيون فراهم ڪيون وينديون.

اهو پيغام ڪٺي نواب جبر خان دوست محمد وٽ پهتو جنهن ان ڪان اڳ ئي تيرهن هزار فوج ۽ ٽيهه توبون آٿي ”آرگنده“ ڏانهن پيش قدمي ڪري غزنيءَ واري سڙڪ سان مورچه بندي ڪئي. پر ڪين هن ڳالهه جي به پوري سڌ هئي ته ڪوبه مائهو هن لاءِ دل جان سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ڪونه هو. سندس پانهن ٻيلي لشڪر ۾، نه وڙهڻ جي سگهه هئي نه وري اهي سائس وفادار ٿي هئا. هتان جون حالتون لارڊ آڪلنڊ جي نقطئه نظر سان سهمت هيون جنهن جو خيال هو ته افغانستان ۽ پنجاب دوست محمد جي سڀي ڏاڳي ۾ ڪونه آهن ۽ سندس چوڻ تي جنگ جي آزاه ۾ ٽپو ڪونه ڏيندا. اها به سندس هڪ نمايان خوبي هئي جو هن ڪاميابيءَ سان افغانستان ۾ برطانيه سرڪار جي فوج پهچائي ۽ شاه شجاع کي سندس اباڻو تخت وٺي ڏنو هئائين. هن ڪان پوءِ اسانکي اها ڪوجنا ڪرڻي پوندي ته هو ناڪام ڪيئن ٿيو. حقيقت اها آهي ته افغان بادشاه اميرن ڪان سخت ٻچان ڪندا هئا. اهڙا مثال اسانکي پوئين دور ۾ به نظر ايندا. امان الله اهڙن اميرن ڪان ٻچي پنهنجي حياتيءَ سان گڏ پنهنجو اڪيون به نڪرڻ ڪان بچائي ورتيون هيون.

اهو چيو ويندو آهي ته دوست محمد گهوڙي تي چڙهي وڃي پنهنجي لشڪر اڳيان بيٺو. سندس هٿ ۾ قرآن شريف هو. ڪين الله ۽ الله جي رسول جا واسطا وجهي رهيو هو ته هو پنهنجي وطن جي آزادي ۽ سندس بچاءَ خاطر وڙهن. ڪين چئي رهيو توهان بس آخري پيرو فتح خان جي پاءُ جا ننگ پال ٿيو ۽ هنن ڌارين ڪتن کي پنهنجي مقدس ڌرتي تان لوڏي ماري ڪڍي ڇڏيو. جيڪڏهن اوهان ائين نه ٿا ڪري سگهو ته شاه شجاع جي لشڪر سان وڃي ملو“ لشڪر مان هڪ جڻي به ٻاڦ ڪانه ٻولي. هارلن نالي هڪ آمريڪي فوجي جيڪو ڪڏهن رنجيت سنگهه جي لشڪر ۾ شامل هو سندس بيان آهي ته هو تن ڏينهين ڪابل ۾ هو ۽ دوست محمد جو پڳهادار هو. وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته جڏهن دوست محمد جي هار جي پڪ ٿي وئي ته سندس پهريدار به ڪيسر نڌٽڪو ڪري ڇڏي هليا ويا هئا. ڪن وڳوڙين وڃي سندس تنبوءَ تي حملو ڪيو ۽ سندس سامان به ڦري لٽي ڪٺي ويا. پيو ته ٺهيو پر سندس پلنگ به ڪونه ڇڏيائون. ڪيس زوري لاهي اهو به ڪٺي ويا. نماز پڙهڻ وارو مصلو به ڪائنس زوري ڦريو ويو ۽ سندس تنبوءَ کي ڦاڙي ڇيهاڙيون ڪري ڇڏيائون. جيڪڏهن هيءَ ڳالهه صحيح آهي ته پوءِ فارسيءَ جو هيءُ پهاڪو به سچو آهي ته ”افغان- افغان- بي ايمان بي ايمان-“ هيءَ ڳالهه هن حقيقت کي به لوڏي ڇڏي ٿي ته برطانيه سرڪار شاه شجاع کي تخت تي وهارڻ واري ساري جاکوڙ به اجائي ڪئي آهي جنهن سان پڻ فارسي پهاڪو لاڳو ٿي سگهي ٿو ته پٺاڻ تي ويساه ڪرڻ غلطي آهي.

اهي حالتون ڏسي دوست محمد تاج تخت ۽ فوج کان سواءِ باميان و رو گس ڏئي ڪابل ڇڏي ڀڄي ويو. سندس پٽ اڪبر خان نورن گهوڙيسوارن سان گڏ سندس پنئين پاسي جي سنڀال ڪندو تي ويو. آئوٽ رام ٻين فوجي عملدارن سان گڏ سندس پيڇو ڪيو پر ڪيس ڀڄي ڪونہ سگهيو هو. پير پناڙن تي رکي ايتري تيز رفتاريءَ سان نڪري ويو جو دشمن کي پنيان اڏامندڙ ڌوڙ بہ نظر ڪانہ آئي. حاجي خان ڪاڪڙ، دوست محمد هڪ مشهور امير هو تنهن هڪدم پنهنجون وفاداريون بدلائي وڃي شاه شجاع جو ساٿاري ٿيو.

شاه شجاع پنهنجي اباڻي تخت تي

تاريخ ٦ آگسٽ تي سرجان ڪين پنهنجي فوجي واڌ اچي ڪابل پرسان قائم ڪئي. هن کي ارڳنده ۾ دوست محمد جون ڇڏيل توبون هٿ لڳي ويون جيڪي هو ياڄ وقت جيئن جو تيئن ڇڏي هليو ويو هو.

٧ آگسٽ تي شاه شجاع الملڪ پنهنجي فوجي دستن سان ڪابل پهتو. ڍڳهي ڏاڙهي سندس منهن تي ڏاڍي شاندار لڳي رهي هئي ۽ محسوس ٿي رهيو هو تہ واقعي هڪ بادشاه آهي. سندس هڪ پاسي ۾ برطانيہ سرڪار جو سفير ۽ ٻئي پاسي برنس هو جنهن کي سڪندر جي نالي سڏيو ويندو هو. (١) هڪ طرف بندوقن جون سنگينون ايپون ڪري ڪيس سلامي ڏئي وئي تہ ٻئي طرف توبن گجگوڙون ڪري سندس ٻيهر تخت نشينيءَ جي آجيان ڪئي. ڪابل جي قديم شهر پرسان نڪرين جو قطارون هيون ۽ ڏيک ڏاڍو دل لڀائيندڙ هو. چيو ويندو آهي تہ جڏهن هو ڪابل ۾ پهتو هو تہ اتان جي رهاڪن ماٺ ميٺ ۾ سندس استقبال ڪيو هو ۽ سمجهيو پئي ويو تہ سندس تخت نشيني ڪري ڪين ڪا خوشي محسوس ڪانہ ٿي هئي. پر ڳالهہ ائين ڪانہ آهي. مشرق جا ماڻهو خوشيءَ جي اهڙن موقعن تي يورپ جي ماڻهن جيان هنبوچيون ڪونہ هڻندا آهن.

انگلنڊ جو بادشاه جڏهن سنہ ١٩١١ع ۾ دهليءَ پهتو هو تہ اتان جي ماڻهن ڪوبہ گوڙ شور ڪونہ ڪيو هو. جيڪڏهن شاه شجاع جي آجيان وقت ڪابل جا ماڻهو گوڙ شور ڪن ها تہ اتان جي رواج موجب ڪين سزا ملي ها. تنهن ڪري ائين سمجهڻ غلط آهي تہ سندس ڪابل ۾ اچڻ ڪري ماڻهو خوش ڪونہ هئا.

جيو ويندو آهي تہ شاه شجاع بالا حصار قلعي کان پورا ٽيهہ سال ٻري

رهيو هو. جڏهن هو ڪابل پهتو ته پهريائين هو مذڪوره قلعو ڏسڻ ويو هو. ان وقت ڪيس ڏاڍو ڏک ٿيو جڏهن ڏٺائين ته ڪٿان ڪٿان اهو جُهري پيو آهي ۽ ورهن کان سندس ڪنهن مرمت ئي ڪانه ڪرائي هئي.

اهڙيءَ ريت شاه شجاع پنهنجي اباڻي تخت تي وينو ۽ سڀ ڳالهيون صحيح نموني سان هلي رهيون هيون. دراني شهنشاهيت پنهنجي روايتي افغاني نموني سان هلڻ شروع ڪيو هو.(٣) هڪ دربار عام به ڪوٺائي وئي هئي جنهن ۾ ڪن عملدارن کي خطاب القاب مليا. وڏن تي وڏيون ۽ ننڍيون تي ننڍيون نوازشون ڪيون ويون. جن ماڻهن کي ڪجهه به نه مليو ته به ڏاڍو خوش پئي معلوم ٿيا. حقيقت اها هئي ته اهو خوشيءَ جو هڪ سچو پچو موقعو هو. مئڪ ناٽن کي انهيءَ موقعي تي نوابَ جو خطاب مليو جڏهن ته سرجان ڪين کي غزني جي لارڊ جو لقب ڏميو. (۴) ڪابل جي قلعي فتح ٿيڻ جي خوشيءَ ۾هڪ پلو به ڪيس مليو هو. شاه، ڪابل جي تخت تي نه وينو هو پر معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هتان جي عام ماڻهوءَ ۽ تخت جي ٻين وارثن جي مرضي ائين ڪانه هئي. پر اهو تاج ۽ تخت ڪيس سملا ناه ۽ برطانيه سرڪار جي توبن ۽ بندوقن وسيلي مليو هو. سروليم مئڪ ناٽن به اهڙو اطلاع ڏنو هو ته شاه شجاع جو شاندار نموني ۾ والهانه استقبال ڪيو ويو آهي. پر اها پڪ ڪانه ٿي پئي پنهنجي فوج جي سهاري، سندس حڪمراني قائم رهي سگهندي الائي نه هن پنهنجي فوج جي هڪ وڏي حصي کي ڪڍي ڇڏيو. پر برطانيه سرڪار جي موڪليل فوج جيئن جو تيئن رهڻ ڏني وئي. ملڪ جا امير ۽ نواب، شاه جي دربار کان نِنوائي رهيا هئا. انهيءَ ڪري صوبن جا گورنر به مقرر ٿي ڪونه سگهيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته شاه شجاع کان ملڪ جو ڪاروبار سنڀالجي ڪونه سگهندو. تنهن ڪري اهو ڪم به انگريزن کي ڪرڻو پئجي رهيو هو. جڏهن ملڪي انتظام ۾ انگريزن هٿ وڌو ته ساري ڳالهه ئي ڊانواندول ٿي وئي ۽ ائين ٿيڻو به هو. ڇاڪاڻ ته هن ساري ماندڻ ۾ ڪٿي اوڻائي ضرور هئي.

ڪابل جا دوستاڻا لاڳاپا

برطانيه سرڪار جي فوج سنه ١٨٣٩ع ۾ افغانستان پهتي هئي. اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو ڪيس جهيڙي جي ڪا نيت به ڪانه هئي ۽ نه وري ڪنهن جنگ جي توقع ئي هئي.

هن دور جي پهرئين مرحلي کي پهرين افغان جنگ ڪري سڏيو ويو. جنهن ڪري ڪجهه غلط فهمي پيدا ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ جو اها جنگ اتفاقي ٿي وئي

هئي ۽ سوچيل سمجهيل ڪانه هئي. ني سڀڪجهي نه هو نه اها جنگ انتظام جي اوڻاين ۽ ڪري ڳچيءَ ۾ پئي وڃي هجي. (۵)

جڏهن دوست محمد پنهنجي ساٿين سان گڏ ڪابل ڇڏي ڀڄي ويو هو نه جنگ جي ميدان ۾ سنڌس ڇڏيل توبون قطارن ۾ بيٺيون هيون ۽ سندن پرسان ڪوبه وڻي وانگي ڪونه هو.

جڏهن اسان ڪابل ۾ داخل ٿياسون نه ڪتي به ڪانه پونڪي ۽ قلعي اندر به اٿين داخل ٿياسون جنءِ ماٺهو پنهنجي گهر ۾ بنا ڪنهن اڏڪي هليو ويندو آهي. ڪوبه ماڻهو دوست محمد لاءِ پنهنجو رت ڦڙو وهائڻ لاءِ به تيار ڪونه هو. جڏهن شهر تي قبضو ڪيو ويو نه ڪنهن ماڻهو اڙي به ڪانه ڪئي.

شهر جون بازاريون ۽ منڊيون کليون رهيون. انگريزن به فوجي واند اٿين بنا ڪنڪي وڃي هئي جنءِ هندستان ۾ هجن. ڪنهن عام پٺاڻ جو منهن چڙهيل ڪونه هو نه وري ڪنهن امير جي منهن ۾ گهنج هئا. انگريز فوجي عملدار ڪنهن اردليءَ کان سواءِ پهرازين ۾ بيا هيڏي هوڏي گهوڙن تي ڦرندا هئا. جان نڪولسن نالي هڪ نوجوان عملدار جو به اهڙو بيان نظر ايندو جنهن ۾ بڌائي ٿو نه بنا ڪنهن پهريدار عملي جي انگريز عملدار غزنيءَ کان ڪابل اچي. گهوڙن جي ميل ۾ شرطون رکي گهوڙا ڀڄائيندا هئا. گهوڙن ڀڄائڻ جي هن ميل ۾ پٺاڻ پاڻ به گهوڙا کهي اچي شريڪ ٿيندا هئا. پٺان ڪين دعوتون ڏئي پنهنجي پهرازيءَ وارن گهرن ۾ آئيندا هئا جتي بند قبازي جا مقابلا ٿيندا هئا ۽ بازن وسيلي گڏجي شڪار به ڪندا هئا.

ان دور سان لاڳاپيل هڪ ٻيو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

۱۸۳۹ع واري ساري سياري ۾ انگريز آفيسر پنهنجن گهوڙن تي چڙهي ڏاڍي اعتماد سان ساري ملڪ ۾ بيا ڦرندا هئا. ان وقت هن ملڪ ۾ هو نوان نوان آيا هئا. هتان جي پٺاڻن ۾ انگريزن جي ايمانداري جو جنءِ سڪو ويهي ويو هو".

........انگريزن ڪي جتي به ڏسن وائسن جهڙي شيءِ جي موجود هجڻ جي سڌ پوندي هئي نه ريل جيل پيا اوڏانهين ايندا ويندا هئا.

.... گهوڙي ڊوڙ ۾ ڪوڪيٽ راند ڪابل جي پرسان ڪائي ميدان تي کيڏي ويندي هئي. هتان جا عام پٺاڻ ۽ سردار انهن ٻنهي راندين ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺندا هئا. شاهه شجاع به هنرين ڳالهين جي همت افزائي ڪندو هو. گهوڙي ڊوڙ وارن ميدانن تي پٺان سردار پنهنجا گهوڙا به آڻي ڀڄائيندا هئا ۽ شرطون به تمام وڏيون رکندا هئا. جڏهن اهي ڪرڪيٽ واري ميدان تي ايندا هئا نه بائونڪ ۽ بيٽنگ ڏسي اچرج کان سندن وات ٿي ڳوڏا ٿي ويندا هئا. جڏهن پٺان ڪڪڙ

پيتر يا پيا جانور ويڙهائيندا هئا تہ انگريز ۾ وچي ڏورني جوڙ شريڪ ٿيندا هئا. پٺاڻن جيان شرطون رکندا، هارائيندا ۽ کٽندا بہ هئا. مطلب تہ پٺاڻن سان رلي ملي جڻ پٺاڻ ٿي ويا هئا. اهڙيءَ ريت انگريز وري ڪين پنهنجي پهلواني وارين راندين ۾ شريڪ ٿيڻ جي نيند ڏيندا هئا ۽ سندن پهلوانيءَ جا ڪرتب ڏسي ڪابل جا مشهور پهلوان دنگ رهجي ويندا هئا.

پٺاڻن سان رلي ملي هڪ ٿيڻ مان انگريزن جو مقصد هو تہ جيئن هو پنهنجي فاتحن سان قربائتي نموني هلڻ ۽ وٺيون وبچا وساري ڪين پنهنجو سمجهن. پٺاڻن جا امير امرا بہ انگريزن کي پنهنجي شهر وارن گهرن ۾ بهراڙيءَ ۾ زمين تي اچڻ جي دعوت ڏيندا هئا ڪين شڪار الغار بہ ڪرائيندا هئا ۽ پنهنجي قلعن گهمائڻ جي ڪوٺ بہ ڏيندا هئا.

ساڳيو مصنف ٻڌائي ٿو تہ انگريز فوجي جڏهن برف تي اسڪيٽنگ ڪندا هئا تہ پٺاڻ سندن عجيب غريب ڪرتب ڏسي اچرج ڪندا هئا ۽ رڙيون ڪري چوندا هئا تہ، ” اسان کي هاڻي خبر پئي آهي تہ اوهان تر جا ڇاوا آهيو. برفن ۾ پليا ۽ جوان ٿيا آهيو. توهان جانِ جسي ۾ بہ سگهارا آهيو تہ توهان جا دماغ بہ طاقتور آهن.“

پٺاڻن جا امير امرا ۽ عام ماڻهو انگريزن سان رلي ملي ڪائيندا پئندا هئا. نہ رڳو مکيہ انگريز عملدارن جي دعوتن ۾ ڪلئي نموني شريڪ ٿيندا هئا پر فوجين جي جيڪا عام ماني هوندي هئي سا بہ ساڻن گڏ وچي ڪائيندا هئا. ڪوبہ اڙ ۽ دوشو ڪونہ ڪندا هئا. هزمئجستي جي ١٣- پيادل جي ميس ۾ تہ هر روز اچي ماني ڪائيندا هئا. اها تہ جڻ سندن پنهنجي گهر جيان هئي.

پر بدقسمتي اها ٿي، جو هڪ انگريز فوجي عملدار نهايت سهڻو هوندو هو. ڪابل جي نوابن جون زالون کيس گهڻو چاهينديون هيون ۽ ساڻن راهہ مائل بہ گهڻو ٿي ويون هيون ان ڪري پٺاڻن جي دلين ۾ وسوسا پيدا ٿي پيا جنهن جا نتيجا سٺا ڪونہ نڪتا.

قصو ڪوتاهہ، شاهہ جي اتحادي فوجن سندس دشمن کي بچائي کيس تخت تي وهاريو. ان ڪري هنان جي عوام ٻاهران ايندڙ ماڻهن جي آجيان ڪئي. پر ڪن ڏکدائڪ واقعن جو هڪ ڏکهو سلسلو آهي جن کي ورجائيندي بہ افسوس ٿئي ٿو. اهي واقعا اهڙا هئا جن جو اڳواٽ ئي اندازو ڪرڻو هو ۽ جن ڪري بگڙي ويل ماحول کي سڌارڻ ئي ممڪن ڪونہ هو.

سنڌ جي فوج جا حصا

برطانہ سرڪار، افغانستان ۾ پنهنجي فوج رهائي تہ سهي پر ان جو خرچ پڪو سهڻ جوڳو ڪونہ رهيو هو. پر ان سان گڏ فوج جو پئي سال تائين افغانستان ۾ رهڻ بہ نهايت ضروري سمجهيو ويو هو. تنهن ڪري اهميت هن ڳالهہ ڪي ڏني وئي تہ غير ضروري فوج ڪي هڪدم گهٽائڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت سيپٽمبر مهيني ۾ جنرل "ولٽ شاير" واري فوج ڪي خيبرلڪ وسيلي پنهنجي صوبي بمبي رواني ٿيڻ جو حڪم ڏنو ويو جنهن سان گڏ گهوڙيسوار دستا ۽ توبخاني وارا گهوڙا ۽ انهن سان لاڳاپيل عملو بہ موڪليو ويو هو. جنرل ولوبي ڪي ڪابل ۾ باقي رهيل فوج جو سپهہ سالار مقرر ڪيو ويو. قنڌار ۾ رهندڙ فوج جي ڪمان جنرل ناٽ جي حوالي هئي. ساري فوج جي ورهاست هن ريت هئي ۽ چئي ڪونہ ٿو سگهجي تہ هن مقصد واسطي مقرر ڪيل اها گهڻي فوج هئي يا گهٽ.

ڪابل ۽ جلال آباد جي وچ تي:

٣- بنس	٤٨ - بنگال ڏيهي پيادل
١٣- پيادل	٢ - بنگال ڏيهي پيادل
٣٥- بنگال ڏيهي پيادل	٢٧ - بنگال ڏيهي پيادل

غزنيءَ ۾ مقرر لشڪر

٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار ٦ - بنگال ڏيهي پيادل

قنڌار ۾ رکيل فوج

٤٢- بنگال ڏيهي پيادل	اسڪنرس هارس.
٤٣- بنگال -------	(ان جو هڪ اسڪئاڊرن غزني ۾)

ڪل جوڙ هن ريت بيهي ٿو:

برطانيہ سرڪار جون ڏيهيءَ فوج تي مشتمل ست بٽالنون ۽ ڏيهي گهوڙيسوارن جون بہ ريجمنٽون هيون. هن ڪان علاوه شاہ شجاع جي ماتحت برطانيہ سرڪار طرفان ڏنل فوج جو حصو بہ موجود هو.

ان ئي سياري ۾ باميان ان پرئين پار واري رود واري ايراضيءَ ۾ دشمن جي ڏر سان بہ ٿي جهڙپون ٿي ويون هيون. ان پوري جاءِ هجڻ ڪري انگريز فوج کي وڏي ڏچي سان منهن ڏيڻو پئجي ويو هو. هو علائقو گهڻي ڀاڱي پٽ هو.

جڏهن بادشاہ اتان گذريو تہ هو گهڻي بند تائين نظر اچي رهيو هو ۽

معلوم ٿي رهيو هو ته پراڻي زماني جا حڪمران ڪهڙي طريقي سان سفر ڪندا آهن ۽ هن سياري جا سيءَ انگريز سفير سان گڏ جلال آباد ۾ گذاريا. ٻه يورپي ٻٽالنون ڪابل ۾ رهيل هيون جن هيءَ ٿڌي رُت بالا حصار قلعي ۾ رهي ٽپائي. هيءَ هڪ تاريخي قلعو آهي جيڪو ڪابل شهر پرسان هڪ ٽڪريءَ تي اڏيل آهي.

هيءَ ساري جوءِ، جيٺ جي رُت اچڻ تائين برف سان ڍڪي اچي لڳي پئي هوندي آهي. هتان جا رهاڪو هن موسم ۾ ڪم ڪونه ڪندا آهن. ڪين پنهنجي مستقبل جو ڪو پڪتي ڳارنٽو ڪونه هوندو آهي ۽ انهن جا حملہ آورن انگريزن سان ناتا لاڳاپا نهايت سنا آهن.

برطانيہ سرڪار جو سفير ۽ سندس سياسي خدمتون

هيءُ اهو دور آهي جڏهن سفير وارين سياسي خدمتن ڪان ماٺهو ونئن وڃڻ لڳا هئا ۽ ڪانئس بچان ڪرڻ لڳا هئا. پر ڏنو وڃي ته ان زماني ۾ هنن خدمتن کي هڪ نمايان حثيت هوندي هئي ۽ اهڙي قسم جي اهم خدمت جي ضرورت ٻي افغان جنگ ۽ شروعاتي سرحدي جهيڙن تائين تمام گهڻي محسوس ٿيندي رهي آهي. يا جڏهن سياست واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدار پنهنجو فرض نمايان حثيت ۾ ادا ڪندو آهي ته سفارتي خدمتن جي ضرورت رهندو به وڌي ويندي آهي. هندستان اندر "سياسي" اطلاح، ڪنهن ٻئي ملڪ سان دوستاڻا ناتا پيدا ڪرڻ يا سفارتي لاڳاپا قائم رکڻ واري ساري ڪارڪرگيءَ جو مفهوم ڏيکاريندو آهي. هن ملڪ ۾ انگريزن جيڪي به جنگيون ڪيون آهن يا لشڪر ڪشي ڪئي آهي سا رڳو اندروني دشمنن کي مات ڪرڻ لاءِ ڪئي آهي ۽ گهڻي رتوچاڻ ڪانسواءِ ڪئي آهي. يا واري جڏهن سرحدن وارن علائقن ۾ وڳوڙي قسم جي ماڻهن امن امان واري وايو منڊل کي بگاڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اهڙي سياسي مصلحتن کي ڪم آندو ويو آهي. اهڙين جنگي مهمن مان انگريزن جو مقصد اهو هوندو آهي ته جيئن ماڻهو قانوني ضابطن جي پوئواري ڪري ۽ سندس حياتي باقاعدگي ۽ ترتيب سان گذري. اهي ماڻهو جيڪي هندستان جي مختلف حڪمرانن سان يا نيم آزاد قبائلي سردارن سان باهمي تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه ڪندا آهن تن کي سياسي کاتي سان لاڳاپيل عملدار سڏيو ويندو آهي. اهڙي ڪاتي جا عملدار ضرورت مطابق فوجي ۽ غير فوجي کاتن مان کنيا ويندا آهن.

هن ڪاتي جو حڪم اهو هوندو آهي ته جيئن جنگ ڪان هتر ڪجي ۽ دشمن کي بنا ڪنهن هٿيار هلائڻ جي هٿ ڪپڙي ۾سوڙهو ڪجي. جڏهن به

جهيڙي لاءِ فوج رواني ڪئي ويندي هئي ته ان سان گڏ "پوليٽيڪل" عملدار ضرور هوندو هو. پهريون اهي جتن ڪيا ويندا هئا ته جيڪا شيءِ ننهن سان ڇڇي تنهن لاءِ ڪاتي ڪتب نه آئي. پر جڏهن پاڻي سرڪاري نيو ويندو هو ته پوءِ جنگ ڪانسواءِ ٻيو ڪو ڪنيل ڪونه هوندو هو. انهن سياست جي ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي حملي اور فوج سان گڏ هلڻ مهل تمام وڏا اختيار هوندا هئا. پر جيئن ته اهي پنهنجي فوجي عهدي ۾ گهٽ هوندا هئا يا ڪنهن وڏ گهرائي مان لياقت بدران سفارش تي کنيا ويندا هئا جنهن ڪري گهڻو مشهور نه ڪونه سگهندا هئا. افغانستان خلاف فوجي مهم وقت برطانيه سرڪار کي هڪ ذهين سفير جي ضرورت هئي. جاڪاڻ ته اهڙو شخص گريٽ برٽن جو نمائندو هوندو هو ڪيس برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي جي پيچيدگين کي چڱيءَ ريت سمجهڻ جو اهل سمجهيو ويندو هو. ان ڪري ڪيس مددگارن جي گهڻي ضرورت هوندي ۽ ضرورت مطابق سندس عملو وڌندو رهندو هو. پر هندستان جو. سياست سان لاڳاپيل هيءُ ڪاتو گهڻا ماڻهو رکي ڪونه سگهندو هو. تنهن ڪري هيءُ ڪاتو گهڻا ماڻهو رکي ڪونه سگهندو هو. تنهن ڪري هن ڪاتي ۾ اهي ماڻهو مقرر ڪيا ويندا هئا. پر هنن فوجين کي وڌيڪ اهميت ان ڪري ڏني ويندي هئي جنهن جو سبب مٿي بيان ڪيو ويو آهي.

جڏهن اهڙي عملدارن جي چونڊ ڪئي ويندي هئي ته هيءُ شعبي ۾ پهچڻ کان پوءِ اهي ڪامورا پاڻ کي وڌيڪ بااختيار به سمجهندا هئا جاڪاڻ ته سندن پگهارون به خاصيون هونديون هيون ۽ سونپيل نين ذميوارين ڪري ڪين اهم به سمجهيو ويندو هو. حالتن جي خاص حد تائين سندن حثيت کي وڏي اهميت حاصل هوندي هئي. هن قسم جي ڳالهين ۾فوج ان لاڳاپيل ذر سمجهي ويندي هئي. افغانستان جو شاهه انگريزن جو اتحادي هو. سندس رعيت کي بهترين دوست سمجهيو ويندو هو. هن ڪاتي سان لاڳاپيل نوجوان عملدار جيڪي برطانيه سرڪار طرفان مختلف علائقن تي مقرر ڪيا ويندا هئا سي اتي جي مقرر ڪيل سفير جا زيردست هوندا هئا. اهو معاملو ڪجهه وقت تائين ته چڱي نموني هلندو رهيو. پر جلدئي پوءِ خود انگريز فوج بد نظميءَ جو شڪار ٿي وئي. ضروري قسم جي جنگين لاءِ اهم فيصلا برطانيه سرڪار جو سفير ڪرڻ لڳو ۽ فوج جي سپهه سالار سان ڪنهن صلاح مشوري ڪانسواءِ ڪيڏانهن به لشڪر موڪلي ڇڏيندو هو. عام طور تي جا ٿيندو هو جو تجربيڪار فوجي عملدارن سان گڏ سياست واري شعبي سان لاڳاپيل الهڙ ۽ نوجوان عملدار گڏ هوندا هئا جن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو تجربو ئي ڪونه هوندو هو پر جنگ به سندن مشهوري مطابق ڪئي ويندي هئي. انهن جاڻ نوجوانن جي غلط سوچ ۽ بي جا مداخلت سبب فوج کي ڪيتريون شڪستون

ڪائيٽون يونديون هيون. (۵)

انگريز جيئن افغانستان جي راڄنيتيءَ جي معاملن ۾ وڌيڪ تنگ اڙائيندا ويا تيئن وايو منڊل وڌيڪ ڳنڀير ٿيندو ويو. جڏهن حالتون صفا چوٽ تي چڙهي ويون تہ وڏن فوجي عملدارن جي بداخلاقين بہ پنهنجو رنگ ڏيکاريو. ان ماحول جي خرابيءَ ۽ ناڪاميءَ جا ذميوار فوجي عملدار پاڻ هئا. انگريزن جو غير فوجي معاملن ۾ بہ جيڪو زوال آيو تنهن جو ڳيڙ بہ فوجن جي ڳچين ۾ آهي. انگريز، فوجي نقطئہ نگاه کان ڪٿي تباه بہ ٿي چڪا هجن ها پر غير فوجي طور تہ سندن عزت ۽ وقار بحال هجي ها پر اهو بہ ڪونہ ٿي سگهيو ۽ موجوده دور ۾ اهڙين غلط ڳالهين کي ورجايو ڪونہ ويندو.

سنہ ۱۸۴۰ع وارا معاملا

ٻئي سال جي چيٽ واري رت تائين وايو منڊل ۾ گهٽي مانار هئي. سياري ۾ روسي حملي بابت جيڪي چوڏس چوبول هئا تن ۾ ٻہ هائي ناپر اچي وئي هئي. تن ڏينهين روس جون فوجون اڳتي وڌي اچي خيوا پيڙيون ٿيون هيون. ان معاملي ۾ برطانيہ سرڪار جي سفير جو خيال هو تہ بخارا ڏانهن ڪي فوجي دستا روانا ڪري دوست محمد جي وائٺ لهي سگهجي، جنهن، حالتن کان پڇي وچي اتي سر لڪايو هو. هن کان علاوه سندس خيال هو تہ روس جي اڳتي وڌندڙ فوج سان مڙس ٿي مهاڏو اٽڪائڻ گهرجي. پر سر جان ڪين ڪيس منهن تي ڪتو جواب ڏنو. ان سمي روس جون فوجون سياري واري رستي سان ايندي سخت برفباريءَ سبب پاڻمرادو ئي ناس ٿي ويون ۽ خيوا تائين بہ پڄي ڪونہ سگهيون. شاه شجاع ۽ برطانيہ جو سفير بہ موٽي اچي ڪابل پهتا. هن شعر جيان

چيٽ جي رت ۾ جڏهن تا گاهہ گس، گس تي ڦٽن
تا تڏهن خير منجهانران قافلا لڏندا لنگهن

غزني ۾ بہ گلزئي قبيلي وارن بغاوت جو ڦريرو ڦڙڪايو هو. جنرل بہ پنهنجي سُرت کان ڪم وٺي قلات- گلزئي ۾ اچي ڪيما ڪوڙيا هئا انهيءَ مقصد سان تہ جيئن ملڪ جي وڳوڙي وايو منڊل کي سولائيءَ سان ضابطي هيٺ رکي سگهجي.

قنڌارڪان وٺي سنڌوءَ جي ڪنار تائين آمدرفت جوهڪ ڏکيو رستو هو جنهن سان بہ پڻ گڙ ٻڙ پيدا ٿي پئي هئي. نومبر ۱۸۳۹ع ۾ جنرل "ولٽ شاير" هندستان ڏانهن موٽندي وچي قلات تي حملوڪيو هو. هتان جي حڪمران

انگريزن آڏو آڻ مڃڻ کان انڪار ڪيو هو سو پنهنجي ملڪ جو بچاءُ ڪندي وڙهندي مارجي ويو هو. هن جي جانشين سنہ ١٨۴٠ع ۾ پنهنجا ڪونڌ قطاري اچي ڪوٽيا تي حملو ڪيو. هن ڪان سواءِ پروچن جي بين نياتن بہ انگريزن کي توٽي پتائي ڏئي هئي. ڇاڪاڻ تہ انهن بہ جنرل ناٽ جي هٿان ڏاڍا ڏنب سٺا هئا. وليعهد تيمور کي افغان سردارن ۽ انگريز سرڪار ياران ڪا سٺي موت ڪانہ ملي هئي تنهن ڪري هن بہ پنهنجي فوج وٺي قنڌارجي اوسي پاسي واري جوءِ ۾ انگريزن سان مقابلا شروع ڪري ڏنا هئا جن ۾ برطانيہ سرڪار جي فوج گهڻو ياڻ ملهايو هو. اٿين معلوم ٿي رهيو هو تہ شاہ شجاع جي غير موجودگيءَ ۾ ماٺهو سائنس وفادار هئا. جيت ۾ دوست محمد بخارا مان نڪري اچي خولم ۾ پهتو هو ۽ اتان ازبيڪن جو وڏو لشڪر وٺي باميان طرف وڌڻ شروع ڪيو هئائين. ١٣- پيادل جي برگيڊير " ڊيني" مناسب فوج ساڻ ڪري اڳتي وڃي سائنس مهاڏو ڏنو. ان زماني ۾ ڪنهن وٽي ڊهڪَ ڊاهيا تہ ڪابل پرسان روهہ واري علائقي ۾ ڪن قبائلن، دوست محمد جو پاسو وٺي بغاوتن جي باہ ياري ڏني آهي. نومبر ۾ برگيڊير فوج وٺي اوڏانهن روانو ٿيو. اتي پهچي ڪيس پتو پيو اهي افواہ ڪونہ هئا. دوست محمد پنهنجي سر پاڻ منجهن موجود هو ۽ هڪ نندڙيءَ پناہ گاہ ۾ وڃي پاڻ لڪايو هئائين. پر وندرہ جي محاذ تي حالتون مونجهاري جو شڪار ٿي ويون هيون جتي ٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوارن پنهنجي فتح سمجهي بي وقتو حملو ڪيو هو ۽ پنهنجي اعليٰ عملدارن جي حڪم عدولي ڪندي پنهنجا ڪميت ڪڏائي پناڻ تلوار بازن جي وچ ميڙي ۾ اڪيون پوتي ڪاهي پيا هئا. اهو جنگي محاذ گهٽيءَ جوءِ ۾ پکڙيل هو. قبائلين جو انگ بہ تمام گهٽو هو. حالتون ڳنڀير هيون. اليگزينڊر برنس برگيڊير سيل سان محاذ تي گڏ هو. هن حالتن جي نزاڪت مان اندازو لڳائي، برطانيہ سرڪار، سفير کي فوج کي واپس گهرائڻ جو مشورو ڏنو ۽ ڪيس اهو بہ ڄيائين تہ ساري لشڪر کي هڪ جاءِ تي گڏ ٿيڻ جو حڪم صادر ڪيو وڃي. ان دوران خوشقسمتيءَ سان هڪ اهم واقعو ٿي ويو. قصو هيئن آهي تہ سر وليم مئڪ ناٽن، گهوڙي تي سوار ٿي ڪابل کان ٻاهر نڪري ڪيڏانهن وڃي رهيو هو جو هڪ اڪيلي گهوڙيسوار اچي سائنس ملاقات ڪئي ۽ ڪيس ٻڌايائين تہ دوست محمد پيش پوڻ لاءِ اچي رهيو آهي ۽ واقعي اها حقيقت هئي. هو هيڏانهن هوڏانهن ڊمائون کائي ٿڪجي پيو هو. اهڙو ٿڪ سندس منهن ۾ بہ بکي رهيو هو. پناڻ پنهنجي اصلي طبيعت مطابق ڪڏهن هِن پاسي ۽ ڪڏهن هُن پاسي هئا جيڪي بي انتها خود غرض ۽ لالچي هئا.

هن اٿين ڪري هڪ حقيقت ڏانهن اشارو بہ ڪيو هو ۽ اها حقيقت ڪڏهن انگريزن جي دلين ۾ ٻڙاڏو ڪري ٻُرندي بہ هئي. اها حقيقت هيءَ هئي تہ

افغانستان جي ماڻهن جون دليون همدرديون شاه شجاع بدران هن سان هيون. انگريزن طرفان سندس گهڻو آدرڀاءُ ڪيو ويو ۽ عزت ۽ احترام سان هندستان نيڻ واسطي سر ولوبي ڪاٽن کي ساڻس گڏ روانو ڪيو ويو. دوست محمد پنهنجي ملڪ مان نڪري برطانيہ سرڪار جو معزز مهمان طور هندستان وچي رهيو هو.

برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪامياب ثابت ٿيڻ ۾ هاڻي ڪابہ روڪ رنڊڪ موجود ڪانہ هئي ۽ سر وليم مئڪ ناٽن جا پو پولا بہ پچي پيا هئا ۽ سڀ ڪجهہ انگريزن جي مرضيءَ مطابق ٿي رهيو هو. ١٨۴٠ع وارو سال سنائيءَ ۽ سولائي سان گذري ويو. شاه شجاع بہ برطانيہ سرڪار جي سفير سان گڏجي افغانستان جي سياري گذارڻ لاءِ جلال آباد جي هيٺاهن پٽن ڏانهن نڪري ويو هو.

ان زماني ۾ برطانيہ جي سفير ڪان اهڙي هڪ پَل ٿي وئي جنهن جو ازالو ڪرڻ مشڪل آهي. هن فوجي صلاح مشوري ڏانهن ڪن لاتار ڪري اِهو حڪم صادر ڪيو تہ لشڪر، بالا حصار قلعو ڇڏي ڪابل کان پري پنهنجي الڳ ڇانوڻيءَ ۾ رهي. اهو ماڳ پناڻ نوابن جي باغن جي وچ تي ۽ ان تاڪ وٽ هو جتي ڪن مشهور بزرگن جا قديم مقبرا تمام گهڻا هئا. ان قسم جي ماڳ کي دهليءَ يا حيدرآباد دکن ويجهو ڇانوڻين جهڙي جُوءِ سمجهيو ويو هو ۽ انگريز بہ اتي اهڙي آزاد نموني واري زندگي گذاري رهيا هئا جڻ افغانستان بدران هندستان ۾ هجن. ڪين اها ڳالهہ ذهن ۾ ڪانہ هئي تہ هتان جا ماڻهو هن قسم جي ڇانوڻين کان نفرت ڪندا آهن. سفير "ليڊي مئڪ ناٽن" کي بہ گهرائي هندستاني نموني تي ٺهيل بنگلي ۾رهايو ۽ اتي ويهي هي معزز عورت پئي سخاوتون ڪندي هئي. هندستان جا انگريزي عملدار، فوجي ۽ ليڊي مئڪ ناٽن پنهنجن ڪٽنبن ڏانهن سوڪڙيون پاڪڙيون پيا موڪليندا هئا. تن ڏينهين پنجاب، برطانيہ سرڪار جي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪونہ هو ۽ ساري هندستان ۾ ريل جو هڪ ميل بہ وڇايل ڪونہ هو. خيبر جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ رهندڙ ماڻهن بہ امن امان بگاڙي ڇڏيو هو.

هن کان علاوه پنجاب جو شير دل مڙس بہ وفات ڪري ويو هو جنهن کي پارنهن مهينا گذري ويا هئا. ان ڪري پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ وڳوڙي وايو منڊل هو ۽ ڪابل ۾ رهيل انگريز فوج حالتن مطابق قدم کڻي رهي هئي.

ساريءَ اڏاوت جو ڇيهون ڇيهون ٿيڻ

سال ١٨٣٩ع کان نکري ١٨٤٠ع ۾ پهتاسون جنهن ۾ ڪجهه امن امان هو ۽ انگريزن جي جون به نند ۾ هئي. سنه ١٨٤٠ع وارو عرصو ڪجهه گوڙ شور وارو هو. پر پوءِ به سک سانت سان لنگهي ويو. ليڪن ١٨٤١ع وارو سال ڪجهه ڳورو هو. ان ڪي انگريزن جي پرک وارو سال به چئي سگهجي ٿو. اها ڳالهه عام ۽ مشهور آهي ته سر وليم مئڪ ناٽن هڪ غير فوجي اعليٰ عملدار هو ۽ راجيتي معاملن ۾ گهٽيءَ ڏاهپ جومالڪ هو. پر افغانستان جهڙي منجهيل معاملي ۾ سندس چوندڙ غير دانشمندانه قدم هو. هو نهايت ذهين سيڪريٽري هو پران سان گڏ ڏاڍو سادو به هو. جيڪي مامرا اوچتو منهن ۾ اچي ويندا هئا تنهن ڪي عقلمنديءَ سان ۽ هڪدم نبيرڻ جهڙو ڪونه هو. ماڻهن سامُنهان مُنهنِ ته ملندو ئي ڪونه هو.هر معاملي کي ڪرسيءَ تي ويهي هڪ سيڪريٽريءَ جيان حڪم ڏئي نبيرڻ جا جتن ڪندو هو.ڪيس مشرقي قسم جي معاملن نبيرڻ جوته ڪو تجربو ڪونه هو. قديم گهراڻن جي سردارن سان هن جي پوندي ئي ڪانه هئي. سندس رڪارڊ به ڏري گهٽ هيندري لارينس جهڙو هو. مالڪم ۽ ابلفن اسٽون جهڙو سياڻو به ڪونه هو جو مشرقي ماڻهن جي سازشن کي چڱيءَ ريت سمجهي سگهي ۽ نه وري پوئين دور جي هوشيار ماڻهن جهڙوڪ ڊيوڊبار ۽ هئرولڊ ڊيني جهڙو تيز فهم هو جيڪي عالم به هئا ته ماڻهن سان همدردي به ڪري ڄاڻندا هئا.

هن شاهه شجاع کي غلط ڳالهين ڪرڻ جي کُلي موڪل ڏئي ڇڏي هئي. هن جي ڪڌن ڪرتون ۾ سائس اهي ماڻهو پٺ ۽ جُهٽ هئا جيڪي سندس پنهنجا امير هئا ۽ هن سان ئي گڏ هتي موٽي آيا هئا. سندس وڏو وزير ملا شڪور به هن جو دوست هو جيڪو حافظي کان چٽ ۽ ڪنن کان گهبرو هو. انگريزن کان نفرت ڪرڻ کان سواءِ ڪيس ٻيو ڏنڌو ايندو ئي ڪونه هو. هو ماڻهن کي ماري بد ديانت ۽ بي ايمان بڻائيندو هو. عيش عشرت ۾ به سندس مٽ ثاني ڪونه هو. هو ڪوشش ڪري پاڻ جهڙا اکيوٽ ۽ ڪنور ماڻهو سرڪاري ملازمت ۾رکندو هو. برنس لکيو آهي ته، "بد ديانت وزير بدنام هوندا آهن. پر مان سمجهان ٿو ته شاهه شجاع جو هي وزير ڪوڙهه جو ڇتو آهي. اٿو ٻڌي گهمبو ته ساري دنيا گهمي وري به اچي هن تي هٽ رکبو".

شاهه شجاع به پنهنجي ليکي گهٽ ڪونه هو. جڏهن برطانيه سرڪار جا عملدار وٽس دانهين ويندا هئا ته ڪين سزا ڏيڻ جو حڪم ڪندو هو ته هو فرياد

ڪري جو آيا آهن. شهزادو تيمور قنڌار ۾ عيش عشرت جي ناتي گهڻو ناليءَ چڙهيل هو. اوپر وارن ملڪن ۾ جڏهن دل جي اوڳاڙي شروع ٿيندي آهي تہ ڌاڙي ۽ ڌهڪاءَ جو بہ نئون دور شروع ٿي ويندو آهي. نئون سج نوان سور ڪٽي اڀرندو آهي. بغاوتون بہ گهڻيون ان زماني ۾ ٿينديون آهن. افغانستان ۾ پيءُ ۽ پٽ جو ٻنو ڌاڙ هلندو رهيو. مظلوم بغاوتون ڪري پنهنجي اندر جو اوبر ٻاهر ڪڍندا آهن. مائهن جي اهڙي اپار کي دٻائڻ واسطي برطانيہ سرڪار جي سياسي عملدارن کي استعمال ڪيو ويندو آهي، جيڪي انگريزي فوج ميدان ۾ آڻي بغاوت جي پنيٺ کي بارود جي ٻاٿيءَ سان مانار ڪرائيندا آهن. نتيجو اهو نڪرندو هو جو برطانيہ سرڪار جي عملدارن جون ڏاڍايون ۽ ڏنگايون شاهہ شجاع جي کاتي ۾لکبيون ويندون هيون. جيڪو ڪجهہ بہ ٿي رهيو هو غلط هو. جيڪڏهن اهڙن مامرن ۾ شاہ شجاع پنهنجي عملدارن کان ڪم وٺي ها تہ لازمي طور نتيجا سٺا نڪرن ها.

هتي هيءَ ڳالهہ بہ ياد رکڻ ضروري آهي تہ افغانستان ۾ انگريزن جي موجودگيءَ ڪري هو راجنيتيءَ جا مشرقي طريقا ڪتب آڻي ڪونہ ٿي سگهيو. جيڪڏهن هو اڪيلو هجي ها تہ پنهنجي اقتدار لاءِ تلوارون توبون ۽ ڦاسيون ضرور ڪتب آڻي ها. پر انگريزن کيس ائين ڪرڻ کان منع ڪري ڇڏي هئي.

جڏهن اتان جانواب ٿورا گهڻا پاسيرا ٿي ويا تہ برطانيہ سرڪار جي سفير هڪ نئين حڪمت عملي تجويز ڪئي هئي، جيڪا ملڪي حالتن ڪري مناسب تہ هئي پر ان ڪري اتان جا امير نواب چڙي پيا هئا. سفير جو ويچار هو تہ جيئن تہ حالتون شاہ جي ضابطي کان ٻاهر آهن تنهن ڪري ملڪي انتظام لاءِ فوج ۽ ٻين هٿياربند ايجنسين کان ڪم ورتو وڃي. انڪري افغانستان جي وڳوڙي وايو منڊل کي هٿ وس ڪرڻ واسطي تمام گهڻي فوج ڀرتي ڪئي وئي. اهڙيءَ فوج جون پگهارون شاہ شجاع کي ڀرڻيون هيون تنهن ڪري اندازو ڪيو ويو تہ اهي ضرور سندس وفادار رهنديون. هيءَ هڪ اهڙي حڪمت عملي هئي جيڪا انگريز حڪومت هيٺ هندستان ۾ ضرور ڪامياب ثابت ٿئي ها. اهڙيءَ صورت ۾ وڳوڙ واري علائقي ۾ فوج رواني ڪئي وڃي ها تہ مائهن کان هٿيار ڦٽا ڪرائي کين هر هٽ ۾ ڏيڻ ۾ ضرور سوپاري ٿئي ها. جيڪڏهن افغانستان جا مائهو امن امان جو گهورا هجن ها ۽ ملڪ بہ آمد رفت جوڳو هجي ها تہ اهڙي حڪمت عملي هتي بہ ضرور ڪامياب ٿئي ها. اها فوج جانباز (٧) ۽ ڏيهي گهوڙيسوار دستن تي مشتمل هئي. اهڙي فوج کان ضرور اهي مائهو ڇرڪندا جن کي پؤ هوندو تہ اهو سارو معاملو سندن تباهي لاءِ تيار ڪيو ويو آهي.

سنہ ١٨٤١ع جي اڪيارڙيءَ ۾ گلزئي ۽ درانين گهڻي مڳي ڏيکاري هئي. پر جنرل ناٽ کين اهڙي سڌو ڪيو جو هنن ۾ ور ٽڪ ۾ ووٺ. پر موڳي متر مٿڪ نائن

هڪ رپورٽر ڏانهن لکيو هو تہ: ”موڪور Mookoor کان خيبر لڪ تائين ست خير لڳا پيا آهن. جوڌس امن امان ۽ صلح سانت لڳي پئي آهي. انگريزن جو هر جاءِ احترام ڪيو وڃي ٿو. جتي بہ پهچندا آهن ماڻهو دل جي گهراين سان سندن آجيان ڪندا آهن ۽ هتي انگريزن جو مستقبل روشن آهي.هتان جو ماڻهو ٻارن جهڙو آهي. سائن رويو بہ اهڙو رکڻو پوندو.“

جنرل ناٽ هڪ تجربيڪار فوجي عملدار هو سائس ميجر رالنسن جهڙو ذهين سياسي عملدار گڏ هو. جنهن جي صلاح مشوري سان علائقي ۾ امن امان قائم ڪري ڇڏيو هئائين. هن مٿي ڄاڻايل نظام کان نفرت جو اظهار ڪندي پنهنجي هڪ جدا نقطہ نظر جو اظهار ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو:

”سياست سان لاڳاپيل سڀني انگريزن عملدارن، انگريزن جي مفادن کي ڏاڍو ڇيهو رسايو آهي. انهن هتي رهندڙ هر يورپيءَ جي ڳچيءَ کي جملي پٺاڻن ۽ بروچ جي تلوار آڏو جهليو آهي. شاه شجاع اهڙو نڳ ماڻهو، جي اتو ٻڌي گهمبو تہ اهڙو پيو ڪونہ ملندو.“

سنہ ۱۸۴۱ع جي سيپٽمبر تائين برطانيہ جو سفير ڏاڍو خوش هو.ڪيس سنڌس خدمتن جي مجتا طور بمبئي جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ برنس کي سنڌس قائم مقام بڻايو هو. پر سال جو پويون حصو ڏاڍو ڳورو ثابت ٿيو هو. اهو ڏچو انگريزن جي اختيار ڪيل غير فطري حڪمت عمليءَ ڪري ٿيو هو. هو افغانستان تي ٿيندڙ خرچ، پنهنجي مٿان هڪ وڏو بار سمجهي رهيا هئا. وقت جي سفير کي مٿان حڪم پهتو هو تہ پٺاڻ مردارن کي انگريزن طرفان ملندڙ رقم جو انگ گهٽايو وڃي.گلزئي سردارن انگريزن کان اها رقم وٺي دوست محمد جو پاسو ڇڏي شاه شجاع ۽ انگريزن جو پاسو ورتو هو. جڏهن کين اها رقم گهٽ ملڻ لڳي تہ خيبر کان جلال آباد تائين سارا لڪ بند ڪري ڇڏيائون. ان وقت دوست محمد جو پٽ اڪبر خان خولم ۾ موجود هو. پٺاڻ سردار انگريزن سان پئسي جي معاملي تي اڳئي چڙيا وينا هئا ۽ اڪبر خان وجهہ وٺي کين پنهنجي پاسي ڪري ورتو.تنهن زماني ۾جنرل ڪاٽن جي جاءِ تي ميمبر جنرل ايلفن اسٽون سپهہ سالار مقرر ٿي آيو هو جيڪو برطانيہ سرڪار جو هڪ جهونڙو فوجي هو ۽ قبر ۾ ڄنگهون لڙڪايون وينو هو.ڪيس پيشابن جي پراڻي بيماري هئي. سنڌن جي سور جو بہ دائمي مريض هو جيڪو هن انّ ڏني ڏيهہ ڏانهن وڃڻ کان ائين پئي وٺڻ ويو جيئن گنجو ياڪيءَ کان. مٿان وري هيءَ ڳالهہ بہ ٿي جو ڪابل ۾ رهندڙ فوج کي آرام لاءِ موڪلي ڏني وئي. هن کان علاوه ۱۳- نيم مسلح فوجي دستن کي يورپ موڪليو ويو. فوج جو هي حصو هندستان جي اڃن ڪارن فوجين سان گهڻو رائل مائل هو ۽ افغانستان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انچ انچ ڪان بہ واقف هئا. ٣۵ ۽ ٢٧ برگيڊ ڪي سنڌ ڪمانڊر سميت موڪل تي روانو ڪيو ويو هو. ١٣- پيادل جي جاءِ تي ۴۴- پيادل اچي پهتي هئي. هندستاني فوجين سان سنڌن رويو نفرت جوڳو هو. موٽ ۾ هندستاني فوجي سنڌن اهڙي رويي سبب ڪانئن نفرت ڪندا هئا. نازڪ موقعن تي اهڙي قسم جو نفاق ڏاڍو خطرناڪ ثابت ٿيندو آهي.

ان زماني ۾ جنرل سيل واري برگيڊ موٽي پنجاب وڃي هئي. تنهن ڪري گلزئي قبيلن کي سيڪت ملڻ ۽ اڪتوبر جي پڇاڙي ڌارن ان برگيڊ سفر شروع ڪيو. سخت جنگ کان پوءِ هي فوج مس وڃي گنڊا ماڪ پهتي. جنهن ۾ ڪيترا انگريز فوجي مارجي ويا ۽ سنڌن سامان سڙو بہ دشمن جي هٿ لڳي ويو. خود جنرل پاڻ بہ گهائجي پيو هو. گلزئي قبيلن کي سيڪت ڏيڻ بدران پاڻ سبق سکي ويا. باقي هڪ جاءِ تي الائي ڪيئن فتح حاصل ڪئي هئائون. وهتن جي ڏس ۾ بہ کين گهڻو نقصان رسيو هو. تنهن ڪري جنرل سيل ٿوريون توبون سائڪري ٣۵- پيادل کي جڏي اڪيلو وٺي ڪڙين تي زور رکيائين. گنڊاماڪ جي ماڳ وٽ شاہ شجاع جا گهوڙيسوار دستا موجود هئا جن جو سپهہ سالار هڪ انگريز عملدار هو. جڏهن هن گهوڙيسوار دستن مخالفن جي سوڀ ڏٺي تہ پاڻ بہ پڇي وڃي سنڌن پاسو ورتائون.

باب ٽيون

آنڌاري گهلڻ کان پوءِ

- ڪابل ۾ قتل عام
- جلال آباد ۽ غزني
- قنڌار
- انتظام ونڌڙ فوجون
- ڪابل واري آخري ويڙهه
- ڪمانڊر- ان- چيف جو تبصرو
- دوست محمد جي ڪابل ڏانهن واپسي

ڪابل ۾ قتل عام

ڪابل جو وايو منڊل گهڻو وڳوڙي ٿي چڪو هو. برطانيه جي سفير ڪي، جنرل سيل کي گهرائڻ واسطي اهڙو پيغام موڪليو پيو. پر ليڊي سيل جي لکيل ڊائري موجب آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ ۾ طاقت ۾ مانار هئي. سندس ڊائريءَ جي لکت ٻڌائي ٿي ته هوءَ ڪابل واري بنگلي ڇڏيندي اداس ٿي وئي هئي جنهن ۾ اندر گلن جو باغيچو ۽ سبزين ترڪارين جي هڪ ننڍڙي واڙي هئي جنهن کي سندس پنهنڻ ساهيڙيون گهڻو ساراهينديون هيون.

تاريخ ٢- نومبر تي اوچتو ئي بغاوت جي آنڌاري ابڙي آئي. بنا ڪنهن اڳواٽ ٻڌائڻ جي برنس جي گهر کي گهيرو ڪري ويا. سائنس گڏجيڪي به مائٽهو موجود هئا تن کي وڏي گجرن مورين جيان ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائون. پهريدارن جو ٽولو جيڪو برنس ۽ اتي رکيل سرڪاري خزاني مٿان پهريدار مقرر هو تن مان ڪو وانگي به جيئرو ڪونه ڇڏيائون. هن ڪوس جو ڪهڻو اثر وڏن سرڪاري

عملداري تي گهڻو ٻيو.

هاڻي سفير جي حثيت غير اهم ٿي وئي هئي جيڪا اڪئين ڏسجي رهي هئي. ماڻهو به هوريان هوريان شاه شجاع جي فوج مان نڪرندا ٿا وڃن. جوڳي جهڪائي پانڌياڻي ٻير جي. نہ ڇڏڻ وارن کي حملا ڪري قتل ٿي ڪيو ويو. برطانيہ سرڪار طرفان مقرر ڪيل ڪابل واري برگيڊ به هيان هاري مايوس ويني هئي. چاريڪار ۾ گورکا فوج موجود هئي جن جو واسطو شاه شجاع سان هو.انهن مان پانجهر ڪونہ بچيو. جن لاءِ جيترو اوسيس ڪجي ٿورو آهي. هن واقعي جي جهوري ڪان مٿڪ ناٿن جڻ جهجي ۽ ٻچي ٻري ٻيو هو.

ٿورو گهڻو ڪارنامون انگريز فوجين ڪري ڏيکاريو. برگيڊير شيلٽن پنهنجي ۴۴- پيادل سان بالا حصار ڏانهن وڌيو. شاه شجاع به پنهنجا فوجي "ڪيمبيل" جي مهنداري هيٺ سندس واهر لاءِ روانا ڪيا. هن بنا ڪنهن سوچ ويچار جي شهر ۾ داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪا ناڪام رهي. مجبور ٿي ڪيمبيل کي واپس ٿيڻو پيو. سيل ۳۵- پيادل کي لَڪن جي نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيو هو. وڳوڙي حالتن کي منهن ڏيڻ واسطي انهن فوجين کي پوئتي گهرائي ورتو ويو ۽ اهي فوجي ضابطن مطابق مقرر قطارن جي شڪل ۾ واپس اچڻ لڳا هئا. ان زماني ۾ فوج جي وڏن عملدارن ۾ به ڦيٽاڙو پئجي ويو هو. ڪنهن به هڪ ڳالهہ تي متفق راءِ ڪونہ ٿي ڏنا. سندن سپاهءَ ۾ڪاوڙ ۽ ڪروڌ پريل هو. هن گنڀير وايو منڊل ۾ هن جنگ سان لاڳاپيل فوجي مجلس شورا بنائي وئي جيڪا پنهنجي نقطئہ نظر ۾ واضح ڪونہ هئي. هن کان اڳ برطانيہ جي ڪمانڊر کي جنگي مجلس شورا ٺاهڻ جي ضرورت پيش ڪونہ آئي هئي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ افغانستان ۾ ڏارين لاءِ نفرت ڏينهون ڏينهن ڪوڙيءَ ول جيان وڌي رهي هئي.

لارڊڪ آڪلنڊ جي اختيار ڪيل غلط حڪمت عملي. سفير جو بيهودو طريقئہ ڪار ۽ جنرل ايلفن اسٽون جي،حالتن کي ضابطي هيٺ رکڻ جي ڏس ۾ نااهلي،فوج ۾ نظم ۽ ضبط جي کوٽ. بلڪ عدم موجودگي. وڏن فوجي عملدارن جي ڇڙ واڳي، اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جن ڪري خراب حالتون وڌيڪ خراب ٿيڻ لڳيون هيون. غلط طريقا اختيارڪري هڪ بهادر فوج کي ڀڄيءَ ۾ ڏئي بزدل بڻائڻ ڏاڍو سولو ڪم آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ لارڊ آڪلنڊ جي عملي جي اهل ۽ ڪم لائق ماڻهن کي ڪم ڏسجي ٿو. ان زماني ۾ بہ انتظاميہ کي هڪ وبائي روڳ لڳو هو. ڳاڙهين قميصن وارا هزارين ماڻهو هندستاني فوج جي سامهون بغاوت جا نعرا هڻندا ٿي رهيا. هڪ بزدل ماڻهوءَ جي اڳوائي، برطانيہ سرڪار کي گهڻو جيهو رسائي سگهي ٿي.

ايلفن اسٽون جي مهنداري هيٺ گهٽي ۽ نهايت بهادر فوج ڪم ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهي هئي ۽ هن کان وڌيڪ خراب صورتحال تي ضابطي رکڻ لائق هئي. بالا حصار تي حملو ڪرڻ نهايت سولو هو. هي ماڳ ڪابل تي ضابطو رکندو آهي. انگريزن جون ۾ بنالنون ١٨٣٩ ته بالا حصار تي انگريزي قبضي کان پوءِ ڪابل ڏانهن هر قسم جي رسد بندٿي وڃي ها.

بيوقوفيءَ جو ٻيو مظاهرو هن ريت ڪيو ويو جو فوجي ڇانوڻي ڀاهران رسد واري قلعي جو خيال نه ڪيو ويو جيڪو دشمن فوج جي هٿ لڳي ويو. هي اهو ماڳ هو جتي افغان نيڪدار پنهنجو سامان وڪري لاءِ ڪٺي ايندا هئا ۽ رسد جو سامان به انن وسيلي ڪجي هتي اچي پهچندو هو جيڪو انگريزي فوج جي ڇانوڻي جي پاسي ۾ هو. اهو ڪيڏو نه انڌ هو جو اهڙي اهم ٺاڪ کي بچائڻ لاءِ جتن ڪونه ڪيا ويا. ٻنائن کان اها جاءِ واري ونڻ لاءِ ڪنهن به هٿ ٻيرڪونه هلايو آهي ۽ اها ڪيڏي نه ڏک جهڙي ڳالهه آهي. اهڙيءَ گهٽتائيءَ ڪري انگريزن جا فوجي پنهنجا هيانءَ هاري ويٺا آهن. ۴۴ پيادل ڪنهن حد تائين پاڻ ملهايو آهي توبخاني سان لاڳاپيل گهوڙيسوار دستن پنهنجي مان ۽ مرتبي لاءِ گهڻو ڪجهه ڃاڪوڙيو. اهڙيون هلڪيون سلڪيون اوٿايون هڪ ٻئي پٺيان لڳاتار ٿينديون رهيون. هڪ وڏو الزام فوج جي اعليٰ عملدار تي مڙهيو وڃي ٿو جنهن ڪنهن به ماڻهوءَ جي ڇئي آڪئي ڏانهن ڪن ئي ڪونه ڏنو. سندس خيال هو ته ساري راند هارجي چڪي آهي. هائي ويهن ننهن جو زور لائبو ٻر ورندو ڪجهه به ڪونه. جڏهن نڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو ته برف پوڻ کان اڳ وارا سفر لائق ڏينهن گسر ۾ گذري ويا ڇاڪاڻ ته فوج سان گڏ سامان تمام گهڻو هو. سڪر ماڻهو پنهنجو اهڙو سامان ڇڏي سر وٺي نڪري هليا ويا. باقي فوج جيڪا سامان سان گڏ هوريان سفر ڪري رهي هئي تنهن جو وڏو حصو برف ۾ مري ويو.

فوجي ۽ غير فوجي عملدارن جيڪو فوج کي هاڃو رسايو سي ڳالهيون ته ڳڃ ڳاري ٿيون ڇڏين. اهي ڳالهيون پنهنجي روپ ۾ ڏکيون به آهن ته وڏيون به ۽ انهن کي وستار سان هتي ورجائڻ پائي ولوڙڻ آهي. مثال طور ڪيٽن رسد جي ڪاٽي سان لاڳاپيل اهم ٺاڪ دشمن جي هٿ لڳي ويو. نوجوان فوجي عملدار ان ٺاڪ کي واري ونڻ لاءِ سر ترين تي رکي وڙهڻ لاءِ ڪيڏا اتاولا هئا جن کي وڏن فوجي عملدارن ڏڄي روڪي ورتو هو ته متان لوٺي کان اينگ نه ڳورو ٿي وڃي. وٺن فوجي سوچ ڪانه هئي. بهادري جي خصلتن کان وانجهيل. نه منهجوئي جي اڻ تڻ- پرجهه پروز کان ڪوهين دور. هن سمني ڳالهين جي نه هجڻ ڪري سارو وايومنڊل ڳنڀير ٿي ويو هو. اهي فوجي دستا جيڪي اڳم بالاحصار قلعي اندر رهي چڪا هئا تن برطانيه جي سفير جي سخت مخالفت ڪئي جيڪو بالاحصار کي دشمن باغين جي حوالي ڪرڻ لاءِ سائن ٺاهه جون ڳالهيون هلائي رهيو هو. دوست محمد جو پٽ

اڪبر خان. شاه شجاع انگريز دشمن پٺاڻن جو اڳوان هو. سفير هڪ بهادر انسان هو پرهو هن وقت حوصلا هاري چڪوهو. هو ٻارهن سان ڪجهه ماڻهو گڏي ٢٣ ڊسمبر تي دربار ۾ وڃي حاضر ٿيو هو. هن اهڙين اجاين ڳالهين ۾ پنهنجا ٻه ٽي هفتا وڃائي ڇڏيا هئا. انهن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿيو جو آخر ڪيس به قتل ڪيو ويو. سندس ٻانهن ٻيلي عملدارن کي قيد ڪري ڇڏيائون. اهو سڀ ڪجهه اڪبر خان جي اشاري سان ٿي رهيو هو. امڪان آهي ته اهو قتل اوچتي اپار، ابهرائي ۽ ڪاوڙ ڪري ٿيو هجي. اصلي ڳالهه ڪين جهلي قيد ڪرڻ جي هئي. پر جهيڙو وڌي ويو. بد قسمت سفير اڪبر خان جي ٻانهن ڪان جهلي ڪيس ٻاڌائي رهيو هو "سائين خداجي واسطي" ۽ اهي سندس آخري لفظ هئا " ٽريوور" به سائس گڏ هو جنهن کي به پڻ قتل ڪيو ويو. باقي لارينس ۽ ميڪنزي کي گرفتار ڪيو ويو هو.

سفير جي قتل ٿيڻ کان پوءِ انگريزن اٿڻ مڃي. ان ڪانپوءِ هڪ ٺاه عمل ۾ آيو جنهن ۾ انگريزي فوج کي لڪن مان لنگهڻ جي ضمانت ڏئي وئي هئي. پر ان کان اڳ سخت برفباري شروع ٿي چڪي هئي جنهن هندستاني فوج کي وائڙو ڪري ڇڏيو هو. ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته سائن گهڻو سامان هو جنهن کي ڇڏڻ لاءِ هو تيار ڪونه هئا. جيستائين ان سامان کي کڻڻ جو بندوبست نه ٿيو تيستائين هو اتي ويٺا رهيا. تاريخ ٦ جنوري تي اهو فوجي قافلو روانو ٿيو. فوجي چانوٺيون برف کان محفوظ (٢) هيون. هنن سخت برفباريءَ دوران سفر شروع ڪيو هو. هن فوجي قافلي ۾ ٤٥٠٠ ماڻهو هئا جن مان ٦٩٠ يورپي ٢٨٤٠ ماڻهو هندستاني پيادل ۽ باقي ٻيا ٩٧٠ گهوڙيسوار هئا. گهوڙن جي مدد سان هلندڙ ڇهن ۽ جبل ۽ ڪم ايندڙ ٽن توبن کان سواءِ ٻيون سڀ توبون اتي ڇڏيون ويون هيون. جنرل ايلفن اسٽون، ناٿ ۽ سيل ڏانهن جاين خالي ڪرڻ جو پيغام روانو ڪيو هو. پر هنن سندس اهڙي حڪم مڃڻ کان ڪليو انڪار ڪيو هو. هڪ ته واپسيءَ واري فوج جي حالت خراب هئي. ٻيو ته لڪن وارا رستا ڏکيا ۽ اڻاڳا هئا. مصيبتن جي ماريل فوج جي بچڙي حالت ڏسڻ جهڙي ڪانه هئي. سندن سورن جي ڳالهه ڪيتري ڪجي ۽ ڪهڙي ڪجي جن کي پنهنجي فوجي ڪمانڊرن ڏکن ۽ ڏولاون سهڻ لاءِ هن سڄ ۾ اڇلي ڇڏيو هو. اڪبرخان انگريزن جي فوج جو سک سلامتي سان لڪن لنگهي وڃڻ جو واعدو ضرور ڪيو هو. انگريز واعدي پاڙڻ لاءِ ڪيس مجبور نه ڪري ڪونه پئي سگهيا. جيڪڏهن هو سندن سفر جي سٺائيءَ لاءِ ڪجهه بندوبست ڪري ها ته هن لاءِ ممڪن ۽ سولو هو. هڪ طرف اتر جي اوک پئي پاسي سخت برفباري، ٽئين طرف ڏونگر جا ڏکيا ڏاڪا ۽ چاڙهاڪا. هزارين فوجي لڪن مان لنگهندي برف ۾ ڳڪائجي مري ويا. ڪن عملدارن ۽ سندن گهر وارين ٻچي وڃي دوست پٺاڻ قبيلن ۾ سر بچاءُ ڪيو. ٻي وري دشمن افغان قبيلن جي ور چڙهي ويا پر پوءِ به ڪين

برف ۽ تلوار جي موت کان تحفظ ملي ويو. فوج جو وڏو حصو راهه هندي مري ويو. ڪجهه وري توبخاني سان لاڳاپيل فوجي عملدار "جگدال لک Jagdal lak" وٽان لنگهندي تڏ سيڪاٽي چڙيا هيا. سگهارن فوجين جاڪي تولا جلال آباد ڏانهن وڌڻ لڳا جن کي پٺاڻن دغا سان قتل ڪري ڇڏيو. انهن مان رڳو "بريڊن" نالي هڪ ڊاڪٽر بچيو جيڪو تڪل ڏبري گهوڙي کي سٽيندو ڪٽيندو مس وڃي جلال آباد پهتو هو.

هيءَ هڪ ڪڙي حقيقت آهي تہ برطانيہ سرڪار جي ۴۵۰۰ جوانن تي مشتمل فوج، جنرل جٺويئر جي پانڌي پڌڻ سان قبائل پٺاڻن ماري فنا ڪري ڇڏي. ليڊي سيل تن ڏينهن ڪابل ۾ موجود هئي تنهن پنهنجي مڙس ڏانهن لکيل خط ۾ کي حقيقتون ظاهر ڪيون آهن. هن برطانيہ جي سفير تي گهڻا ڇوهہ چنڊيا آهن جنهن کي بعد ۾ پٺاڻن نِگهو (قتل) ڪري ڇڏيو هو. سندس خيال هو تہ هيءَ ساري تباهي فوج جي وڏن عملدارن جي بي وقوفيءَ ڪري ٿي آهي ۽ اهڙي غلط سوچ ڪري ائين اوس بہ ٿيڻو هوجنهن ۾ ٻين نقصانن سان گڏ ساري فوج کي هٿ سان وٺي موت جي ٻُهي ۾ ڏيڻو پيو.

ڪابل مان رواني ٿيندڙ ايلفن اسٽون جي برگيڊ ۾ هيٺ ڏنل فوجي دستا شامل هئا.

(١) ١ بنگال هارس آرٽيلري .	٩٠مائهو
(٢) ايچ- م. ۴۴- بنگال هارس آرٽيلري	٦٠٠
(٣) ۵- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار دستا (بہ اسڪئاڊرن)	٢٦٠
(۴) ۵- ڏيهي پيادل	٧٠٠
(۵) ٣٧- ڏيهي پيادل	٦٠٠
(٦) ۵۴- = =	٦۵٠
(٧) ۵- شاه اريگيوار	۵٠٠ مائهو
(٨) بي اريگيولر	٢١٠
(٩) شاه جي پيادل	٨٧٠
(١٠) قلعن کي ڪاٽ هڻڻ وارا	٢٠
ڪل	۴۵٠٠

هن فوج سان گڏ ٻيا فوجي عملدار سندن گهر واريون ٻار ٻچا ساڻ هئا. جن جو انگ ١۵٠٠ کان وڌ هو. مائهن جو هي هڪ وڏو قافلو هو جن کي ضابطي ۾ رکڻ ۾مناسب بندوبست ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو. هن قسم جا مائهو فوجين مٿان هڪ وڏو بار هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سپاهين جي واقعي ڪري فوج ۾ جن هڪ قسم جو ڏڪندو احساس جاڳي پيو هو. ڪيس واپس ٿيڻ واري آخري مرحلي دوران افغان انگريز صلح موجب افغان سرڪار جي حوالي ڪيو ويو هو.

هن فوجي آفيسر بابت سر جان "فورٽسڪ" جو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

"هيءُ هڪ اهڙو فوجي عملدار هو جنهن مٿان ايلفن اسٽون جي خيالن جو اثر وينل ڪونه هو..... هو ڪولن ميڪنزي ڪان سواءِ سپني قيدي ساٿين سان جهيڙيندو رهندو هو...... سندس موت ڏبلن ۾ واقع ٿيو. فوجي چانوٽيءَ ۾ هڪ تيز رفتار گهوڙي تسان ڪري پيو ۽ مري ويو. جڏهن هن جي ريجيمينٽ کي سندس موت جي خبر پئي ته هنن ٻاهر نڪري ٿي پيرا پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو. جڏهن ڪابل مان انگريز فوج واپس رواني ٿي رهي هئي ته نهايت خطرناڪ موقعن تي به هٿيسن خالي ڏسبو هو. هن تيسياري ماڻهوءَ کي ڪاوڙ ته سدائين ڪنڌي تي چڙهيل هوندي هئي. پر فوج جيس هر جڙ تي سدائين سندس اک هئي. سار سنڀال لهڻ ۾ ته ٽڪبو ئي ڪونه هو. ڪٿي به ڪا ڪوٽ ڏسندو هو ته ان جي ٺواري ڪرڻ لاءِ ويهن ننهن جا زور لائيندو هو.

هر ماڻهوءَ کي دم دلاسا پيو ڏيندو ۽ دل ٻڌرائيندو هو. پاڻ بهادريءَ جاکي عملي ڪم ڪري لشڪر جي ڏنبالي واري حصي جي فوجن کي اتساه ڏياريندو هو. ڏاڍو ڏڳ جوان هو. هن جي ٿورين ٽڪين اوٽاين کي سندس بهادريءَ ۽ بي ڊپائيءَ جي خوبين ڍڪي ڇڏيو هو.

جلال آباد ۽ غزني

ڪابل ۾ رهندڙ فوج ناس ٿي چڪي جنهن جو احوال مٿي ڏنو ويو آهي. هن مان هرگز سمجهڻ نه گهرجي ته برطانيه سرڪار جي ساري فوج جو اهو ساڳيو حال ٿيو هوندو. تنهن ڪري ڪن حقيقتن کي چٽو ڪرڻ ضروري آهي. ڏکڻ افغانستان ۾ ناٽ جي مهنداري هيٺ رهندڙ فوج اڃا مستحڪم هئي. جڏهن ڪيس افغانستان ۾ ايرندڙ وڪوڙن جو احساس ٿيو ته هن مئڪ لارنيس جي برگيڊ کي هندستان ڏانهن وڃڻ کان روڪي ورتو هو. برنس جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مئڪ ناٽن جي خاص گذارش تي ان کي ڪابل موڪليو ويو هو. پر هو برفباريءَ ڪان مجبور ٿي اڳتي وڌي ڪونه سگهيو ۽ موٽي اچي جنرل ناٽ جي فوج سان مليو جنهن جا حوصلا نهايت بلند هئا.

هن لشڪر ۾ اسڪنرس هارس، ۴۰- پيادل (۴)، سپاهين جون ست ڪمپنيون، شاهه جا گهوڙيسوار دستا شامل هئا. هنن ۾ غزنيءَ جيان قلات- گلزئي ڪيمپ نائين واري فوج رهائي وئي هئي. جلال آباد ۾ سيل موجود هو جيڪو افغاني وڪوڙن سبب ڍڪائجي ۽ سرايجي چڪو هو. پر ڪئپٽن براڊفوٽ سندس دل بڌائڻ لاءِ جتن ڪري رهيو هو. ڪيس پيغام موڪليو هئائين ته سندس پهچڻ ڪان پهريائين هو اها جاءِ نه ڇڏي. پر جڏهن وٽس ڊاڪٽر برائڊن پهتو ته ڪيس شڪست خورديءَ جو تمام گهڻو احساس ٿيو هو، جنهن ڪري لڙهي پيو هو.

آڪلنڊ جي هنيانءِ هارڻ ڪان پوءِ جلال آباد ۾ رهيل فوج گهيدي ٿي پئي هئي. جنگي مجلس شورا جو مئڪ جارج اتنر ۽ بي ڊپو سياسي عملدار هو جنهن جو خيال هو ته افغانن سان ناهه ڪيو وڃي. انهيءَ لاءِ ته جيئن فوجون امن امان سان افغانستان ڇڏي نڪري وڃن. توڙي جو ڪيس اها ڄاڻ به هئي ته هن ڪان اڳ اهڙي ناهه ڪانپوءِ به ڪابل ۾ رهندڙ فوجن سان ڪهڙي بڇڙي حالت ڪئي وئي هئي.

بئڪ هائوس جابلو توبخاني جو آفيسر هو ۽ براڊ فوٽ جو انجنيئر ڪاتي سان واسطو هو، جن سندس هن نقطهٔ نظر جي سخت مخالفت ڪئي. ”مونٽيٿ“ به هڪ سڄاڻ فوجي عملدار هو. هيزي هيوِ لاڪ به برگيڊ- ميجر هو. سندن نقطهٔ نظر اهو هو ته افغانن سان ناهه ڪيو وڃي. مئڪ جارج وڏيڪ اها به وضاحت ڪئي هئي ته جيڪڏهن ناهه نه ڪيو ويو ته وڏن فوجي عملدارن کي سربچاءَ لاءِ ڪنان به واهر ڪانه ملندي. پر بئڪ هائوس ۽ براڊفوٽ جرئت سان ڳالهائي ڪيس گهڻو ڦڪو ڪري ڇڏيو.

۱۳- فوٽ، ۳۵- ڏيهي پيادل، براڊفوٽ جا ماتحت قلعي کي ڪاٽ هڻڻ وارا فوجي ۽ بئڪ (۵) هائوس جي جابلو توبخاني واري فوج پنهنجي بهادري ڪري گهڻو مشهور هئي. سيل جيڪي بچاءَ جو تدبيرون ڪيون هيون سي بلڪل نه جهڙيون هيون. اها بي ڳالهه هئي ته ڪوشش جي باوجود به دشمن فوج قلعي فتح ڪرڻ ۾ سوڀاري ڪانه ٿي سگهي هئي. جيئن جڙهيو ته قلعي مان اندران نڪري دشمن فوج تي حملو ڪيو ويو ۽ سندن گهيرو ٽوڙيو ويو. هيءَ هڪ آڪاڻي جوئي آهي ته ”فاتح ۽ مفتوح ڌرين جي رويي ۾ گهڻو فرق هوندو آهي.“

غزنيءَ ۾ ڪرنل پامير جي ڪمانڊ هيٺ ۲۷- بنگال پيادل موجود هئي؛ هنن جوانن مڙسي ڪري ساڍن ٽن مهينن تائين مقابلو ڪيو ۽ پٺاڻن کي جي قلعي ويجهو اچڻ ڪونه ڏنو. نيٺ هنن مجبور ٿي تاريخ ٦ مارچ ۱۸۴۲ع تي هن واعدي تي هٿيار ڦٽا ڪيا ته کين امن امان سان افغانستان مان نڪرڻ ڏنو ويندو. پر هنن بوءِ کيل واعدن جو ڌجيون اڏائي ڇڏيون. هڪ ته برفباري کين ماري ناس ڪري

ڇڏيو هو. مٿان پٺاڻن کين قتل ڪري لاشن جا ڍير ڪري ڇڏيا. وڌن فوجي عملدارن کي جنگي باندي بڻايو ويو جن مان هڪ نوجوان آفيسر نڪولسن به هو. پامير مٿان خزاني ڏسڻ لاءِ تمام گهڻو تشدد ڪيو ويو هو. قلات- گلزئي نالي واري فوج ڪرنگي ماتحت هئي جن پٺاڻن جو سخت مقابلو ڪيو. پر ان وقت ناٿ ڏانهن پيغام پهتو ته پنهنجو لشڪر وٺي سنڌ اچي. ان ڪان پوءِ فوج (٦) اتان نڪري اچي قنڌار پهتي.

قنڌار

قنڌار ۾ ناٿ پنهنجي بچاءَ ۽ دشمن سان مقابلي جو جوڳو بندوبست ڪيو هو. پر جنرل انگلنڊ ڪوئيٽا ڪان رسد جي روانگي جو ڪو خاص بندوبست ڪونه رکيو هو. جنرل ناٿ جي اٽل ارادن ۽ بلند حوصلن ڪري قنڌار جي چوڌاري گڏ ٿيل مخالف پٺاڻ سردار بلڪل بي وس ٿي چڪا هئا. شاه شجاع جون فوجون به هن علائقي ۾ پهچي چڪيون هيون، تنهنڪري هو تمام گهڻو مضبوط ٿي چڪو هو. جيڪڏهن گورنر جنرل ڪهڙي به حڪمت عملي تيار ڪري ڪيس ڏئي ها ته هو ان کي ڪامياب ڪرڻ جو اهل هو.

پٺاڻن ڪان پلاند ڪرڻ وارو لشڪر

سنه ١٨٤٢ع جي اڳياڙيءَ ۾ لارڊ آڪلنڊ جي جاءِ تي لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل مقرر ٿي آيو هو. ان ڪري انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ ۾ گهڻي سگهه اچي وئي هئي. هن منجهيل وايو منڊل ۾ لارڊ آڪلنڊ هر شيءِ ۽ هر ماڻهوءَ کي اڪيون پوٽي الله جي آسري تي ڇڏي ڏنو هو. بنگال جو ڪمانڊر. ان- چيف " جنرل جاسپر نڪولس" هڪ ڏاهو فوجي عملدار هو. ڪيس جابلو علائقن ۾ جنگ ڪرڻ جو گهڻو تجربو هو جيڪو پنهنجي نقطهءِ نگاه ڪان هڪ اهم ماڻهو هو. لارڊ آڪلنڊ برگيڊير وائيلڊ کي بنگال جون چار پيادل بٽالنون پشاور ۾ آڻي گڏ ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. سندس اهو به حڪم هو ته برگيڊير هڪ ڪاسڪل" ماتحت ڪي يورپي يونٽ به ان جاءِ تي موجود رهڻ گهرجن. تن ڏينهن برطانيه سرڪار

جو نمائندو مسٽر ڪلرڪ لاهور ۾ موجود هو. هن جي به اها ڪوشش هئي ته سکن جون به وڌيڪ فوجون پشاور موڪليون وڃن. پر سک حڪمران کي هن ڳالهه ڏانهن آماده ڪرڻ واسطي گهڻيءَ جاکوڙ جي لوڙ هئي. پشاور ۾ رهندڙ برگيڊير وائيلوس ماتحت فوج جي سپاهين کي تياونيءَ سوڙهو ڪري رکيو هو. ٻئي پاسي کان سک فوجين جي آزاد کان به تنگ هئا. هن کان علاوه ڪين تڏن پيرن ٽيڻ جي بيماري شروع ٿي وئي هئي. مشرق جي فوجين ۾ هن قسم جي بيماري تڏهن ٿيندي آهي جڏهن کي ڪم بنا ڪنهن اصول ۽ ضابطي جي ڪيا ويندا آهن. ان وچ ۾ خيبر لڪ تي حملي جي ڪوشش ڪئي وئي هئي جنهن ۾ دشمن کان عملي مسجد واري واري جوءِ جدائي وئي هئي. پر اتي رهندڙ فوج کي ڪا رسد پهچي ڪانه سگهي، تنهن ڪري لاچار تي اتان واپس موٽڻو پيو هو. ان کان سنت ئي پوءِ جنرل پولاڪ فوج جي مهندار جي حيثيت ۾ بدلي ٿي اچي پشاور پهتو هو ۽ مڪ ڪاسڪل وار برگيڊ به هن سان گڏ هئي. هن کان علاوه سندس ڪڏ ئي يورپي گهوڙيسوار دستا ۽ توبخانو به اچي رهيو هو.

فوج جو پشاور ۾ گڏ ٿيڻ ان وقت عمل ۾ اچي رهيو هو جڏهن برطانيه سرڪار جي حڪمت عملي اجا واضح ڪانه ڪئي وئي هئي ته ڇا ٿيندو ۽ ڇانه ٿيندو. پر بعد ۾ افغانستان ڇڏڻ جو آخري فيصلو ڪيو ويو هو تنهن کي ڏوئي صاف ڪرڻ جو ارادو ڪري رهيا هئا. پنهنجي عزت ۽ وقار بحال ڪرڻ ڪانپوءِ هنن پناڻن کي پنهنجيءَ قسمت تي ڇڏي ڏيڻ جو ارادو ڪيو هو.

جنرل پولاڪ تاريخ ۵- اپريل تائين گهڻي فوج گڏ ڪري ورتي هئي. ان وقت تائين برگيڊئر وائيلڊ ۽ ان جي فوج جي دل بڌائيندو رهيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن هو پنهنجو سونپيل ڪم نهايت دليري سان سرانجام ڪري سگهي. هن جنرل سان سک فوجون به گڏ هيون جيڪي خيبرلڪ جهڙي خطرناڪ لنگهه ڏانهن وڌڻ واسطي اتاوليون هيون. سندس ڪمانڊ هيٺ وڙهڻ واريءَ فوج جو انگ اٺ هزار هو جيڪو اٺن بٽالين تي مشتمل هو جن مان به انگريزن جون ۽ ٽي گهوڙيسوار دستن جون هيون. سندن وچور هيٺ ڏجي ٿو:

۹- فوٽ
۳۱- فوٽ
٦- بنگال ڏيهي پيادل
۲٦- بنگال = =
۳۰- بنگال = =
۳۳- بنگال = =
۵۳- بنگال = =

٦۴- بنگال = =
٣- لائيٽ ڊرئگون
١- نيم مسلح گهوڙيسوار
١٠- نيم مسلح گهوڙيسوار
هي ٻئي گهوڙيسوار دستا ٻن ڊويزنن تي مشتمل هئا.

هن وقت تائين جنرل پولاڪ کي اهڙيون هدايتون ڪونه مليون هيون ته برطانيه سرڪار پنهنجي ڪُرَ تي جيڪو شڪستن جو ڪَچو رايو هو اهو ڪهڙي طريقي سان ڌوئي پنهنجو دامن صاف ڪري. انگريزن کي پنهنجي سنگين جي سگهه سان پنهنجي ڌيل ۾ ڌيا کي مجائڻو هو. ڪابل وارين فوجن جو جيڪو قتل عام ڪيو ويو. تنهن جو به پلاند چڪائڻو هو. پٺاڻن جيڪي قسم کڻي پڪا واعدا ڪيا ۽ پوءِ دوکا ۽ دولاب ڪيا هئا تن جو ڪين سبق سيکارڻو هو. ڪائنن جنگي باندي به ڇڏائڻا هئا. فوجي عملدارن ۽ سپاهين جون جيڪي گهرواريون وٽن قيد هيون تن کي به آجو ڪرائڻو هو جن ۾ ليڊي مؤڪ ناٽن ۽ ليڊي سيل به هئي.

اپريل جي ۵- تاريخ تي جنرل پولاڪ پنهنجون فوجون وٺي خيبر ڏانهن روانو ٿيو ۽ لڪ لنگهڻ مهل پٺاڻن سندس ڊهه به ڪانه جهلي. آرام سان پيش قدمي ڪندو وڃي جلال آباد پهتو. رستي ۾ ڪنهن به پٺاڻ سردار ۾ متس حملي ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانه ٿي هئي. ڪيس اتي وڃي معلوم ٿيو ته جلال آباد ۾ ترسيل انگريزي فوج سندس پهچڻ کان اڳ پٺاڻن کي زبردست شڪستون ڏنيون هيون جن موٽي جلال آباد ڏانهن منهن ئي ڪونه ڪيو هو. ان ڪري ڪابي جي هر چيز وٽن پهچڻ شروع ٿي وئي هئي. عام طور تي اهو چيو ويندو آهي ۽ حقيقت به ائين آهي ته جيڪڏهن سيل سياري گذارڻ لاءِ تڪڙ ۾ جلال آباد وڃڻ بدران گنداماڪ ۾ ڪپ ڪوڙي مڙسيءَ سان ويهي رهي ها ته نه رڳو انگريزن جي بيٺل ساک وري به بحال ٿي وڃي ها پر جنرل ايلفن اسٽون جي ساري فوج به ناس ٿيڻ کان به بچي وڃي ها.

" سيل" جي مهنداري هيٺ وڙهندڙ فوج نهايت مضبوط هئي جيڪا ڪٽي به، ڪهڙي مهل به دشمن کي مهاڏي ڏيڻ لائق هئي. پر شرط اهو ته سندس لشڪر کي گهربل شيون ۽ (٧) باروت جي رسد جاري هجي.

نئين گورنر جنرل، هڪ نئون پڌر نامو جاري ڪيو هو جنهن ۾ هن صاحب وڏي هام هنئين هئي. پر سندس ڪم ۾ اينتري ڦڙ تائي ڪانه هئي جيترو جوش سندس لفظن ۾ هو. نظر ايئن اچي رهيو هو ته برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي عملي جا مون ڍڪائڻ ايڏو سولو ڪونه هو. شاهه شجاع اجا به ڪابل جي تخت تي موجود هو. سندس ڏنل بيانن مان وسهجي رهيو هو ته

سنڌس عقل کانئس الوداع ڪري ويو آهي. سنڌس چوڻ هو تہ انگريزن جي تباهي انهيءَ ڪري ٿي هئي جو هنن سنڌس چوڻ تي عمل ڪونہ ڪيو هو. ڪنهن جوان وجهہ وٺي ڪيس ان ڏينهن قتل ڪري ڇڏيو. جنهن ڏينهن جنرل پولاڪ خيبرلڪ مان لشڪر سان گڏ لنگهڻ شروع ڪيو هو.

هي جنرل جڏهن جلال آباد پهتو تہ ڪيس مٿان هدايتون ملڻ بند ٿي ويون تہ هن کي ڇا ڪرڻ ۽ ڇا نہ ڪرڻ گهرجي گورنر جنرل، هن ۽ ناٽ، ان سان گڏ لاهور ۾ رهندڙ انگريز نمائندي مسٽر ڪلرڪ ڏانهن خط لکي سنڌس خاص حثيت کي واضع ڪيو هو ۽ برطانيہ سرڪار جي حڪمت عملي بہ کين سمجهائي هئائين. پر انهن ڏانهن کي واضح حڪم ڪونہ موڪليا ويا هئا.

قنڌار ۾ رهندڙ جنرل ناٽ کي اطلاع ڏنو ويو هو تہ ڪوئيا علائقي واري جنرل انگلنڊ جي هٽ هيٺ رهندڙ فوج سنڌس ڪمانڊ ۾ ڏني وئي آهي. هن کان علاوه رسد واري ڪاتي سان لاڳاپيل مائهن کي رسد جي سامان گڏ ڪري، هن ڏانهن جلد موڪلڻ جو حڪم ڪيل هو.

٦- جنوري ١٨٤٢ع تي گورنر جنرل جنگي مجلس شورا کان هڪ اهڙي ڳالهہ بہ منظور ڪرائي ورتي هئي. جيڪا جيڪڏهن هن کان اڳ ٿي وڃي ها تہ هزارن فوجين جون حياتيون بچي پون ها. اها اهم ڳالهہ هيءَ هئي تہ سياست جي ڪاتي سان لاڳاپيل نوجوان عملدارن کي فوجي ڪماندرن جي ماتحت رکيو ويو هو.

جنرل پولاڪ اونهاري جي ڇٽيءَ گرمي دوران پنجاب وڃڻ کان لهرائي رهيو هو. سنڌس مرضي هئي تہ سياري تائين هو جلال آباد ۾ رهي. پر ان وقت تائين انگريز حڪمت عمليءَ بابت ڪي واضح حڪم اڃا بہ جاري ڪونہ ٿيا هئا. ۴- جولاءِ تي لارڊ ايلنبرو ناٽ ڏانهن لکيو هو تہ هو بہ ڪابل وسيلي افغانستان ڇڏي هندستان هليو اچي پر اچي ضرور. جنرل پولاڪ ڏانهن بہ اهڙو حڪم پهتو هو تہ هندستان ڏانهن رواني ٿيڻ لاءِ ناٽ جي مدد ڪري. حڪم اهڙو هو جيڪو فوجين لاءِ سَنڌ هو ۽ جنهن جي آڌار تي هو پاڻ ۾ رابطو بہ قائم ڪري پئي سگهيا. ان حڪم جي پوئواري لاءِ "ناٽ" کي ڪابل پهچڻو هو ۽ پولاڪ کي بہ اتي پهچي هندستان اچڻ لاءِ سنڌس واهر ڪرڻي هئي. ويچارن جنگي باندين لاءِ ڪو واضح حڪم ڪونہ پهتو هو. پر پوءِ بہ هنن جي مرضي هئي تہ سنڌن آجپي لاءِ هو ضرور هٿ پير هلائيندو پوءِ ڪٿائي سنڌن پاڳُ.

گورنر جنرل جو، ۴- جولاءِ وارو ڪليل خط ناٽ کي ٢٠- جولاءِ تي پهتو هو. جنهن ۾ ڪيس ڪابل رستي افغانستان ڇڏي هندستان اچڻ جو حڪم ڪيل هو. ٧ آگسٽ تي پنهنجي ۽ جنرل انگلنڊ واري فوج سان گڏ قلعي ٻاهران فوجي واند هنئي، انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو سولائيءَ سان سنڌوءَ ڏانهن وڌي سگهي. انهيءَ ڪري هو بہ ڏينهن اتي رهيو پيو هو.

۹- آگسٽ تي هو ڪابل روانو ٿيو. هن سان گڏ ۴۰- فوٽ، ۴۱ فوٽ پنهنجون فوجي ٽالنون هيون. جنرل انگلنڊ سان، بامبي آرمي، شاه شجاع جون ٽي ريجمينٽون. بامبي انفنٽري، شاه شجاع جو توبخانو. بامبي هارس آرٽيلري گڏ هئي. شهزادي تيمور جهڙو هڪ بيڪار ماڻهو هن سان گڏ ڏنو ويو هو. قنڌار جي حڪومت سنڌس ننڍي ڀاءُ صفدر جنگ جي حوالي ڪئي وئي هو جيڪو افغان سردارن وٽ وڌيڪ قابل قبول هو. ۳۰- آگسٽ تي گوهاني جي ماڳ وٽ گلزئي قبيلي جي ماڻهن کي زبردست شڪست آئي هئي. ان واقعي کان جلد ئي پوءِ غزني خالي ٿي چڪي هئي. ۱۷- سيپٽمبر تي ناٽ پنهنجي لشڪر سميت اچي ڪابل واري جوءِ ۾ پهتو ۽ ڏنائين تہ بالا حصار جي قلعي تي يونين جئڪ جو جهنڊو جهولي رهيو هو. جنرل پولاڪ هن کان بہ ڏينهن اڳ سفر تي اسهيو هو. سندس فوج پٺاڻن کي سخت شڪست ڏني. خاص طورتي گلزين کي اهڙي تہ سيکت ڏنائين جو ڪين ڄڻيءَ جو کير ياد اچي ويو. انهن سان هلڪيون سلڪيون جهڙپون جلال آباد کان ٻاهران، ۲۰ آگسٽ کان ئي شروع ٿي ويون هيون.

ناٽ پٺاڻن کي شڪست تہ ڏني هئي پر پوءِ بہ وياڪل ۽ نراس ٿيئي لڳو. جنرل پولاڪ کيس باميان ڏانهن هڪ برگيڊ فوج رواني ڪرڻ لاءِ چيو هو انهيءَ لاءِ تہ جيئن سر رچمنڊ شيڪسپيئر جي واهر ڪري سگهجي جيڪو قزلبلشن جا ۶۰۰ گهوڙيسوار وٺي جنگي باندين کي آجي ڪرڻ لاءِ اوڏانهن ويو هو. پٺاڻ انگريزن جي مهم کي ڏسي ڏڄي ويا جڻ ڪکڙ تي مينهن. ۽ جنگي باندين کي پاڻمرادو آجو ڪري ڇڏيو هئائون. انهن جنگي باندين مان هڪ اهڙو فوجي عملدار مقرر ڪيو ويو هو جيڪو ڪنهن زماني ۾ شاه شجاع جي هڪ ريجيمينٽ ۾ صوبيدار جي عهدي تي رهي چڪو هو. کيس انعام اڪرام ۽ پينشن وٺڻ جي لالچ هئي تنهن ڪري هن وجهہ وٺي مٺي ڄاڻايل قيدين کي آجو ڪري ڇڏيو هو. انهن فوجين ڄا ڪيو جو هن قلعي تي يونين جئڪ جو ڦريرو ڪٽي ڦڙڪايو. هينري پاٽجر بہ اتي موجود هو جيڪو سياسي ڪاتي جو تجربيڪار اهلڪار هو. سندس ڪوشش هئي تہ اوسي پاسي جا پٺاڻ سردار انگريزن جي آڻ مڃن ۽ فرمانبرداري قبول ڪن. انهن ڏينهن ۾ پٺاڻ متان انگريزن جو هائو وينل هو ايئن پئي ڇرڪيا جيئن ڪانوڪمان کان. تنهن ڪري ڪين ڏيڄارڻ ۽ ڏمڪائڻ وارو طريقو نهايت ڪارگر ثابت ٿيو. ان کان سُتت ئي پوءِ خاميون خبرون اچڻ لڳيون تہ سر رچمنڊ شيڪسپيئر ويجهو اچي پهتو آهي. سائنس صالح محمد خان جا ۲۵۰ بندوقباز بہ گڏ هئا. اهي ٽڪا ٽِڪا باميان مان نڪري هندو ڪش مان اڪري اڳتي وڌي رهيا هئا جو کين "سيل" وارو فوجي برگيڊ ملي ويو جيڪو هنن جي آهر ۽ واهر لاءِ هنن ڏانهن وڃي رهيو هو. پاڻ ۾ اوچتو ملي ڏاڍو خوش ٿيا. ان زماني ٽائين ويچارو جنرل ايلفن

اسٽون بہ هي دنيا ڇڏي ويو هو جنهن ٢٣- اپريل تي وفات ڪئي هئي. هو ذهني ۽ جسماني طور تي گهڻو بيمار هو ۽ اڪيلائي ۾ وفات ڪري ويو.

آخري پيرو ڪابل ۾

ڪابل جو ڏيک نهايت شاندار هو. پرسان ئي هڪ ماڻريءَ ۾ انگريز فوج منزل ڪيون ويٺي هئي. اها فوج اپتري تہ گهڻي هئي جو پناڻن ڪڏهن ڏٺي بہ ڪانہ هوندي. ڇهہ يورپي ريجمينٽون ميدان تي موجود هيون. سپاهين جو ٻٽالنون ۽ توبخانو ان ڪان سواءِ هو. لشڪر جا تنبو اهڙي ريت هنيا ويا هئا جو گهٽيون ۽ بازاريون بنجي پيون هيون ۽ نيئ- نهار تائين رڳو تنبو ئي تنبو هئا. فوجي وردين ۾ ڇوڏاري سپاهين جي پريڊ هلي رهي هئي جن جي مٿن وارا پٽل جا چمڪندڙ ٽوپلا سج تي جهڳي ۽ جهرڪي رهيا هئا. قطارن ۾ بيٺل توبون برطانيہ سرڪار جي سگهہ جي علامت بنيون بيٺون هيون، جيڪي وڪٽوريا دور جي فوجي سگهہ جي ساک ڏئي رهيون هيون. سندن هيٺون هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويون هيون ۽ سوچي رهيا هئا تہ هاڻي الائي ڇا ٿيندو ۽ جيڪڏهن هنن انگريزن سان مهاڏو ڏنو تہ نتيجو ڇا نڪرندو.

ايلفن اسٽون جي لشڪر جڏهن ڪابل ڇڏيو تہ ڪهڙي صورتحال هئي تنهن تي هلڪي سلڪي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ بہ ضروري آهي. شاہ شجاع کي پڪ ٿي وئي هئي تہ انگريزن مٿان جيڪا آپدا آئي سا سندن پنهنجن ڪرتوتن ڪري آئي هئي. ان جو هڪڙو ڪارڻ اهو بہ هو جو هنن سندس صلاح مشورن تي ٿر جيترو بہ عمل ڪونہ ڪيو. هن جو تہ پڇاڙيءَ تائين اهو مشورو هو تہ بالاحصار ۾ رهي ڪري مصيبتن جو مقابلو ڪريو. ڪيس جڏهن برطانيہ سرڪار جي فوج جي قتل عام جي ڪل پئي تہ ڪيس ڏاڍو ڏڪو آيو هو. ڪيس هن لشڪر جو گهڻو ڏڪ هو. سندس خواهش هئي اهو لشڪر يا تہ تباہ ٿي وڃي يا تہ وري وڳوڙي وايو منڊل سان سگهارپ سان هٿ ڳنڍي، سوپ ۽ سرسي ماڻي. ڪجهہ وقت لاءِ ڊانوانڊول ٿيل حالتن سان مزس ٿي منهن ڏيندو رهيو ۽ هن هڪ سچي پٺاڻ جيان هڪ ڌر کي ٻيءَ خلاف ۽ هڪ سردار کي ٻئي سردار خلاف خوب ويڙهايو ۽ استعمال ڪيو. ٥- اپريل تي جيئن هو پنهنجي پهريدارن، محافظن ۽ هندستاني فوج سان گڏ اهو ڏسڻ لاءِ جلال آباد وڃي رهيا آهن تہ ان وقت هڪ سردار ڪيس نگهو (قتل) ڪرڻ جي نيت سان لڪي ويٺي رهيو ۽ وجهہ ملڻ تي ڪيس ۽ سائس گڏ لشڪر جي ڪجهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهن کي قتل ڪيو ويو. ٻيءَ ڌر چا ڪيو جو سندس ٻٽ فتح جنگ کي آٽي سندس تخت تي وهاريو. غلام حيدر خان پاپلزئي سندس وزير ٿيو. اهڙيءَ ريت سيپٽمبر تائين ڏکيو سکيو راجڌانيءَ ۾ رهيو. ٻر جڏهن جنرل پولاڪ جي ويجهي اچڻ جي خبر پڌائين ته ڊوڙندو اچي سائس فوجي وانڍ ۾ مليو. سندس حال ڏاڍا ٻچڙا هئا جڻ ڪيس ڪنهن گپ مان گهلي فوجي ڪئمپ پهچايو هجي. لارڊ ايلنبرو نهايت سياڻو ماڻهو هو جنهن حالتن مان اندازو لڳائي سيئي سياسي اختيار جنرل پولاڪ حوالي ڪري ڇڏيا هئا. ڪيس ڊج هو ته متان ماضيءَ جيان ڪو گنگڻ نه پچيءَ پوي. سياسي ڪاتي سان لاڳاپيل هڪ تجربيڪار عملدار ميجر رالنسن ڪيس پانهن ٻيلي ڪري ڏنو ويو جيڪو نات سان گڏجي آيو هو. سندن خيال هو ته برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ کي افغانستان ۾ ڪامياب ڪرڻ لاءِ، افغان حڪمران کي پنهنجي هٿ وسيڪو رکڻ نهايت ضروري آهي. پٺاڻ سردار به حالت جو خوب اندازو لڳائي اچي ڳڙ تي مکين جيان مڙي نئين حڪمران جي چوڌاري ڦرڻ لڳا. فتح جنگ کي وڏي شان شوڪست تخت تي وهاريو ويو. هن تخت نشينيءَ کان ٻه ڏينهن اڳ يونين جئڪ جو جهنڊو بالا حصار قلعي جي ڦاٽڪ مٿان وڏي ٺٺَ سان جهولايو ويو هو.

هن کان پوءِ اهو فيصلو ڪرڻ لازمي هو ته ڪابل شهر کي ڪهڙي سخت سزا ملڻ گهرجي. افغان فوجن کي اڳيئي اهڙيون سخت شڪستون نصيب ٿيون آهن جو کين وڌيڪ ذليل ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي. پر انفرادي طور انهن ماڻهن کي سزا ملڻ کپي جيڪي ڪنهن لب ءِلالچ تي، ڦري وجي دشمن ڌر سان ٻٽ ۽ جُهٽ ٿيا هئا. ڪابل جي پٺئين پاسي ڪوهستان واري ماٿريءَ ۾ اهڙا ماڻهو هئا جن کي اجا به ڪجهه مڳي هئي ۽ ڪنهن زماني ۾ برطانيه سرڪار جي فوجن سان به ڦيتون ڪاڍيون هئائون. ان جوءِ ۾ استاليف ۽ چاريڪار نالي قلعن جي تباه ڪرڻ جي چونڊ ڪئي وئي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ جوءِ جي ماڻهن شاه شجاع جي گورکا پلٽڻ جو اهڙو ته قتل عام ڪيو هو جو سندن وانگي به ڪونه بچيو هو. اهڙي قتل عام جو وٽن ڪو سبب به ڪونه هو. سندن خلاف سخت ڪاروائي جو سيل کي حڪم ڏنو ويو. هيءَ فوج انهيءَ جُوءِ مان پيش قدمي ڪري اڳتي وڌي هئي سندن دوست فوجين جا هڏا پکڙيا پيا هئا. جگرال- لڪ واري ساري ايراضي به قتل ٿيل فوجين جي هڏاون پڃرن سان ڀري پئي هئي. جن جي ڀرسان ليڙن ٿيل لٽن ۾ڪي فقير گهمي رهيا هئا جيڪي منڊا، ٽنڊا ۽ نونا هئا. اهي ماڻهو برطانيه سرڪار جا سپاهي هئا جيڪي ان جهڙي ۾ زخمي ٿيا هئا (٨) ۽ کين مئڪ سمجهي ڇڏي ڏنو ويو هو.

برفباريءَ ۾ سندن حال ڏاڍا ٻچڙا هئا. انهن معزور فوجين ڏي اٿڻ لاءِ پولاڪ خاص آفيسر مقرر ڪيو هو. سندن انگ ڪجهه گهٽو هو. انهن مان ڪي پر

وارن سردارن جا غلام ٿي چڪا هئا. (٩) ٿوري وقت کانپوءِ يورپين جا ڪي بار بہ هٿ لڳا هئا جيڪي جنگ ۾ پنهنجي مائٽن کان وڇڙي ويا هئا ۽ پناٺن کين پالي وڏو ڪيو هو.

پر انهن کي وٺي اچڻ واسطي موڪليل مائٽن سان گڏ ڪو طبي عملو روانو ڪرڻ بہ ضروري هو. ان سفر دوران کين همدرديءَ ۽ مهربانيءَ جاڪيترا مثال نظر آيا. افغانستان جي ڪيترن علائقن جي ماڻهن ۾ اهو احساس بہ ڏٺو ويو تہ انگريزن هن ملڪ جي پڇي لاءِ گهڻيون ڪوششون ڪيون هيون.

عام ماڻهوءَ جي سزا واسطي هي فيصلي ڪيو ويو هو تہ ڪابل بازار واري چهر چوڪ کي ڊاهي تباهہ ڪري ڇڏجي ڇاڪاڻ جو سروليم ميڪ ناٽن جي وڍيل ڳترا ٽيل جسم کي سندس توهين ڪرڻ جي نقطئہ نظر کان اتي گهليو ويو هو سو اتان جي رهواسين کي اتان ڪڍي فوج جي انجنيئرن، شاهي بازار جي ان مشهور چؤڪ کي ڊاهي ناس ڪري ڇڏيو. بدقسمتيءَ سان ان مهل ڪيترا فوجي اچي اتي پهتا جن ماڻهن سان ڏاڍيون زيادتيون ڪيون.

جڏهن سياري ۾ اسان افغانستان ڇڏڻ وارا هئاسون تہ هتان جي حڪمران فتح جنگ بہ پنهنجو ملڪ ڇڏي انگريزن سان هندستان هلڻ جي خواهش ڏيکاري.

هندستان ڏانهن موٽ

فوج جي اها واپسي ڏاکي بہ ڏاکي شروع ٿي. اڳيم جنرل پولاڪ ۽ ان جي فوج هئي. تنهن کان پوءِ مئڪ ڪاسڪل ۽ ان کان بعد جنرل ناٽ هليو. لشڪر ١٢ آڪٽومبر تي روانو ٿيو هو. جنرل پولاڪ نهايت ڏاهو فوجي عملدار هو. هن پيش قدميءَ دوران فوج ۾ نظم ضبط واسطي جوڪيءَ جو بندوبست ڪيو هو تنهن ڪري ڪوبہ اڻ وڻندڙ واقعو پيش ڪونہ آيو. مئڪ ڪاسڪ کي البت گلزيَن ۽ خيبر وارن گهڻو ڪجهہ ستايو ۽ تپايو هو. جنرل ناٽ کي قنڌار جهڙي ميداني علائقي جو تجربو هو. هن جي سخت گير رويي ڪري ڪيتريون انساني جانيون تلف ٿيون ۽ ڪيترا جانور گم ٿيا هئا. ان جي جاءِ تي جيڪڏهن ڪو ٻيو فوجي علمدار هجي ها تہ ايترو نقصان ڪونہ ٿئي ها.

خير اها ڳالهہ ڪيئن بہ ٿي پر ايڏي پراهين ۽ ڏکئي سفر تان ايڏيءَ گهٽي فوج جو واپس موٽڻ هڪ وڏي سوب هئي. برطانيہ سرڪار جي فوج دشمن جي هر اتحاد کي شڪست ڏني هئي ۽ ائين ڪري ڏيکاريو جيڪو هن چاهيو پئي. هن

ڀناٺن کان ڇڪي ڇڪي پلاند ورتو ۽ پر مٿن ظلم ڪونہ ڪيائون جنهن ڳالهہ واسطي ايڏي وڏي مهم جوئيءَ کان ڪم ورتو هئائون سا ڳالهہ پوري ڪانہ ٿي. رهندو وٽي کان اينگ ڳورو ٿي پيو. سگهن سان گڏ ڪن ڪيائي موٽيا هئا. انهن آني واري اٺ کي بارنهن آنا ڏئي ٻاهر گهلائي ڪڍيائون. پر پوءِ بہ پنهنجي ڳالهہ ۽ ساک اهڙي بيهاري ڇڏيائون جو دشمن جا وات پتجي ويا. افغانستان جي شڪست ڪري ڳلا جو گهانگهو اڃي هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پيو هو. پر هن افغانستان ۾ جڏهن پنهنجي ڳالهہ ٻهاري تہ هندستان وارا انگريز هيٺ نهارڻ بدران منهن مٿي ڪري اوچي ڳاٽ سان هلڻ لڳا هئا.

شاہ شاپور، شاہ شجاع جو ننڍو پٽ هو جيڪو ڏاڍو بهادر ۽ عقل وارو نوجوان هو. سردارن ڪيس پيءُ جي تخت تي وهڻ جي آڇ ڪئي هئي. برطانيہ سرڪار هن ڳالهہ تي سختيءَ سان ڌيان ڏئي رهي هئي تہ افغانستان وارو جلال آباد وارو علائقو سک حڪمران کي ڏنو وڃي. ان ڪري جنرل پولاڪ کي ان قلعي کي ڍاهڻ جي سختيءَ سان منع ڪئي وئي هئي. پر اهڙيون هدايتون تمام دير سان پهتيون هيون. سک حڪمران افغانستان جنگ ۾ هڪ برگيڊ فوج ڏني هئي جيڪا جنرل پولاڪ سان هندستان جي قديم علائقي ڪابل تائين گڏ هئي. پر سک حڪمران برطانيہ سرڪار جي هيءَ آڇ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هو. هن حڪمران جي انڪار ڪرڻ تي اهو ساڳيو علائقو جموںءَ جي راجپوت راجا گلاب سنگهہ کي آڇيو ويو. وٽس گهٽي فوج هئي تنهن هوندي هن بہ انڪار ڪيو. جلال آباد جي اوسي پاسي هندو قديم آثار تمام گهڻا آهن پر پوءِ بہ اهو علائقو افغانستان سان شامل ۽ مسلمان حڪمرانيءَ جي حدن ۾ موجود آهي.

پنجاب مان گذرڻ وقت ڪا ڏکيائي پيش ڪانہ آهي. ڪابل جي واقعن کان پوءِ سک حڪمران ۽ هندستان جي بين سرڪاري ڪامورن جي رويي ۾ تبديلي اچي وئي هئي. اهوئي ڪارڻ هو جو لارڊ آڪلنڊ ۽ لارڊ ايلنبرو افغانستان کان پلاند وٺڻ ۾ دير لڳائي هئي. اهڙي فوج گڏ ڪري ڏاهپ جو ثبوت ڏنو هو ڇاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ پنجاب جون حالتون ڊانوا ڊول هيون.

هن وقت گورنر جنرل، ۽ ڪمانڊر- ان- چيف فوج سميت افغانستان کان موٽندڙ فاتح لشڪر جي آجيان لاءِ اتاولا ۽ اُبهرا ويٺا هئا. سندن اکيون پيڙين وسيلي ٺهيل پل ۾ هيون تہ ڪڏهن ٿا جلال آباد جا محافظ پل اڪرن ۽ هو سندن فوجي اعزاز سان پليڪار ڪن

جنرل ناٽ سان گڏ سومنات مندر جا ڦاٽڪ هئا جيڪي هو غزني کان ڪٽايون آيو هو. اتان جو ملان اهي نہ ڪٽي وڃڻ لاءِ هنجون هاريندو ۽ ڏهہ ڏهہ ڳوڙها ڳاڙيندو رهيو پر جنرل ڪونہ مڙيو هو. هن ڪري ماٺهن لارڊ ايلنبرو تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهٽيون ڇتِرون بـ ڪيون هيون. سومنات جا اهي دروازا جڏهن هندستان پهتا هئا تـ مـاڻهن ۾ چؤبول ٿي ويو هو. ڪنهن زمـاني ۾ مـسلمـانن سـومنات کي ڏاهي تبـاه ڪري ڇڏيو ۽ ان سـان لاڳاپيل هر قـيمـتي شيءِ وجي غزني پهـتي هئي. پر هنن جي واپسيءَ جو خيال لاهور جي حڪمران رنجيت سنگهـ جو هو ۽ سندس ئي چوڻ تي ائين ڪيو ويو هو.

سو افـغانستـان جي فـوجي مهم هلي هلي نيٺ ڏاڍي شانائتي نموني ختم ٿي. ان جي مـختلف مـرحلن تي ڪڏهن آنڌاريون ايڙيون تـ ڪڏهن روشن ۽ صلح سانت وارا ڏينهن بـ هئا. پر پنائن کي ڏينهن جو تارا نظر اچڻ لڳا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ڪم لاءِ رٿا سوچي سمجهي جوڙي نـ بـ ويندي آهي پر ان جي طريقـهٔ ڪار ۾ ڪو اصول ۽ ضابطو هوندو آهي تـ ان جا نتـيجا هروبـرو اوٿا پوٿا ڪونـ هوندا آهن. انگريزن جيڪا ان زماني ۾ افغان شهنشاهيت قائم ڪئي هئي تنهن جي تاجي پيتي مان پتو پئي ٿو اڄ ١٩٢٩ع تائين بـ پنهنجي پيرن تي بيٺل آهي.

ڪمانڊر- ان - چيف جو تبصرو

مـوجود زمـاني جو اهو رواج آهي تـ گذريل واقعن مـان سـبق پرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي ۽ ناڪاميءَ جي حالت ۾ ان جا ڪارڻ ڳوليا ويندا آهن. سـاڳئي نموني بنگال جي ڪمـانڊر- ان چيف "جا سـر نڪـولـس" افـغانسـتـان ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ جي سـببن کي واڻکي ڪرڻ جا جتن ڪيـا آهن. هيءُ فـوجي عملدار سر هئري فين جي جاءِ تي بنگال جو ڪمانڊر- ان چيف مقرر ٿي آيو آهي.

منهنجي نظر ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ جا هيٺان سبب آهن:

پهريون- افـغانسـتـان حڪـومت جي برطانيـ سـرڪـار سـان ڪوبـ جهيڙو ڪونـ هو. انگريزن آپَ ڪري مٿس حملو ڪيو هو.

ٻيـو- وڳوڙي وايو منڊل واري عـلائقي ۾ ويهي فـوجي ڪاروايون ڪيـون ويون.

ٽيـون- هندسـتـان جون ڏيهي فـوجون انهن علائقن ۾ استـعمـال ڪيـون ويون. جيڪي اوپرا ۽ انڀ يُونيان ۽ وڏيڪ ٿڌا هئا. اسان پئي ڏريون ان جوءِ ۾ ڏاريا هئاسون ۽ پنهي کي ڪافر سمجهيو ٿي ويو.

چوٿـون- اهو هڪ غريب ملڪ هو. سـان جي وڏيءَ فـوج لاءِ کـاڌي خوراڪ ۽ واهپي جي ٻين شين ملڻ جو مـسـئلو هو. بار برادري ۽ سـواري جا وهٽ تمام گهٽا هئا تن جي گاهـ ٻـي جو بندوبست هڪ ڏحو بنجي ويو هو.

پنجون- سياست واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي فوجي ڪماندرن کان وڌيڪ اهميت ڏني ٿي وئي.

ڇهون- سر وليم مئڪ ناٽن ڪنهن مسئلي تي سوچيندو ويچار ريندو گهٽ هو. پيو تہ پنائن تي سندس گهڻو ويساه هو ۽ ڪيس ائين ڪرڻ نہ کپندو هو.

ستون- انگريزن جو باروت ۽ خزانو اهڙيون جاين تي رکيل هو جن جو بچاءُ ڪرڻ مشڪل هو.

اٺون- فوجي بي ڏياني. جڏهن فوج ۾ انشار پيدا ٿيو تہ ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي وئي.

مٿيون تبصرو نہ رڳو افغانستان ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ بابت ٺيڪ ٺپڻي آهي پر انهن اهم سببن ڏانهن بہ هڪ واضح اشارو آهي جيڪي بعد ۾ جنگي مهمن جي ناڪاميءَ جو ڪارڻ بڻيا آهن. هن کان علاوه هن تبصري جا نڪتا حڪومت ۽ منصوبہ بندي ڪندڙ فوجي ماهرن لاءِ بہ رهنما اصول هجڻ جي قابل آهن.

هن تبصري ۾ اهڙا بہ ڪي نڪتا آهن جن جي آڌار تي انگريز. مغل حڪمراني وارين حدن تائين پنهنجي جهندي ڦڙڪائڻ جي لائق ٿي ويندا.

دوست محمد ڪابل ڏانهن

افغانستان جي فاتح انگريز فوج اتان جي تخت جو فيصلو جلديءَ ۾ ڪري ڪانہ سگهي هئي. شاه شجاع جو قتل بارڪزئي قبيلي جي اشارن تي ڪيو ويو. فتح جنگ سندس ننڍو پٽ هو جنهن کي سندس پيءُ جي تخت تي وهاريو ويو هو. جڏهن برطانيہ سرڪار جي فوج هندستان ڏانهن واپس ٿي تہ هن بہ تخت تي وهڻ کان بيزاري ڏيکاري هئي. هن انگريزن کي گذارش ڪئي هئي تہ کيس ۽ شاه شجاع جي ساري ڪٽنب ۽ نابين شاه زمان کي پاڻ سان گڏ هندستان وٺي هلن. ڪنهن زماني ۾ جنهن جو نالو بڌي مارڪئس ويلزلي تي دهشت طاري ٿي وئي هئي. پر انگريزن کي ڪنهن نہ ڪنهن بادشاه جي ضرورت هئي جنهن جي آڌار تي پنهنجي حڪمت عمليءَ کي عملي جامون پڪائڻو هو. ڪين سدوزئي گهراڻي جو ساپور نالي هڪ حڪمران هٿ لڳي ويو جنهنجا ناناٽا پاپلزئي هئا ۽ پاڻ بہ اجا پارڙو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عين وقت تي گورنر جنرل اعلان ڪيو تہ هندستان ۾ رهندڙ افغان جيڪڏهن پنهنجي ديس وڃڻ چاهين تہ ڪين ڪلي موڪل آهي. ان زماني ۾ افغانستان جو اڳيون حڪمران دوست محمد ڪلڪتي ۾ موجود هو تنهن هن اعلان مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي. ڪيس اها بہ ڪل ڪانہ هئي تہ افغانستان ۾ ڇا وهي واپري رهيو آهي. سندس خيال هو تہ سدوزئي گهرائي جي ماڻهن ڏيهہ ۾ ضرور ڪونہ ڪو ڏڦيڙ ڪيو هوندو. سندس چوڻ هو تہ اهو برطانيہ سرڪار تي منحصر آهي تہ ڪيس قيدي سمجهيو وڃي يا مهمان. حقيقت اها هئي تہ انگريز سرڪار جو سائنس رويو نهايت شاندار هو. ڪيس اهو صدمو ضرور هو تہ ١٨٣٩ع ۾ ڪانئس سندس ساٿيءَ ۽ ٻانهن ٻيلي هڪدم ڦري وڃي مخالف ڌر سان گڏيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ هو پنهنجي وطن وڃڻ کان بيزار بلڪ چڙيو ويٺو هو. پر هو آخر ۾ افغانستان وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويو هو. سندس پٽ اڪبر خان اثر رسوخ ۽ سردارن جي مرضيءَ سان وڃي پنهنجي پراڻي حڪمراني سنڀالي.(١٠) سندس اڳيان مقرر ڪيل بارڪزئي گورنرن بہ پنهنجن پنهنجن صوبن جي وڃي حڪومت سنڀالي هئي. ٻنان ٻان ۾ ۽ ڌارين حملہ آورن سان وڙهي وڙهي ٿڪجي پيا هئا ان ڪري دوست محمد جي حڪومت ڪي ڪوبہ مسئلو درپيش ڪونہ هو.

هو هن وقت ڪابل، غزني ۽ جلال آباد جو حڪمران هو. تخت تي ويهڻ وهڻ کان ڏهاڪو سال کن اڳ هن افغاني ترڪستان فتح ڪيو هو ۽ بلخ تي بہ قبضو ڪيو هئائين ۽ اتي پنهنجي پٽ افضل خان کي گورنر مقرر ڪيو هئائين، جيڪو عبدالرحمن خان جو پيءُ هو. سنہ ١٨٥٤ع ۾ سندس ڀاءُ ڪهندل خان وفات ڪئي ۽ قنڌار وارو پرڳڻو بہ سندس حڪمرانيءَ ۾ شامل ٿي ويو. سنہ ١٨٥١ع هن ڀهريون ڀيرو هرات وارو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪيو هو.

باب چوٿون

سنڌ جي فتح - ١٨٤٣ع

قديم تاريخ
سر چارلس نئپيئر
سنڌ ۾ انگريز فوجن جي افغانستان مان موٽ
اميرن سان عهدنامو
مياڻيءَ سان عهدنامو
مياڻيءَ جي جنگ
حيدرآباد ڀرسان دٻي واري جنگ.

قديم تاريخ

برطانيه حڪومت جي ڏٺل هندستان جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ جي نقطئه نگاهه کان سنڌ کي فتح ڪرڻ (١) نهايت ضروري قدم هو. هن ملڪ جي فتح ڪري مهان سنڌوءَ وسيلي تجارتي آمدرفت جي شروعات ٿي. سنڌ ۾ پيل لکين ايڪڙ غيرآباد زمين سکر واريءَ لائيڊ بئريج جي تعمير ڪري آباد ٿي وئي جيڪا لارڊ ولنگڊن جي زماني ۾ سنه ١٩٣١ع ۾ جڙي راس ٿي هئي. سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ اهو علائقو افغانستان جي ٻنان تسلط کان ڇڄي وري هندستان سان شامل ٿي ويو هو جيڪو هڪ ٻن پيڙهين کان وٺي جبل جي رهاڪو ٻروچن جي ور چڙهي ويو هو. انهن جهنگلي ۽ وحشي قسم جي حڪمرانن هتان جي امن پسند انسانن کي نهوڙي نيو هو. هن ديس جي فتح ڪري برطانيه سرڪار جي عملدارن ۾ اختلاف

راءِ سدا ئي ٻئي ۽ ان اختلاف راءِ ۾ اچا ٻه ڪي دلچسپ ڳالهيون موجود آهن جن کي ظاهر ڪرڻ ضروري آهي. بهتر آهي ته انهن حقيقتن کي افغانستان واري فوجي موٽ واري قصي ڪهاڻي بدران تاريخي پس منظر ۾ تکي توري ڏسجي. هيءَ ڳالهه سمجهڻ ۾ هرويرو سولي ٻه ڪانه آهي جيڪا هر ڪنهن کي سمجهه ۾ اچي. اهي ماڻهو جيڪي بمبئيءَ جي اخبارن کان گهڻو متاثر هوندا يا جن تي وڪٽوريا دور جي ڪن مورخن جي لکڻين جو اثر هوندو تن کي هيءَ قصو هڪ ڳجهارت معلوم ٿيندو. حقيقت تي ڪک رکڻ لاءِ ٻير ڪوڙيءَ منيون پڪوڙي ڪارا ڪوڙ هنيا ويا آهن. ان واقعي کان ڪجهه وقت پوءِ لارڊ ايلنبرو جا خط ۽ ٻيو مواد ڇپيو آهي. جنهن مان انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي کي چٽيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو.

سنڌ بابت انگريزن جي نقطئه نظر کي هن ڪتاب جي ٻئي باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پر بهتر اهو ٿيندو ته هن حقيقت کي اجا به وڌيڪ گهرائيءَ سان بيانيو وڃي. وڌيڪ چڱو ائين ٿيندو ته هن ملڪ جي تاريخ کي ترڪ نسل جي ايراني حڪمران نادرشاه کان اڳ مغل دور کان شروع ڪيو وڃي. هن هندستان تي حملو ڪري ان جو اتر وارو ڀاڱو ۽ سنڌوءَ ڪناري وارا مختلف علائقا فتح ڪري ايران حڪومت سان ملائي ڇڏيا هئا. سنه ١٧٤٨ع ۾ نادر شاه يا نادر قلي کي قتل ڪيو ويو ۽ ان کانپوءِ احمد شاه ابداليءَ جي دراني شهنشاهت جي شروعات ٿي. سنڌ، سنڌو درياه انتها ڏاکڻين پاسي وارو هڪ ميداني علائقو آهي. جنهن جو تهذيبي ۽ ثقافتي لاڳاپو هندستان سان آهي. هتان جا رهاڪو پنجاب ۽ دهلي جي اوسي پاسي رهندڙ جاٽن جهڙا آهن. هي ملڪ پنجاب جي ڀيٽ ۾ ترڪن، مغلن ۽ پٺاڻن جو تمام ٿورو وقت غلام رهيو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته پنجاب وچ ايشيا کان دهليءَ ويندڙ ماڻهن جو جڙ ته گس رهيو آهي جن هن علائقي جي ايندي ويندي گهڻي ڇيڙاڙ ڪئي آهي. ملتان کان اتر واري پاسي جي ماڻهن جي ڳچين مان غلاميءَ جا ڳٽ جڻ ته لٿا ئي ڪونه آهن. اٺين صديءَ جي شروع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي هئي ان کانپوءِ بصري حڪومت جي راڄ نيتيءَ ۾ شامل هئي. هيءُ اهو زمانو هو جڏهن سئڪسن قوم انگلنڊ تي حملو ڪيو هو. هن ڌرتيءَ تي اسلام، هندستان جي ٻين علائقن کان گهڻو اڳي پهتو هو ۽ عرب خلافت ختم ٿيڻ سان سنڌ مان عربن جي راڄ جي به پڄاڻي ٿي هئي. هاڻي اهڙي هڪ جهڙائي فقط دجله ۽ سنڌوءَ جي ٻيرائتن ۾ ڏسجي ٿي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته اٺينءَ صديءَ ۾ سنڌ شط العرب ۾ اچي وئي ۽ ويهينءَ صديءَ ۾ سنڌ شط العرب ۾ اچي وئي.

اورنگزيب، مغل حڪمرانن مان آخري وڏو بادشاه هو. سنڌ ان دور ۾ دهليءَ جو هڪ صوبو هو. هن ملڪ جي رهاڪن جو وڏو انگ هاري هو. سندن

وسنديون انهن يونن ۽ ٻين تي آباد هيون جن تائين سنڌوءَ جي اٿل جو پاڻي پهچي سگهندو هو. ماڻهو ڏاڍا بورهيت هئا. جڏهن سنڌوءَ جو پاڻي لهي ويندو هو ۽ ٻني کيڙڻ لائق ٿيندي ويندي هئي تہ پوکي کرڻ شروع ڪندا هئا. هاڻي سنڌوءَ ۽ پنجاب جي پنجن درياهن جو پاڻي بئريجن وسيلي چوڌس پکڙجي ويو آهي، ويران زمينون آباد ٿي ويون ۽ هتان جي رهاڪن جا صدين جا سپنا ساپيا ٿي پيا آهن. سکر وارو بئريج هاڻي اجهو تيار ٿيو. اتان جا رڻ پٽ ميدان ساين ڪڻڪن سان ڇانئجي ويندا. ڌن دولت پيدا ٿيندو. هرڪو ريان ڪيان هوندو. لکين ماڻهو پورهئي سان لڳي ويندا. تلوار راجا ۽ ڏکار رائي جي راڄ کان پوءِ سخت گير ۽ ڪافر انگريزن جي حڪومت آئي آهي. هتي قديم زماني جي پنچ Punch جا لفظ ورجائڻ ضروري آهن جنهن جيو هو Peccavi جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيندو I have Sinned يعني "مون پاپ ڪيو آهي. پر هن جو مطلب هي بہ ٿي سگهي ٿو: I have sind مون سنڌ فتح ڪئي آهي. هيءَ جوٽي جڻ هڪ ڳجهارت آهي جنهن جي پڄاڻي هيءَ وچي بيهندي تہ " مون سنڌ فتح ڪري جڻ تہ مهاپاپ ڪيو آهي". جنهن ماڻهوءَ اهي لفظ چيا هئا تنهن لاءِ سنڌ فتح هڪ سپنو هو جيڪو ساپيا ٿي ويو. ڏوهہ پاپ جيڪو بہ سو لارڊ ايلنبرو جي چوڻ تي ڪيو ويو هو (٢).

جڏهن احمد شاه ابدالي پنهنجي افغان سلطنت قائم ڪئي تہ ان وقت سنڌ درياه کان پار مغل علائقو هو جيڪو هن فتح ڪري پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏيو. مشرق جي ملڪن جو بلڪ ساري دنيا جو اهو رواج آهي تہ حڪمران پاڻ ۾ وڙهندا ۽ دشمنيون پاڙيندا آهن ۽ پنهنجي مفادن جو فصل اتان لڻندا آهن جتي هر ٻج ئي کونہ ڇٽيندا آهن. ڪڏهن ماڻهن ڪي بچاءَ جو بهانو ڏئي ڪانئڻ هر چيز ٻهاري ونندا آهن. اهڙي قسم جي بچاءَ جو ڪين جڻ هڪ قدرتي حق مليل هوندو آهي. جيڪڏهن نہ بہ هوندو آهي تہ وري اهڙو جواز پيدا ڪري ونندا آهن. ويچارا بورهيت هڪ جاگيردار کي ايندو ۽ ٻئي کي ويندو ڏسندا آهن. نارمن جي ڪڏ سئڪسن ايندا. ترڪن پٺيان مغل تن جي پٺيان افغان ايندا. هو ويچارو ٻنيءَ ۾ هر بہ پيو هلائيندو ۽ سائينءَ کي بہ پيو سوال ڪندو تہ يا ڏٽي هي حڪمران. شل اڳئين ظالم حڪمران کان چڱو هجي. دهليءَ جي سيني شهنشاهن مان هڪڙو اڪبر مغل چڱو ماڻهو هو جيڪو بچا ڳاڇا ڪندو تہ هو تہ هارين نارين جو چا حال آهي.

باقي ٻيا حڪمران پنهنجي محصول جو حصو ونندا هئا. سندن فوج جو خرچ نڪري پوندو هو. هاري جي خوش نا خوش جو ڪين ڳڻتي ڳارائو ڪونہ هوندو هو.

ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهن دهليءَ ۽ ايران جا حڪمران

افغانستان تي وڙهي رهيا هئا تہ ڪلهوڙا گهرائي سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي هئي، سنہ ١٧٧٨ع ۾ ڪلهوڙن کي ٽالپرن بلوچن Baloochin سنڌ جي حڪمرانيءَ تان بي دخل ڪري پنهنجو راج قائم ڪيو (٣). هن خاندان حڪومت ڪارڻ سنڌ کي مختلف سردارين ۾ورهائي راج ڪيو. افغانستان جي دراني قوت بہ سنڌن حڪومت کي تسليم ڪيو. ٽالپرن جبل مان گهرايل ماڻهن جي مدد سان هڪ نهايت ظالمائو راڄ شروع ڪيو. سنڌن ڏاڏائي جو شڪار هن ملڪ جو هاري طبقو رهيو. ٽالپر گهرائي جو وڏو ١٧٨٠ع ۾ وفات ڪري ويو. ان کان پوءِ سنڌن پائرن چوياريءَ جي صورت ۾ سنڌ تي حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي، جن کي سنڌ جا مير ڪري سڏيو ويندو هو. هر هڪ علائقي ۾ وڏي پاءُ تي پڳ هوندي هئي ۽ ان کي وڏو ڪري سمجهيو ويندو هو. حيدرآباد ۽ ميرپورخاص وارا سنڌ جي لاڙ واري پاڱي جا حڪمران سڏيا ويندا هئا. خيرپور جي ميرن کي اتر سنڌ جو حاڪم سمجهيو ويندو هو. پر انهن سڀني جو وڏو حيدرآباد وارو مير هوندو هو. جڏهن افغانستان جي سدوزئي حڪمراني زوال وهيٽي تي ۽ تخت تاج بارڪزئي گهرائي وٽ پهتو تہ سنڌ جي ميرن بہ ڪابل کان منهن موڙڻ شروع ڪيو.

چيو وڃي ٿو تہ ان زماني ۾ افغانستان مختلف ٽڪرن ۾ ورهائجي ويو ۽ هر ٽڪري تي هڪ جدا حڪمران قابض هو. مگر اهي سڀ سياسي هيٺ مٿانهيون عارضي هيون. پر بہ تاريخي يا جاگرافيائي حقيقتون موجود ضرور هيون تہ سنڌ افغانستان جو حصو هئي يا هندستان جو. چيو ويندو آهي تہ نندڙا ٿانو واهڙ ۾ گهڻي وقت تائين تري ڪونہ سگهندا آهن. مٿي اهڙن اندرين ۽ ٻاهرين منصوبن جو ذڪر اچي ويو آهي جن تحت مختلف ملڪن هڪ اتحاد جوڙي زار ۽ روس سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سوچيو ويچاريو هو. شاہ شجاع پنهنجي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ جي شڪارپور شهر وسيلي جاکوڙيو هو. هن پهرين ڪوشش ١٨١٨ع ۽ ٻي ڪوشش ١٨٣٤ع ۾ ڪئي هئي. هو شڪارپور ۾ پهتو تہ سنڌجي اميرن وٽي مٿس حملو ڪيو ۽ ڪابل جو رهيل پنج لک روپيہ ڏن ڪيس ڏنو هئائون. مٿي اهو بيان بہ اچي ويو آهي تہ انگريزن جو سنڌ ۾ مفاد، سنڌوءَ وسيلي هڪ آزاد تجارت قائم ڪرڻ هو ۽ ان کان وڌيڪ نہ.

ائين ڪٿي چئجي تہ سنڌ جي هن واپار ۾ ساري دنيا ۾ تجارتي مفاد هو. سنڌوءِ وسيلي واپار پنجاب ۽سنڌ جي وچ ۾ هڪ وڏي تڪرار جو باعث بڻيل هو. سنڌوءِ وسيلي هلندڙ واپار تي جيڪو محصول اگرندو سو مناسب هئڻ گهربو هو ۽ ان جي ورهاست بہ مناسب هجڻ ڪيندي هئي. ائويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي جي اڳاڙيءِ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءِ هينري پاٽنجر کي سنڌ روانو ڪيو هو تہ هن ڏس

۾ وچي سنڌ جي حڪمرانن سان ڳالهه ٻولهه ڪري. ٻئي طرف پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه سنڌوءَ جي ڪنڌين سان افغان علائقا فتح ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيا هئا. هائي سنڌ کي فتح ڪري پنجاب سان ملائڻ واسطي ويهن ئي ننهن جا زور لائي رهيو هو. هوڏانهن ميرن جي ڪوشش هئي ته هو سنڌ ڏانهن اڳتي نه وڌي- انگريزن جي مرضي هئي ته سنڌوءَ جي ساري وهڪري سان امن امان هجي. هن ڪڏهن به سنڌ يا پنجاب کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ جو ڪونه سوچيو هو. پر قدرتي طور حالتون اهڙيون بڻيون جو انگريز سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پيا هئا. پر هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته انگريز ان وقت مغل شهنشاهت جا جانشين هئا ۽ هن هندستان جي مختلف ٽڪرن کي گڏي مغلن وارو هندستان بنائي ورتو هو. اهڙيءَ ريت انگريزن کي مغل شهنشاهيءَ جي مختلف علائقن تي حڪومت ڪرڻ ۽ پنهنجي اثر رسوخ نافذ ڪرڻ جو پورو پورو حق هو جيڪي ڌار ڌار دورن ۾ دهلي حڪومت کان ڇڄندا الڳ ٿيندا رهيا هيا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مقدر سندن مرضيءَ خلاف کين (انگريزن کي) دهليءَ جو حڪمران بنايو هو. جڏهن اهي حڪمران بنجي ويا ته اهو سندن فرض هو ته ان حڪمرانيءَ جا پراڻا علائقا فتح ڪري وري ساڳيءَ شهنشاهت ۾ شامل ڪن. سنڌ جي فتح جو سڌو واسطو دراني افغانستان جي ٽٽل حصن کي گڏي هڪ ملڪ ڪرڻ واري ڪوشش سان آهي. ڇاڪاڻ ته پهرينءَ افغان جنگ دوران افغانستان جون حالتون وڌيڪ خراب ٿي ويون هيون. هن فتح جو ڪنهن حد تائين انهن واقعن سان به واسطو آهي، جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي ته انگريزن سنڌ ٽالپرن سان هڪ ناهه ڪيو جنهن مطابق انگريزن سنڌ رستي افغانستان ڏانهن پنهنجي فوج وٺي وڃڻ جي اجازت گهري هئي. ان نقطئه نگاه کان هن سنڌ جي بن ماڳن جي چونڊ ڪئي هئي جن مان هڪ اتر ۾ ٻيو ڏکڻ سنڌ ۾ واقع هو. هن کان علاوه شاه شجاع جون فوجون به هن ملڪ رستي افغانستان وڃڻيون هيون. سنڌوءَ جي وهڪري سان بکر اهڙو ماڳ هو جيڪو دنيا جي وڏي تجارتي آمدرفت جي سلسلي سان لاڳاپيل مشهور گس تي هڪ اهم ناڪ هو. مٿي ڄاڻايل ميرن سان ڪيل عهدنامي تي جلدئي عمل ڪرڻو هو. هن قسم جو مطالبو ڪرڻ انگريزن جو حق هو ڇاڪاڻ ته اها هندستان جي اقتدار اعليٰ جي وارث ۽ عظيم طاقت هئي. مذڪوره ناه ۾ نائي جي لالچ يا ڪو ٻيو مقصد ڪونه هو. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران عهدنامي جي شرطن جي پوري پابندي ڪن ها ۽ سندن دربار ۾ رهندڙ انگريز ريذيڊنٽ جي چوڻ مطابق عمل ڪن ها ته سنڌ جي آزادي به بهاولپور جيان ساليانی خراج جي شرط تي برقرار رهي ها

افغان جنگ جي لاهين چاڙهين ڪري انگريزن کي ڪراچيءَ ۾ فوج رهائتي

پنجي وئي هئي. اهڙيءَ ريت بکر ۾ به فوج مقرر مدت کان وڌيڪ ترسي پئي هئي. افغان جنگ دوران ۽ ان کان پوءِ امير ۽ سنڌ دربار جا ماڻهو انگريزن خلاف سازشن ۾ رڌل هئا. سنڌ دربار ۾ رهيل انگريز ريزيڊنٽ انهن ڪوششن ۾ لڳا رهيا ته سنڌ ۾ انگريزن خلاف ڪا بغاوت نه ٿئي ۽ پنهنجين اهڙين ڪوششن ۾ هو سوڀارا به ٿيا هئا. ڪرنل انگلنڊ سنڌ ۾ رهيل فوج جو ڪمانڊر هو. ان زماني ۾ ناٿ قنڌار ۾ ترسيل هو. کيس فوجي رسد پهچائڻ ڪرنل انگلنڊ جي ذميواري هئي. ڪوئٽا کان پريان رهندڙ هٿڪنزئي قبيلي جا ماڻهو جنرل ناٿ تائين اهڙي رسد پهچڻ ۾ وڏو ڏچو بڻيل هئا.

جڏهن جنرل ناٿ گورنر جنرل جي حڪم موجب ڪابل ڏانهن روانو ٿيو ته رسد پهچائڻ اڃا به وڌيڪ ڏکي ٿي پئي هئي. ڪرنل انگلنڊ کي ڪوئٽا پار هٿڪلزئي وارن جي ڏچي جو اڳيئي پتو هو. کيس اهو به خدشو ٿيڻ لڳو ته متان سنڌ جا حڪمران به رسد جي آمدرفت ۾ رنڊڪون پيدا ڪن، تنهن ڪري ڪين سوڙهو گهٽيو هئائين. سنڌ جي فتح جي رام ڪهاڻي ان دور کان وٺي شروع ٿئي ٿي.

سرچارلس نئپيئر

سرچارلس نئپيئر پنهنجي دور جو نهايت ذهين فوجي عملدار هو. ائين ڪٿي چئجي ته برطانيه جي تاريخ ۾ فوجي خدمتن جي ناتي هي ماڻهو امتيازي حثيت جو مالڪ هو. هن قسم جو اعزاز کيس ڪوشش ڪندي ڪونه مليو هو يعني هن پنهنجي زندگي جا سٺ سال انهيءَ اعزاز ملڻ جي آسري جدوجهد ڪندي ڪونه گذاريا هئا. کيس نوجوانيءَ دوران هڪ اپيٽ تي جهيڙبندي سخت گهاءُ به رسيا هئا ۽ ١٨٣٧ع ۾ هو ميجر جنرل جي عهدي تي پهتو هو. هن کان اڳ هو آيونيا جي "سيفالونيا" نالي هڪ ٻيٽ تي گورنر هو. هندستان ڏانهن اسهڻ کان ٿورو اڳي اتر انگلنڊ جي چارٽسٽ تحريڪ سان منهن ڏيڻ واسطي کيس اتي مقرر ڪيو ويو هو. ٿوري جو سندس همدرديون ان تحريڪ سان هيون پر هن ڏاهپ ۽ مسرت کان ڪم وٺي حڪومت کي ان اٿ وٿندڙ وايو منڊل مان ڏاڍي سٺي نموني ٻاهر ڪڍي آيو. ان کان پوءِ ڪمانڊر- ان- چيف، لارڊ هل کيس هندستان جي فوجي خدمتن جي آڇ ڪئي جيڪا هن قبولي. هو سنه ١٨٤١ع ۾ هندستان پهتو ۽ اتي کيس پونا ڊويزن جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو. برطانيه سرڪار جي، افغانستان ڏانهن

موڪليل فوج جي حالت نهايت خراب هئي. ڪابل جي برڪبد جو نهايت بي درديءَ سان قتل عام ڪيو ويو هو. غزنيءَ ۾ رهندڙ انگريز فوج دشمن اڳو آڻ مڃي چڪي هئي. جلال آباد واري توهين به گهٽ ڪانه هئي. هندستان ۾ هر مائهو جي زبان تي انگريزن جي شڪست جون ڳالهيون هيون. اٿن سمجهڻ ڪيي ته فوج جو نوسي ڪٽي جيان پچ هيٺ لڙڪيل هو. Tails of the army were down ان فوج جي تباهي ان ڪري ڪانه ٿي هئي ته انهن پنهنجون ذميواريون خوش اسلوبيءَ سان سر انجام ڪونه ڪيو هيون پر ان جو اڪيلو ڪارڻ افغانستان جو اڻ چٽو ۽ منجهيل سياسي صورت حال هئي. ٻهرين ڳالهه ته ڪيس اهو تاثر به ختم ڪرڻو هو ته جا ميڪدار بندوقون، تفنگ کان بهتر هيون. جنهن کي انگريزن جي شڪست جو بهانو بنايو هو. ڪيس تفنگ هلائڻ جو ٻين فوجي عملدارن کان وڌيڪ تجربو هو. هن پنهنجي منهن به هن ڏس ۾ ڪي تجربا ڪيا هئا ۽ اها ڳالهه ثابت ڪئي هئائين ته بمبئي واري فوج ٺاٺين مار ڪرڻ، هٿيار جو بنهنجو ڪمال ڪونه هو پر اهي نڪرين جي جوٽين تان ويهي انگريزي فوج تي استعمال ڪيون ويون هيون. جڏهن ته انگريز فوج هينان ڪان مٿي بندوقن کي ڪتب آڻي رهي هئي. دشمن فوج قلعي ڊاهڻ واري لشڪر تي به ڏاڪٽيون رکي نڪرين تان مٿان بندوقون جوڙيون هيون.

ايبيٽ وارين فوجي ڪارروايُن کان پوءِ هي پيو پيرو ڪيس پاڻ ملهائڻ جو وجهه مليو هو. پر ان سان گڏ هيءَ حقيقت به ياد رکڻ کپي ته هن ماڻهوءَ جي ڪردار جوڙڻ ۾ سندس عظيم ماءُ جو به هٿ هو جيڪا چارلس ٻئي جي پڙ پوٽي هئي. سندس پاءُ وليم ۽ سندس سوٽ ايڊمرل سرچالس نئپيئر سڀئي اعلي مرتبي وارا ماڻهو هئا. ان زماني ۾ لارڊ ايلنبرو نئون گورنر جنرل ٿي آيو هو. هن محسوس ڪيو هو ته افغانستان ۾ انگريزي فوج جي شڪست اتان جي سياسي ابتري ڪري آئي آهي. هن سياسي عدم استحڪام کي ٻنجو ڏيڻ ٻئي چاهيو. ان ناتي هن افغان جنگ وارن ٻوين مرحلن ۾ هن هڪ اهم قدم کنيو هيو ۽ سياسي کاتي جي عملدارن کي فوجي ڪمانڊرن جي ماتحت ڪري رکيو هئائين. سندس خيال ۾ سنڌ جا حڪمران به انگريزن سان نڱيءَ ۽ دوکي ڪرڻ ۾ رذل هئا ۽ سائن ڪيل عهدنامن تان ڦرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. تنهن ڪري هن چارلس نئپيئر کي سنڌ ۾ رهيل فوج جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ۽ اتان جا سياسي اختيار به سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ميجر آئوٽ رام بمبئي واري فوج جو هڪ ڏاهو عملدار هو جيڪو سنڌ جي شڪار جي شوقين حڪمرانن جي دربار ۾ گهڻو وقت ريزيڊنٽ طور رهيو هو ۽

سانئن ڪيترن معاهدن ڪرڻ ڪري گهڻو مشهور ٿي ويو هو. جڏهن برطانيه سرڪار پنهنجون فوجون افغانستان روانيون ڪيون هيون تنهن زماني ۾ به هو ان دربار سان وابسته هو ۽ اتان جي ميرن سان ڪامياب ڳالهيون ڪري پنهنجي نقطهٔ نظر جو حامي بنائي ورتو هو. افغان جنگ جي شروعاتي دور ۾ به هن ڪيترين نمايان خدمتون سرانجام ڪيون هيون. هو هڪ نوجوان سياسي عملدار هئڻ ڪري نئين آيل گورنر جنرل کي ڪونه وڻندو هو. مٿس ڪرنل انگلنڊ جي فوجي دستي تي اوچتي حملي ڪرڻ وقت لڪي وڃڻ جو به الزام هو. جيو ڄجي ٿو اهي فوجي بنا سوچي سمجهي اوڳن انن جي وڳ جيان ان واريءَ ۾ ڪاهي پيا هئا جنهن تي دشمن فوج جو اڳيئي قبضو هو. ان زماني ۾فوج ايتري ڪمزور هئي جو ڪماندر طرفان ملندڙ معلومات ۽ پنهنجي بچاءَ تي ڌيان ئي ڪانه ڏيندي هئي. ميجر آئوٽ رام جو نقطهٔ- نظر اهو هو ته اهي نوجوان عملدار ڪا " نرس" چوڪري ڪانه هئي جو ڪين چيني ڄڱو پلو ڪري ڇڏي ها. اتفاق وري اهو به ٿيو جو اهو نوجوان عملدار زخمن جو تاب نه سهي پاڻ به مري ويو. جنرل نئپيئر جون ميجر آئوٽ رام سان همدرديون هيون جنهن ڪيس مکيه صلاحڪار طور پاڻ وٽ رکيو. هن سندس عوامي خدمتن ڪري ڪيس گهڻو مشهور به ڪيو هو. تنهن ڪري هنن ٻنهي جي جوڙي ڏاڍي سٺي نهي وئي.

نئپيئر سيپٽمبر ١٨٤٢ع ۾ سنڌ پهتو هو. سانئس فوج گڏ ڪانه هئي. ڪراچيءَ جي ننڍي بندر تي فوج اڳيئي موجود هئي. پر سندس هيٺان ڪم ڪندڙ لشڪر اتر سنڌ ۾ بکر واري ٻيٽ تي فوجي ڇانوڻيءَ ۾ هو ڪرنل انگلنڊ جي قنڌار مان موٽي اچڻ تائين هن جي فوج جو انگ تمام ٿورو هو. ڪيس اهڙي هدايت مليل هئي ته جڏهن هو سکر واري فوجي ڇانوڻيءَ ۾ پهچي ته بنگال فوج پنجاب رواني ڪري ڇڏي. ان کان پوءِ به وٽس ١٢٠٠٠ لشڪر موجود هو. انهيءَ فوج سان، ڪرنل انگلنڊ جي قنڌار کان واپس ٿيڻ واري فوج کي. جابلو علائقن جي ٻروچن جي حملن کان تحفظ ڏنو هو. ميجر آئوٽ رام نئپيئر جي مکيه صلاحڪار جي حيثيت ۾ انهيءَ مقصد سان ڪوٺيا ويل هو ته جيئن اتان وچي ماڻهن کي انگريزن خلاف ٿڌو ڪري سگهي ۽ موٽندڙ لشڪر سولائيءَ سان منزل تي رکي سگهي. واپس ٿيندڙ انگريز فاتح فوج جا ٻئي حصا اچي ڪابل ۾ گڏ ٿيا هئا ۽ اهو ائين هو جڻ انگريزن پنهنجي ڪمزوريءَ کي پاڻ ئي قبول ڪري ورتو هو.

سنڌ ۾ انگريزن جو افغانستان مان موٽڻ

جنرل انگلنڊ، هن جنگ ۾، هڪ فوجيءَ جي حثيت ۾ ڪو اعزاز جوڳو نالو پيدا ڪونہ ڪيو هو. ماڻهن جي وات تي رڳو ”هئڪلزئي“ قبيلي جي بهادريءَ جو نالو هو. پر جڏهن سندس فوج لڪن تان هيٺ لٿي تہ هن جي بي شمار فوج جي انتظام کي ڏسي جنرل نئپيئر سمجهي ويو تہ جنرل انگلنڊ ڪنهن وڏي پائي جو فوجي عملدار آهي ۽ ان ڪري ڏانهس مبارڪ باد جو هڪ خط بہ لکيائين. بعد ۾ کيس معلوم ٿيو تہ سندس فوج ۾ نظم ضبط نالي واري ڪا شيءَ ئي موجود ڪانہ هئي. هئڪلزئي قبيلي جي حملن دوران زخمي ٿيل فوجين جي ڪنهن بہ نظر داري ڪانہ ٿي ڪئي. هو سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ ۾ آگبوٽ وسيلي سکر پهتو هو ۽ ڪمانڊنگ آفيسر کي حڪم ڪيائين تہ جنرل انگلنڊ جي موننڊز فوج کي وڃي سهائتا ڏئي. اتي ئي ميجر آئوٽ رام سان سندس پهرين ملاقات ٿي هئي. هي ٻئي فوجي هڪ ٻئي سان ملي ڏاڍا خوش ٿيا. ان کان پوءِ ميجر آئوٽ رام ڏکهي موڪل تي هليو ويو ۽ موٽيو تہ کيس جنرل نيپيئر جو ڪمشنر مقرر ڪيو ويو.

بنگال- فوج جڏهن سکر مان نڪري پنهنجي منزل مقصود ڏانهن رواني ٿي تہ ان وقت مس وڃي سر چارلس سک جو ساه کنيو. ڇاڪاڻ تہ هن ۽ بمبئي واري فوج وچ ۾ هڪ قسم جو ڦيناڙو پئجي ويو جيڪو هن جي وڃڻ ڪري ماٺ ٿي ويو. بعد ۾ هن فوج جي بچاءَ لاءِ پڪو بندوبست ڪيو. جيڪو کيس ايندڙ اونهاري تائين پورو ڪرڻو هو. اتان جي اوسي پاسي کي بہ گهمي ڏٺو هئائين. هن کان علاوه سياسي نظم ۽ ضبط کي بہ صحيح ڪيائين جيڪو سندس خيال موجب گورنر جنرل پنهنجي قلم جي هڪ ئي جهٽڪي سان ڊانوا ڊول ڪري ڇڏيو هو.

هن وقت گورنر جنرل سنڌ کي فتح ڪرڻ واسطي پڪو پهہ ڪري چڪو هو ۽ نئپيئر کي بہ ان کان واقف ڪري ڇڏيو هئائين. کيس اهو بہ اطلاع ڏنو ويو هو تہ جڏهن جنرل ناٽ خيبر کان واپس ٿيندو تہ سندس فوج بہ هن جي مهنداري هيٺ ڪم ڪندي. پر کيس اها ڳالهہ پسند ڪانہ هئي. هن جي مرضي هئي تہ گهوڙيسوار دستن کي وڏائجي ۽ ڪئپٽن جيڪب جي ماتحت جيڪي اريگيولر هارس مري ڳهي رهيا آهن سي سندس حوالي ڪيا وڃن. بعد ۾ کيس بہ ريجمينٽون ٩- بنگال ۽ پونا هارس بہ ڏني وئي هئي.

جڏهن جنرل ناٽ جون رهيون کهيون فوجون قنڌار کان بولان ۽ ڪڇ- گنداوا وسيلي پهتيون تہ سر چارلس جي ڪنڌ تان بہ ڄڻ بار لهي پيو هو. ان کان پوءِ کيس خبر هئي تہ سنڌ تي حملو ڪيو ويندو.

سنڌ جا حڪمران ۽ انهن سان ڪيل عهدنامو

هن ڪان اڳي سنڌ جي حڪمرانن کي مجبور ڪري هڪ عهدنامون ڪيو ويو هو جنهن ۾ انگريز، ٽالپر ۽ شاه شجاع ڌريون هئا. اهو صحيح هو يا غلط هو بس ٿي ويو. گهڻي وقت گذرڻ ڪان پوءِ هائي تہ چونداسون تہ اهو بلڪل غير واجبي هو. جيڪڏهن هن جنگ جي ناتي، برطانيہ سرڪار جي ان وقت جي حڪمت عمليءَ کي جاچي ڏسبو تہ اهڙي قسم جو معاهدو وقت جي اهم ضرورت بہ هو. لارڊ ايلنبرو بہ خيال هو تہ ميجر آئوٽ رام لکيل عهدنامي کي ڏسي هو اڳين معاهدن ڪان بہ قرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. هن جنرل نيپئير کي سختيءَ سان هدايت ڪئي هئي تہ اهو معاهدو ضرور ٿيڻ گهرجي. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران اهو ساڳيو عهدنامون قبول نہ ٿا ڪن تہ انهيءَ کي ٽورو ڊگهو ڪري ۽ لفظن جي اهڙي ڦير گهير ڪئي وڃي جيئن هن کي اهو عهدنامو قابل قبول نظر اچي. سرچارلس نيپيئر جڏهن اصلي عهدنامون ڏنو تہ سمجهيائين تہ سنڌ جي حڪمرانن سان ڏني وائٽي زيادتي ڪئي وئي آهي. ۽ اها سندن ملڪ سان دست اندازي ڪرڻ جي برابر هئي. پر اهي بدنام ۽ نهايت گندا حڪمران هئا جيڪي اتان جي اهڙن امن پسند هارين نارين ۽ ڪڙمين ڪاسبين تي ظلم ڪندا هئا جن جهڙو شريف انسان سڄي هندستان ۾ ڪونہ هو. جيڪڏهن اهڙي قسم جو عهدنامون ڪانئن لکائي ورتو ويو هو تہ سمجهڻ کپي هتان جي غريب مائهن جي بهتر مستقبل جو پڌرنامون هو. هن ڪان علاوه هيءَ حقيقت بہ ياد رکڻ گهرجي تہ هنن ميرن جي ابن ڏاڏن جابلو بروچن جي واهر سان سنڌ جي اڳين حڪمرانن ڪان تخت ڦريو هو. هائي تہ سندن حڪومت انهن قبائلي سردارن جي لٺ باٺي سان برقرار آهي. ان ڪان سواءِ هنن ميرن جابلو بروچ ۽ پٺاڻ بہ پگهارن تي فوج ۾ ڀرتي ڪري ڇڏيا آهن. سنڌجي هنن حڪمرانن انهن کي پليون ٻنيون ۽ جاگيرون ڏئي ڇڏيون آهن. هتان جي اصلي ڌرتيءَ ڌڻين سان ڦهري ڪلور ڪري ڇڏيا اٿن. سنڌين جا ڳوٺ ۽ وسنديون بہ سندن ڏاڙن ڪان آجيون ڪونہ آهن.

افغانستان واري ڏچي پيري ميجر آئوٽ رام سائن ڳالهيون ٻولهيون ڪندو ۽ کين مات ڪرائيندو آيو. پنهنجي طبيعت ۾ بہ ڪڏهن مڻ تہ ڪڏهن ماسو هوندا هئا. ميجر جون هنن سان همدرديون هونديون هيون. جڏهن هيانءَ هاري وهندا هئا تہ کين آٿت بہ ڏيندو هو. هينري لارينس جيان هي بہ ان جاکوڙ ۾ لڳو رهندو هو تہ ميرن جي حڪومت ختم ڪرڻ بدران کين آتاري آتاري ڪنهن ڳالهہ تي

اٿجي. ميرن وٽ ويڙهاڪ ماڻهو بہ جام هئا. ڪوٽ تي ڪدرڪون ڪڏ ني ويندڀون هيون. ميڙي جوندي هٿن ڏن جو دنيون لاءِ جڏيون هيون. سندن گهڻي اپٽ درياهي تجارتي آمدرفت مان ٿيندي هئي جنهن تي هو ڪُپ ڪوڙيون وينا هئا. ڪين عوام جي پلاين لاءِ ڪا ان تِڻ ڪانہ هوندي هئي. متي جاتايل فوج قبائلي پروج سردارن ۽ انهن جي مائهن تي مشتمل هوندي هئي. پر هٿن جي فوج ۾ وڏو انگ پنائن جو هوندو هو.

هو انگريزن سان ڪيل عهدنامن جي شرطن کي پوري ڪرڻ لاءِ گهٽو نٽ نتاءِ بہ پيا ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت پنجاب سان ڪيل واپاري ناهہ ۽ تجارتي محصول تي بہ جڻ دلئون راضي ڪونہ هئا. ساٽن نَون عهدنامن ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت هئي. اهڙيون سڀ ڳالهيون هاٿي جنرل سرچارلس جي حوالي ڪيون ويون هيون. هو بہ هڪ ڳالهہ وارا ڪونہ هئا آليءَ پاٻري ڪانيءَ جيان ترين تي ڦري ويندا هئا. سندن دربار انگريزن خلاف سازشن جو مرڪز بڻيل هوندي هئي. پئسي جي ڏيتي ليتيءَ جا بہ ڪوس هئا پيا سِپاٽي سِپاٽي ڪندا هئا. ميجر آئوٽ رام جو خيال هو تہ نئين عهدنامي تي هورپان ڏاڍيان ضرور صحيح ڪندا ۽ انگريزن خلاف ڪجهہ نہ ڪرڻ جي بہ پڪ ڏياريندا. پر نيپيئر ۽ سندس مائهن کي چڱيءَ ريت خبر هئي تہ سياسي طور خوشفهمين ۽ غلط اندازن لڳائڻ ڪري انگريزي فوج جي افغانستان جي معاملي ۾ ڪيڏي بي عزتي ٿي هئي. ڪين پنائن بابت شڪ شبها ۽ ان جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل ڏنڌ اٿيل وايو منڊل دل ۾ هُري رهيو هو. تنهن ڪري هو ميجر آئوٽ رام جو سياسي نقطئہ- نظر ۽ جاسوسي اطلاعن کي مجڻ لاءِ تيار ئي ڪونہ هئا. سندن ويچار هو تہ آئوٽ رام کي سندس مقرر ڪيل جاسوس غلط اطلاع ڏئي گمراهہ ڪري رهيا آهن. سندس سوچ موجب سچي ڳالهہ اها هئي تہ سنڌ جا حڪمران جهيڙڻ لاءِ سازشون ڪري رهيا آهن ۽ وڏي فوج ڪٺي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهن. جيتري قدر لشڪر ڪڏ ڪرڻ جو سوال آهي تہ آئوٽ رام ڪين يقين ڏياريو هو تہ اهو ڪارو ڪوڙ آهي ۽ ميـــر ڪڏهن بہ اهڙيءَ ڪوشش ۾ مصروف ڪونہ آهن. پر اتفاق سان جنرل نئپيئر کي مليل معلومات بلڪل ڪري ۽ سچي هئي تہ ميرن انگريزن سان جهيڙڻ واسطي پنجاه هزار کان سٺ هزار باقاعده مسلح فوج گڏ ڪري ڇڏي هئي. جنرل نئپيئر گورنر جنرل جي خواهش مطابق عمل ڪري رهيو هو. سنڌ جا حڪمران جاتي پڇهي نئين تيار ڪيل عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ کان لنوائي رهيا هئا. ڪيس توقع هئي تہ جنهن هو پنهنجي فوج وٺي حيدرآباد جي ويجهو پهچندو تہ ٿالپر سمجهندا تہ انگريز متن ڪاهي اچي رهيا آهن تہ هڪدم ڊچ کان نئين تيار ڪيل عهدنامي تي صحيحون ڪري ڇڏيندا. ميجر آئوٽ رام صحيحن ڪرائڻ جي ارادي سان اڳيئي اتي موجود آهي اهڙيءَ ريت نئين

عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ ۾ دير اصلي ڪانه لڳندي. مٿي ذڪر ڪيل پراڻو ۽ نئون عهدنامو ميرن کي ضابطي هيٺ رکڻ لاءِ ناهيو ويو هو. جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته اهي ناهيا به ميرن جي فائدي لاءِ ويا هئا. درياهن جي ڪنڌين ڪنارن سان جيڪي ماڻهو پراڻي طرز جي زندگي گذاري رهيا هئا تن ۾ نواڻ آڻڻ جي ڏس ۾ هيءُ هڪ ضروري قدم هو.

سرچارلس نئپيئر ريجيمينٽ جو هڪ سچو سپاهي هو. فوج ۾ نظم ۽ ضبط پيدا ڪرڻ ۾ خاص خوبين جو مالڪ هو. هن افغانستان مان موٽيل هيانءَ هاريل ڊٺل فوج کي نئين سر منظم ڪري ان کي اتساهه ۽ حوصلو ڏنو هو جيڪا هاڻي باحوصله ۽ وڙهڻ لائق بنجي چڪي هئي. فوجي اصطلاح موجب سندن "پيچ ڪنڊي تي هو" ۽ ڪنڊيءَ ڪِرڙيءَ کي به وڙهسان وڙهسان ڪنڊي تي وئي. سندن جنگهن ڪان هيٺ لڙڪيل پيچ ورهن ڪان پوءِ وري اچي ڪنڊي سان لڳو هو. سندن سپه سالار به اهڙي ڳالهه پروڙي ورتي هئي. سنه ۴۳-۱۸۴۲ع وارو سيارو گذري رهيو هو. سنڌ جو سيارو سنڌ جي سخت گرميءَ واري اونهاري سان گڏيل هوندو آهي. سياري گذرڻ ڪان هڪدم پوءِ اهڙي ڪوسي رت شروع ٿي ويندي آهي جنهن کي سهڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. نئپيئر نئين عهدنامي ڪان و پسلو ڪونه هو. ڪيس توقع هئي ته ان جي نتيجي ۾ ضرور ڪجهه ٿيندو. هو عهدنامي بابت ٿيندڙ ڳالهه ٻولهه کي سياري جي اچڻ تائين اينگهائي رهيو هو. سندس خواهش هئي ته موسوم ۾ مائار اچي ته فوج کي ميرن به پاٽي ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ لاهجي.

اتر سنڌ واري مير جي راڄڌاني خيرپور هئي جيڪا سکر ڪان گهٽو پري ڪانه هئي. هتان جو حڪمران مير رستم هو جيڪو قبر ۾ پير لڙڪائي موت جي اوسيڙي ۾ ويٺو هو. جن ميرن ڪلهوڙن ڪان سنڌ جو راڄ کسيو هو تن مان اڪيلي نشاني وڃي بچيو هو. سندس پٽ جي خواهش هئي ته هو جيئري ئي کيس حڪمران بنائي. رسم ۽ اصول مطابق حڪومت سندس چاچي جو حق هو. اهڙيءَ ريت مير رستم پنهنجي حڪومت مير علي مراد جي حوالي ڪئي. مير رستم جا پٽ ۽ سندس ڀيا ڀائر پنهنجي فوج وٺي امام ڳڙهه نالي هڪ قلعي ۾ وڃي ويٺا جيڪو سندن خيال موجب ڪنهن جي فتح جوڳو ئي ڪونه هو. نئپيئر خيال ڪيو ته ٽالپرن جو اهو تصور ختم ڪرڻ گهرجي ته اهو قلعو ڪنهن جي فتح ڪرڻ جوڳو ڪونه آهي. تنهن ڪري هو ٢٦- ڊسمبر تي پاڻ سان فوج وٺي وڃي ڏجيءَ (ڪوٽ ڏجي) پهتو جيڪو سکر ڪان ٣٠ ميل پري ڏکڻ طرف واقع هو. وڏيڪ فوج اتي ڇڏي ٢٢- پيادل جي ٣٥٠ فوجين کي ساڻ ڪري ۽ ٢۴- پائونڊن جون به توبون ڪٽائي روانو ٿيو. سواريءَ ۽ بار برداري لاءِ جيترا به اٺ ٿي سگهيا ڪتب آندا ويا. هن ڪان علاوه ١٥٠ سنڌي گهوڙيسوار به پاڻ سان ڪنيائين. پاڻ سان پاٽي ڪٽي واريا سي مان

ٿورو سفر ڪري وڃي تجل پهتا. هيءُ ماڳ نر جي ڪناري ۽ ڪوٽ ڏجي کان چاليهه ميل پري هو. هن تاڪ کان امام ڳڙهه جو قلعو سٺ ميل ڏور هو. ۽ هن اڳتي سفر ڪري ١٢ جنوري ١٨٤٣ع تي وڃي اتي رسيو. پاڻ سان پاڻي ۽ ڪاڌو خوراڪ به ساڻ کنيو هئائين. نئپيئر جڏهن اتي پهتو ته قلعي ۾ وانگي به ڪونه هو. باقي ڏهه هزار پائونڊ دارون پيو هو جنهن سان هن اهو قلعو اڏائي پٽ ڪري ڇڏيو. اهو قلعو تباهه ڪري هن چڱو ڪم ڪيو هو. هيءُ قلعو ميرن پنهنجي اولاد لاءِ تعمير ڪيو جيڪو ڍهڻ ضروري هو. هو اتان پير ابو بڪر ڏانهن روانو ٿيو جيڪو سکر- حيدرآباد واري رستي تي ۽ سکر کان چاليهه ميل پري هو. ڪوٽ ڏجي ۾ رهايل فوج کي به اوڏاهين اچڻ جو حڪم ڏنو هئائين. آئوٽ رام کي حڪم ڪيو هئائين ته هو خيرپور وڃي ۽ مير علي مراد جي انهن مائٽن کي پاڻ وٽ گهرائي جيڪي سندس حڪمران هجڻ جي مخالفت ڪري رهيا هئا. پر اهي مير آئوٽ رام جي سڏ تي وٽس ڪونه آيا. تنهنڪري هن جنرل نئپيئر کي صلاح ڏني ته هو حيدرآباد واريءَ ريزيڊنسيءَ ۾ پهچي ۽ حيدرآباد مير نصير ۽ ميرپور جي مير شير محمد کي نئين عهدنامي تي صحيح ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري. نئپيئر کي اهي به خبرون پئجي رهيون هيون ته ميرن جي فوج جي انگ ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو اچي رهيو هو ۽ بلوچستان جي جبلن جا رهاڪو بروچ، رند، لغاري ۽ چانڊيا ڪٽڪن جي صورت ۾ هن جي ڪيڏ اڳتي وڌي رهيا هئا. هن سوچيو ته جيستائين هي بروچ حيدرآباد پهچن تنهن کان اڳ هو وڃي ميرن مٿان ڪڙڪي.

هن سان گڏ لشڪر جو انگ تمام ٿورو هو جنهن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) پونا هارس
(٢) ٩- بنگال- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا
(٣) سنڌ هارس
(٤) هز- مئجسٽي- ٢٢- فوٽ
(٥)١- بامبي گرينا ڊيئرس
(٦) ١٢- بامبي- انفنٽري
(٧) ٢٥- بامبي انفنٽري.
(٨) مدراس سئپرس
(٩) هٿ- بئٽريز
(١٠) لائيٽ بئٽريز

سنڌن ڪل انگ ٢٨٠٠ هو. هيءُ فوج گهڻي بهادر هئي. سارٽينڊز گرميءَ ۾ منزلون هڻندي ١٦- فيبروريءَ تي مٽياري نالي هڪ تاڪ وٽ پهتي جيڪو حيدرآباد کان ويهه ميل اتر ۽ سکر کان ١٦٠ ميل هيٺ ڏکڻ طرف واقع هو.

مياڻيءَ واري خونخوار جنگ

مياڻيءَ وارو جهيڙو انهن مشهور جنگين مان هڪ آهي جنهن ۾ برطانيه سرڪار جي انگريز ۽ هندستان فوج پاڻ ملهايو ۽ بهادريءَ جون روايتون برقرار رکيون. متيارن پرسان فوجي واند ۾ جنرل نئپيئر کي معلومات ملي هئي ته ميرن بيشمار فوج، ڦليلي وهڪري جي پراڻي پيٽ جي اڙ ۾ منزل ڪيو ويٺي آهي. ميجر آئوٽ رام ريزيڊنسي کان سنيهه مُجيو هو ته ميرن جي مرضي جنگ ڪرڻ تي ڪانه آهي ۽ مذڪوره ماڻهو ميرن گڏ ڪونه ڪيا آهن. جهيڙي جي نيت سان جيڪي ماڻهو وٽن اچي مڙيا هئا تن کي به هٿن واپس ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن ته جاسوسن نئپيئر کي هن ريت معلومات ڏني هئي ته ميرن جي گڏ ڪيل ٽيهه هزار فوج انگريزن جي فقط ٢٨٠٠ لشڪر کان ڏهن ميلن جي فاصلي تي موجود هئي. جيڪا سرچارلس جي حيدرآباد ڏانهن وڃڻ واري رستي کي روڪيو بيٺي هئي. تنهن ڪري هن اها خبر ٻڌي آڌيءَ رات جو مياڻي ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي ۽ ٻيره ڦٽيءَ ڌاران ميرن جي فوج سامهون اچي پنهنجي واند هنئين. ان جي ساڄي پاسي ٢٢- فوٽ (پيادل) ۽ کاٻي پاسي گهوڙيسوار دستا هئا. هن لشڪر جي ساڄي طرف، پرسان هڪ وسيع شڪار گاه جي پارهن فوٽ اتاهين ڀت هئي جنهن کي آسانيءَ سان ٽپڻ مشڪل هو. ڇاڪاڻ ته شڪار گاه وارو ٻيلو تمام گهاٽو هو جنهن کي پار ڪري انگريزي فوج وٽ رسڻ گهڻو ڏکيو هو. ان شڪار گاه جي آرپار هڪ ٻهو هو جنهن تي نئپيئر، ٢٢- فوٽ جا سرڦريا نوجوان مقرر ڪيا هئا. کين حڪم هو ته آخري ماڻهوءَ ۽ آخري گهڙيءَ تائين دشمن جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي هتان لنگهڻ نه ڏنو وڃي. اهڙيءَ ريت فوج جو اڳ، پٺ ۽ سامان جي بچاءَ لاءِ تمام سٺو بندوبست ڪيو ويو هو.

فوج سان لاڳاپيل سامان پونا هارس جي پهريداري هيٺ رکيو ويو هو. اهڙيءَ ريت جنگ جي تياري مڪمل ٿي چڪي هئي. حملو ڪري دشمن فوج کي پنهي پاسن کان گهيري ۾ آڻڻو ڪونه هو. هتي فقط هارڻ ۽ جيتڻ جو سوال هو. تلوار جو بندوق جي سنگين سان مقابلو هو. انگريزي فوج، هڪ قطار جوڙي ڦليليءَ جي پيٽ ڏانهن وڌڻ لڳي هئي. جنهن جي اورئين پاسي کان دشمن فوج بندوقن سان مسلح هئي. هٿن انگريز فوج کي ڏسڻ سان بندوقون ڇوڙڻ شروع ڪيون. تلوار سان مسلح فوج به حملي لاءِ اڳتي وڌي. پوءِ دست بدست جنگ شروع ٿي وئي. مقابلي کان پوءِ سُنت ئي دشمن جي تلوارباز فوج پوئتي هٽڻ لڳي. ان کان پوءِ

انگريز فوج جي بي مثال لشڪر تي نظر بئي جيڪو تلوارن سان مسلح اڳتي وڌي رهيو هو. ڪين مختلف رنگن جا ڪيڙا ياتل هئا ۽ ڌسڻ ۾ جهنگلي پئي لڳا. برطانيه سرڪار جي ڪابي پاسي تي موجود گهوڙيسوارن جي حملن ۽ جوابي حملن ڪان پوءِ دشمن فوج پوئتي هٽڻ لڳي ۽ انگريزي گهوڙيسوار دستن ڦليلي اُڪري ٻيءَ پر تي موجود دشمن تي جُلهه ڪئي هئي. ان ڪري بلوچن ۾ ڀاڪوڙو پئجي ويو. منجهائن ڪي ڀڄڻ لڳا پر گهڻن مڙس ٿي مقابلو ڪيو. ڏاڍا بانڪا ۽ بهادر جوان هئا. مڙس وچي مڙس کي ڳرو ڏنو. ڪو هوش حوصلو ڪونه هو ته ترار ڪڍان تي اچي ۽ ڪاٽي تي لهي. پروچن مان پنج هزار جوانن پنهنجي جوانيءَ جو نذرانو ڏنو هو. انگريز ۽ هندستاني فوج کي هن قسم جي سخت جنگ جو پهريون تجربو هو. ٢٢- ريجيمينٽ پنهنجي بهادريءَ جو هڪ مثال قائم ڪيو هو. سنڌ جي حڪمرانن ۽ سندن متن مائتن آڻ مڃي هئي ۽ حيدرآباد انگريزن جي حوالي ڪئي وئي هئي.

هن جنگ کان هڪ ڏينهن اڳ ريزيڊنسي ۾ رهندڙ آئوٽ رام ۽ هندستاني فوج تي لغارين وچي حملو ڪيو جن کي وڌيءَ جاکوڙ کان پوءِ مس ڪري پنتي هٽايو ويو هو. ان ڏينهن ويهه هزار جابلو پروچ درياهه اُڪري حيدرآباد واري پاسي آيا هئا. آئوٽ رام پنهنجا آگبوٽ پوئتي موٽائي جنرل نئپيئر سان سرسبتو احوال اوريو جنهن جنگ واري ڏهاڙي پاڻ سان ٿوري فوج وٺي انهن کي شڪارگاه واري جهنگ مان ڪڍي ڇڏيو هو.

شهر تي قبضي ڪرڻ ڪانپوءِ قلعي ۾ ۴۰۰ فوجي وهاريا ويا. ان ڪان پوءِ نئپيئر پاڻ وچي سنڌوءَ جي ڪناري سان منزل ڪئي هئي ۽ هنگامي ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي اتي ڪاهيون ڪوٽائي مورچه بندي ڪرائي هئي پر پاڻ رهندو ڪليءَ زمين تي هو. هاڻي وٽس باقي ٻه هزار فوج هئي. ٻيو لشڪر ڪرنل رابرٽس ڏانهن سکر ۽ ڪجهه ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هئائين. سکر ڪان حيدرآباد ۽ اتان ڪراچيءَ تائين سنڌوءَ جون بئي ڪنڌيون پروچن باري ڇڏيون هيون ۽ انگريزن جا فوجي جٿا ۽ فوجي جونڪيون محفوظ ڪونه هيون. هر پاسي وڳوڙي وايو منڊل هو. لارڊ ايلنبرو کي جڏهن سنڌ جي هِن حالتن جو پتو پيو ته ڌرتي ڌڻين جي اهڙي بغاوت ختم ڪرڻ لاءِ ستلج واري ڇانوڻيءَ ۾ رهيل فوج، سنڌ رواني ڪرڻ جو هنگامي حڪم جاري ڪيو. اسٽئڪ جي مهنداري واري فوج، ٣- بامبي جا نيم مسلح گهوڙيسوار دستا، بلد ۽ ليزلي وارا توبخانه ۽ بٽالنون سنڌ روانيون ڪيون ويون. ٻئي پاسي رابرٽس وٽ سکر ۾ رهيل فوج کي ضروري سامان سميت حيدراباد ڏانهن وڃڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. وقت تکو تکو گذري رهيو هو ۽ حالتون جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ بگڙنديون گنڀير ٿينديون پئي ويون. ٻئي طرف کان ميرپور جو مير شير محمد ٽيهه هزار جوان گڏ ڪري اڳتي وڌي رهيو هو جن مان گهڻا مياڻيءَ

جي ميدان تي مهاڏو ڏئي جڪا هئا. هن جنرل نئپيئر کي بيس پوڻ جو پيغام روانو ڪيو هو. ڪيس للڪاريو هئائين ته جيڪڏهن پيس نه پوندين ته ماري اهڙو حال ڪندو ساڻ جهڙو افغانستان ۾ اوهان جو ٿيو هو. مارچ تائين سرچارلس وٽ ڪٿان به پهر ڪانه پهتي. جنهن ڏينهن ڪيس خبر پئي ته اسٽئڪ جون فوجون پهچي رهيون آهن ته ان ساڳئي رستي سان نپيئر به پنهنجي فوج وٺي اڳتي روانو ٿيو. هو مير شير محمد ۽ ان جي فوج ڌهڪائجي ويا هئا. نئپيئر ڪيس پنهنجي فوج بيٺي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ جان جيڪب جا گهوڙيسوار دستا به سندس واهر لاءِ روانا ڪيا ويا هئا. انهن ٻنهي جي پٺيان نئپيئر به پنهنجي مضبوط فوج وٺي نڪتو هو. هڪ ڏينهن نئپيئر شير محمد سان مقابلي ڪرڻ ڪان لهرائي ويو. ٢٢ تاريخ تي نيپئر جو سارو لشڪر سنڌوءَ جي ڪنڌي سان اچي ڪنو ٿيو. ٢٣ تاريخ ڪراچيءَ مان به آگبوٽن رستي مدد پهچي وئي. ٻئي پاسي سکر واري طرف ڪان سنڌوءَ جي سير ۾ سڙهن جون قطارون نظر اچڻ لڳيون جن جو ڪيس ڪو وهم گمان به ڪونه هو. اها فوج رابرٽس رواني ڪئي هئي جنهن ۾ ڪيتريون بٽالنون ۽ ناليرا توبچي هئا.

دٻي يا حيدرآباد واري جنگ

اسٽئڪ سان گڏ آيل فوج کي ساهي پٽڻ واسطي هڪ ڏينهن ڏنو ويو. سرچارلس نئپيئر ٢٣- مارچ جي رات جو مير شير محمد ڏانهن پيش قدمي شروع ڪري ڏني هئي. جنهن انگريزن سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جون سڀ واٽون بند ڪري ڇڏيون هيون. ڏهه ميل خشڪيءَ سان سفر ڪري باک ڦٽيءَ مهل ڪيس سڌس پئي ته شير محمد جي فوج هڪ پراڻي واهه جي ڪاپي ڪناري مورچه بند ٿي ويٺي آهي. جيڪو اڳتي وڃي ڦليليءَ سان ملي رهيو هو ۽ فوج جي ساڄي طرف دٻي نالي هڪ ڳوٺ هو. سرچارلس. فوج مير جي نقشي کي ڏسي پنهنجي ڪجهه فوج ان جي سامهون بيهاري باقي ٻي فوج کي وٺي قطار جي صروت ۾ ان جي ڪاپي ڪان ڦري آيو. ان قسم جي ڪڙي چاڙهڻ جي اڳواڻي ٢٢- ريجيمينٽ ڪري رهي هئي. مير شير محمد جي پاسي پندرهن توبون هيون. جڏهن ڪين انگريز فوج جي ويجهي اچڻ جي ڪڙڪ پئي ته پندرهن ئي توبن گولا وسائڻ شروع ڪري ڏنا. انگريزن جي فوج ميرن جي لشڪر ڪان تمام ٿوري هئي پر ميائي واري لشڪر ڪان پوءِ به گهٽي هئي. صفبندي هن ريت ڪئي وئي هئي:-

پونا هارس

٩- بنگال- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا

٢٢- فوٽ (پيادل)

١- بامبي- نيٽو انفنٽري

١٢- == == ==

٢١- == == ==

٢٥- == == ==

٣- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا

سنڌ هارس-

مناسب جڳهين تي ١٩ توبون بيهاريون ويون هيون. انهن سڀني سان فقط هڪ توب وڏيڪ سنو ڪم ڏنو. هيءَ به ميانيءَ جهڙي خطرناڪ جنگ هئي. حملي جي شروعات ٢٢- فوٽ ڪئي، جنهن ڦاٽ اڪري وڃي ڳوٺ تي گهيرو ڪيو. ٻنالين ٻنيان ٻنالون.ڪينڊون ڪري اڳتي وڌڻ لڳيون ۽ سنڌ جي تلوار باز فوجين جي وچ ۾ اچي پهتيون جتي سنڌي فوج جهنڊا جهليون بيٺي هئي. نئپيئر ٻاڻ ٢٢- فوٽ کي حملي شروع ڪرڻ جو حڪم ڏنو. دشمن فوج به ڪا گهٽ ڪانه هئي. انهن جون قطارون به ڪونڌن سان سنواريل هيون، جيڪي انگريز فوج جي تلوارن جو حملو نه سهي پوئتي هٽي رهيون هيون ۽ واهه جي هڪ ڪنار ڪان ٿيي پئي ڪناري جي اڙ جهلي رهيون هيون انگريز فوج جا گهوڙيسوار دستا ساڄي طرف ٻيٺل هئا جن به عين وقت تي دشمن مٿان اوچتو حملو ڪري جنرل نئپيئر کي حيران ڪري ڇڏيو. ناليرن جي لشڪر انگريزن جي پيادل، گهوڙيسوارن جا زبردست حملا ڏسي ميدان ڇڏڻ لڳا. ڪيترا ماڻهو مير شير محمد جي ڪيڏ وڃڻ لڳا جيڪو لڪڻ لاءِ ٽر وڃي رهيو هو. جبل واري علائقي سان واسطو رکندڙ لشڪرسنڌو ٻار ڪري اوڏاهين وڃڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. جيڪي وري ميدان جا مڙس هئا سي تراريون هڻن ۾ ڪري مرڻ مارڻ لاءِ جمي ويا. مرندا مري ويا پر پٺتي پير به نه هٽايائون برطانيه سرڪار جي هڪ آفيسر ۽ سنڌن زال کي تازو قتل ڪيو ويو هو. برطانيه سرڪار جي هر فوجي سپاهيءَ جي زبان تي انهن ٻنهي جو نالو هو. جيڪڏهن ڪائن ڪنهن جئدان تي گهريو ته پلاند وٺڻ خاطر هٺ ڪنهن کي به جئدان ڪونه ٿي ڏنو.

ڏاڍي سخت جنگ لڳي هئي. هن ميدان تي برطانيه سرڪار جي فوج جا ماڻهو ميانيءَ واري جنگ کان گهٽ قتل ٿيا جن جو ڪل انگ فقط ٢٧٠ هو. جن مان ١٤١ رڳو ٢٢- فوٽ جا ماڻهو هئا. دشمن لشڪر جا پنج هزار جوان پڙ تي پرزا ٿيا. هن کان علاوه پندرهن توبون ۽ سترهن جهنڊا به انگريزن کي هٿ لڳا. سنڌن

ننگ ۽ ناموس کي ڌاڍو ڌڪو رسيو ۽ انگريزن سان وري مهاڏي ڏيڻ جا ارادا به ختم ٿي ويا. مير شير محمد جنگ جي ميدان مان نڪري پنهنجي راجڌانيءَ جو رخ ڪيو هو ۽ پونا هارس سندس ڪڍ هئي. جڏهن اهي ميرپور پهتا ته اتان جي ماڻهن قلعي جا ڦاٽڪ کولي ڪين ڏنا. ته مير پنهنجي اهل عيال سان نڪري ٿر واري قلعي عمر ڪوٽ ڏانهن هليو ويو آهي. نئپيئر ٻاڻ ميرپور ڏانهن وڌڻ لڳو. جيڪب ۽ اتي لڏيل قلعي ڍاهڻ وارو سامان عمرڪوٽ ڏانهن موڪليو ويو جنهن سان ٢٥- نيٽيوِ انفنٽري گڏ هئي. ان واقت تائين سنڌوءَ جي اٿل واري رت به اچي متان ڪڙڪي هئي. برطانيه فوج جو ڪمانڊر پنهنجي لشڪر جي پوئتي هٽڻ لاءِ اتاولو هو تنهن ڪري عمر ڪوٽ ڏانهن ڪاهي ويندڙ فوج کي پوئتي موٽائي اچي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان ٻيهاريو. توبخاني جي آفيسر ڪمانڊنگ ڪئپٽن وٽلي کي معلوم ٿيو ته مير شير محمد اهو قلعو ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو آهي ته هن اهڙو اطلاع ٿي ڏياري موڪليو بعد ۾ ڪيس قلعي ڏانهن وڌڻ جي موڪل ملي. اتي پهچي ڪيس معلوم ٿيو ته قلعي اندر فوج موجود آهي پر مير ڪيڏانهن نڪري هليو ويو هو. اتان جي فوج کي جڏهن توبن ۽ ٢٥- بامبي انفنٽري جي اچڻ جي خبر پئي ته هٿن نه آڻ مڃي. فتح کان پوءِ ان قلعي اندر به انگريزن جي فوج رهائي وئي. ٽالپرن جو هيءُ آخري قلعو جيڪو برطانيه فوج فتح ڪيو ويو ۽ اهو حيدرآباد کان اٽڪل هڪ سو ميل پري هو. هن وقت اونهاري جي ڪوسي رت چوٽ تي پهچي چڪي هئي تنهن ڪري لشڪر کي بچاءَ جي لوڙ هئي. اهڙي ريت سنڌ تي ڪيل ڪاهه پڄاڻيءَ تي پهتي.

سر چارلس کي هڪدم پوءِ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو جنهن کي جلدئي انگريزي راڄ ۾ شامل ڪيو ويو هو. پوءِ هوريان هوريان وِڳوڙي ٻروچن کي ماري مڃايو ويو. ان دور کان پوءِ سنڌ جي باضابطه انتظام جي شروعات ٿي هئي. بعد ۾ غير فوجي انتظاميه مقرر ڪئي وئي هئي. سنڌ ڪيتري وقت تائين انگريزي عملدار جو ٻاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي رهي. اهي سرڪاري ڪامورا به سر چارلس نئپيئر جيان سنڌ جي هر شيءَ ۾ دلچسپي وٺندا هئا. سنڌ ۾ رهي اهو محسوس ٿيو ته سنڌ وارا نيهي ۽ نيپاهو مڙس آهن. ڪامورا شاهيءَ ۾ ڪين امتيازي حيثيت حاصل آهي. هتان جي فن تعمير جو به هڪ الڳ ۽ نيارو نمونو آهي جيڪو اڻويهن صديءَ تائين قائم رهيو ۽ جنهن جو اثر اڄ سوڌو محسوس ڪيو پيو وڃي. هاڻي هيءُ صوبو جنهن کي سر چارلس نئپيئر اڳرين تي ڳڻڻ جيترن فوجن وسيلي فتح ڪيو هو سو هڪ ٻاٽ واري دور مان لنگهي لاٽ واري سان هلڻ شروع ٿيو. سنڌوءَ جو پاڻي بئراج وسيلي پري پري پلين پنين تائين پهچايو پيو وڃي. ڪراچي جيڪو اڳي ننڍڙو بندر هو سو دنيا جي وڏن بندرن ۾ شمار ٿئي ٿو. اهو زمانو پري ڪونه آهي

جو هي علائقو ساري هندستان جي وڏن ساهوڪار صوبن ۾ شمار ڪيو ويندو.

ميجر آئوٽ رام ۽ سرچالس نئپيئر جي وچ ۾ به ويڇا پئجي ويا هئا. ڇاڪاڻ ته ميجر آئوٽ رام انڊيا آفيس کي پنهنجي نقطئہ نگاه موجب ياداشت نامو موڪليو هو جنهن کي سرڪاري ڪاغذن سان شامل ڪري روانو ڪونہ ڪيو ويو هو. انفاق سان اهي ڇپجي به چڪا هئا. اها ڳالهہ معمولي ڪانہ هئي ۽ پڇائي ڪرڻ جوڳي هئي. سرڪار طرفان ڪيس ڏاڍو سوڙهو ڪيو ويو هو ۽ ڏاڍو حيران ۽ پريشان گذاريندو هو. ساري هندستان جي فوج جو عام نقطئہ نظر اهو هو تہ چارلس نپئيئر کي پنهنجي مرضيءَ مطابق سرڪاري انتظام هلائڻ گهرجي ۽ ڪيس پنهنجي اندازن ۽ انومانن تي ڪم ڪرڻ جي اجازت هجي. هائي ان ڳالهہ ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش ڪانہ رهي آهي تہ سنڌ جا حڪمران انگريز فوج جي مقابلي واسطي پنهنجون فوجون ميدان ۾ لاهي چڪا هئا. جيڪڏهن ميجر آئوٽ رام جي اطلاعن جي آسري لڳي پير پساري ويهي رهجي ها تہ ماڳهن لوٽي ڪان اينگ ڳورو ٿي پوي ها ۽ انگريزن جا پير پٽيءَ تي ئي ڪونہ هجن ها. سر چارلس منهل ۾ مڙس ٿي ڏيکاريو هو ۽ آڱرين تي ڳڻڻ جيتري ٿوري فوج جي آهڙ ۽ واهر سان سوڀارو ٿيو هو. اها سندس ويڙهو ڏهني سگهہ هئي جنهن جهيڙي سرسي ماٺي هئي نہ تہ وڏو امڪان هار جو هو. هندستان جو گورنر جنرل ۽ ولنگٽن جو ڊيوڪ هو ٻئي ڄڻا برطانيہ سرڪار جي هن فوج جي ساراه ڪندي ٿڪبا ئي ڪونہ هئا. نپئيئر کي پنهنجي اختيار ڪيل انتظامي طريقہ ۽ ڪار ۾ بہ سندن پٺڀرائي حاصل هئي. سر چارلس جنهن ڪتاب تي لشڪر ۾ نظم ۽ ضبط پيدا ڪرڻ، فوجي عملدارن کي گهٽي سامان نہ رکڻ جون لکت ۾ هدايتون ڪندو هو يا سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ڄانيل مانار تي پنهنجا تاثر لکيا هئائين سو اڳي بہ مشهور هو ۽ هاڻي بہ مشهور آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ نئپيئر هڪ اهم ڪردار هو. جيڪو ڪجهہ هو چوندو هو تہ ڀرپور انداز ۾ بيان ڪندو هو. سنہ ١٨۴٦ع ۾ ٻهرين سک جنگ لڳي هئي تہ هو پنهنجي فوج وٺي سنڌوءَ ۽ راوي جي سنگهہ واري ٿاڪ وٽ پهتو هو انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو لارڊ گوف جي لاهور ۾ واهرڪري سگهي. ان کان پوءِ لارڊ خلاف شڪايتن جو هڪ طوفان اٿي کڙو ٿيو هو جنهن جو لاڳاپو "چليان والا" واري محاذ سان هو. ان ڪري برطانيہ سرڪار سندس جاءِ تي سرچارلس نئپيئر کي مقرر ڪيو. اهڙو احوال ڪنهن مناسب جاءِ تي بيان ڪيو ويندو سندس ڪمانڊر-ان- چيف واري دور جون ڪيتريون ڳالهيون مشهور آهن. اهو بہ معلوم ٿيندو تہ سندس حڪمرِ ۽ ياداشت نامہ بہ بلڪل صحيح هوندا هئا. ان جي خوبين جو هڪ هيءُ بہ مثال آهي تہ ٽن ڏينهين طلاق جا معاملہ ڪورٽ مارشل وسيلي نبيريا ويندا هئا. جيڪڏهن ڪوبہ فوجي عملدار ڏوهي معلوم ٿيندو هو تہ ان کي فوج مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڍيو ويندو هو. اهڙي معاملي ۾ هڪ فوجي عملدار کي ڏوهي قرار ڏئي فوج مان ڪڍيو ويو هو. شاهدين مان پتو پيو ته اها طلاق ڏنل عورت ڏاڍي جهيڙالو هئي. جڏهن اهو فيصلو بحال ڪرڻ لاءِ سرچارلس وٽ پهتو ته ان کي رد ڪري ڇڏيائين ۽ لکيائين ته: " اهڙن فيصلي کي رد ڪريان ٿو. تاريخ ۾ ڪهڙن پٺي يوسف جي گنجائش ڪانهي آهي."

لارڊ ڊلهاسي پنهنجي وقت جو ذهين ۽ ذڪيو گورنر جنرل هو جيڪو ڪنهن سان گهٽ نهندو هو. اهڙو دور به آيو جو هن ۽ سرچارلس نئپيئر جي وچ ۾ گهڻي اٿبٿت پيدا ٿي پئي هئي.

افغانستان جنگين لاءِ سنڌ نالي وارو تمغو ڏنو ويندو هو جيڪو اندلٺ جي شڪل جهڙو اڌ گول هو. حقيقت ۾ اها اپرندڙ سج جي تصوير هئي. گواليار جي سوڀ لاءِ ستاري جي شڪل جهڙو تمغو هوندو هو. وقت جي رسم رواج مياڻيءَ ۽ حيدرآباد جي جنگين لاءِ به تمغا هئا جن جي مُهر واري پاسي " مياڻي" "حيدرآباد" يا مياڻي/ حيدرآباد لکيل هو ۽ ٻي واري جنگ کي سرڪاري طور حيدرآباد واري جنگ سڏيو ويندو آهي.

باب پنجون

گواليار خلاف جنگي مهم

مرهٽن جي ملڪ گواليار ۾ وڳوڙ
مشقن لاءِ فوجن جو گڏ ٿيڻ
برطانيه سرڪار جي فوج جو جنگي نقشو
گورنر جنرل جو فوج سان گڏ اچڻ
چمبل درياه وارو رستو
گواليار تي ٻن پاسن کان حملو.
مهراج پور واري جنگ
پُنيير واري جنگ

"مرهٽن جي ملڪ گواليار ۾ وڳوڙ"

مرهٽن سان هيءَ ٽين جنگ سمجهڻ کپي. توڙي جو هيءَ پنهنجي صورتحال جي نقطئہ نظر سان نهايت خطرناڪ جنگ هئي. ان هوندي بہ موجود دور جي ڳالهہ ٻولهہ موجب اها چڻ وڏي ڏڻ عيد ملهائڻ جهڙي جنگ هئي. هاڻي اسان کي ڪي تاريخي ڳالهيون ياد ڪرڻيون پونديون. هن واقعي کان چاليهارو سال کن اڳ جي ڳالهہ آهي تہ لارڊ ليڪ ۽ آرٿر، لارڊ مارننگٽن جي حڪمن کي عملي جامون پارائي رهيا هئا. هنن فوجي جنرلن مرهٽن کي ايترو مجبور ڪيو هو جو ماتحت يا ڏن ڀرو حڪمرانن جيان اچي انگريزن جا اتحادي ٿيا هئا. سندن سگهہ وارو مکيہ علائقو وچ هندستان هو جيڪو سياسي نقطئہ نظر کان بہ نهايت اهم هو. انگريزن سان

اتحاد ڪرڻ کان پوءِ بہ سنڌ ن فوجن جي انگ ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي هئي. سنڌ يا گواليار جو مهاراجا هو جيڪو ١٨٠٣ع واري ڪيل عهدنامي کان ڪنهن حد تائين ڪونہ ڦريو هو ۽ ١٨١٨ع واري انگريز مرهٽا جنگ ۾ شريڪ ڪونہ ٿيو هو. ان زماني ۾ برطانيہ سرڪار جي ڏکڻ- اولهہ واري سرحد گنگا جمنا تائين هئي. پٺي ياسي کان سنڌيا جي علائقن جو بہ ساڳيو ڏنگ هوندو هو. جنرل ايلفن اسٽون جي فوجن افغانستان ۾ سخت شڪست کاڌي هئي. ان ڪري هندستان اندر ايسٽ انڊيا ڪمپني جي مان ۽ مرتبي ۾ بہ گهڻي گهٽتائي اچي وئي هئي. هن کان علاوه جنرل مونسن Monson هولڪر جي مقابلي ۾ پڻ هار کاڌي هئي. هوڏانهن جنرل ليڪ پرتپور کي جورن جيئن حملن ڪانپوءِ بہ فتح ڪري ڪونہ سگهيو هو.

اها ڳالهہ مٿي بہ ورجائي وئي آهي تہ انهن حقيقتن ڪري انگريزن جي اها ساڳي مان مرجاتا ڪانہ رهي هئي. افغانستان جي پلاند ڪرڻ واسطي پشاور ۾ جڏهن سنہ ١٨٤١ع ۾ لشڪر گڏ ڪيو پئي ويو تہ انگريزن جون اوٿائي واريون ڳالهيون رنڊڪ بڻيل هيون.

هندستان جي برطانيہ حڪومت کي اها پوري خبر هئي تہ مرهٽا رياستن جو لاهور سان پيدا ٿيل تعلق ڪو غير فطري ڪونہ آهي ۽ لاهور وارو علائقو انگريز سرڪار جي سياسي اثر کان گهٽو پري بہ هو. هنن ڳالهين کي غير اهم سمجهڻ نہ ڪيي چاڪاڻ تہ انهن ملڪن جون فوجون بہ وڏيون هيون ۽ سنڌ ن جنگ ڪرڻ جا اصول بہ ضابطا بہ اولهہ جي فوجن جهڙا هئا. گواليار تہ ملڪ لاءِ نيم- يورپي قانون نافذ ڪيو هو جيڪو انگريزن لاءِ هڪ شديد خطرو هو. گنگاپار ائوڌ ۾ بہ وڳوڙي وايو منڊل هو. اها صورت حال بہ پڻ انگريزن لاءِ گهڻ تشويشناڪ ڪانہ هئي. انهن ملڪن جي وچ ۾ انگريزن جي حڪمرانيءَ جي هڪ سوڙهي پٽي هئي جيڪا الله آباد کان ستلج تائين پکڙيل هئي.

افغانستان کان واپس ٿيندڙ فوج جڏهن پلاند چڪائي پنهنجي مختلف فوجي چانوئين ڏانهن ستلج اڪري برطانيہ هندستان ڏانهن وڌي رهي هئي تہ ڏاڍي ٿڪل ٽٽل هئي. هو پنهنجين زالن ۽ ڪٽنبن کان ڏگهو عرصو ڌار رهيا هئا. تنهن ڪري انهن لاءِ ساه پٽڻ ۽ آرام ڪرڻ بہ ضروري هو. فوجي چرپر ۽ جنگ ۾ جيڪو عوامي خرچ ٿئي ٿو تنهن جو بہ اونو رکڻو هو. سنڌجي فتح هن قسم جي جنگين جو پيو مرحلو هو جيڪو خير سان هلي پورو ٿيو هو. معلوم ٿيندو تہ مٿي ڄاڻايل جنگ ۾ افغانستان ۾ ڪتب آندل فوج کي هتي ڪم ڪونہ آندو ويو هو. صورت حال مان بکي رهيو هو تہ جنگيون آخر ڪيستائين وڙهبيون ۽ انهن جي تڪ ۾ هائي ڏيرج ۽ ڏيما هئڻ کپي.

پر افسوس جو اها صورتحال گهڻو هلي ڪانہ سگهي. گواليار جي راجا اوفنو ماڻهن جي ڇٺي لڳي منهن مٿي ڪنيو هو. ٧- جنوري ١٨٤٣ع تي جنڪوجي راءُ سنڌيا مري ويو. ڪيس اولاد ڪونہ هو. سنڌس عمر اجا اينري هئي جو ڪيس پنهنجي اولاد ٿيڻ جو آسرو هو تنهن ڪري ڪو ٻار گود بہ ڪونہ ورتو هئائين. سنڌس گهر واري تيرهن سالن جي ڇوڪري هئي. هن پنهنجي مائٽن مان هڪ ڇوڪري کي پنهنجي گود جو پٽ بڻايو. برطانيہ سرڪار بہ ان کي قبول ڪيو هو. پر اهم مسئلو اهو هو تہ ان ٻار بدران سنڌس قائم مقام تي حڪومت ڪير هلائي. جيڪو ماڻهو هتان جي ملڪن جي راجائن جي رسمن رواجن کان واقف هوندا تن کي اهو ضرور پتو هوندو تہ هن منجهيل مامري کي اڪلائڻ سولو ڪونہ آهي. هن ننڍڙي حڪمران جي قائم مقام ٿيڻ لاءِ بہ ماڻهو دعويدار هئا جن مان هڪ هو ماما صاحب جيڪو اڳئين راجا جو مامون هو. ٻيو هو "دادا ڪاسجي ولا" جيڪو ملڪ جو خزانچي ۽ حاجب بہ هو. هندستان جي انگريز حڪومت کي مرهٽن جي هن ملڪ جي ڀلي جي ڏاڍي ڳڻتي هئي. هن حڪومت کي هن ڌرتيءَ جي محصول ۽ ماڻهن جي بہ گهڻي اون هئي. ڇاڪاڻ تہ اها هندستان جي مغل شهنشاهيءَ جي جانشين هئي. هندستان جي ملڪن جو اينرو فڪر ڪرڻ سندس فرض بہ هو. هنن سڀني ڳالهين کي نظر ۾ رکي هندستان جي انگريز سرڪار مرهٽن جي هن ملڪ جي ڀلي ۽ بهبوديءَ خاطر مٿي ڄاڻايل ماما صاحب کي ان ننڍڙي حڪمران جو قائم مقام مقرر ڪيو. جوان راڻي ۽ ان جي پاسي وارا ماڻهو دادا ڪاسجي جي فائدي ۾ هئا. چيو وڃي ٿو تہ سنڌس ڪردار ڪجهہ مشڪوڪ هو. تنهن ڪري انگريز سرڪار ۽گواليار جي راڻيءَ وچ ۾ سخت قسم جو اختلاف پيدا ٿي پيو. هر قسم جو سازشون ڇوٽ ڇڙهيل هيون ۽ اهي سازشون جڻ تہ زنده رهڻ واسطي ساه ڪڻڻ جيتري اهميت حاصل ڪري ويون هيون. ماما صاحب جي اهڙي مقرريءَ تي سخت اعتراض ڪيو ويو ۽ آخر ۾ راڻيءَ طرفان ان کي رد ڪيو ويو.

گواليار جي فوج نهايت مضبوط هئي. اينري مضبوط جيتري قدر انگريز سرڪار جي وچ ۾ موجود ملڪ جي فوج کي سهارو هجڻ کپي. هتي گهوڙيسوارن جو انگ ڏهہ هزار، پيادل ٽيهہ هزار ۽ بهترين توبخانو هو جنهن کي ڪائونٽ ڊي بنائڻ پنجاه سال کن اڳ منظم ڪري ويو. وٽن منهن جي ڀرڻ واريون بندوقون بہ جام هيون جن کي ڪتب آڻڻ وارا ماهر نشاني باز هئا. وقت گذرڻ کان منجهن وڏيڪ مهارت ايندي ٿي وئي. فوج ۾ قديم روايتون موجود هيون ۽ هڪ ٻن نسلن کان وٺي هن فوج ڪنهن تي حملو ڪري فتح ڪونہ ڪيو هو. جڏهن هن فوج ٻڌو هو تہ برطانيہ سرڪار ماما صاحب جي مدد ڪري رهي آهي تہ ان جو هڪ حصو دادا ڪاسجي جي مدد ڪري رهيو هو. گواليار جي فوج ڪنهن حد تائين جڻ باغي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لشڪر هو ڇاڪاڻ تہ اهو پنهنجي حڪمران سان بہ گهٽ وفادار هو تنهنڪري هتي ڪجهہ پڌتر وارا احساس هو. نئين صورتحال مطابق اهو تن ڀاڱن ۾ ورهائجي ويو هو. هڪ حصو ماما صاحب جي واهر ڪري رهيو هو. ٻيو دادا ڪاسجيءَ جي پاسي هو. ٽيون حصو ٻنهي ڪان بيزار هو. دادا جي پاسي واري لشڪر جي مهنداري ڪرنل جئڪب ڪري رهيو هو جيڪو يوريشين نسل سان لاڳاپيل هو. ٻئي مخالف ڌرا فوجي سپهہ سالارن کي پنهنجي پاسي ڪرڻ ۾ رڌل هئا. سارو ماحول غير يقينيءَ سان ڀريل هو. مهارائي تارا ٻائي ان وقت ٻارنهن تيرهن سالن جي جوان هئي. هن ١٨- مئي تي ريزيڊنٽ کي ٻڌايو تہ هن پنهنجي گود ورتل پٽ جو مڱڻو قائم مقام ماما جي ڀائٽيءَ سان ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي مڱڻي جي باقاعده رسم ٻئي ڏينهن شام جو ٿي رهي آهي ۽ ٻئي ڏينهن واقعي اها رسم ادا ڪئي وئي، ائين سمجهہ ۾ اچي رهيو هو تہ قائم مقام جو ڀاڳ ستارو افق ۾ چمڪي رهيو هو.

٢١- مئي تي اهو ڪجهہ ٿيو جنهن جي مشرق ۾ توقع گهٽ هوندي آهي. ان ڏينهن مهارائي ريزيڊنٽ کي ٻڌايو تہ هوءَ ماما کان جند آجي ڪرڻ ٿي چاهي. حقيقت اها آهي تہ ڪيس ائين ڪرڻ جو قانوني طور ڪو اختيار ئي ڪونہ هو. هن کيس ائين ڪرڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي هئي پر هوءَ گمراهيءَ واري گس کان ٻاهر ڪانہ نڪتي. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ماما صاحب راجڌاني ڇڏي هليو ويو. جيو وڃي ٿو تہ مهارائي ان وقت محلات جي هڪ مشهور عورت "نارنگا" جي هٿن ۾ ڪيڏي رهي هئي ۽ جنهن کي ٻاهران ڪو ماڻهو اهڙيون هدايتون ڏيندو هو. دادا جنهن کي ڪرنل جيڪب جي برگيڊ جي پٺڀرائي حاصل حڪومت جو ڪاروبار سنڀالي ورتو.

گورنر جنرل هن نئين صورت حال کان گهڻو پريشان ٿي ويو هو. جيڪڏهن اها ساڳي صورتحال هن دور ۾ هجي ها جڏهن ڪارون، ريلوي ۽ ٽيليگراف ۽ هوائي جهاز موجود آهن تڏهن بہ حڪومت پريشان ٿي وڃي ها. تڏهن تہ اهي سهوليتون موجود ڪونہ ڪيون ۽ گورنر جنرل کي پريشاني ٿيڻ هڪ لازمي ڳالهہ هئي. لارڊ ايلنبرو ڪنهن سخت قدم کڻڻ کان لهرائي رهيو هو. سندس مرضي هئي تہ هي ڪم ٿڌائي ۽ نهايت ڏاهپ سان ڪيو وڃي ۽ ڪنهن سوچ فڪر واري ماڻهوءَ کي هن ڪم ۾ هٿ وجهڻ گهرجي. اهو بہ معلوم هئڻ گهرجي تہ انگريزن جي تاڦيل قائم مقام کي رائيءَ تفرا متي تي ڏئي ٻاهر ڪري ڇڏيو هو، جڻ تہ اهو ڪو محلات جو ڪم عام رواجي پهاريدار هجي ۽ اهو ساور ڪم ريزيڊنٽ جي تنبيهہ ڪرڻ جي باوجود ٿيو هو. ظاهر ۾ تہ ايئن ٿي معلوم ٿيو تہ اهو ٻارنهن سالن جي راڻي پاڻ ڪري رهي هئي. اوپر جو ماڻهو ڪيڏو بہ ذهين هجي ۽ پنهنجي عمر کان پلي وڌيڪ ڏاهو بہ هجي پترو ڳنڀير ۽ سڃيت ڪونہ هوندو آهي. جڏهن

ريزيڊنٽ جو ڪو اثر ڪونہ ٿيو تڏهن هو بہ اڻان نڪري ڊول پور هليو ويو. هن پاڻ کي بي اختيار سمجهيو هو ۽ حالتون وڳوڙن جي ور چڙهي ويون هيون. رنجيت سنگهہ جي مرڻ کان پوءِ لاهور جو راجيتڪ وايومنڊل بہ ڊانوانڊول هوجيڪو ڏينهوں ڏينهن ويو ٿي بگڙندو. هي اهڙيون ڳالهيون هيون جن ڪري گورنر جنرل گهڻو پريشان رهندو هو. لاهور ۾ ستر هزار کان اسي هزار تائين لشڪر موجود هو جنهن کي سنڀالڻ وارو ڪونہ هو. ان جي بغاوت ڪرڻ جو بہ وڏو امڪان هو. هن فوج ۾ چاليهہ هزار اضافي مائهو بہ شامل ڪري سگهجن ٿا. هن کان علاوه وٽن پنج سو توبون هيون. حالتون هوريان هوريان اهڙيون ٿينديون ٿي ويون جو انگريزن جي دست اندازي جڻ تہ ناگزير بڻجي وئي هئي. ڇاڪاڻ تہ هن ڳالهہ جو بہ قوي امڪان هو تہ مرهٽا ۽ لاهور فوج پاڻ ۾ ملي هڪ سگهہ نہ بنجي پون.

اونهارو گذري رهيو هو ۽ سوچيو ويو هو تہ ايندڙ سياري ۾ حالتون کي سلجهائڻ ۽ سڌارن جا جتن ڪيا ويندا. گواليار ۾ تہ پاٽون چاٽون وڳوڙ ڪاهي پيا هئا. خاص ڪري انهن جو زور اولهہ پاسي تمام گهڻو هو جيڪو علائقو جابلو ۽ سفر ڪرڻ جوڳو ڪونہ هو.

ان زماني ۾ گورنر جنرل اهو سوچيو هو تہ سياري ۾ جمنا جي ڪنار سان وڏو فوجي مظاهرو ۽ مشقون ڪرايون وڃن. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ڪن مٿي ڦرين مائهن مٿان ڪو نفسياتي اثر ويهي. هو افغانستان مان فوجن جي واپسيءَ وقت سندن آجيان لاءِ اتي موجود هو پر پوءِ اونهارو وچي ڪلڪتي ۾ گذاريو هئائين. هن اهي بہ هدايتون جاري ڪيون هيون تہ سندس اجازت کان سواءِ گواليار تي چڙهائي نہ ڪئي وڃي. سندس مرضي هئي تہ گواليار سان جنگ وقت ميدان تي ڪيس موجود هجڻ گهرجي. هن سان گڏ گواليار جي سرڪار سان صلح جون ڳالهيون بولهيون ڪرڻ جون ڪوششون بہ ڪيون ويون. سوچيو ويو هو تہ هيءُ ڪم ڪنهن سجاڻ ۽ سچيت مائهوءَ کان ڪرائجي. انهيءَ ڪري ڪرنل سليمان جي چونڊ ڪئي وئي. جنهن بنديلکنڊ جي مائريءَ کي ٺگن کان صاف ڪري هڪ پرامن خطو بنائي ڇڏيو هو. گواليار سان دوستاڻن لاڳاپن وڌائڻ واسطي سال جي پڄاڙي ڌاران ڪيس دربار ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. مهاراڻي پنهنجي ڪيل ڳالهين بابت پڇتاءُ ڪيو هو پر تمام ٿورو. پر اهو واعدو ڪونہ ڪيائين تہ دادا کي ڪڏهن هوءَ صلح جو عهدنامون طئي ڪندي. ناهہ جون ڳالهيون ڪندي اهو بہ چيو هئائين تہ گواليار جي فوج سندس مڪمل ضابطي هيٺ آهي. وڌيڪ اهو بہ ٻڌايائين تہ دربار جي خواهش آهي تہ فوج تي ايندڙ خرچ کي گهٽائجي پر فوج ائين ڪرڻ تي راضي ڪانہ آهي. ان جي خواهش آهي تہ فوجي خرچ اجا بہ وڌائجي. گواليار سرڪار وٽ انگريزن طرفان هڪ مختصر فوج رکيل هئي جنهن جا عملدار بہ انگريز هئا. ان

فوج مکيہ ڪم اولهہ واري سنڌ تي امن امان بحال ڪرڻ ۽ آمدرفت جوڳو بنائڻ هو. انگريز سرڪارجي خواهش هئي تہ گواليار دربار، پنهنجي ٻيءَ فوج کي گهٽائي هن فوج جو انگ وڌائي.

نظم ائين ٿيو ته حالتن ڪان مجبور ٿي اهو فيصلو ضرور ڪيو ويندو. پر وڌيڪ سياسي احوال اورڻ ڪان اڳ انگريزن جي هندستان فوج واري موضوع تي بہ ٻول ڳالهجن ٿا.

فوجي مظاهري ۽ مشقن واسطي فوجن جو گڏ ٿيڻ

افغان جنگ جي ٻوين مرحلن دوران، سنڌ تي حملي وقت ۽ ان وقت سياسي صورت حال جي نقطئہ نگاه ڪان لارڊ ايلنبرو، ولنگٽن جي ڊيوڪ سان لڳاتار لهوچڙ ۾ رهندو پئي آيو. هو جيڪي بہ فوجي ڪاروايون ڪندو هو سي ڊيوڪ ڏانهن لکي موڪليندو هو. لارڊ ايلنبرو ڏانهن سندس لکيل خطن مان پتو پوي ٿو تہ هو فوجي حڪمت عملين جو هڪ تجربيڪار ماهر ۽ هندستان جي سياسي حالتن ڪان بہ پوريءَ ريت باخبر (١) هو. اهڙن چيبل ۽ اڻ چيبل خطن مان ڪي نيون حقيقتون جتيون ٿي سامهون آيون آهن. جن مان پتو پوي ٿو تہ هن معزز ماڻهوءَ تي جيڪي بہ تنقيدون ۽ چٽرون ڪيون ويون هيون سي بي بنياد هيون ۽ جن الزامن ڪري ڪيس گورنر جنرل جي عهدي تان هٽايو ويو هو سي سڀ ڪوڙا پوتاميل هئا. هن آگسٽ ١٨٤٣ ۾ ڪلڪتي مان ڊيوڪ ڏانهن هڪ خط لکيو هو تہ هو آگري ۾ فوجي مشقون ڪرائي رهيو آهي جنهن ۾ ١٢ بٽالنون، ٦ گهوڙيسوار ريجمينٽون ۽ ٤٨ توبون حصو وٺنديون. اهڙيءَ ريت ٤٠٠٠ فوجي جهانسيءَ ۾ فوجي مظاهرو ڪندا ۽ ساڳيءَ ريت ماڳن تي فوجي مشقون ڪيون وينديون. هن قسم جون فوجي مشقون امبالا ۾ رهيل فوجين لاءِ وڌيڪ ڪمائيتون ٿينديون جيڪي پنهنجي سکيا ۾ پڙ نہ آهن.

ان وقت تائين افغانستان مان ورندڙ فوج ٿڪ پني تازي تواني ٿي چڪي هئي. فوجي عملدارن کي ان قسم جي زندگي گذارڻ ۾ مزو ڪونہ ٿي آيو. ڇاڪاڻ تہ اهي هندستان ۾ گرم رُت ۾ اچي پهتا هئا ۽ وري موٽي فوجي ڇانوڻين ڏانهن وڃي رهيا هئا. انهن فوجين جي گهرن جا ڀاتي انهيءَ ڳالهہ ڪري ڪجهہ ناخوش هئا. تنهن ڪري سرڪار ڪين فوج مان ڪيڏي ڇڏيو هو. ڏيهي فوجي ڊگهيءَ موڪل ڪان واپس ٿي فوجي ڇانوڻين ۾ پهتا تہ ڏاڍا خوش هئا. افغانستان ۾ سندن ڏيکاريل جوان مڙسيءَ ڪري ڪين انعام ۽ آفرين نامہ ڏنا ويا هئا تنهن ڪري سندن حوصلہ

بلند هئا. فقط هڪ ڳالهه رهيل هئي جيڪا لارڊ اينبرو سمجهي رهيو هو ته فوجي سپاهين کي گهٽي ۾ گهٽ ڪيئن استعمال ڪجي ۽ کين انعام اڪرام جلدي ۽ کهڙي طريقي سان ڏنا وڃن. ڪيس اها به هورا ڪورا لڳل هئي ته هندستاني فوج جي سالميت کي ڪيئن برقرار رکجي. ان ڏس ۾ هن انگلنڊ جي شاهي اختيارن کي ڪتب آڻڻ تي چاهيو ته اهڙن فوجين کي خوش ڪرڻ لاءِ تمغا ڏنا وڃن ته جيئن وڏيڪ ڪارڪردگي ڏيکاري سگهن. پر پوءِ اهي ميڊل هڪ اهڙي مقصد سان ڏنا ويا جيڪو اهم ڪونه هو.

سياري جي رت آئي ته صبر سان سختيون سهندڙ انگريزن جي هندستاني فوج وري وڃي تنبن ۾ ويني ۽ ڏاڍيءَ ڪڙڪ ۽ ڪڙڳائي سان دادا- ماما دنگل ڏسي رهي هئي جيڪو سياسي سگهه حاصل ڪرڻ جي مقصد سان گواليار جي ڌرتيءَ تي وڙهجي رهيو هو. سگهرن فوجي عملدارن انهيءَ ارادي سان ڳرين مسواڙن تي بنگلا ورتا هئا ته جيئن سياري جي ٿڌين مان وڌ کا وڌ لطف اندوز ٿين. هتي نون غاليچن ۽ پردن سان گهرن کي خوب سنواريو سينگاريو هو. ڇاڪاڻ ته هو پورا چار سال افغان جنگ کري پنهنجين ونين کان وڇڙيا رهيا هئا ۽ جنگ جي افسوسناڪ واقعن کي جڻ وسارڻ ٿي چاهيو. انگريز سهاڳڻيون ڍهاڳ جا ڏکيا ڏينهن گذاري هاٿي سک جي هندورن ۾ لڏي رهيون هيون ۽ ٻيا سڀ کم کار ڇڏي ناچ ۽ ناٽ نحرن ۾ ڪپي ويون هيون. فوج هيٺين طبقي جي انگريز عملدارن جون زالون به ساڳيءَ ريت خوش هيون ۽ پنهنجي پوتي آهر خوشين ملهائڻ ۾ مصروف هيون. پر جڏهن کين فوجي مظاهرن ۽ مشقن لاءِ گڏ ٿيڻ جو حڪم مليو ته اهي به کي گهٽ خوش ڪونه هئا. اتر هندستان ۾ فوجي ورديون پائي جڏهن قطارن ۾ بيهي پريڊ ڪندا هئا ته ڏيک ڏاڍو سهٽو پيو لڳندو هو. ائين محسوس ٿيندو هو ته جڻ اسڪاٽ لئنڊ يا آئرلئنڊ ۾ موجود آهيون ۽ اهي سپاهي جڻ هندستان بدران اتي پريڊ ڪري رهيا هجن. جڻ اهي ائٽڪنس ۾ هجن، جڻ اهي اتان جي گرانڊ ٽرنڪ روڊ سان مشقون ڪندا هجن. اسڪاٽ لئنڊ جيئي، منهنجي سڪ گلاب جي ڳاڙهي گل جيان نت ڳاڙهي آهي. منهنجو اتساه گاريو وڻ ۽ لنڪ شائر جي جور شڪارين جيان آهي جيڪي سوئرن ۽ انن لاءِ سارو ڏينهن ڇُوڻ وجهندا وتندا آهن.

انگريزي فوج جو جنگي نقشو

هيءَ جنگي ترتيب امڪاني طور هن نقطئه نگاه کان بنائي وئي هئي ڇاڪاڻ ته سياسي ضرورت مطابق وڌ کان وڌ فوج کي ڪتب آڻڻو هو. فوج جي ڊويزن، فوجين جي ان تعداد تي مشتمل هئي جيڪا عام طور تي برگيڊ ۾ هوندي آهي. اهو سمجهيو ويندو آهي ته ڊويزن پيادل فوج گهوڙيسوارن جي برگيڊ کان وڏي هوندي آهي.

ساڄو پاسو
جنرل سر هيو گوف، هيڊ ڪئارٽر جي عملي سان گڏ
برگيڊيئر رينن

گهوڙيسوار ڊويزن
ميجر جنرل ٿئڪ ولي
هزمئجسٽي-١٦- لانسرس
محافظ دستا
١- نيم مسلح گهوڙيسوار
۴- اريگيولر گهوڙيسوار
لينس ٽرپس
اليگزيندر ٽرپس

برگيڊيئر اسڪاٽ

۴- نيم مسلح گهوڙيسوار
١٠ نيم مسلح = =
گرانٽس ٽرپس

٢- ڊويزن
ميجر جنرل ڊينس
برگيڊير اسٽئڪي

١۴- ٽِتو انفنٽري
٣١- = =
۴٢- = =
١٧- لائيٽ فيلڊ بئٽري

٣- ڊويزن
ميجر جرنل لٽلر
برگيڊير رائيٽ

۳۹- فوٽ
۵٦- نيٽو انفنٽري
۱۰- لائيٽ فيلڊ بيٽري

۳- برگيڊ
ميجر جنرل وئليئنٽ

۴۰- فوٽ
۲- گرينا ڊيئرس
۱۱- = =
هڪ طاقتور توبخانو جيڪو ۸- انچ هائوزرس تي مشتمل هو

فوج جو کابو پاسو
گهوڙيسوار ريجيمينٽ
ميجر جنرل گري
برگيڊير هاريٽ

۹- لانسرس
۸- نيم مسلح گهوڙيسوار
۸- R. H هڪ ٽرپ

۱- برگيڊ
برگيڊير ڪلونڪ
بفس
۳۹- نيٽو انفنٽري
۲- برگيڊ
برگيڊيئر ائنڊرسن
هزمئجسٽي- ۵۰- فوٽ
۵۰- نيٽو انفنٽري
۵۸- نيٽو انفنٽري
سيبري مان ايل گوالبار فوج

گورنر جنرل جنگي محاذ تي

هن محاذ تي فوجي ڪمان سر جاسپر نڪولس جي هٿ ڪانه هئي پر سندس جاءِ تي سر هيوُ گوف هو جيڪو پيننزولا ۾ وڙهي چڪو هو ۽ چين ۾ ڪن سوين ڪان پوءِ هتي اچي پهتو هو. قد جو مڌرو پر ڦڙتيلو گهوڙيسوار هو ۽ هتان جي فوج ۾جهڙ بڻ مشهور ٿي ويو. ڏاڍو ويڙهاڪ جنرل هو ۽ فوجي حڪمت عمليءَ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. جيئن ته گورنر جنرل پاڻ هن محاذ تي اچي رهيو هو. تنهن ڪري فوجي مرڪز ڪانپور کي بنايو ويو هو. هي پهريائين گنگا ڪناري هڪ فوج ڇانوڻي هئي جنهن جا ٻه مقصد هئا. هڪ پاسي کان اوڌ جي سياسي حالتن جو جائزو وٺي رهي هئي، ٻئي طرف گواليار تي ان جي مسلسل نظر هئي.

نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران گورنر جنرل آگري ڏانهن روانو ٿيو ۽ ١١ ڊسمبر تي اچي اتي پهتو. ڪرنل سليمان مهاراڻيءَ سان مسلسل رابطو رکيو پئي آيو جيڪا هائي ڏاڍو ڊِگل هئي. ان سان گڏ هو گواليار جي مکيه ماڻهن سان به لَهه وچڙ ۾ هو. گواليار جنرل چمبل درياه پار نه اڪري. اهڙين ڳالهين کي روڪڻ جا حيلا بهانا ته گهڻا ٻئي ڪيا ويا پر اهڙي ڏر يا ڪو اهڙو صلاح مشورو ڪونه هو جنهن سان هي منجهيل مامرو نبري سگهي. گورنر فيصلو ڪيو ته هو پاڻ وڃي هن ڳالهه جي جهيڙي نبيري ڪندو. درياه جي ٻيءَ پر دشمن ڌر جي اڪيچار فوج موجود هئي.

حمله آور فوج جي مکيه حصي آگري کان ١٢- ڊسمبر تي گواليار ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي. ١٣- ڊسمبر تي لارڊ ايلنبرو مهاراڻيءَ ڏانهن خط لکيو. جنهن ۾ ڏانهس اچڻ جو مقصد واضح ڪيو هئائين. هن خط پهچڻ ڪانپوءِ انگريز فوج جي اڳتي وڌڻ جو ٻڌي دادا ڪاسجي کي فوج جو نه رڳو سپهه سالار مقرر ڪيو ويو پر ملڪ جي هر معاملي کي نبيرڻ جا سڀ اختيار به کيس سونپيا ويا هئا. اهو ملڪ ۾ وڳوڙن کي ختم ڪرڻ ۽ وڏي فوج ڪرڻ ۽ قائم مقام جهڙي اهم مسئلي کي ته حل ڪونه ٿي ڪري سگهيو. بهر صورت فوج اڳتي وڌندي رهي.

ڪنهن وڏي فوجي ٽڪراءَ جو ڪو ڪنڪو موجود ڪونه هو. وائسراءِ جي اتالي سان گڏ چار عورتون هيون. جنهن جاءِ تي فوج لٿي هئي ۽ آمدرفت وارا وهٽ به بيٺا هئا اتان ڪجهه ڏوڙ اڏامي رهي هئي پر منظر ڏاڍو خوبصورت هو. لشڪر اتر پرديش جي سياري واري سٺي رت ۾ سفرڪري رهيو هو. گواليا جي مهاراڻيءَ جي مرضي هئي ته انگريز فوج ۽ گورنر جنرل چمبل درياهه پار نه اڪري ۽ پار نه

اڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه شروع ٿي وئي هئي.هڪ ٻئي سان ڪي وڏا واعدا به ڪرئا ڪونه هئا. پر گهڻي دير ٿي چڪي هئي ۽ گواليار ۾ اهڙو ماڻهو به ڪونه هو جو اڪيلي سر گنڀير وايو منڊل کي منهن ڏئي سگهي. گورنر جنرل مهارائي ۽ مهاراجا کي ڳالهين واسطي وٽس اچڻ لاءِ پيغام موڪليو ۽ کين چيو ويو هو ته هو هنگونا وٽ اچي ملن ۽ ٢٦ تاريخ گڏجي گواليار لاءِ نڪربو. هنن جي فوج کي ماضيءَ جي حڪمرانن جي شان ۽ شوڪت بابت ڪو خيال دل تي ويٺل هو تنهن ڪري هنن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

چمبل کي پار ڪرڻ

اهو ضروري ٿي پيو هو ته هي درياه ناتال واري وسڪاري کان اڳي اُڪرجي. سندس وهڪري ۾ ٽي فوٽ وڌيڪ چاڙهه اچي ويو هو. هن صورتحال ۾ ٻيڙين جي پل تيار ڪرڻ به مشڪل هو. وڏيءَ جاکوڙ کان پوءِ جنوري جي پهرئين هفتي ۾ ان پل جو نهي تيار ٿيڻ جو امڪان هو. جنرل هيوگوف مٿي وڃي ان علائقي مان ٻيڙين وسيلي فوج پار پهچائي جتان دشمن فوج جي مقابلي جو وڌو امڪان هو ۽ اها ايراضي ٽڪرائتي ۽ گهارن سان ڇني پئي هئي. ڏيک جي نقطئه نگاه کان به هڪ نهايت دلفريب منظر هو جنهن کي بنگال انجنيئرس جي هڪ ڪئپٽن مسٽر ينگ ماهرانه انداز ۾ چٽيو هو ۽ عنوان ڏنو هئائينس" Passage of the chambal جنهن ۾ ڏيکاريو ويو هو ته صبح جو سوير انگريزي فوج اتان اُڪري رهي اهي. منظر ۾ پتڻ ۽ ٻيڙيون نظر ٿي آيون. جوڏاري ٻاهين جا مچ ٻريل هئا جتي فوج پنهنجا پنل ڪپڙا سڪائي رهي هئي. ٻاهه جي مچن جي دونهين مان اهو تاثر ملي رهيو هو ته جڻ اهو جنگ جو دونهون اهي. پس منظر ۾ پنهنجي وردين ۾ نيزي باز فوج بيٺي آهي جن جي ڏڦن جي ڦرن تي جڙهيل سفيد ڊِڪ ڏسجي رهيا آهن. ڪمانڊر- ان- جيف ۽ ان جو عملو نمايان نظر اچي رهيو هو. جن جي ٽوپلن ۾ لڱل ڪنپ به واضح هئا. پاسي ۾ جوٽيل ڏاند ٻوتن کي ڇڪي ويندي ڏيکاريا ويا هئا. هي فوجي نوعيت جي هڪ اعلي قسم جي تصوير هئي جيڪا رولنڊسن جي تصويرن کان ڪنهن ريت به گهٽ ڪانه هئي.

فوجي هڪ ايڪيري پتڻ وٽان درياه اُڪري ٻيءِ پر پهچي رهيا هئا جتي ننگونا نالي هڪ ماڳ تي فوجي واند هنيل هئي. گورنر جنرل به پرسان اچي منزل ڪئي هئي. ناتال واري ڏينهن گواليار جا به وڪيل جيڪي دربار جي رسد واري

ڪاٽي جا عمدار هئا. اهو حتي اتي هليا ويا ته ملڪ تي فوج جو ضابطو آهي. تنهن ڪري رائيءَ يا ان جي صلاحڪارن کي هيڏانهن اچڻ ڪونه ڏنو ويندو.

معلوم ائين ٿي رهيو هو جڻ ته اها هڪ قسم جي جنگ هئي. اهي حالتون گورنر جنرل. بنديلکند ۾ رهيل فوج کي گواليار ڏانهن ييس قدميءَ جو حڪم ڏنو ۽ جنرل گري حڪم مطابق وڌڻ لڳو. جنگ جو بندوبست ائين رکيو ويو جو شڪست جو ته ڪو سوال ئي ڪونه هو. ستلج جي پيءُ پر به هڪ وڳوڙي فوج ٻيٺي هئي. اهڙيءَ ريت امبالا ۾ هڪ ننوري ۽ معمولي فوج جي ڇانوڻي هئي جيڪا سکن جي هڪ وسيع علائقي ۾ ۽ انگريز هندستان وچ تي هئي. فوجي صلاحڪارن ۽ وزارت خارجه جي سيڪريٽرين گهڻي وقت کان هر دور جي وائسراءِ کي پنهنجي محافظ دستن جهڙي فوج تي هڪ وقت حملي ڪرڻ جون صلاحون ڏنيون هيون.

ٻئي پاسي کان هندستان جي انگريز حڪومت مداريءَ جو ڪردار ادا ڪري رهي هئي ۽ گوليون مٿي هواءِ جو هواءِ جهپي رهي هئي سنڌس خيال هو ته جيڪڏهن ڪرتب ڪندي هڪ گولي ڪري پئي ته بي گولي پنهنجو پاڻ ختم ٿي ويندي. جيڪڏهن انهن پنهي گولين مان ڪابه هڪ هيٺ نه ڪري ته پوءِ مستقبل جاٿي مستقبل جون حالتون جاڻن. يعني ڇڏ منڊي کي واريءَ ۾.

گورنر جنرل هڪ بهادر ماڻهو ۽ حقيقتن کي مڙس ٿي منهن ڏيڻ جهڙو هو. سنڌس خواهش هوندي هئي ته انگريز فوجن کي اڳتي وڌڻ گهرجي ۽ جنگ ڪرڻ کان سواءِ پين قدمن جا هاٿي ڏينهن ڪونه رهيا آهن.

جيو ويندو آهي ته ٽن ڏينهين ڪمانڊر- ان- چيف اهڙو هو جو حالتون جڏهن ڳجيءَ ۾ اچي پونديون هيون تڏهن جنگ لاءِ تيار ٿيندو هو. ان وقت گواليار جون فوجون نفسياتي طور تي مايوس ٿي چڪيون هيون. ان کي هڪ طاقتور لسڪر سان مهاڏي ڏيڻ جي سگهه اصلي ڪانه هئي. ڪرنل سليمان پڌايو ته گواليار جون فوجون جئي رهيون آهن ته چمبل درياه پارڪرڻ معنيٰ جنگ جو اعلان هوندو. سندن اهڙين ڳالهين ڪري انگريز جي هندستاني فوج جو ڪن به ڪونه لڌيو. جهڙيءَ ريت نئبولين اعتماد سان چيو هو ته جيڪا به طاقت سنڌس فوج جي اڏو ايندي سا رتيون ٿي ويندي. ان وقت به انگريز فوج کي به ابترو پاڻ ۾ ويساه هو جو جيڪو هن جي مقابلي لاءِ سبنو ساهيندو سلامت نه رهندو. ڪئانربراس فتح ڪرڻ کان پوءِ فرينچ سهنشاه کي هيءُ ڳالهه ڪکي وٺي هئي ته سنڌس مقابلو انگريز ڪري سگهن ٿا. جڏهن هو برسيبز ڏانهن وڌي رهيو هو ته هن ڏٺو ته سنڌس مقابلي لاءِ وينگٽن سندرو سانهيو بيٺو هو. جڏهن ايشيا جا ماڻهو پنهنجي فوجن کي يورپي نموني تي سکيا ڏيندا آهن تڏهن انگريز سرڪار سمجهندي آهي ته اهي فتح ڪرڻ ۾ سونا ٿي پوندا آهن. پنهي جنگين ۾ افغانن به سخت مقابلا ڪيا

ير پير جمائي وڙهي ڪونہ سگهيا. نوبر ڏينهن ۾ بہ سندن شڪست ناگزير هئي. گواليار جي بدقسمت فوج بہ جنگ جون تياريون ڪري رهي آهي سا بہ جڻ اُپي کان ٻاهر آهي ۽ خود پنهنجي حڪمران سان سينو سانهڻ لاءِ تيار بيٺي آهي. هندستان جي انگريز سرڪار جيڪڏهن سائن ٿوري بہ دست اندازي ڪندا تہ انهن سان بہ وڙهڻ لاءِ ڏوري تي هٿ رکيون ويٺا آهن. گواليار جي دربار سان وابستہ برهمڻن کي بہ پتو پئجي چڪو آهي تہ هندستان جي انگريز سرڪار جون سنگينون ئي کين سڌو ڪري سگهنديون ۽ ان کان پوءِ گواليا جي حڪومت صحيح نموني سان هلي سگهندي انگريز راڄ خلاف سڀ سازشون برهمڻ ڪري رهيو آهي ۽ وري ماٿ بہ ڏسڻ ۾ ايندو.

فوجي واندڪ واري جاءِ تي ناتال جي خوشيءَ ڪري جوڏاري مچ دکي رهيا هئا. مختلف ريجيمينٽس جا عملدار هڪ ٻئي کي ناتال واڌايون ڏيڻ لاءِ هڪ ڪان ٻئي مچ تائين ٻئي آيا ويا. سندن ڪابل ۽ قنڌار وارين فوجن جا عملدار دوست بہ ڏاڍا ريان ڪيان هئا. ونن ڳالهائڻ لاءِ فقط هڪ ئي موضوع هو تہ صفائي ٽيندي الائي ڪانہ ٽيندي. اعلي فوجي عمدار اجرج ۾ هئا. انگريز نوجوان عملدار هندستاني فوجين تي ڪهڙو نہ عجيب نالو رکيو آهي جيڪي چاڪو Chako ۽ ٻمليڪو طرز جي واڳٿائي ڪوٽ واري لباس ۾ ڪجهہ عجيب غريب لڳي رهيا هئا. اتر هندستان ۾ ناتال جا مچ ڏاڍو سهڻو ڏيک ڏيندا آهن. هن ڀيري جنگ ڪري هن ۾ڪجهہ وڌيڪ رونق هئي. جاڪاڻ تہ اهي جنگ ڪري اداس ڪونہ هئا. اهي ساڳيا ماڻهو افغانستان ۾ بہ جنگ ڪري آيا هئا.

گورنر جرنل واري ڪئمپ اهڙن ماڻهن هنئي هئي جن جو ٻيڙهين ڪان ڏنڌو ئي شاهي ڪئمپون هڻڻ هو. انهن ڪئمپ هڻڻ ۾ پنهنجي نموني سان ڪئمپ هنئي هئي. خاص طور تي اها جاءِ جنهن تي چار معزز عورتون رهي رهيون هيون سا اڄا بہ بہ ريتون ڪسر هئي. لارڊ ايلنبرو کي اها سٽسر ڪانہ هئي تہ اهي عورتون بہ فوج سان گڏ هونديون.

انهن مان ليڊي ڪوف ۽ ٻي سندس اها ڌيءَ هئي جنهن ڪرنل گرانٽ شادي ڪئي جنهن کي بعد ۾ فيلڊ مارشل بتڙڪ ڪري سڏيو ويندو هو. ٽين مسز هئري سمٿ (٢) ڪرنل هئري سمٿ جي گهر واري ۽ جوٿين هئي مسز ڪرٽس.

گواليار تي ٻه طرفي حملي جو فائدو

گورنر جنرل ناتال واري ڏينهن محاذ تي هو. هو ڏاڍو ڏاهو ماڻهو هو ۽ هن معاملي تي گهرائيءَ ۾ سوچي ڪنهن نڪتي تي پهچي چڪو هو ۽ ان نڪتي کي برطانيه سرڪار جو ڪو مائهو اڄ سوڌو سمجهي ئي ڪونه سگهيو آهي. هن توهان انگريزن جو ڪيس ڏاڍي سهڻي نموني سان دنيا آڏو پيش ڪيو آهي. هن اهو ڪونه چيو هو ته هن گواليار تي حملو ڪيو آهي پر هن اعلان اهو ڪيو هو ته هو ننڍڙي راجا ۽ مهارائيءَ جي ملاقات واسطي هتي اچي نڪتو آهي ۽ سندس اچڻ جو خاص مقصد انهن ۽ سندن اعتدال پسند صلاحڪارن کي اتان جي ظالم فوج وٽان آجو ڪرائڻ آهي. وڌيڪ هن اهو به مشهور ڪرايو ته دربار سان ڪجهه عهدنامه ۽ ڪجهه صلاح مشورا به ڪرڻا آهن. جڏهن فوج ٿوري هجي ته ملڪ جي حڪومت ڪيئن هلائي سگهجي ٿي. هن ڏس ۾ ٢٨ تاريخ کي هدف مقرر ڪيو ويو هو. منافقين جو هڪ ڏينهن خاتمو ٿيڻ ئي گهرجي.

ان ڏينهن اهو به پتو پيو ته گواليار جي فوج چونڊا ڳوٺ پرسان ان جوءِ ۾ وجي مورچه بندي ڪئي آهي، جتان انگريز فوج کي گواليار ڏانهن وڌڻ جي جاءِ ئي ڪانه ملندي ۽ انگريزن جي فوج جي پيش قدمي روڪڻ لاءِ هتي توبون به آئي بيهاريون آهن.

جيڪڏهن چمبل درياه واري وهڪري ڪان ٿورو اڳتي وڌبو ته ٿاڪرو علائقو ختم ٿي ويندو ۽ هموار ميداني علائقو شروع ويندو آهي. پر ان ميداني جوءِ ۾ جابلو نين جا گهارا آهن جيڪي جبلن تان ايندڙ مينهن جو پاڻي ڪئي چمبل درياه ۾ چوڙ ڪندا آهن جن جي گهرائي ڏهن ڪان ويهه فوٽ هوندي آهي. گهارن جي وچ تي نظر ايندڙ زمين تي جوئر جو فصل ٿيندو آهي جنهن جو قد ڇهه فوٽ ٿئي. هنن علائقن کي نقشن ۾ غيرآباد ڏسبو ۽ بيڪار پيا پائنبا آهن.

جنهن جاءِ تي گواليار جي فوج مورچه بندي ڪئي هئي تنهن جي سامهون هڪ ڳوٺ ۽ مهراج پور نالي ڪنهن وسنديءَ جو پرائو دڙو هو جنهن تي ڪابه ڀِهر ڪانه هئي. باقي ڪڏهن جور حڪار سو اجي اجي لڪندا هئا. هئري سمت فوج جو ائڊجوٽنٽ جنرل هو. هو ٢٩ تاريخ صبح جو سوير جاچ پرتال ڪرڻ جي ارادي سان ٻاهر نڪري ويو. ڪيس معلوم نه ٿيو ته پئي ڏينهن جنگ جي ميدان جي نقشي کي تيار ڪرڻ لاءِ ڊزن عملدار لڳا پيا هئا. پر ڪم اينترو ڪونه ٿيو هو جيترو هجڻ کپي ها. انهن ٻڌايو ته مرهٽن جي فوج چونڊا ڳوٺ آڏو ميدان ۾ مورچه بند ني

وينئي آهي جنهن جي ڪابي پاسي نئين وارو ساڻ وهڪرو هو. پر ساڄو پاسو ڪنيل نظر آيو جنهن مان معلوم ٿيو ٿي تہ اجا بہ وڌيڪ فوج اچڻ واري هئي. سمت جي مرضي هئي تہ مٿن، سنڌن اضافي فوج اچڻ کان پهريائين حملو ڪيو وڃي يا وري جنرل گري جي فوج اچڻ تائين ترسڻ ڪسي. جنرل هيو گوف بہ وژهڻ لاءِ سدائين تڪڙو هوندو آهي تنهن جو بہ خيال هو تہ مرهٽن جي پيءَ فوج پهچڻ کان اڳ ۲۹ تاريخ تي حملو ڪيو وڃي. جوندا واري ميدان تائين پهچڻ لاءِ اٺ ميل فاصلو هو ۽ مهراجپور ان کان ڏيڍ ميل ڪن اوري هئي.

ميجر جنرل گري بنديل ڪند واري فوج جهانسي ۽ ڪونچ ۾ آئي ڪڏ ڪئي هئي جيڪا جهانسيءَ- ڪانپور سڙڪ کان گهٽي پري ڪونہ هئي ۽ ۲۴ ڊسمبر تي ڪونچ واري سڙڪ تي سوندا نالي ماڳ وٽ اچي منزل ڪئي هئي. جيڪڏهن سوندا کان آنتري لڪ رستي گواليار ڏانهن اچبو تہ ڪل فاصلو پنجونجاه ميل ٿيندو. پر جنرل کي شڪ ٿيو تہ متان دشمن فوج اچي لڪ تي گهٽ جهلي گهاڙي ويهي ۽ نقصان پهچائي تنهن ڪري بهتر ائين سمجهيو ويو دشمن فوج کان منزل، جيتري وڌيڪ پري اوتري نهايت چڱي آنتري سوندا کان چاليهہ ميل پري هئي ۽ لڪ بہ سگهارو هو. پنهي انگريز فوجن جو مقصد اهو هو تہ هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو هجن جو هڪ ٻئي کي آئيءَ ويل واهر ڪري سگهن. ان ڪري گري کي هدايت ڪئي وئي هئي تہ اجا بہ ست ميل اڳتي وڌي سپري- گواليار سڙڪ سان پيش قدمي ڪري جيڪا پنير رستي ٿاڪرو علائقي مان لنگهندي آهي. ڪيس اهو اطلاع بہ ڏنو ويو هو تہ سپريءَ کان، گواليار ڪنيجنٽ بہ ڪيس اچي ملندي. جنرل گوف کي توقع هئي تہ ۳۰ ڊسمبر تي جنرل گري پنير ۾ پهچي ويندو ۽ سائس رابطو قائم ٿي ويندو ۽ گڏجي ويهي جنگ جي منصوبہ بندي ڪنداسين. حقيقت اها هئي تہ جنرل گري ۲۹ تي آنتري لڪ جي بلڪل سامهون اچي پهتو هو پر ڏنائين تہ توقع مطابق لڪ تي دشمن فوج گهٽ سنباليون ويٺي هئي. تنهن ڪري پاسو ڏئي هو پنير ڏانهن وڌڻ لڳو.

مهراجپور وارو محاذ

جنرل هيو گوف جي ساڄي پاسي وارو لشڪر ٽن قطارن جي شڪل ۾ ان ٺاڪ ڏانهن وڌيو هو جتي مرهٽا فوج منزل ڪيو ويٺي هئي ۽ ان کان ٽن ميلن جي وٿي رکي ڪيس مورچہ بندي ڪرئي هئي.

صفا ساجيءَ قطار ۾ گهوڙيسوارن جو تنگ گهيرو هو ۽ انهن دستن جو مهندار جنرل ٿئڪ ويل هو. فوج جي هن حصي کي ١٦- لانسرس سڏيو ويندو هو. ۽ جڏهن جنگ ڪنهن نازڪ مرحلي ۾ داخل ٿيندي هئي ته ڪيس ميدان تي لاٿو ويندو هو. هن محاذ تي گورنر جنرل جي محافظ دستي سان گڏ هن ٻين ڪيترين جنگي مهمن ۾ ٽي گهوڙيسوار دستو، ١- لائيٽ ڪيواري، ۴- اريگيولر ڪيولري. سان به گڏ وڙهيو هو. هن کان علاوه ٽين ۽ اليگزينڊر جي گهوڙيسوار دستن آرٽيلري هارس سان گڏ به ڪيترا مارڪا ڪيا ويا. فوج جي قلب ۾ برگيڊيئر واليئنٽ جي برگيڊ کي بيهاريو ويو هو. کابي پاسي جنرل ڳلر جي فوج هئي، جنهن کي مرهٽا فوج جي ساڄي پاسي واري لشڪر سان به پائي ڪرڻا هئا. سندس هٿ هيٺ ٣٩- فوٽ ۽ ٥٦- نيٽو انفنٽري، ڊينس جي برگيڊ ۾ هڪڙو توبخانو هو. ان جي پٺيئن حصي کي بچاءَ لاءِ اسڪاٽ واري گهوڙيسوار برگيڊ بيهاري وئي جيڪا ۴- لائيٽ ڪيولري، ١٠- لائيٽ ڪيولري ۽ گرانٽ جي هارس آرٽيلري تي مشتمل هئي. پوئين ناني واري فوجي عملدار کي "جارلس گرانٽ صاحب" سڏيو ويندو هو ۽ توبخاني جي گهوڙيسوار دستن ۾ هڪ ناني وارو بهادر ماڻهو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ ڪڏي ڪاهي پوندو هو جنهن کان هندستاني فوج گهڻو واقف هئي. جڏهن هو پڙ تي پهچندو هو ته هر چيز ٻولڻ شروع ڪندي هئي. پٺيئن پاسي وچ تي توبخانو هو جنهن ۾ هر قسم جون توبون رکيل هيون. منجهن ٨- انچ هائوزرس به هيون جن جي چڪڻ واسطي ڏاند ڪنب آندا ويندا هئا.

گورنر جنرل، ڪمانڊر- ان- چيف کان پڇيو ته هو پنهنجي محافظن سان گڏ ڪٿان پيش قدمي شروع ڪري. هن کيس وراڻيو ته هن کي توبخاني جي پٺين پاسي کان وڌڻ کپي. تنهن ڪري لارڊ ايلنبرو ڇئن عورتن سان گڏ هاٿيءَ تي سوار ٿي توبخاني جي بنياد اچڻ لڳو.

فوج جو کابو پاسو ٻاڪ ٿنيءَ کان اڌ ڪلاڪ کن اڳ نڪري چڪو هو. باقي ٻي فوج سڄ ابرٿي ڏرن وڌڻ شروع ڪيو. سٺين وڳين تائين فوج جو هر حصو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي مستحڪم ٿي اڳتي وڌي رهيو هو ۽ مهراجپور نالي هڪ ڳوٺ کان هڪ ميل جي وٿيءَ تي پهتو هو. هٿري سمت هڪ ڏينهن اڳ هن ڳوٺ مان گهوڙي تي سوار ٿي گذريو هو. ان کان سنت ٿئي پوءِ دشمن فوج اچي اتي پهتي هئي.

معلوم ٿيو ته تي هڪ نهايت مضبوط فوج ويٺل هئي. سائنس توبون به هيون جيڪي هن پراڻي شهر جي ڏڙي تي بيهاريون ويون هيون. هن صورت حال کي نظر ۾ رکي پيش قدمي روڪي وئي. سوچيو ويو ته ڀهريائين ڳوٺ تي قبضو ڪيو وڃي. ڳلر واري فوج جڏهن سنڌي کان ڀهريائين سمر قدمي شروع ڪئي هئي تنهن

هن نئين صورت حال کي ڏسي پنهنجي پيش قدمي بہ روڪي ورتي هئي. لارڊ هيو گوف پهچي، اڳتي وچي چاچ پرتال ۾ هڪ ڪلاڪ ڪن گذاري. تنهن کان پوءِ هن پنهنجي توبخاني کي گهرائڻ واسطي پيغام روانو ڪيو جنهن کي هڪ جنگ ۾ استعمال ڪرڻ لئي وساري ڇڏيو هو. هن کان اها ڳالهہ بہ وسري وئي هئي تہ هن گورنر جنرل کي چيو هو تہ توبخاني پٺيان پيش قدمي ڪندو رهي. جنرل هيوگوف جڏهن توبخاني کي اڳتي وڌڻ جو حڪم موڪليو تہ گورنر جنرل بہ ان جي ڪيڏ لڳي پيو جيڪو هاٿيءَ تي رکيل هودي ۾ چئن صورتن سان گڏ ويٺل هو. جيڪو هلندو اچي جنگ جي وچ ميدان تي پهتو. مرهٽا فوج جي توبچين جي جڏهن هاٿيءَ تي نظر پئي تہ سندن توبون باهہ جا شعلا اوڳاڇڻ لڳيون. گورنر جنرل ۽ سندس سونهن پريا ساٿي هن اوچتيءَ آپدا ڪري وسوڙجي ويا. ڪين اهو وهم گمان بہ ڪو هو تہ هو وچي محاذ جي ميدان تي نڪرندا سو بہ توبن جي گولن جي منهن ۾. پر گورنر جنرل تہ ڪمانڊر- ان- چيف جي حڪمن تحت توبخاني جي پٺيان لڳي پيو هو. جڏهن لارڊ هيوگوف ڏٺو تہ لارڊ ايلنبرو هاٿي هلائي اوچتو اچي جنگ جي وچ ميدان ۾ بيٺو آهي تہ اجرج کان سندس هينيون هيٺ، مٿيون مٿي رهجي ويون. پر پوءِ پنهنجي اوٺاٽيءَ کي ڊڪڻ واسطي چوڻ لڳو تہ لارڊ ايلنبرو کيڏو تہ ڪلنگي ڏر ۽ ڪلاونت مڙس آهي جو ڏسي وائسي باهہ جي آڙاہ ۾ ڪڏي ڪاهي پيو آهي ۽ پنهنجي هنياريءَ جي آڏار تي ليڊي ۽ مس هيوگوف کي بہ آٽي آرڻ ۾ بيهاريو آهي. (۳)

ساڍي انين وڳين جهيڙي جي شروعات ٿي. پهريائين گرانٽ ۽ پوءِ اليگزينڊر، توبخاني وارن گهوڙن کي ڊوڙائي توبن کي پنج سو گز پري بيهاري دشمن فوج مٿان گولن جو مينهن وسائڻ شروع ڪري ڏنو. وچ فوج ۾ بيهي وڏي رينج وارين توبن کي ڪتب آڻڻ ڏکيو هو. پر هنگامي حالتن اندر ڪين ائين ڪرڻو هو. لٽلر کي دشمن جي ڪابي ۾ واليئنٽ کي ساڄي پاسي کان حملن ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو ۽ اهڙي حڪم تحت اهي ٻئي برگيڊون اڳتي وڌي رهيو هيون. توبون اهڙي طريقي سان گولاٽيءَ ۾ بيهاريون ويون هيون جو جڏهن انهن گولاباري شروع ڪئي پنهنجي ٥٦- نيٽو انفنٽريءَ جا ئي فوجي جوان ماري وڌائون. تنهن ڪري ٥٦- انفنٽري کي حڪم ڪيو ويو تہ اها جتي بہ آهي اتي بيهي وڃي ۽ ۳۹- فوٽ کي حڪم ڪيو ويو تہ اها اڪيلي سر اڳتي وڌي. سر هيو گوف جي مرضي هئي تہ ٥٦- نيٽو انفنٽري بہ اڳتي وڌي. هيو لاڪ سائس گڏ هو جنهن پنهنجي گهوڙي کي اڳتي وڌائي رڙڪري چيو." اها ڪهڙي ريجيمينٽ آهي."

"٢٦- نيٽو انفينٽري" هن کيس جواب ڏنو. "نہ..... نہ، سندس اصل نالو ڇا آهي؟" هن گرجندي پڇيو. "لئمبورني جي پلٽڻ" کيس جواب مليو. هيءَ ريجيمينٽ انهيءَ نالي سان گهڻي مشهور هئي. عزت ۽ پيار وچان کيس انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو.

"او! واهه واهه. شاباس. لئمبورني جي پلٽڻ..... بهادرو...... پنهنجا فرض جوان مڙسيءَ نباهيو....... شاباش."

پوءِ لنمبورني جي پلٽن سندس ڪيڏ لڳي ۽ ٣٩- فوٽ سان ڪلهوڪلهي سان ملائي وڙهڻ لڳي جنهن جو هن ڪان اڳي گهڻو نقصان ٿي چڪو هو. هتن والپئنٽ جي برگيڊ جي ٤٠- ريجيمينٽ سان گڏ مهراجپور ڳوٺ تي وجي قبضو ڪيو. دشمن جو توبون سندن هٿ لڳي ويون. آڏو دشمن به سخت مزاحمت ڪري رهيو هو. ڳوٺ جو گهر گهر جنگ جو ميدان بڻيل هو. سنگينن جون دست بدست جوتون هيون. پوءِ ڳوٺ مان باهه جا اُلا اڏڻ لڳا. مهراجپور ۾ اها مختصر فوج مکيه لشڪر کان گهڻو پري هئي ۽ جيڪڏهن شڪست کائي ها ته مڪمل طور تي تباهه ٿي وڃي ۽ ڪو پانجهر به ڪونه بچي ها.

جڏهن هي جهيڙو ختم ٿيو ته برگيڊن جي نئين سر جوڙجڪ ڪئي وئي. پو جونڊا ۾ مورچه بند مرهٽه مکيه فوج ڏانهن وڌڻ لڳا. والپئنٽ واري برگيڊ هاڻي لنلر جي فوج جي پٺ ۾ کابي طرف ۽ مرهٽا لشڪر جي ساڄي طرف واري فوج جي سامهون وڌي رهي هئي. جڏهن ته لنلر پنهنجي فوج سان نڪ سامهون سڌو پيش قدمي ڪري رهيو هو جنهن جي کابي پاسي تي اسڪاٽ هو جيڪو مرهٽا گهوڙيسوارن سان جوتون کائي رهيو هو. ساڄي طرف تي هڪ مضبوط گهوڙيسوار برگيڊ هئي. جيڪا قري مرهٽا فوج جي کابي پاسي کي ڪڙو چاڙهي سوگهو ۽ سوڙهو ڪري وجهي ها ۽ سندن پٺ واري پاسي کي هٿي پڳڙن جيان پيچي رکي ها پر سائس الائي ڪهڙي ويڌن ٿي جو پاڻ ڪونه ملهايائين. ان جو ائين نه ڪرڻ جو شايد اهو ڪارڻ هوته ان برگيڊ کي پندرهن فوٽ اونهي گهاري مان لنگهي پنهنجي جنگي ڪارروائي ڪرڻي هئي. هن فوج لاءِ ته مينهن پوڻ ڪري جبلن تان لهندڙ پاڻي ڌرتيءَ کي کائي گهڻو هيٺ متي ڪري ڇڏيو هو، جن مان اينٽريءَ فوج جو آساني سان لنگهڻ اڪ مان ماکي لاهڻي ڪونه هئي. هن مان اهو ظاهر ٿي رهيو هو ته عملدار، عام گهوڙيسوار ۽ انهن سان لاڳاپيل ٻيو هيٺيون عملو سُست رفتاري سان اڳتي وڌي رهيو هو. محافظ دستي سان لاڳاپيل نويلي نالي هڪ خانسامان هو جنهن لکيو آهي ته " ٿي سو گز اڳتي وڃي اهو گهارو هڪدم ختم ٿي ويو ٿي ۽ پوءِ سنئون ميدان شروع ٿي رهيو هو."

عين ان مهل هارس آرٽيلري جون ٽيهه هلڪيون توبون ۽ توبخاني سان لاڳاپيل به ٻيون توبون اچي ميدان تي بهتيون جن دشمن جي وڏين توبن سان اهڙي بهادري ۽ ڏاهپ سان مقابلو ڪيو جنهن جي جيتري ساراهه ڪجي اوتري ٿوري آهي.

وڏي ڳالهه اها هئي ته ڳتيل فوج واري حصي مان اهڙي فوجي ڪارڪردگي. سرت ۽ سچيتائيءَ جو وڌو اهڃاڻ هو. ان وقت لنلر ۽ والپئنٽ به اچي

پڙ تي پهتا جن بہ ڦري دشمن جي ساڄي تي حملو ڪيو ۽ بهرين، ئي جلهه ۾ سندن بهرين صف کي اڳهي بيهي رهيا. واليئنٽ کي، دشمن جي ٽن مورچن کي تباه ڪرڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. هن ائين ئي ڪري ڏيکاريو. پر ۴۰- ريجيمينٽ جا ٽي مهندار هڪ پٺيءَ پنيان مارجي ويا جيڪي دشمن فوج جي توبن جي منهن تائين وڃي پهتا هئا. سندن بهادريءَ جي مهابي دشمن، پنهنجن توبن کي ڇڏي ڀڄي هليا ويا ۽ پيادل فوج يا تہ پڙ تي پرزا ٿي وئي يا تہ ڀڄي جان بچائي.

ان جي پڄاڙي ايئن ٿيئي هئي. اها ڪا جنگ ڪانہ هئي جنهن جي سوڀ تي ڪمانڊر-ان - چيف کي فخر ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ جو هن ڦيٽ ۾ سندس ڪنهن جنگي حڪمت عمليءَ جو دخل اترڪونہ هو. هن جهيڙي ۾ ڪنهن فوجي اصول ۽ ضابطي کي ڏنــو ئي ڪونہ ويو هو. هيءَ هڪ کلي جنگ هئي جنهن ۾ هر هڪ سپاهيءَ کي دشمن جي توبن جي قطارن سان سر ترئيءَ تي رکي جوٽون ڪاٽيون هيون. اهڙين جنگين ۾ توبون توبن سان مقابلا ڪنديون آهن.گولن جو جواب گولا ڏيندا آهن. تلوارون ۽ بندوقون مينهن کي جونءَ جي چڪ برابر هيون. جنرل هيوُ گوف جا ڪمانڊر جيڪي وڏين توبن جي برگيڊ جا سنڀالو هئا سي بي صبريءَ سان اوسيڙو ڪندي رهجي ويا.

چارلي گرانٽ پنهنجي زماني جو هڪ ارڏي ۽ امروٽ فوجي عملدار طور ناليرو هو. هن پنهنجي گهوڙيسوارن سان گڏ ٻارنهن توبن جي هڪ ڏکهي قطار جي سامهون وڃي بيٺو هو جيڪي انگريز فوج جي پيادل تي گولا وسائي رهيو هيون. هن پنهنجي لياقت بهادري ۽ هٿيارن جو خوب استعمال ڪيو ۽ مرهٽا توبچين کي توبن ڇڏي ڀڄي وڃڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو. ساٿس گڏ اگرين ڳڻ جيترا گهوڙيسوار هئا تنهن کي دشمن توبچين جهلي ڪونہ سگهيا هئا. هن بهادريءَ جو اهو ڪم گهڻو دير سان ڪيو هو.

انگريزي فوج مان اٺ سو جوان مارجي ويا جن مان پورو اڌ هزمئجسٽي ۳۹- ۴۰ ريجيمينٽ جي جوانن جو هو. هندستاني فوجين مان ۱٦- گرينا ڊيئرس جنهن افغانستان جي جنگ ۾ حصو ورتو هو تنهن بہ پاڻ چڱو ملهايو. هن جو نالو جنرل ناٽ جي مشهور ريجيمينٽ طور مشهور هو جنهن اڪيلي سر ۱۷۹ جوانن جي قرباني ڏني هئي.

دشمن جي هيءَ مکيہ فوج هئي جنهن جو هيءُ حشر ٿيو هو. ۳۰ تاريخ وارو ڏينهن آرام لاءِ هو ۽ جنگ جو ميدان بہ ان ڏينهن صاف ڪيو ويو. ۳۱ تاريخ تي مهارائي پيش پوڻ لاءِ فوجي وانڊ ۾ لنگهي آئي. ان ڪان پوءِ گواليار ۽ ان جي خوبصورت قلعي تي انگريزن جو قبضو ٿي ويو.

هاٿي فوج جي ان حصي جو ذڪر ڪيو ويندو جنهن جهانسيءَ مان نڪري هڪ زبردست جنگ وڙهي هئي.

پنبير جي جنگ

هن محاذ سان لاڳاپيل حال احوال تمام گهٽ نظر ايندو. ”هسٽري آف برٽش آرمي“ نالي ڪتاب ۾ سرجان فورٽسڪيو هن جهيڙي جو ذڪر ضرور ڪيو آهي پر مهراجپور واري محاذ جي بيان ڪان گهٽو گهٽ آهي. ڇاڪاڻ ته اها جنگ، اڳ ڪيل رٿا بنديءَ موجب ڪانه وڙهي وئي هئي.

گورنر جنرل جي حڪم موجب جنرل گري فوج وٺي اڳتي وڌيو ۽ آنتري واري ٽاڪرو علائقي ۾ داخل ٿيو جيڪو مينهن جي نين جي گهارن سان ڇنيو پيو آهي. سندس ساڄي پاسي ٽڪرين جي هڪ قطار هئي جيڪا ڪڏهن ويجهو ۽ ڪڏهن پري ٿي رهي هئي پر گهٽو ڪري اڌ ميل جيتريءَ وٿيءَ تي پوروچوٽ تي هلندي ٿي آئي. ڪيس پتو هو ته آنتري واري لڪ وٽ دشمن فوجون موجود هيون. پر اهو ڪونه سوچيو هئائين ته انهن جون فوجون هنن ٽڪرين ۾ به ويهي سگهن ٿيون. هو آرام سان اڳتي وڌي رهيو هو. سندس پٺيان لشڪر سان گڏ پنج هزار ڏاند گاڏيون هيون جيڪي سامان سڙي سان ڀريل هيون. هن ۾ غير فوجي لاپرواهي هوندي هئي پر نظر اچي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ هر انگريز سپهه سالار ۾ اهڙيون اوڻايون هونديون هيون. لشڪر جڏهن منزل ڪرڻ واري ماڳ وٽ پهتو ته پوئتي اک وٺائي ڪونه ڏٺائون ته ڪاڏي خوراڪ ۽ جنگي سامان ڪٺي ايندڙ گاڏيون سلامتيءَ سان پٺيان اچي رهيون آهن يا دشمن فوج جي ور چڙهي ويون. گاڏين جو اهو قافلو ڏهن ميلن ۾ پکڙيل هو ۽ پٺ جي رکوالي ڪندڙ فوج به ٿوري مقرر ڪئي وئي هئي. پاسن تي پهريداريءَ لاءِ به ڪا فوج ڪانه رکي وئي جيڪا پروارين ٽڪرين مان حملو ڪندڙ امڪاني دشمن فوج سان مقابلو ڪري. اها فوج هڪ ڊگهي قطار ۾ سفر ڪري رهي هئي. شام جو ٽين وڳين انگريزي فوج پنير نالي هڪ ڳوٺ ويجهو اچي پهتي. اچا هٿيار هڪ جائتا ڪري پير پساريا به مس هئائون ته سندن پٺ وارين توبن جون رعد واريون رڙيون ٻڌڻ ۾ آيون. ٻئي پاسي کان گهوڙيسوار واچ مينهن ڪندا اچي فوجي وانډ ۾ پهتا. سندن منهن تي هيڊ هاريل هئي. متن ڌمڪاءُ ۽ هراس وڌيل هو ۽ ٻڌايائون ته دشمن پٺِ واريءَ فوج تي اوچتو جهٽ هنيو آهي، هن وقت تائين اها شايد ڪسي ڳترا ڳترا ٿي چڪي هوندي.

چوڌاري بگل ٻري ويا. جتي فوجي جتي هو اتان ڊوڙندو قطارن ۾ بيهندو ويو. گهوڙيسوارن به حڪم موجب ڪميتن جون واڳون ڪٺي ڊريون ڪيون ۽ ان جونءِ ۾ ڪٺي جوه وڌائون. جيڏانهون توبن جي گجڪارن جا پڙاڏا ٻري رهيا هئا. ان وقت لارڊ گري ۽ سندس عملي جي ڌيان ۾ هي ڳالهه اچي وئي ته جڏهن آنتري جي لڪ ۾ ويٺل دشمن فوج کي معلوم ٿيو ته انگريز فوج هن لڪ کان لنوائي ڪنهن

ٻئي ڪس سان گواليار وچي رهي آهي ته ان پيش قدمي روڪڻ لاءِ هن وچ تي گهات هنيو آهي. معلوم ايئن ٿي رهيو هو ته انگريز فوجي منزل پرسان ۽ پنير ڳوٺ ويجهو هڪ پيو قلعبند ڳوٺ هو جنهن ۾ هي مرهٽا فوج مورچه بند ٿي رهي هئي. سندن توبون ۽ گهوڙيسوار پنيان ايندڙ انگريزي فوج کي هيسائي دڙٻاتي رهيون هيون. جنرل حالتن جو اندازو ڪري پنهنجي ڪجهه فوج لشڪر قطار ڏانهن روانو ڪيو. سندس خيال هو ته لڪ جي پهريداري ڪندڙ ساري فوج ان ارادي سان اچي هتي پهتي آهي ته جيئن گواليار ۽ بنديلکنڊ جو رابطو بحال ڪري سگهجي. ائنڊرسن جي برگيڊ، ٥٠- فوٽ ۽ هندستاني فوجين جي ٻن پلٽڻ کي گڏي اڳتي رواني ڪيل فوج جي ساڄي طرف کي سنڀالڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. کين حڪم هو ته هو پنهنجي توبخاني جي آڏار تي اڳتي وڌن. ائنڊرسن ڏٺو ته سندن ساڄي طرف اڌ ميل کن تي انگريزي فوج ۽ سندن هلڪيون توبون دشمن سان گنڍيون بيٺيون هيون. سندس سامهون ماٿريءَ ۾ دشمن- پيادل بيٺي هئي جنهن جي پٺ تي توبن جون قطارون هيون. هو پنهنجي برگيڊ سان اڪيرين تڪرين ڏانهن وڌڻ لڳو ۽ پنهنجي توبن جي گولن جي آڏار تي پٿن جي اڙ ۾ بيهي رهيو ۽ مرهٽن جي پيادل فوج تي گولاباريءَ جو حڪم ڪيائين. جنرل ميدان تي ڪونه پهتو هو. ائنڊرسن پنهنجي مرضي موجب احڪام صادر ڪري رهيو هو. هن پنهنجي گرجدار آواز ۾ فوجن کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ۽ حملي جو اشارو ڪيو جن جهٽ ڏئي ماٿريءَ جي لاهونديءَ ۾ بيٺل توبن تي وڃي قبضو ڪيو. ۽ ساري ماٿري دشمن پيادل کان خالي ٿي وئي.

برگيڊيئر ڪلونڪ ٻي برگيڊ جي مدد سان ٻارنهن توبن تي وڃي قبضو ڪيو. اهاجنگ گهٽو وقت ڪانه هلي. هن محاذ جي اڳواٽي بفس Buffs ڪري رهيا هئا ۽ واهر طور ٣٩- نيٽو انفنٽر ساٿن گڏ هئي. اها جنگ اتي ئي ختم ٿي وئي جيڪا سج جي پوئين پهر شروع ٿي هئي. جهونجڪڙي وير پڄاڙيءَ کي پهتي. انگريزي فوج جا ٢١٣ ماڻهو مارجي ويا. بفس جا ٧٢، ٥٠- فوٽ جا ٤٢ ۽ ٣٩- نِٽيو جا ٦٢ جوان قتل ٿيل.

هن جنگ جي ڪا اهڙي خاص ڳالهه ڪانه آهي جنهن تي اوچو ڳاٽ ڪجي پر بفس، ٥٠- فوٽ ۽ ٢٩- نِٽيو انفنٽري پٽنگن جيان وچي مچ ۾ متا ڏنا هئا. هن ڪنهن فوجي جنرل جي حڪم کان سواءِ پاڻون جاڻون هي ڦيٽ ۽ چوٽ ڏني هئي. اهو چيو ويندو آهي ته هن مارڪي کان هڪ ڏينهن اڳ هڪڙي برگيڊيئر پاڻ کي پستول هٽي آپگهات ڪيو هو ۽ اتفاق سان اها سپهه سالاري ائنڊرسن کي ملي وئي هئي. هن محاذ تي انگريزن طرفان گهوڙيسوارن جون ٻه برگيڊون هيون پر هن ڪک پچي پيٽو ڪونه ڪيو. پر جيڪڏهن انگريزي فوج جا گهوڙيسوار ميدان ۾ لهن ها ته مرهٽا گهوڙيسوار کين ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏين ها. خير جنگ ته ائين ئي ختم ٿيٽي هئي پر مرهٽن جي فوج کي غلط حڪمن ملڻ ڪري ٻنهي ڌرين جو نقصان گهٽ ٿيو.

ڪمانڊر- ان- جيف جنگ جي فني نقطئہ نگاه کان هڪ نااهل ماڻهو هو.
هن پنهنجي غلط حڪمت عمليءَ سبب ساڳئي ڏينهن تي دشمن سان ٻن جڳهين تي جنگيون وڙهيون ۽ اڪيلي سر ٻن محاذن تي مقابلو ڪيو ۽ اتفاق سان ٻنهي محاذن تي فتحون نصيب ٿي ويس. جوندو وري اهو ٿي وتيو تہ هڪ ڏينهن تي ٻہ فتحون سندس سرت ۽ سچيتائي جو نتيجو آهي. ٻليءِ ڀاڳين جو ڇڪو ڇجي تہ ٻليءَ کي ڀناڪ هڻڻ جو حق تہ هوندو آهي ۽ توهان کي ڪنهن سوال پڇڻ جو حق بہ ڪونہ آه.ي سوڪڙي طور مليل گهوڙي جا ڏند ڪونہ ڏسبا آهن. ڪوارٽر- ماسٽر جنرل، جنرل چرچل ۽ ليفٽيننٽ ڪرنل- اي- سئڊرس جهڙا متير مڙس ۽ ڪنڌار جوان ڪُسي ويا تنهن جو پڇاڻو ڪير ڪري. اهي رڳو ٻہ ماڻهو تہ ڪونہ هئا، هتي تہ الائي ڪيترا جنگ جوان هئا جيڪي ريءَ ڪُنيءَ موت جي آوَه ۾ اچي ويا ۽ مهراجپور جي ماڳن تي مهادي ٿي ويا.
پنير جي پڙ ٽيڻ کان پوءِ جنرل گري گواليار جو گس ورتو. وري ڪاڏي لوٽو ڦيري ڪونہ ڏنائين. ڪن پوساٽيون اڳتي هليو ويو. ٻنهي فوجن هڪ ٻئي سان رابطو قائم ڪيو. انگريز طاقت هن وقت هڪ وڏي سگهہ تي ابري هئي. سندس مرضيءَ خلاف حالتون ڪيس مجبور ڪري رهيون هيون تہ مغلن جي خالي پيل ڪرسي سنڀالي ۽ ملڪ ۾ جيڪي وڳوڙي سر مٿي ڪري رهيا آهن تن جي سرن کي پوريءَ سگهہ سان چٿي ۽ چيٿاڙي. اهڙيءَ ريت ٻئي فوجون گواليار ڏانهن وڌي رهيون هيون ۽ تاريخ ٣- جنوريءَ تي اچي اتي پهتيون. هن فوج سان مهاراڻي گڏ هئي جيڪا باغي مرهٽا فوج جي قيد مان آزاد ٿي انگريزن جي پناري اچي پئي هئي.
گورنر جنرل پنهنجي سر اچي ملڪ جا منجهيل مسئلا نبيريا ۽ حڪومت هلائڻ لاءِ هڪ مجلس شورا مقرر ڪئي جيڪا بناڪنهن ڊپ ڊاءَ جي ننڍڙي حڪمران طرفان ملڪ جو انتظام سنڀالڻ لڳي. جنگ ختم ٿي تہ فوج بہ پنهنجا هٿيار رکيا. ڪين رهيل ٻگهارون هڪدم اداڪيون ويون ۽ ڪين باعزت رخصت ڪيو ويو. وري انهن کي فوج ۾ ڪيئن ڀرتي ڪيو ويو تنهن لاءِ ايندڙ باب ڏسندا. گورنر جنرل، پنير ۽ مهراجپور جي محاذن تي، بهادريءَ سان وڙهندڙ فوجي عملدارن لاءِ پنج ڪنڊئي ستاري جهڙا تمغا تيار ڪرايا هئا جن جي وچ تي چاندي لڳل هئي ۽ دشمن فوج جي توبن جي ڌاتوءَ مان جوڙيل هئا. اهي نهيل اهڙا هئا جو ڪنهن چين يا پٽيءَ کان سواءِ سڌو ڪوٽ ۾ پائڻ جهڙا هئا. پر بعد ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو تہ اهي ميڊل جيان هيٺ لڙيڪل هجن ۽ شڪل ۾ اندلث جيان اڌ گول هجن ۽ ايرندڙ سج جيان محسوس ٿين. ان پٽيءَ کي "ملٽري ربن" نالو ڏنو ويو. ساڳيءَ ريت "سنڌ" ۽ "افغان" ميڊلن پائڻ لاءِ بہ ساڳي ربن منظورڪئي وئي هئي. جڏهن لارڊ رابرٽس ١٨٨٠ع ۾ڪابل کان قنڌار پيش قدمي ڪئي تہ ان قسم جي ميڊلن کي "اسٽار" ۾ بدلايو ويو هو ۽ کيس تاري جهڙو ميڊل ڏنو ويو هو.

باب ڇهون

پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ ڦيٽاڙو

- گواليار جي فتح کان پوءِ ڇا ٿيو.
- پنجاب ۾ ڇمون وارا پائر
- پنجاب جون تشويشناڪ حالتون
- دليپ سنگهہ جو نالي ماتر پنجاب جي تخت تي وهڻ
- سک فوج ۾ ان جا مشير
- پنجاب جي هٿان وزير ڪي ڦاهي.

گواليار جي فتح کان پوءِ ڇا ٿيو؟

گواليار جون حالتون ايتريون ڇوٽ تي چڙهي ويون هيون جو ان جو آخري فيصلو ضروري هو. هندستان جي انگريز سرڪار ڪي اهو ڳڻ ڏل ۾ ڪونہ هو تہ ان ملڪ کي فتح ڪري پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏجي. اهي تہ پنهنجي نيت سچائي، ۽ صفائي سان اهڙا جتن ڪري رهيا هئا تہ جيئن ان ملڪ جون حالتون سڌري وڃن ۽ امن امان قائم ٿي وڃي. هندستان بابت مارڪيوئس ويلزلي جي حڪمت عملي بہ اها هئي. لارڊ ايلنبرو انگريز طاقت ۽ ٻين ملڪن جي وچ ۾ لاڳاپن بابت جيڪو ياداشت نامون پڌرو ڪيو هو اهو هڪ اهڙو عهدنامون هيو جنهن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عمل ۾ اچڻ کان پوءِ انگريز ٻيءَ ڌر جي واهر ڪرڻ لاءِ ٻڌل هئا. صحيحن تيئن ڪانپوءِ ان کي قانوني حثيت حاصل هئي ۽ ان جي پابندي ڪرڻ به نهايت لازمي هو. گواليار جي فوج شڪست کان پوءِ گهٽي گهٽائي وئي هئي. پهريائين ان جو انگ ڇاليهه هزار هو جنهن کي گهٽائي ست هزار ڪيو ويوهو. ان جي نئين فوج ۾ اڍائي هزار وڌيڪ شامل ڪيا ويا هئا ۽ڪجهه پراڻا فوجي به منجهس ڀرتي ڪيا ويا هئا. انگريز سرڪار جا فوجي عملدار هن فوج کي گهٽو پسند ڪندا هئا. تيرهن سالن کان پوءِ هن لشڪر کي ڪيڏي اتي بنگالي فوج کي مقرر ڪيو ويو هو.

گواليار جي نئين حثيت جي بحال ٿيڻ تائين انگريز سرڪار جون فوجون اتي رهيون ۽ بعد ۾ پيش قدمي ڪري پنهنجي ڇانوڻين ۾ وڃي قيام ڪيائون. اهڙيءَ ريت گورنر جنرل به ڪلڪتي ڏانهن راهي ٿيو. جڏهن هو گواليار جي وڳوڙي وايو منڊل کي منهن ڏئي رهيو هو ته سنڌ بابت اختيار ڪيل سندس حڪمت عمليءَ خلاف پريس وئي اجائي هاءِ گهوڙا شروع ڪئي هئي. هن ڪن منجهيل ماهرن کي نيڪ ڪرڻ لاءِ ڪي ڪوششون ڪيون هيون پر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ملازمن انهن ڪوششن متان پائي ڦيرڻ جا جتن ڪيا هئا. ان کان علاوه هن پنهنجي ملازمت دوران ڪن معاملن ۾ سهپ ۽ رواداريءَ کان ڪم ڪونه ورتو هو.انهن سڀني ڳالهين کي تيليءَ مان ٿنڀ بنائي اخبار وارن ڪئي انگهن تي ڪنيو. اهڙيءَ ريت برطانيه سرڪار جي مرضيءَ سان ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ ۾ جواب ڏيڻ لاءِ ڪيس طلب ڪيو ويو ۽ ڪيس ان عهدي تان هٽايو ويو. اڄرچ جي ڳالهه اها آهي ته گورنر جنرل کي مقرر انگلنڊ جو حڪمران ڪندو آهي ۽ برطرف وري ڪمپني ڪندي آهي. لارڊ ايلنبرو جڏهن وطن وريو ته ڏاڍو ريان ڪيان هو. هن سڪ مسئلي ايرڻ کان اڳي گواليار جي ڏچي کي نبيري برطانيه سرڪار جي اک ۾ هُرنڊڙ ڪکَ ڪڍي ورتو هو. سر هينري هارڊنج اڳي سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا سڏجي ٿو. هن پينزولا ۾ اهم فوجي خدمتون سرانجام ڪيون هيون. بعد ۾ ڪيس هندستان جو گورنر جنرل مقرر ڪيو ويو هو. لارڊ ايلنبرو سمجهي رهيو هو ته هن سنڌ کي فتح ڪري برو ڪم ناهي ڪيو. پر هن اهو شاندار ڪم ڪيو هو جنهن جي اهميت جي ڪيس به خبر ڪانه هئي. لارڊ ايلنبرو جو مکيه ڏوهه اهو هو ته هن اچڻ سان انگريزن جي منهن تان افغان شڪست جا داغ ڌوتا هئا. ان لبنگهي نڱڻ ڪري انگريز منهن مٿي کڻڻ جهڙا ڪونه رهيا هئا. هن کان علاوه هن شخص تي ٻين ٻن جنگين جو به نڪر پکو ويو هو. ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ سندس هن مدائن کي به معاف ڪرڻ واري ڪانه هئي ۽ هو انهن جنگي ڏوهن کان نئوائي به ڪونه ٿي سگهيو.

جڏهن فوج عملدار کي راجنيتيءَ جا اختيار سونپيا ويندا آهن ته هو اڏڪو ضرور هوندو آهي هو اتي به هو ننهنجه فوجي حڪم هلائيندو. پر ڏٺو ويو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ سرهارڊنج ڏاڍي نرم سڀاءَ وارو هو ۽ اتي بہ نرمي اختيار ڪرڻ لڳو جتي اها ڳچيءَ جو ڳيڙ ثابت ٿيندي آهي ۽ لهٽي بدران ڏيٺا پئجي ويندا آهن. هو آيو هو تہ دشمنن لاءِ بہ دل ۾ ويا ڪنيون آيو هو. ٻڳهڙ ۽ گهٽي ڪي ايلاز منٿون ڪرڻ آيو هو تہ مهرباني ڪري هو ٻئي ڄڻا هڪ ٻئي گهيڙ تان پاٿي پين. سندس ڪوشش اها هوندي هئي تہ هڪ سٺي وائسراءِ طور ياد ڪيو وڃي. سنڌوءَ جي سنيهہ هڪ پاسي هئي تہ ٻئي طرف مغل شهنشاهيءَ جي ڪمزوري ڪري حالتون جيئن خراب ٿيون هيون، تيئن ئي قائم رهيو، جيڪي نيڪ ٿيڻ جون گهرجائو هيون. انگلنڊ جي وزير ۽ ڪمپنيءَ جا ڊائريڪٽر امن ۽ آشتيءَ لاءِ وهلوريا ٿي وتيا. پنجاب ۾ وڳوڙ ڪاهي پيا هئا. هن وقت صلح سانت لاءِ واجهائڻ ٻيرن ڪان ٻير گهرڻ هو. نہ وري اتان جي با اختيار ماڻهن مانار لاءِ ڪي هٿ پير ئي هنيا هئا. وڳوڙي وايو منڊل، ڏينهون ڏينهن هٿن مان نڪرندو ٿي ويو جنهن انگريز سرڪار کي منجهائي واڙو ڪري ڇڏيو هو. اهو جڻ ڪو اگرو سياسي ناٽڪ هو جيڪو وڪتوريا دور ۾ هندستان ۾ هلي رهيو هو. سائمن ڪميشن بہ اها ڳالهہ ياد ڏياري ٿي تہ هن ڪتاب ۾ ان جو مختصر ذڪر ضرور اچڻ گهرجي. اهو اهڙو ناٽڪ هو جيڪو انگريزن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي رهيو هو. هتي فوجي پنچائت جو ذڪر ڪرڻ بہ لازمي آهي جنهن جو رنجيت سنگهہ جي فوج ۾ ١٨٤١ع ڪان ١٨٤٥ع تائين گهڻو اثر دخل رهيو. ان طريقي ڪار مرهٽن جي فوج کي ٻنير ۽ مهراجپور جي محاذن تي ۽ سک لشڪر کي سوبران واري ميدان تي آڻي بيهاريو هو.

پنجاب ۽ ڄمونءَ وارا پهاڙ

پنجاب جي سياست جو ڪجهہ احوال، افغان جنگ واري موضوع ۾ اچي ويو آهي. ڌيان سنگهہ سچيت سنگهہ، ڄمون جي ڊوگرا راجپوت سردار جا ٽي پٽ هئا. ڊوگر هڪ جابلو علائقي جو نالو آهي جيڪو ڪشمير ۽ پنجاب جي وچ تي پکڙيل نظر ايندو. اهو نالو ڪنهن خاص هندونيات سان واسطو ڪونہ ٿو رکي پر هن ڊوگراديس ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ کي ڊوگرا سڏيو ويندو آهي.

پنجاب جي ميداني علائقن جا سڀ راجپوت مسلمان ٿي ويا آهن باقي روهہ ۾ رهندڙ ماڻهو اڃا بہ اباڻي هندو ڌرم سان واڳيل نظر ايندا. سک ڌرم بہ جابلو هندن کي پنهنجي اثر ۾ آڻي ڪونہ سگهيو آهي تنهن ڪري پنجاب جي جابلو علائقي جا رهواسي اڃا سوڌو هندو آهن ۽ ڊوگرن تي سک ڌرم جو ڪوبہ اثر ناهي

ٿيو. هن نيات جا ماڻهو راجپوت آهن ٿنهنڪري سندن نالن پٺيان "سنگهه" جو ضرور اضافو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. جنهن جي معني آهي شينهن. سکن جي ڏهين گروءَ، گرو گوبند سنگهه جو به نالو اهڙو آهي جنهن جي پٺيان "سنگهه" پد جو اضافو نظر اچي ٿو. ٿنهن ڪري سندس پوئلڳ اهڙا نالا رکائيندا آهن جن جي پٺيان سنگهه جو واڌارو ڏسبو

مٿي ڄاڻايل ٽئي ڀائر اچي راجا رنجيت سنگهه جي فوج ۽ راڄنيتي جي ملازمت ۾ داخل ٿيا هئا. گلاب سنگهه بابت معلوم ٿئي ٿو ته هو سک فوج وٺي پشاور ۽ هزارا تي ڪاهي ويو هو. ڪيمبل الله آباد تائين افغان حدن جي آڇ ڪئي وئي هئي.انهن ٽنهي جي سچ سان ته پوندي ئي ڪانه هئي. سازشن ۾ سچيت ۽ سڄاڻ هئا. سوڙهه پوندي هئن ته ڊوڙي وڃي جبلن ۾ لڪندا ۽ سر بچاءَ ڪندا هئا. اتان جي ڏونگر جي ڏکين ڏاڪن ۽ لڪن کان اهڙا ته واقف هئا جو وڏي فوج به مس کين ڏڪي ڪيڻ ۾ سوڀاري ٿيندي هئي. اهي سکن جا مقرر ڪيل ڪامورا هئا ۽ سندن ملڪي حدن وڌائڻ جي آڙ ۾ پنهنجا علائقا به گهگت ۽ تبيت تائين وڌائي ڇڏيا هئائون. ان ڪري چينين هٿان ڪيترا ڀيرا شڪست به کاڌائون. پنجاب جي وڳوڙي حالتن جو ذڪر هيٺ ايندو. سکن جي زوال کان پوءِ سيني کان وڏو ڀاءُ پنهنجي هيٺ ايندو. سکن جي زوال کان پوءِ سيني کان وڏو ڀاءُ پنهنجي هڪ نيئڻ حثيت سان ئي ابري آيو. سندس وڏو پڙ پوٽو وري انگريزي قانون جي ڪورٽن ۾ هڪ مشهور شخصيت طور سڃاتو ويندو هو. رنجيت سگنهه جي وفات ويل پيو وڏو ڀاءُ ڌيان سنگهه دربار جو وزير هو.

پنجاب جون تشويشناڪ حالتون.

راجا رنجيت سنگهه جي وفات کان پوءِ پنجاب جون سياسي حالتون ڏينهون ڏينهن خراب ٿينديون ٿي ويون. هن حڪمران ٻهرين افغان جنگ دوران، اٺهٺ ورهن جي ڄمار ۾ جون ۱۸۳۹ع ۾ وفات ڪئي هئي. هن جواني ۾ ڪيترائي جنگي ڪارناما سر انجام ڪيا. پر پوءِ شراب ۽ شباب جي رنگنين ۾ ڪاهجي پيو. هن پنهنجي حڪمراني جي سنسي کي قائم رکڻ لاءِ پنهنجي اولاد مان ڪنهن کي اهڙو لائق ڪونه بنايو. سندس حرم ۾ ڪيتريون سهڻيون عورتون داخل هيون پر هن ڪن ٽورن کي پنهنجو جائز پٽ تسليم ڪيو هو. ان کان پوءِ اتان جا ماڻهو فقط سندس هڪ پٽ کڙڪ سنگهه کي پنهنجو راجا ڪري مڃيندا هئا. جڏهن

ڪرڙي شينهن کي اچي سڪرات ورايو پر ڪي جون ٿا تہ جڏهن مري ويو تہ سندس لاش مير سنڌي جي مقبري تي ڪٺي ويا هئا ۽ ان کي اگڻ ۾ کهمايو هئائون. ڌيان سنگهہ، جموںءَ جي سردارن مان ٻيو نمبر ڀاءُ جيڪو پنجاب دربار جو وڏو وزير هو سندس مئٽ جي پاسي ۾ هلي رهيو هو ۽ رنجيت سنگهہ جي مڙهہ سان هوريان هوريان ڳالهائي رهيو هو، جڻ ڪانئس ڪا صلاح پڇندو هجي.

راجا رنجيت سنگهہ جي وفات سان گڏ کڙڪ سنگهہ جي گادي تي ويهڻ جو بہ اعلان ڪيو ويو. تنهن کان پوءِ ڌيان سنگهہ کي پنجاب دربار جو وزير اعظم مقرر ڪيو ويو. کڙڪ سنگهہ جي اها تخت نشيني راجا رنجيت جي آخري وصعيت موجب ٿي هئي.پيءُ جيان شراب ۽ شباب جو شوقين ۽ ڪمزور هو پر ان سان گڏ دل جو بہ نبل هو. سندس ويچار هو تہ هن جو تخت ۽ تاج سندس دربار ۾ رهندڙ انگريز سرڪار جي نمائندي مسٽر ويڊ جي هٿ وس آهي.

راجا رنجيت سنگهہ جي ٻئي پٽ جو نالو شير سنگهہ هو جيڪو پڻ پيءُ جي تخت ۽ تاج جو دعويدار هو ۽ ان لاءِ هو گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ وٽ دانهن ويو هو. ڇاڪاڻ تہ ماڻهن جي دلين ۾ اهو احساس ويهي ويو هو تہ جيڪو ماڻهو مغلن جي تخت تي ويٺو آهي سو هڪ بااختيار ماڻهو آهي. لارڊ آڪلنڊ شير سنگهہ جون ڳالهيون ٻڌي ڪيس چيو تہ کڙڪ سنگهہ پنجاب جو جائز حڪمران آهي تنهن ڪري ڪجهہ ڪونہ ٿيندو.

کڙڪ سنگهہ هڪ نااهل حڪمران هو پر نونهال سنگهہ نالي سندس پٽ ڏاڍو هوشيار هو. جڏهن مهاراجا رنجيت سنگهہ وفات ڪئي تنهن زماني ۾ هو پشاور ۾ هو. وفات جي خبر ٻڌڻ شرط لاهور هليو آيو. تخت ۽ تاج ملڻ جو اوسيئڙو هو. پر سندس پهچڻ کان اڳ سچيت سنگهہ جي ڏڍ تي سندس پيءُ تخت سنڀاليو هو جنهن کي ۹ آڪٽوبر ۱۸۳۹ع تي شاهي دربار جي رهائش گاهہ ۾ قتل ڪيو ويو. هي نوجوان ڌيان سنگهہ ۽ ٻين ڏوگرن کان سخت بچاءُ ڪندو هو. ان نمائندي جي اثر ختم ڪرڻ لاءِ ڪيس وزير اعظم ۽ ٻين ڊوگرن جي واهر جي لوڙ هئي. هن جي شروعاتي دور ۾ ڪهڙيون سازشون ٿيون ۽ ڪهڙا واقعا ٿيا تن سان هن ڪتاب جو ڪو واسطو ڪونہ آهي. کڙڪ سنگهہ ڪمزور تہ اڳئي هو پر پنهنجي هڪ ويساهہ جوڳي ماڻهوءَ هٿان سري جي سرڪ پي ۵- نومبر ۱۸۴۰ع تي پرلوڪ پڌاري ويو.

نونهال پنهنجي ابائي تخت جو فطري وارث هو. جيڪڏهن هو تخت تي ويهي حڪمراني ڪري ها تہ انتظام هلائڻ ۾ ڪنهن بہ ريت پنهنجي ڏاڏي رنجيت سنگهہ کان گهٽ ڪونہ ٿئي ها. پر جنهن ڏينهن هو تخت تي وهي ها ان ڏينهن ئي ڪيس تقدير وچي تختي تي سمهاريو. ان ڏينهن پيءُ جي مڙهہ کي ختا تي چاڙهي جيئن ڪهر ڏانهن موٽندي هڪ ڦاٽڪ وٽان لنگهي رهيو هو تہ اوچتو اچي اهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متاثر ڪريو. هن سان گڏ جمون جي گلاب سنگهه جو وڏو پٽ هو جيڪو ڏڪ لڳڻ ڪري ٿنڌي تي مري ويو ۽ نونهال سنگهه کي زخم رسيا ۽ رات جو اهو به وڃي پنهنجي پيءُ سان مليو. عام ماڻهن جو خيال هو ته هن کي جمونءَ جي راجا گلاب سنگهه مارايو هو. جاڪاڻ ته هو ڊوگرن جو سخت دشمن هو. باقي نوجوان ڊوگر سردار جو قتل اتفاقي ٿي ويو.

دربار جي وڏ وزارت تي ڌيان سنگهه مقرر هو. نونهال جي موت کان پوءِ شير سنگهه تخت جو جائز وارث هو. وزير اعظم ڌيان سگنهه به ان کي تخت تي وهارڻ پئي چاهيو ۽ انگريز سرڪار جي به اها مرضي هئي. شير سنگهه جي لاهور ۾ عدم موجودگيءَ سبب ڌيان سنگهه کي نونهال جي موت جي اعلان کي التوا ۾ رکڻو پيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن شير سنگهه پهچي وڃي.

شير سنگهه پنهنجي سپاهه ۾ ٽڏو ۽ ڏيرج وارو هو ۽ سازشي ذهن ڌيان سنگهه جي قبضي ۾ نونهال سنگهه کان وڌيڪ هو رهڻو وارو هو. عام ماڻهو شير سنگهه کي راجا رنجيت سنگهه جو اولاد ڪونه سمجهندا هئا. ان جو ڪارڻ اهو هو ته هو راجا رنجيت سنگهه جي گهر تڏهن جائو هو جڏهن راجا مزسيءَ کا ويهي ويو هو. هن کان علاوه شير سنگهه ۾ ڪي خاص خوبيون به ڪونه هيون. جمون سان تعلق رکندڙ هنن ڀائرن شير سنگهه کي مهاراجا ته مقرر ڪيو پر ساري سک جنتا ان جي راڄگدي سنڀالڻ جي سخت خلاف هئي.

وڳوڙي وايو منڊل ۾ مانار آڻڻ لاءِ کڙڪ سنگهه جي زال مائي چند ڪور ڌيان سنگهه جي پٽ هيرا سنگهه کي گود جو پٽ بنائي پاڻ ان جي قائم مقام ٿيڻ جو اعلان ڪيو. ان سان گڏ هن اهو به ٻڌايو ته سندس ننهن (نونهال سنگهه جي گهر واري) اميد سان آهي. ٿوري وقت لاءِ ته مائي چند ڪورکي هڪ قائم مقام جي حيثيت ۾ مڃتا ملي وئي پر جمون وارا ڀائر ڪن اتفاقن ٿيڻ آسري آڪاس ۾ اکيون وجهيو وينا هئا. شير سنگهه پنجاب جو مکي بڻايو ويو ۽ ڌيان سنگهه کي وزارت عظمٰي جو عهدو مليو.

ان وقت سک فوج کي پگهارون ڪونه مليون هيون. ان ڪري انتظاميه تي چڙيا ۽ تنا وينا هئا. شير سنگهه وجهه وٺي سائن پگهارن وڌائن جو واعدو ڪيو ۽ رومين جيان ڪين کي سوڪڙيون ڏئي راضي ڪري ڇڏيائين. پنجاب جي هن بهادر فوج پوءِ وڃي پنهنجي ئي شهر لاهور تي ڪڙو چاڙهيو. ان کي فتح ڪري واپارين جو الهه تلهه لٽي ڦري کهڻو ئي مال غنيمت هٿ ڪيو. جنهن کي چاهيائون قتل ڪري ڇڏيائون. ان قتل عام ۾ هڪ انگريز جوان فائوڪس به قتل ٿي ويو جيڪو سندن ئي فوج ۾ شامل هو. انهن وڳوڙن ڪري ڪيترن پين علائقن جا گورنر قتل ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ ريت شير سنگهه ٿوري وقت لاءِ پنجاب جو حڪمران ٿي

حڪومت هلائڻ لڳو. نن ڏينهن افغان- انگريز جنگيون اختتام تي پهچي رهيون هيون جن ۾ انگريزن جو گهڻو ڪجهه نقصان ٿيو.ان ڪري سکن جيڪو انگريزن سان اتحاد ڪيو هو سو به لڏي پيو هو توڙي جو انگريز پويان جهيڙا ڪري پنهنجي وقار ۽ عزت کي گهڻو بحال به ڪري ورتو هو. راجا شير سنگهه جو پٽ پرتاب پنهنجي فوج سان گڏ لارڊ ايلنبرو سان مڻ آيو. ان زماني ۾ افغانستان کان پلاند ونڻ واريون فوجون ستلج اڪري واپس موٽي رهيون هيون. تنهن وقت گهڙيءَ کن لاءِ ائين محسوس ٿي رهيو هو ته جڻ لاهور جي وڳوڙن ۾ مانار اچي ويندي. انگريز سرڪار جي حڪمت عملي به اها هئي ته جيڪو پنجاب جي مائهن وٽ قابل قبول حڪمران هوندو، انگريز سرڪار به تنهن جو پاسو وٺندي. مائي چند ڪور کي سندس ملازمن سنه ١٨٤٢ع ۾ قتل ڪري ڇڏيو هو تنهن ڪري شير سنگهه سياسي طور وڌيڪ مضبوط ٿي ويو هو. پر ان جي قتل پٺيان ڪنهن جو هٿ هو سا ڳالهه ڳڳهوڙ لڳي پئي هئي.

شير سنگهه جي تخت تي وهڻ سان سِندا والا گهراڻي جا ڪي سگهارا سردار لاهور ڇڏي هليا ويا. اهي پراڻي سک مسالا يا يا اتحاد جا رڪن هئا. ٿوري وقت کان پوءِ ڪين اهل پڪ ڪرائي وئي ته سندن سگهه ۽ سات شير سنگهه جي اقتدار لاءِ وڏي واهر آهي ۽ منجهن هڪ ٻئي لاءِ ويساه ۽ اتساه پيدا ٿي پيو هو. پر هتي به ڌيان سنگهه جي ڪيني ۽ ڪپٽ کي مات ڪانه هئي. سندا وار سردار سک موٽي اچي لاهور ۾ وينا ته ڪنهن ڪين ٻڌايو ته ڪين قتل ڪرڻ لاءِ گهرايو ويو آهي. اجيت سنگهه ۽ لهنا سنگهه به مشهور سک سردار هئا. هنن کي به اهڙو ئي شيطاني خيال اچي دل ۾ وينو. هنن مهاراجا کي گذارش ڪئي هو اچي سندن فوج جي انسپيڪشن ڪري. جڏهن هو فوج جي انسپيڪشن ڪري رهيو هو ته اجيت سنگهه وجهه وٺي ڪيس قتل ڪري ڇڏيو. لهڻي سنگهه سٽ ڪري وري سندس پٽ پرتاب سنگهه کي پورو ڪري ڇڏيو. تنهن کان پوءِ اهي ٻئي وڃي وزير ڌيان سنگهه سان مليا ۽ اتان کان ٽيئي شهر روانا ٿيا جتي رنجيت سنگهه جا لائي ڪيترا حلالي حرامي پار اقتدار جي واري جي اوسيڙي ۾ اونڌيون منجيون ڪري هڪ ڪنيا ٿيا وينا هئا. ان وقت تائين وزير اعظم ڌيان سنگهه جي ڪيٓءَ مان ڪٺا ڪني ويا هئا. سندا والا سردارن ان ڏينهن پوياڙيءَ جو سندس جمار جو به سج لاهي ڇڏيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دليپ سنگهه جو تخت تي وهڻ

بد قسمتي سان ڌيان سنگهه جي پٽ هيرا سنگهه کي وساري ڇڏيو هئا جيڪو هڪ سياڻو ۽ سچيت نوجوان هو ۽ اهو پيءُ جي پلاند. ڪنهن وقت به چڪائي سگهيو ٿي.

هو هڪ ڏينهن فوج جي اهم مهندارن سان وچي مليو. انهن هيٺيون مٿيون ٻڌائي وين مهنٿا ڏئي مقتول راجا ۽ ان جي وزير جي پلاند وٺڻ لاءِ اڀاري ڪين ان کان ئي باهر ڪڍي ڇڏيائين. هن ٻيري به پنجاب جي هن بهادر فوج وچي پنهنجي شهر لاهور تي ڪڙو چاڙهيو. ان حملي ۾ لهڻو سنگهه قتل ٿي ويو. اجيت سنگهه کي مارڻ لاءِ ڪيد نڳا جنهن جان ڇڏائڻ لاءِ هڪ اوچيءِ پٽ تان ٽپو ڏنو ۽ مري ويو. ان کان پوءِ ميرا سنگهه کي وزير ۽ ننڍڙي دليپ سنگهه کي مهاراجا ٺهائي وچي پنجاب جي تخت تي وهاريائون. جن ماڻهن بابت ٿورو به شڪ هوته اهي مهاراجا ۽ وزير جي قتل ۾ شامل هئا تن کي ڳولي ڳولي ڪٺو ويو. جڏهن پنجابين جو هي خوني ناٽڪ هلي رهيو تڏهن گورنر جنرل گواليار تي قبضو ڪري چڪو هو. فطري طور تي ان وقت سندس سارو ڌيان پنجاب تي هو. پنجاب جي هن خوني ناٽڪ جا ڳاڙها رنگ سڪا ئي ڪونه هئا ته هن ڌرتيءَ جي سياسي آڪاس جي افق تي اڀرڻ جي شڪل ۾ هڪ نئون تارو نڪري آيو. سندس نالو جواهر سنگهه هو. ننڍڙي مها راجا دليپ سنگهه جو مامون ۽ رائي جندو جو ڀاءُ هو. پنجابي فوج لاءِ جڻ چونڪ چندو ثابت ٿيو. راجا رنجيت سنگهه کي به ننڍڙا پٽ هئا هڪ ڪيس ڪشمير فتح ڪرڻ مهل ڄائو هو ۽ ٻيو هو ۽ ٻيو افغان علائقي پشاور تي سوڀ مائڻ وقت ڪيس تولد ٿيو هو. تنهن ڪري هڪ جو نالو ڪشمير سنگهه ۽ ٻئي جو پشاور سنگهه رکيو ويو هو. سندس زور هو ته رنجيت سنگهه جا حقي وارث اهي ننڍڙا شهزادا آهن. جمون ڀائرن مان ٽيون ڀاءُ سچيت سنگهه به پاڻ کي مڃائڻ واسطي ڏوتي ڪُنجي ميدان ۾ نڪري پيو هو. ڪيس اهو ونڊڪو لڳو پيو ته ڪيئن ڪري پنهنجي ڀائٽي هيرا سنگهه کان وڏ وزارت کسي. هن ڳالهه کي ڳجهو رکي ڪجهه سائي سان ڳري اچي لاهور پهتو.

پنجابي فوج ۾ ان وقت پنچات طريقو قائم هو جنهن جو ذڪر مٿي به ڪيو ويو آهي ۽ اهو طريقو هن وقت مضبوط ٿي چڪو هو. وٽس سچيت سنگهه ۽ سندس انعامن اڪرامن يا سوڪڙين پاڪڙين جي جاءِ ڪانه هئي. هن لالچي راجپوت سردار سمجهيو هو ته هن اهو ڪسالو اجايو ڪاٽيو هاتي ته هو تباهه ٿي ويندو. هن

مايوسي کان، پنهنجا ماتهو سان ڪري قعلي کان ٻاهر هڪ قتل ڳوٺ کي پنهنجو فوجي مرڪز بنائي زبردست حملو ڪيو جنهن جي جواب ۾ فوج مٿس سخت گولاباري ڪئي.

وزير ميرا سنگهه وڏيڪ مقبول ٿي ويو هو. سندس چاچي جي مرڻ کان انڪل به مهينا ڪن پوءِ سندا والا گهرائي مان هڪ سردار عطر سنگهه فوج کي پنهنجي پاسي ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳو. تنهن زماني ۾ فوج آرام سان ويٺي هئي. ميرا سنگهه وقت ۽ حالتن جو اندازو ڪري ۽ فوج جي وڏيءَ سگهه کي پورو سمجهي وقت ٽپائڻ لاءِ ان جو پول پڌو پانهون ٿي پيو هو. فوج جيڪڏهن چوندي هئي ته ڏينهن آهي ته وزير اعظم هيرا سنگهه رڙ ڪري چوندو هو ها سائين بلڪل منجهند، ڏسو ته سج وچ آسمان تي چمڪي رهيو آهي. جيڪڏهن فوج چوندي ته ڏينهن نه بلڪ رات آهي ته هو به چوڻ شروع ڪندو، بلڪل، ڏسو هو تارا چمڪي رهيا آهن. ظاهر ۾ تخت تي دليپ سنگهه ويٺل هو پر ملڪ جا اصلي طاقتور وارث ۽ مالڪ فوجي هئا. ڳئو ماتا هئا. ڪنهن به ٿيءَ جي پار کي اها جرئت ڪانه هوندي هئي جو چئي سگهي ته اي سک فوج تنهنجي منهن ۾ به آکيون. عطر سنگهه پنهنجي سر بچاءَ خاطر اچي انگريزن جي پناري پيو هو. پر جڏهن مئي ۱۸۴۴ع حڪومت ڏٺو ته راجڪمار ڪشميرا سنگهه به اچي هن سان مليو هو. وقت جو مشهور سک پنڊت پائي بير سنگهه به اچي سائن مليو. سک فوج پنڊت پائي بير سنگهه کي کانئن الڳ ڪرڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي پر ائين ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪانه سگهي. تنهن ڪري هن عطر سنگهه مٿان گولا باري ڪرائي جنهن ۾ "ٽيندڙ وزير" ۽ راجڪمار ڪشميرا سگنهه ته مارجي ويا پر سک عالم بير سنگهه به بچي ڪونه سگهيو. هن واقعي ڪري هيرا سنگهه جو هيانءُ ٺري پيو. پر هڪ عام پوليءَ ۾ هن اجا به مصيبتن جي منهن سان جند ڪانه ڇڏائي هئي. ڇاڪاڻ ته هتان جو عام پنجابي جمون جي ماڻهن کان نفرت ڪندو هو ۽ سائن جڻ ازلي وير رکندو هو. ڌيان سنگهه ۽ سچيت سنگهه پنهنجو وارو ۽ سڪن جا وڻ وڃائي هيءُ جهان ڇڏي ويا هئا. ڪراڙو لومڙ گلاب سنگهه سک فوج جا داءُ پيچ ۽ اٽڪلون سٽڪلون سڀ سمجهي چڪو هو. هن وقت اها هيرا سنگهه جي ذاهب ڪي ڏهي رهي هئي. جڏهن هي ڳئون ٿاڪرڻ تجوڻ کان پوءِ جڏهن قندي ٽيندي ته ڪيس به لت هئي ٻاهر ڪڍيو ويندو ۽ هن کي ان وقت تائين اوسيڙو ڪرڻو پوندو. هن نوجوان پنهنجي سگهه ۽ سياڻپ کي برقرار رکڻ واسطي هڪ سک پنڊت "جلا" کي پنهنجو پرچهنو بنائي ورتو هو جنهن جو جمون جي برهمڻ گهرائي سان لڳ لاڳاپو گهٽو هو. هو پنهنجي سهڻن سپڻن جي آڌار ٿي جي رهيو هو. ڪيس اوسيڙو هو ته ڊوگرن جي غلط حڪمت عملين ڪري سارو پنجاب وڳوڙن جي آڙاهن ۾ جرائتجي ويندو ۽ پوءِ اٽي

پيشوا گهرائي جي حڪومت قائم ڪرڻ ۾ سوڀارو ٿي ويندو. ائين ڪرڻ لاءِ راجا رنجت سنگهه هڪ رستو اختيار ڪيو هو ۽ ساڳئي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هو ٻيو رستو اختيار ڪري رهيو هو. ٻين ماڻهن کي به پنجاب تي سکن جهڙو حق هو. ڇاڪاڻ ته پنجاب جا اڪيلا رهاڪو رڳو سک ڪونه هئا ٻيا ماڻهو به هئا. پنجاب جي ميداني علائقن جا رهاڪو راجپوت به پنجابي هئا ٻوءِ ڪٿي اهي مسلمان هئا پر ڪين به پنجاب تي سکن جيترو حق هو. اهو هڪ موهيندر منصوبو هو. هن سوچيو ته فوج کي پڳهارون ملڻ ڪين. ڪيس گلاب سنگهه لاءِ به اتساه ڪونه هو. سندس خيال هو ته سندس سازشن کي هميشه لاءِ پنجي ڏيڻ لاءِ جمونءَ تي حملو ڪرڻ ضروري آهي.

پنڊت انهيءَ ڳالهه تي ڳت ڏئي ويهي رهيو ان ڪري ٻين امڪاني ڳالهين ڏانهن ڌيان ڌري ڪونه سگهيو. پنجاب ۾ چوڌس وڳوڙ هئا جنهن ڪري هو جواهر سنگهه تي پيو ڏنڪون ڏنولون ڪندو ۽ لاهيئون لاهيندو هو. رائيءَ جي هن پاءُ ڇا ڪيو جو جمون جي هڪ ٻئي پنڊت لال سنگهه کي اڃي ڪاري جو مالڪ بڻائي ڇڏيو جنهن جو رائي جندوءَ سان عشق محبت جو مامرو پيو هلندو هو. هن هڪ سک جي حيثيت ۾ هڪ سک فوجي کي گذارش ڪئي. اهڙيءَ ريت ڪيس ٻين سک سردارن جي به پنيرائي حاصل ٿي وئي هئي.

اها ڳالهه اتي ختم ڪانه ٿي. ٢١ ڊسمبر تي هيرا سنگهه ۽ سندس جُهتَ پنڊت ڏنوته هو راند هارائي چڪا آهن. تنهن ڪري هو ٻين ڊوگر سردارن کي ساڻ ڪري پير پٽن تي رکي وڃي جمونءَ کي اوڏا پيا. پر هيئنان وهندڙ تائي ندي پار ئي ڪانه ڪئي هئائون ته پنيان به پيرا ڪٽي اچي نشڪر مٿان پيو ۽ ڪين سنگهه ڪري ناس ڪري ڇڏيائون. پنڊت ڪهٽيون آهون الاهون ڪيون پرسندس توهه پرين تنوارن تي ڪنهن کي به ترس ڪونه آيو. هيرا سنگهه جي موت تي ماڻهن ڏاڍو اوسيس ڪيو. ڇاڪاڻ ته هن پنجابين ڪان پيءُ جو پالاند بولائي وتو هو ۽ شان شوڪت سان سندن وزير به رهيو. هن حساب سان پنجابين هي پيو وزير اعظم ڪنو هو.

راجا رنجيت سنگهه جي نهائيءَ مان باقي راجا پشاورا سنگهه وڃي بچيو. ڪيس ڪو سَتَ ۽ ڪا سگهه ڪانه هئي. ملڪ جو سارو انتظام جواهر سنگهه ۽ رائي جندو جي چڱهه لال سنگهه حوالي هو. فوج کي به اهڙا ماڻهو کپندا هئا جن کي پنهنجي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ استعمال پيا ڪندا هئا. اهڙي ريت اها فوج جڻ ته واٽر لو ڏانهن وڌي رهي هئي. اهو هڪ اهڙو سمون هو جو لاهور جو شهر بدناميءَ ۽ بڇڙائين جو اهم مرڪز بڻيل هو ۽ بد اخلاقيون جڻ اخلاف جي ضرورت اختيار ڪري ڇڪيون هيون. هن وقت پنڊت جي جوڙيل منصوبي مطابق گلاب

سنگهه کي سيکت ڏيڻ لاءِ جموںءِ تي ڪاهڻ لاءِ پنجاب جون فوجون پر ساهي رهيون هيون. پر هو ڪراڙو چالاڪ ڪانئن وڏيڪ سچيت هو. هن ڪجهه ڏئي وٺي ءِ ربيهي ربيي سکن جي بن برگيڊن کي پنهنجي پاسي ڪري ورتو ءِ بناڪنهن اڏڪي جي فوج جي وانڍ ۾ وڃي نڪتو ءِ ان سان گڏ لاهور ڏانهن هلڻ لڳو. جڏهن ڪيس محسوس ٿيو ته جنهن لاءِ هن هيترا ڪشت ڪاتيا آهن سا وزارت ڪيس ملڻ مشڪل آهي ته هن جواهر سنگهه کي پنهنجي ڪيل ڏوهن جو ستَ لک رپيهَ ڏنڊ ڏنو. جواهر سنگهه لکي ورتو هو ته سندس سيج سيلهن سان ستي پئي آهي. هوڏانهن فوج به گلاب سنگهه جا پر ڪتي اڏامڻ کان اپاهج ڪري ڇڏيو ءِ ڪيس گيسيون ڪرائيندا سندس وطن جموںءِ پهتا هئا انهيءَ لاءِ ته جيئن پيا عقل ءِ اکين وارا اهي گيسا ڏسي اچرج ڪن ته هن پاڻ کي ڪيترو سهانگو وڪيو هو ءِ ڪم ڪڍڻ ڪانپوءِ ڪيترو بي آبرو ٿي وطن واريو ويو هو.

نئين وزير کي ڪيبني جا ڪنا اندر ۾ هئا ءِ هن اهي پاڻ پاڙيا. هڪ ڊويزن فوج جي مهندار، ڪيس برطانيه سرڪار ڏانهن ويندي جهلي وڌو هو. جواهر سنگهه به کي پاڻ لاءِ هاڻي هاجيڪار سمجهي رهيو هو. تنهن ڪري سندن نڪ ءِ ڪن وڍي ڇڏي ڏنو يو. اها هڪ سني ڳالهه ڪانه هئي. جواهر سنگهه جي اهڙيءَ با اختيار سگهه فوجين کي ڏاڍي ڏکي لڳي پرڪنهن مناسب وجهه ملڻ لاءِ واجهه وجهي رهيا هئا.

ملتان جو صوبو گهڻو پرانهون هو جنهن کي سنه ١٨٢٠ع ڌاري سکن افغانن کان فتح ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيو هو. اتي ڪن وڳوڙين سر مٿي ڪنيا هئا. هن علائقي جو گورنر ديوان مولراج هو. سندس پيءُ به مشهور ديوان هو. موجوده گورنر ملتان کي هلائڻ لاءِ سٺو انتظام رکيو هو. ان ۾ وڏي اوٿائي اها هئي ته لاهور کي وقت سر ڏنڻ ڪونه ڏيندو هو ءِ فوج جي به پنهنجي صُوبي ملتان تي حملي ڪرڻ جي مرضي هئي. هي مامرو اجا اتي ئي هو گلاب سنگهه پنهنجي ٺاڪرو علائقي ۾ آسودو وينو هو ءِ سياسي صُورت حال تي تکي تاڙ رکيو وينو هو. تنهن حالتن جو اندازو لڳائي پشاورا سنگهه کي سيالڪوٽ واري علائقي تي قبضي ڪرڻ جي هشي ڏني پر هو پنهنجي ان ڪوشش ۾ ڪامياب ڪونه ٿيو. پوءِ گهڻو اتر پار ڏانهن هليو ويو ءِ وجهه وٺي سنڌوءَ جي ڪنڌيءِ سان موجود اٽڪ جي قلعي تي قبضو ڪري مهاراجا هجڻ جو اعلانُ ڪيائين. سک فوج هن لاءِ تمام گهڻي ڪوشش محسوس ڪئي چاڪاڻ ته راجا رنجيت سنگهه جو پٽ هو ءِ ان ڪيس پنهنجو پٽ ڪري قبول به ڪيو هو. پر سندس پنيرائي ڪرڻ جو اهو وقت ڪونه هو. سک فوجون اٽڪ تي حملي جي ارادي سان اڳتي وڌڻ لڳيون هيون.

پشاورا سنگهه کي محسوس ٿيو ته هن مهاراجا سڏائي سٺو ڪم ڪونه

ڪيو هو. ٻڇڻ جي واهه نه ڏسي هن اُن مڃي ته وزير ڪڇهه ڪوءِ ۾ ڪيس ڪهائي
ڇڏيو. هن لاءِ جيڪي سک فوج جا جذبا هئا سي ڪيس ڪم جي ڪونه سگهيا. پر
ائين به ڪونه هو اها ڪنهن مناسب موقعي جي تاڙ ۾ هئي.

هڪ ننڍڙو راجا پنهنجي لانگ جوڀيءَ ماءُ سان گڏ لاهور ۾ موجود هو
جنهن جي متان راجا رنجيت جي ناٺي جو ڏڪ هو.

سنه ١٨٤٥ع ۾ انگريز سرڪار کي يڪ ٿي وئي هئي ته پنجاب هاڻي
اينرو ته ڪنا ڪيڙا ٿي چڪو آهي جو ان جو متحد ٿيڻ ممڪن ٿي ڪونه آهي ۽ ان
وقت "ائيوڪئليپس" جا چار گهوڙيسوار افق تي پنهنجا ڪميت ڪڏائي رهيا هئا.
اها سک فوج ان طرف اڀڻ وڌي رهي هئي جيڪي وري ڪيس سمنڊ ۾ ٻوڙڻ لاءِ آتا
وينا هئا. جنهن جو مطلب ته ڳوهه پنهنجي مدد واسطي شڪارين جا گهر ڳولي رهي هئي.

آخري ڏيک وٺ ٻهچڻ ڪان نهريائين اهو ضروري آهي ته سکن جي فوج
وارو پئنچاتي طريقو سمجهڻ ڪيي ته هو جا آهي جنهن ماٺهن کي هروڀرو منجهائي
ڇڏيو آهي ۽ جيترو مشهور آهي اينرو ويساد جوڳو ڪونهي.

سک فوج ۽ ان جو پئنچاتي طريقو

اهو محسوس ڪرڻ ڏاڍو سولو هي ته لاهور جي سک فوج بد اخلاقي ۽
بدناميءَ ۾ نالي ڇڙهيل آهي ۽ ننهنجي حڪمرانن جي ٻيرن ڪڍڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ
آهي. سک فوج کي ڏاڍو ننڊ ۽ نيلو هوندو هو ۽ سمجهندي هئي ته هن جهڙو بهادر
ٻيو ته ٿي ئي ڪونه ٿو سگهي. مذڪوره فوج فقط خالصن جي مفادن جو تحفظ
ڪندي هئي. سک يونين جي چونڊ ڪرڻ به انهن جي ذميوارين ۾ شامل هوندو هو.
هي اهو اهڙو ورثو آهي جيڪو ڏهون ٻسڪ ڪرو ننهنجي پنيان ڇڏي ويو هو. پئنچات
جي ان چونڊ جو طريقو هو بهو روس جي سوويٽ جهڙو هو پر ان جي مقابلي ۾ هن
پئنچات جو ڪجهه وسيع دائرو هو.

راجا رنجيت سنگهه جي وفات وقت پنجاب جي ڪل فوج ١٣٠٠٠٠ جنهن
مان ٣٧٠٠٠ ريگيولر فوج هئي جيڪا ٣٠ ٻٽڻن ۾ ورهايل هئي. ست گهوڙيسوار
برگيڊون هيون جنهن ۾ ٢٧٠٠٠ ريگيولر گهوڙيسوار شامل هئا ۽ ٽي سو توبون
هيون جن جي هلائڻ لاءِ ٤٠٠ ماڻهو رکيل هئا. هندستان جي توبچين تي توبن جو
هڪ نفسياتي اثر وينل هوندو ۽ ٻنڪل هو بهو اهڙو جهڙو زولا پنهنجي تصنيف
"ڊبئڪل" ۾ هڪ مزاحيه انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ هن ورث مان ٻجي آيل

فرينچ فوج جو ذڪر ڪيو آهي. توبن جي سار سنڀال لهڻ نهايت ضروري هوندي آهي. توبچين ۾ ضبط ۽ نظم جي ضرورت هوندي آهي تنهن ڪري سندن روبي ۾ڪجهه ڪاوڙ اچي ويندي آهي. هندستان جي هر جنگ ۾ توبن جو گهڻو استعمال نظر اچي ٿو تنهن ڪري توبن جو هتي لهڻ ۽ توبچين جو هجڻ غير متوقع ڳالهه ڪانه آهي. رنجيت سنگهه جون توجون انگريز فوجين جي نگرانيءِ ۾ جوڙيون ونديون هيون. سک فوجين جي اهڙيءَ سکيا لاءِ بنگال فوج جا عملدار ڪتب آندا ويندا هئا. اهي اهڙا فوجي عملدار هوندا هئا جيڪي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءِ جي فوج مان پينشن تي لهندا هئا يا فوج ڇڏي ڀڄي ايندا هئا ۽ گهڻو ڪري سندن واسطو يورپ سان هوندو هو. اهي توبون پنهنجي ڪارڪردگيءَ جي نقطئہ نگاهه کان نهايت سٺيون هونديون هيون. انهن ۾ ڪم ايندڙ اوزار ۽ انهن جي چرپر به هڪ اهم ڳالهه هوندي آهي.

فوج جا ٻيا ماڻهو جموں جا ڊوگرا راجپوت يا ٻين جاگيردارن جا ماڻهو هئا. سندس اريگيولر هارس سک هئا جن کي گهوڙ- چڙها سڏيو ويندو هو. ساري فوج سٺ في صد سکن تي مشتمل هوندي هئي جيڪي مشهور تلوار باز هوندا هئا ۽ مسلمان پنجاب مٿان ڇانيل هئا. گهٽو تعداد مسلمانن جو به هو ۽ ڪجهه گورکا به شامل هئا. سندن ورديون چاڪوس Chakos هونديون هيون ۽ برٽش گورکا رائفلس جيان مٿان سايون صدريون ڍڪيندا هئا. سندن اريگيولر فوج جي وردي ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوجين جهڙي هوندي هئي. پر سندن ڪراس بيلٽ سفيد بدران ڪارو هوندو هو. توبين بدران هو پٽڪا ٻڌندا هئا.

سندن فوج ۾ يورپي به ڀرتي ٿيل هوندا هئا ۽ هر رئنڪ ۾ ڏسبا هئا جنهن جو ذڪر مٿي ڪاٿي اچي ويو آهي. جنرل آلارڊ جو جنرل وينچورا فرينچ هئا. اويتابل اٽلي سان واسطي رکندو هو. سندن سکيا ڏنل برگيڊن کي انهن جي نالي پٺيان سڏيو ويندو هو. سنہ ١٨٤۴ع ۾ سک فوج انهن يورپين تي هٿيار کڻي سامهون ٿي جيڪي هنن سان گڏ ساڳي سک فوج ۾ شامل هئا قتل ٿيڻ کان جيڪي بچيا تن انگريز هندستان ڏانهن وٺي ڪڙي ڪئي هئي.

هندستان ۾ ماهوار پگهار ڏيڻ ڏجو هوندو آهي ۽ گهڻو ڪري ساريءَ ايشيا ۾ صورت حال ساڳي آهي. پنجاب ۾ جڏهن راجا رنجيت جي هڪ بهترين حڪومت ختم ٿي وئي ته پوين حڪمرانن جي دور ۾ ڪين پگهارون ملڻ به بند ٿي ويون هيون. ڪيترن جون پگهارون بخشين جي ڊرائي ڪري رکجي ويون هيون. پوءِ ته فوجين جي ڪاوڙ وار آفيس Waroffice تي چڙهي وئي. جيڪڏهن فوجين جو پگهارون ڪين وقت سر ملنديون رهن ها ته ڪڏهن دربار سان بغاوت نہ ڪن ها. جيڪڏهن فوج تمام گهٽي هوندي ته پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي هنيا ڪرڻ ۾

دير ڪانہ ڪندي. ڪين صحيح وزير ۽ صحيح بخشيءَ جي ضرورت هئي. وڌيڪ هي بہ تہ ڪنهن خالصي فوجي جي توهين نہ ڪئي وڃي تہ معاملو صحيح پيو هلندو.

راجا رنجيت سنگهہ جي پوئين زماني ۾ جڏهن هو وڌيڪ ڪمزور ٿي ويو هو تہ هنڪا سلڪا جهڳڙا ٿي پيا هئا ۽ ڪٿي وري بغاوتون بہ نظر آيون. ان جو خاص ڪارڻ انتظام ۾ ڍلائي اچي وڃڻ هو. پر ان جي وفات کان پوءِ پن مهاراجائن جي قتل ٿي وڃڻ بعد جهيڙن جهڳڙن ۽ بغاوتن جي جڙ تہ ڪٿي ويامي پئي هئي. سنہ ١٨٤١ع شيرسنگ جي تخت هٿ ڪرڻ کان پوءِ داڱ. ڌهڪاءَ. قتل ۽ بغاوتن جو هڪ ڊگهو سنگهر ڏسڻ ۾ ايندو جن جو مختصر ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. لاهور تي قبضو ڪرڻ دوران فوج سان ڪي ڪمانڊر ڪونہ هئا تنهن ڪري ڪين ڏاڍو هاجو رسيو هو. اهڙي ڏکئي وايو منڊل ڪي منهن ڏيڻ لاءِ ڪن عقلمند فوجي عملدارن پنهنجو پاڻ بندوبست رکيو. ويڙهو سپاهي پنجابي هاري ناري هو. ان جو اهڙي ڳوٺ سان واسطو هو جتي قديم دور کان وٺي پنچاتي طريقو رواج هيٺ هو ۽ اهو طريقو پين علائقن کان پنجاب ۾ وڌيڪ آهي. جڏهن ملڪ وڳوڙن جي ور چڙهي ويندو آهي. امن امان داڙ ڦاڙا ۽ ملڪي انتظام ڪنا ڪيڙا ٿي ويندو آهي تہ اهي فوجي پنچاتون مائهن ڪي متحد رکڻ ۾ گهڻيون اڳريون هونديون آهن.

برطانيہ سرڪار جو هڪ نمائندو لاهور ۾ رهندو هو ۽ سندس سڌو واسطو لڌيانہ سان هو تنهن سنہ ١٨٤٣ع ۾ هن ريت لکيو آهي: "موجوده دور ۾ پنجاب فوج جي سڪيا ڪمانڊنٽ ۽ اڊجوٽنٽ ڪندا آهن جيڪي هرهڪ يونٽ مان ڪنيل فوجين جي ڪائونسل جي هٿ هيٺ هوندا آهن. انهن فوجين جي ڪائونسلن جو پاڻ ۾ سپنڊ اختيارن جو تعين بہ اهي پنچاتيون ڪنديون آهن ۽ ملڪ جي حڪمت جي اصلي سگهہ بہ اهي پنچاتيون هونديون آهن. اهو ساڳيو طريقو نہ رڳو پيادل فوج ۾ آهي پر گهوڙ- جڙها ۾ بہ قائم آهي. اهي سدائين پيادل فوج سان لهہ وچڙ ۾ هوندا آهن ۽ انهن جي حڪمن جي تابعداري ڪندا آهن. سمجهہ ۾ ايئن اچي ٿو تہ پيادل فوج سڀني کان سگهارو ادارو آهي."

ان ساڳئي طريقي کي هن ١٨٤٥ع ۾ وڌيڪ تفصيل سان هن ريت سمجهايو آهي: "پنجاب جي فوج کي پين فوجن کان مختلف فرض سرانجام ڪرڻا پوندا آهن. اهي پنهنجين فوجين کي مشقون ڪرائيندا آهن ۽ ڪين جنگين دوران ميدانن تي ويڙهائيندا بہ آهن. پر انعام. اڪرام ۽ سزا ڏئي ڪونہ سگهندا آهن نہ وري فوجين تي پيندڙ خرچ جو حساب ڪتاب ڪندا آهن. اهي سڀ ڪم پنچات جي حڪمن تحت هلندا آهن جيڪا فوج جي هر ڪمپنيءَ مان چونڊيل پن پن مائهن مان ڪنهن خاص اصول تحت جوڙي ويندي آهي. اهي ننڍڙيون جماعتون يا رنجيمينٽن- ڪائونسل هر فيصلي ڪرڻ جو مجاز هوندي آهي ۽ سزا بہ انهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي صلاح مشوري سان ڏني ويندي آهي. فوجي سپاهين جا پاڻ ۾ يا فوجي ۽ عام ماڻهوءَ جي وچ ۾ معاملن جا فيصلا به انهن پنچائتن مان جوڙيل هڪ ٽربيونل ڪندو آهي“.

پنجاب جي سک فوج ۾ جيڪي يورپي ماڻهو ملازمت ڪندا هئا سي اهڙيون ڳالهيون قبول ڪونه ڪندا هئا. اهڙين انحرافين ڪري کين قتل ڪيو ويندو هو يا وري پنجاب فوج سان پڄي هليا ويندا هئا. گهڻو ڪري پنجاب فوج يا وڏا عملدار به رئنڪس مان ترقي ڪندا انهن عهدن تائين پهچندا هئا. جاهل جٽ هوندا هئا ۽ اهڙين ڳالهين کي هڪدم قبول ڪري وٺندا هئا.

سنه ١٨٤٥ع ۾ پنجاب مان لکيل هڪ خط ٻڌائي ٿو ته ان زماني ۾ پنجابي فوج پنهنجا رائج ڪيل اصول ۽ ضابطا جڙي جڪي هئي سندس وڏيڪ بيان هن ريت آهي: هن فوج ۾ هڪ خاص ڳالهه هيءَ ڏسبي ته ان ۾ هڪ پئنچات ناهي ويندي آهي جيڪا هو هڪ ڪمپني. توبخاني جي يونٽ يا سوارن جي دستي مان به ٻه ماڻهو چونڊي جوڙي ويندي آهي. ڏڦيڙ وارين حالتن کان سواءِ انهن ماڻهن کي ڳالهائڻ جو حق به هوندو آهي. توڙي جو اهي فوج ۾ ڪمانڊر هوندا آهن پر پئنچات اندر هڪ ماتحت جيان کين هيٺاهين ڪرڻي پوندي آهي. هن مان ڳالهه هيءَ ظاهر ٿيندي آهي ته انهن کي ڪنهن اڳواڻ جي ضرورت هوندي آهي ۽ سمجهندا آهن ته حڪم ۽ ان جي تابعداري کان سواءِ نه فوج قائم رهي سگهندي نه وري ڪو ملڪ ئي هلي سگهندو. اهوئي ڪارڻ آهي جو هنن جي فوج ۾ اعليٰ اختياريءَ وارو ڪو فوجي عملدار ڪونه هوندو آهي جنهن کي ڪمانڊر-ان- چيف مقرر ڪري سگهن. هتي جي جابلو علائقن جي عورتن جو انگ تمام گهڻو هوندو آهي. تنهن ڪري شهرن جو بازاريون اَن جو واپار سندن هٿ هوندو آهي ۽ فوجي چانوڻين ۾ سامان وغيره به اهي موڪليندي يون آهن. سندن گڏ ڪيل مال ملڪيت کي چڱيءَ نگاه سان ڏٺو ويندو آهي. سکن جي هن منجهيل فوجي نظام ۾ جڻ نظم ضبط به ڏسڻ ۾ ايندو آهي. توڙي جو وڏن فوجي عملدارن جا ماتحت سمجهيا ويندا آهن پر پئنچات جي ناتي سندن هر حڪم اکيون ٻوٽي ايئن مڃيو ويندو آهي جهڙيءَ ريت يورپ جي فوجي اعليٰ عملدارن جي حڪمن جي تعميل ڪئي ويندي آهي. يورپ وارا اهو نظم ۽ ضبط ڏسي حيران ٿي ويندا آهن. پر اهي ڳالهيون انتها خراب آهن جيڪي فوجي کي ناس ڪري ڇڏينديون. ڳوٺن ۾ وري هيءَ رواج آهي جو جنهن ماڻهوءَ وٽ زمين گهٽي هوندي آهي ته اهو ڪم ڪار ڪونه ڪندو آهي ۽ پنهنجي هو ننڍڙي حڪومت قائم ڪري ڇڏيندو آهي. فوج جي نظام به انهن زميندارن جو نقل ڪيو ويندو آهي. پنهنجي ذاتي مفادن واسطي به ريجيمينٽون پاڻ ۾ گڏجي ڪم ڪنديون آهن. هي ڳالهه انهن لاءِ اهڙي جهڙي هوندي آهي جيڪي هندستان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زرعي سماج جي اصولن کان بي خبر هوندا آهن.“

سنه ١٨٤٣ع کان ١٨٤٥ع تائين اهي فوجي پنچاتون پاڻ ۾ نظم ضبط پيدا ڪري اهڙيون سگهاريون ٿي چڪيون هيون جو ڪيترا

وزير اعظم ڪنائون پر پوءِ به مٿن ڪنهن کي اگر ڪٿڻ جي جرئت ڪانه ٿي هئي. هنن پنهنجا پريا ترپا شهر ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏيا. ڪيترن ماڻهن کي قتل جون سزائون ڏنائون. پرڪنهن پاڻ به ڪانه پوني اها ڳالهه قبول ڪري سگهجي ٿي ته وٽن بي پناه طاقت هئي پر هنن ان طاقت کي ذميواريءَ سان ڪتب ڪونه آندو. اجرج جهڙي ڳالهه اها به آهي ته جڏهن گواليار ۾ فوج بي انتها طاقت جي مالڪ ٿي وئي اتان جي وزيرن ۽ بخشين سان به ساڳي ڪار ڪئي وئي خود اتان جي راڻيءَ کي به پويتيون پڙهائي ڇڏيائون- اڳينءَ حڪومت جو سارو نظام درهم برهم ڪري ڇڏيائون. بعد ۾ انگريزن اچي ان حڪومت جي نظام کي بحال ڪيو هو. هائي پنجاب جي فوج طاقت کي پنهنجي فطري حثيت ۾ رکڻ لاءِ انگريزن کي پنجاب ۾ دست اندازي ڪرڻ مناسب آهي يا نه؟ پنجاب جي فوج ڪهڙو ڪري ان وزير کي ڪهي ڇڏيندي هئي جنهن بابت ڪيس شڪ هوندو هو ته هو انگريز کان امداد وني رهيو آهي. برطانيه سرڪار جي اها مرضي ڪانه هئي ته پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت سان شامل ڪري پر هن جي مکيه خواهش اها هئي ته پنجاب جي فوج پنهنجي بي پناه طاقت جو جيڪو غلط استعمال ڪري رهي آهي تنهن کي پنجي ڏيڻ لاءِ دست اندازي ضرور ڪري. گوانيار جي فوج ۾ ڪجهه طريقه ڪار هو ڪجهه نظم ۽ ضبط هو پر پنجاب جي فوج ۾ ڇڙواڳي هئي. استعمال ٿيل لفظ به مغل حڪمراني جي حدن لاءِ جڻ لازمي هوندو هو. جيڪو به ماڻهو دهليءَ جي تخت تي وهندو هو تنهن کي سنڌوءَ جو موهه ڇڪي آڻي ان جي ڪنڌيءَ تي بيهاريندو هو. سنڌوءَ جي ”سنيهه“ اهڙي هوندي هئي جو ڪهڙو به حڪمران هجي، ان کان نوائي ڪونه سگهندو هو. No one saw this more clearly than this old lion him self هن پيري سينهن (راجا رانجيت) کان وڌيڪ ڪنهن بئي ماڻهو ”سنڌوءَ جي سنيهه“ کي محسوس ئي ڪونه ڪيو هو. چوندو هو ته اهي ڏينهن ڏور نه آهن جڏهن اهو نقشو رت ۾ ڳاڙهو هوندو. هن سان گڏ دهليءَ ۾ مرندڙ هڪ سک گروءَ جا چيل لفظ سنڌ س سيني ۾ نقش ٿيل هئا جنهن چيو هو ته اهي ڏينهن جلد اچڻ وارا آهن جو مغلن مان ماڻهن جي جند اچي ٿي پوندي. مٿن خدا جي ڦٽڪار هجي. هن ملڪ تي گورنر جو راڄ هوندو جن جي مٿن تي ٽوپلا ڍڪيل هوندا.“

سک فوج جي ان پڙهيل ماڻهن کي اهو پڌايو ويندو هو ته برطانيه سرڪار ۽ هندستان جو گورنر جنرل پنجاب کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ لاءِ

ات ئي پهر سازشن ۾ رڌل آهن. هن خوني ناٽڪ جي ڪٿا ٻڌائڻ کان اڳ پنجاب جي ڄرواڳ فوج جا ڦهري ڪارناما ڏسون تہ ڪيئن هن جواهر سنگهہ سان ليکو ڪتو ڪيو جيڪو سک حڪومت جو هڪ مسلمان وزير اعظم هو.

فوج جو وزير اعظم کي قتل ڪرڻ.

انگريز سرڪار جي فوج جي ڇانوڻي ميان مير (سنڌي)جي مقبري پرسان آهي. هن ميدان تي اهو نالو هڪ بزرگ ميان مير ڪري پيو آهي جنهن جو مقبرو ڇانوڻيءَ جي هڪ ڪنڊ تي آهي. ميدان جي وچ تي يورپيءَ هندستاني فوجين جو بئرڪون آهن. انهن جي بلڪل سامهون گلاب سنگهہ جو رهائيش گاه آهي جيڪو ڪنهن زماني ۾ سک برگيڊ ۽ توبخاني جو ڪمانڊر هوندو هو. لاهور ۾ رهندڙ ٻي فوج، مغلن جي ٺهيل ٻرائي قلعي کان ٻاهر شهر جي سامهون ڇانوڻيءَ ۾ رهندي هئي. هن راجڌانيءَ جي چوڌاري انارڪلي ۽ بيگم پور نالي ٻيون ڇانوڻيون بہ موجود هونديون هيون.

٢۴- سيپٽمبر ١٨۴٥ع تي هنن ڇانوڻين جون گهڻو ڪري ساريون فوجون نڪري ميان مير واري ميدان تي تعمير ٿيل ڇانوڻي ڏانهن وڌي رهيون هيون جتي جنرل آويٽابل ۽ جنرل وينچورا جون برگيڊون رهنديون هيون. هن کان علاوه گلاب سنگهہ برگيڊ ۽ شهنشاه جهانگير جي مقبري پرسان شاهدرا وٽ رهندڙ گهوڙ-چڙها برگيڊ ٻئي ساڳئي ماڳ ڏانهن وڌي رهيون هيون. توبخاني جا گهوڙيسوار بہ انگريزي قسم جي فوجي وردين ۾ ميدان تي تيار بيٺا هئا.

ڇا مهاراجا پنهنجي فوج جي انسپيڪشن ڪري رهيو هو؟ ڇا فوج ڪنهن گڏيل دشمن خلاف پيش قدمي ڪري رهي هئي؟ ها ڪنهن حد تائين ائين صحيح هو. سندن اهو گڏيل دشمن وزيراعظم جواهر سنگهہ هو جنهن جي دياتيءَ جو پيالو هائي ڪنن تائين ڀر ٿي چڪو هو. اهي سڀئي فوجي ان وزير اعظم کي ملندڙ سزا پنهنجي اکين سان ڏسڻ آيا هئا. هن ماڻهوءَ خلاف پنجاب جي فوج قتل جو فيصلو صادر ڪيو هو ۽ جنهن کي اهڙي فيصلي ڪرڻ جو حق بہ هو. پنج ڏينهن اڳ هن وزير کي فوج پنچات سامهون انهيءَ مقصد سان طلب ڪيو ويو هو تہ جيئن هو مٿس ڏريل الزامن جا جواب ڏئي سگهي. ان کان ٻوءِ هڪ وڏي فوجي ساڻي جي پهريداريءَ ۾ ڪيس هڪ ٻئي وزير وٽ آندو ويو جنهن فوجين کي ڪجهہ ڏنو ورتو هو. اهو ماڻهو قائم مقام رائي جو ڀاءُ ۽ ننڍڙي حڪمران جو مامون هو مٿس الزامن جو وحور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) ھن سرڪاري خزاني کي ذاتي مقصدن واسطي استعمال ڪيو.
(٢) ھن ملڪي انتظام کي ڊانواڊول ڪري ڇڏيو.
(٣) ھن غداري ڪئي ۽ اٽڪ جي قلعي ۾ رنجيت سنگھہ جي پٽ ڪنور پشاورا سنگھہ کي قتل ڪيو جڏھن تہ ھن تابعداري ۽ اطاعت قبول ڪئي ھئي.
(۴) ھن آويٽابل جي برگيڊ جي جنرل جوڌارام کي پنھنجي پلاند وٺڻ خاطر قتل ڪري ڇڏيو.
(۵) ھن پنجاب جي خالصہ فوج جي نافرماني ڪئي ۽ ھن راجنيتڪ مامرن ۾ فوج سان ڪوبہ صلاح مشورو ڪونہ ڪيو.
(٦) ھن فوجي سپاھين جي پگھارن وڌائڻ ۾ لاپرواھي ڏيکاري.
(٧) ھن جموںءَ جي گلاب سنگھہ تي حملو ڪندڙ فوج کي ڇھن ھزارن روپين ڏيڻ کان انڪار ڪيو.ھن کان علاوه ھر سپاھيءَ کي واعدي ڪيل سو سو روپيہ بہ ادا ڪونہ ڪيو.
(٨) ھن انگريز سرڪار سان دشمني ڪري فوج کي تباه ڪرڻ پئي گھريو. وزير ھنن سوالن جو ڪو جواب ڪونہ ڏنو ھو تنھن ڪري ڪيس روبرو ھن مقصد سان گھرايو ويو ھو تہ جيئن اھڙن سوالن جا جواب سڀني جي سامھون ڏئي سگھي.

جيڪڏھن ھو انھن سوالن جا تسلي بخش جواب نہ ڏئي سگھيو تہ فيصلو ڪري مٿس قتل جي سزا رکي ويندي. وٽس جان بچائڻ جو فقط ھڪ رستو ھو تہ کھڙيءَ ريت پڄي اچي انگريزن جي پناري پوي ۽ پاڻ سان رائيءَ ۽ مھاراجا کي بہ وٺيو اچي. اتان فيروز پور ڪا گھڻو پري ڪانہ ھئي. پر فوج کن ڪڙا ڪيون خبردار لڳي بيٺي ھئي. فيروزپور ڏانھن ايندر سڀني رستن تي فوج وھاري وئي ھئي. بعد ۾ ھن قلعي ۾ وڃي پناه ورتي ھئي جتي ھن پنھنجي بچاءَ واسطي ٿي پلٽڻون رکيون ھيون. ھن فوج کان سواءِ ٻاھر توبخانو بہ ھو. جيو وڃي ٿو تہ ھن ڪيس ھڪ لک روپيہ ڏنو ھو انھيءَ لاءِ تہ جيئن سائس وفادار رھن.

ھن قلعي ۾ ھو ايترو مضبوط ھو جو سنحات کي ھو کھڙو بہ رکو ۽ بي ڊنگو جواب ڏئي پئي سگھيو. ان کان جلد ئي پوءِ فوج واري پنچات ملڪ جو سارو انتظام پاڻ سنڀالي ورتو پر ان تبديليءَ کي نالو پنٿ جو ڏنو ويو جنھن وزير اعظم ڏانھن سنيھو مُڪو تہ تنھنجي خلاف پنجاب جي فوجي پنچات موت جو فيصلو ٻڌايو آھي. تنھن ڪري بھتر آھي تون پنھنجو پاڻ فوج وٽ ميان مير واري ميدان ۾ پيش ٿيءُ نہ تہ پئي ڏينھن صبح جو ھي طاقتور فوج لاھور جي قلعي تي حملو ڪري ان جون ڌڄيون اڏائي اندر ويٺل سڀني مائھن کي ڪٺي ناس ڪري ڇڏيندي.

بد قسمت وزير عظم ھاتي ھو ڪجھہ ڪٿي رھيو جيڪو ھن ڪجھہ اڳ

وقت ٿو کيو هو. هن ٻيو ٻيرو بہ ٻجڻ جا جتن ڪيا. هن پنجاه هزار روپيہ قلعي واريءَ فوج ۾ ورهايا جن ڪيس قلعي کان ٻاهر وڃڻ جي موڪل ڏني. پر ٻاهرئين ڦاٽڪ وٽ خالصہ فوج بيٺل هئي جنهن ڪيس نڪرڻ جي اجازت ڪانہ ڏني. ٻئي ڏينهن صبح جو ڇئن پلٽڻ ۽ توبخاني جي آفيسرن کي حڪم پهتو تہ وزير اعظم کي ميان مير واري ميدان تي وٺي اچن ۽ ان حڪم جي تعميل ڪئي وئي. اهڙو اطلاع ٻڌي قلعي اندر رهيل فوج بہ وزير اعظم جي قتل ٿيڻ وارو تماشو ڏسڻ لاءِ اچي ميان مير واري ميدان تي پهتي. سارو معاملو تيار ٿي چڪو هو. آخري گهڙي اچي پهتي هئي. وزير اعظم ان سزا لاءِ تيار هو.

هن سان. رائي ۽ مهاراجا بہ گڏ هو جنهن جي عمر ان وقت فقط ٻارنهن سال هئي. اهي ٻئي ٻن هاٿين تي سوار هئا. سندن پنيان ايندڙ ٻين ٻن هاٿين تي سندن نوڪر چاڪر اچي رهيا هئا. جواهر سنگهہ پاڻ سان هيرا جواهر ۽ ٻيو خزانو بہ جام کنيو هو. سندس ارادو هو تہ ان خزاني وسيلي هو آخري گهڙيءَ تائين پنهنجي جان بچائڻ جي ڪوشش ڪندو.

ساري فوج پنهنجي عهدن موجب ميدان تي بيٺي هئي. برگيڊون هڪ ٻئي پرسان بيهاريون ويون. فرانس جي فوجي ترتيب جيان ڪين ٽيهڙ ۾ بيهاريو ويو هو. انتظار ڪندي ڪين ڪافي وقت ٿي ويو هو. هنن کي توقع هئي تہ وزير کي منجهند کان پوءِ ميدان تي آندو ويندو.

هن ڏيک بابت هڪ اکين ڏٺي شاهد جو بيان هن ريت آهي. قلعي ۽ ميان مير واري ميدان جي وچ تي چار پلٽڻون ۽ توبخاني جا گهوڙيسوار وزير اعظم کي وٺي اچڻ لاءِ بيهاريا ويا هئا جيڪي هڪ خاموش قافلي سان گڏجي پوئتي موٽيا. ساڍي ٽين وڳي شام جو اهو قافلو ميدان ۾ اچي هڪ پاسي بيٺو. پوءِ طبل ۽ نغارن وڄڻ شروع ڪيو ۽ جنرل وينچورا جي برگيڊ سلامي پيش ڪئي. گهوڙ- جڙها جيڪي عام طور ريگيولر فوج جي پٺيان بيهندا هئا هي ان جي سامهون بيهي رهيا. جيئن اهو قافلو ٿورو اڳتي وڌيو تہ ان سان گڏ ايندڙ پلٽڻون ان جي جوڏاري ڪرو ٻڌي بيهي رهيون ۽ ٻئي پاسي ڪان توبخانو ڦري آيو. وزير اعظم سان گڏ آيل قافلو جڻ مڪمل گهيري ۾ هيو ۽ ٻچڻ جون سندس سڀ واٽون وارجي چڪيون هيون. اهو قافلو سرڪندو اچي وچ تي پهتو. سڀني کان اڳيان وزير ويٺل هو. ان مهل پيادل فوج جون بہ ڪمپنيون اڳتي وڌيون. هڪ ڪمپنيءَ ان هاٿيءَ کي الڳ ڪيو جنهن تي وزير اعظم سوار هو. ٻي ڪمپني ٻين ٽن هاٿين کي چڪي پري ڪري بيهاريو. جن تي ڊنل ۽ هبائل عورتون سوار هيون. جڏهن هنن هاٿين کي ڏار ٿيندي ڏٺو تہ منجهن اچي روڄ ۽ راڙو پيو. ڪين وٺي انهن ٽنبن ۾ وجي وهاريو ويو جيڪي خاص انهن لاءِ اتي هنيا ويا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وزير اعظم واري هاٿيءَ جي مهاوت هاٿي جهلڻ ۽ هيٺ هشائڻ جو حڪم ڪيو ويو. پر وزير ڪيس ايئن نه ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ تي هڪ سک سپاهي مهاوت جي ڪلهي ۾ گولي هڻين. تنهن کان پوءِ مهاوت هاٿيءَ کي هشايو. هڪ سک پنهنجي چمڪندڙ ڪرپان تان ڏڪ لاهي مٿي هاٿيءَ جي هودي ۾ چڙهي ويو. هن مهاراجا دليپ کي وزير جي گود مان ڪڍي ٻئي سک جي حوالي ڪيو جنهن ڪيس ڪڍي وڃي راڻي کي ڏنو جيڪا هر نندي وڏي کي رڙيون ڪندي ايلاز منٿون ڪري رهي هئي سندس ڀاءُ کي بچايو وڃي.

هن ۾ بيٺل سک فوجي مات بيٺا هئا. هرڪو ماڻهو ساهه سڪايون پنڊ پاهڻ لڳو بيٺو هو. فوجي خالصه جي حڪم هرڪنهن کي وڪڙ ۾ آڻي سوگهو ڪيو هو. هودي ۾ چڙهي بيٺل سک مهاراجا کي الڳ ڪرڻ کان پوءِ وزير جي خدمتگارن کي قتل ڪيو. ان ڪانپوءِ هن فوجي خالصه پنٿ جي ڪيل فيصلي جو وڏي آواز سان اعلان ڪيو ۽ ڪرپان هٿي سندس ڳچيءَ جا ڳچ لاهي ڇڏيا. پوءِ سندس سيني ۾ ڪرپان ڪڙڪائي ڪڍيو ۽ سندس جسم کي ڌڪو ڏئي هٺ ڪيرائي ڇڏيو. جتي فوجون قطارون ٻڌيون بيٺيون هيون.

مسائن جهڙي ماحول ۾ رڙيون ڪوڪون ٻُرڻ لڳيون. سکن جي بيٺل فوج وزير سان گڏجي آيل محافظ دستي مٿان اٿلي پئي. ٻن ماڻهن کان سواءِ منجهائن ڪو وانگي به ڪونه بچيو جن پڇي اچي فيروزپور ۾ انگريز نمائندي سان پنهنجي ڏکن جي ڪهاڻي اوري.

جواهر سنگهه جو وڍيل جسم ساري رات ميدان ۾ تنبوءَ ٻاهران نڌڻڪو پيو رهيو. هي اهو تنبو هو جنهن ۾ اندر راڻي رڙيون ڪوڪارون ڪري هر نندي وڏي کي پنهنجي ڀاءُ بچائڻ لاءِ منٿون ۽ آهون ڪري رهي هئي.

ٻئي ڏينهن ڪيس پنهنجي ڀاءُ جي لاش کي قلعي ڏانهن کڻڻ وڃڻ جي موڪل ملي. ان ڏينهن شام جو سندس مڙهه کي چتا تي چاڙهيو ويو. سندس چار زالون به رنڊيون رڙنديون هن جي ارٿيءَ سان گڏ وڃي باهه ۾ پيون ۽ سڙي رک ٿي ويون. فوجي سپاهي سندس بي عزتي ڪري ڏاڍو خوش ٿي رهيا هئا.

هي قهر ۽ ڪٺورتا جو اهڙو ڏيک هو جنهن جهڙو پيو ٿي ئي ڪونه ٿو سگهي.

جيو وڃي ٿو ته جڏهن وڳوڙ ڪاهجي پيو ته مارجي ويل ۴۲ ماڻهن جو عورتون پنهنجن ورن لاءِ رڙندي رڙندي وڃي چتا واريءَ باهه ۾ ڪڏيون ۽ ٻڪي باه ۾ ٻڪ ٿي ويون. عام طور اهڙين ستين عورتن جي بي انتها عزت ڪئي ويندي آهي پراهي بي مروت فوجي مٿن ٺٺوليون ۽ چٿرون ڪري رهيا هئا. سندن جسمن تان سون به زور سان ڇڪي پٽي لاٿو ويو. هڪ عورت جي سٿڻ جو اڳٿ به ڇڪيو ويو چاڪاڻ ته ان ۾ سون جا ٺپونر ٽاڪيل هئا. جڏهن فوج انهن عورتن مٿان تيل ۾

ٻنل ۽ سڙندڙ ٽٽا اچلائي رهي هئي تہ انهن مان هڪ عورت رڙيون واڪا ڪري ڪين پنيو ۽ ٻاراتا ڏنا هئا تہ فوج ۽ خالصہ هڪ سال اندر تباه ٿي وڃن. اها پنن واري ڪا هڪ عورت ڪانہ هئي پر اهڙيون ڪيتريون رنوڙ زالون هيون جن جي اندر مان اهي آهون نڪري رهيون هيون. هن ڏک ڀري ڪهاڻيءَ جي اجهو اها پڇاڙي آهي. اهو وقت جو وزير اعظم هو. پر جيئن شيڪسپيئر چيو آهي تہ سندس وفات تي ٻن ڳوڙهن ڳاڙڻ وارو بہ ڪونہ هو. ٽن مهينن جي ٿوري عرصي ۾ پنجاب جي هيءَ فوج ستلج اڪري موت کي للڪاريو هو.

باب ستون

سکن جو ستلج پار اکرڻ

ستلج جي برطانيہ سرڪار واري ڪناري تي موجود حالتون
سرحد تي برطانيہ سرڪار جي فوج
سکن جو ستلج اکرڻ
برطانيہ سرڪار جي فوج جو جنگي فقشو
١٨٤٥ع واري برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج
مريدڪي ڏانهن پيش قدمي
مريدڪي جي جنگ.

ستلج جي برطانيہ سرڪاري واري ڪناري تي موجود حالتون

اهو ڪٿي سمجهايو ويو آهي تہ ستلج پار ڪي سک علائقا بہ هئا جتي سک حڪمران پنهنجي فوج رکي ڪانہ سگهندا هئا. افغان جنگ دوران لاهور حڪمت سان انگريز سرڪار جي لهہ وچڙ لڌيانہ ۽ فيروزپور وسيلي ٿيندي هئي. سک معاملا نبيرڻ وارو انگريزي نمائندو بہ لڌيانہ ۾ ويهي پنهنجو فرض سرانجام ڪندو هو. پوئين دور ۾ اهو فيروزپور ۾ اچي رهيو هو جيڪو لڌيانہ بنسبت لاهور کي ويجهو هو. انگريزي نمائندن مان ڪيترا اهڙا مشهور معروف ماڻهو بہ ٿي گذريا آهن جن انگريز- سک تعلقاتن کي دوستائي نموني نڀاهڻ ۾ پان ملهايو

افغان جنگ کان اڳ ۽ ان دوران مسٽر ويڊ اهڙو انگريز نمائندو هو جنهن جي صلاح مشوري کي راجا رنجيت سنگهه تمام گهڻي اهميت ڏيندو هو. سندس وفات کان پوءِ پڻ حڪمرانن ۾ انتظاميه مسٽر ويڊ کي پنجاب دشمن سمجهيو هو. هن جي بدلي ٿي وڃڻ کان پوءِ مسٽر ڪلرڪ کي سندس جاءِ تي موڪليو ويو. نئون نمائندو سکن جي سياءَ کان گهڻو واقف هو. ۽ ڪيس اها پليءِ پٽ چاڻ هئي ته اهي ڇا ٿا چاهين. هن کي جڏهن اتر-اولهه وارن علائقن جو ليفٽيننٽ گورنر مقررڪري اگري موڪليو ويو ته ٿوري وقت لاءِ ڪرنل رچمنڊ کي روانو ڪيو ويو هو. بعد ۾ لارڊ ايلنبرو هن فرض کي سرانجام ڪرڻ لاءِ جلال آباد جي محافظ ميجر براڊ فورڊ کي موڪليو. پنجاب جي وڳوڙي وايو منڊل دوران هي ميجر پنهنجا فرض نهايت خوش اسلوبيءَ سان نڀاهيا هئا. هن گورنر جنرل ۽ وزارت خارجه جي سيڪريٽريءَ کي نهايت خبردار رهڻ لاءِ لڳاتاري خط لکندو رهندو هو. هي کين سدائين اهڙي ڄاڻ ڏيندو رهندو هو ته پنجاب جي فوج مٿن ضرور حملو ڪندي. پٽنو ناهي ته اها پنهنجي ڏرتي بچائڻ خاطر ائين ڪري رهي آهي يا جواهر سنگهه خلاف جيڪي هٿن الزام هنيا هئا ۽ پنهنجي فوجين کي انگريزن خلاف اڀاريو هو. ٿي سگهي ٿو ته اهو حملو پڙڪائڻ جو نتيجو هجي ۽ اهو حملو ڪري پنهنجي ناهليت کي ڍڪيندا هجن. هتي اهو به معلوم ٿيندو ته سک فوجي کي اهڙي نقطئه نظر کان واقف ڪيو ويو هو ۽ ان نهايت ڪاميابيءَ سان حملو به ڪيو پر پوءِ ڄڻ پنهنجي اڏيل کوڙڪيءَ ۾ پاڻ تي ڦاسي پئي. پر جيڪڏهن انگريزن طرفان اهڙيءَ کوڙڪي اڏڻ جي تياري هجي ها ته حالتون ڪجهه ٻيون هجن ها.

ڪيٽرن سڀن ڪري عام سک ۽ فوجي سمجهندا هئا ته انگريز پنجاب تي حملي ڪرڻ واسطي تيارين ۾ آهن. پر سندن حڪمرانن جي اها سوچ ڪانه هئي. ليڪن جيڪڏهن هو اڳرائي ڪرڻ جي غلطي ڪندا ته کين ڪنڊا ڪڍڻا ضرور پوندا. سک فوج ۾ اها ڳالهه نه هوندي هئي ته جيڪو حڪمران انگريزن سان ويجهڙائي رکندو هو تنهن سان ان جي پوندي ٿي ڪانه هئي. اهڙو ذڪر مٿي ڪٿي نه اچي چڪو آهي. پنجاب ۾ سياسي ڦيٿاڙو اسري چڪو هو ۽ وڳوڙي وايو منڊل هو. انگريزن حالتن کي ڏسي فوج جو انگ وڌائي ڇڏيو هو. هن نقطئه نظر کان هو بلڪل صحيح به هئا. پئي پاسي اها به حقيقت هئي ته اڳوات ئي فوجن ۾ اضافو ڪرڻ، جنگي پيڙيون اڏائڻ يا جنگ سان لاڳاپيل ٻيو سامان گڏ ڪرڻ، خراب صورتحال کي وڌيڪ سنگين بنائڻ جي برابر هو.

جنگ جون ڪجهه ڳوهه ۾ تياريون ڪرڻ عام ماڻهن کان ڍڪيل ڇپيل هيون ۽ اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جيڪي فوج جي ناتي سدائين ڪيون نيون وينديون هيون. سنه ۱۸۰۹ع نئپولين جو هندستان تي حملي جو خوف ٽري ويو ته

لڌيانه ڏانهن وڌندڙ انگريزي فوجون جمنا وٽ بيهي ويون هيون ۽ اهڙو اطلاع رنجيت سنگهه کي به ڏنو ويو هو. يو پوءِ کي حالتون ايريون جو لڌيانه کي انگريز فوج جي ڇانوڻي بنائيو ويو ۽ اتي فقط به پلٽڻون موجود رهنديون هيون. نيپال جنگ ١٨١٦ع ۾ ڀڄائي کي پهتي ته سوباٿو ۾ رهندڙ گورکا فوج به پهري جي نقطئه نگاه کان آتي لڌيانه ۾ رهائي وئي انهيءَ لاءِ ته جيئن جبل واري پاسي تي اک رکي سگهجي. پناڻ ڌاڙيلن تي نظر رکڻ لاءِ ڪجهه فوج ميرٺ ۽ ڪرنال ۾ به رهائي وئي هئي.

١٨٣٨ع تائين لڌيانه ۾ رهندڙ فوج جڻ ته سکن کي منهن ڏيڻ واسطي بيهاري وئي هئي. سنه ١٨٣٥ع ۾ فيروزپور جي اوسي پاسي وارو علائقو انگريزن جي اثر هيٺ اچي ويو. جاڪاڻ ته ان علائقي جا سک سردار رنجيت سنگهه جي حملي پٺه ڊچي اچي انگريزن جي پناري پيا هئا هن کان علاوه فيروزپور ۾ افغان جنگ ڪري سنه ١٨٣٨ع ۾ انگريزن تور- وقتي فوجي ڇانوڻي بنائي ورتي هئي. فوج رهائڻ واسطي ڪرنال مناسب جاءِ ڪانه هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو ته اتان جو پاڻي گندو هو ۽ فوج کي پاڻ ڪونه پوندو هو. تنهن ڪري سنه ١٨٤٢ع ۾ اهي فوجون انبالا ۾ رهايون ويون. اها ڇانوڻي هنگامي حالتن ۾ فيروزپور پوءِ لڌيانه وارين ڇانوڻين کي واهر ڪري پئي سگهي. سملا صحت افزا ماڳ هو. تنهن ڪري اتي انگريزي فوجن جي ڪالوني بنائي وئي هئي جتي بيمار يا زخمي انگريز فوجي پڻ رهايا ويندا هئا. ان نقطئه نگاه کان ڪسائلي، ڊگشاءِ ۽ سوباٿو ۾ ڇانوڻيون بنايون ويون ۽ جابلو علائقن تي نظر رکڻ لاءِ گورکن کي به سهلا ۾ رهايو ويو هو. سو اهڙي قسم جو بندوبست رکڻ ڪو غير مناسب به ڪونه هو ۽ هن مان ڪنهن اڳرائيءَ جو ڪو ارادو به ڪونه هو. پر سک پنهنجي اتحادي گواليار جي حالتن کان ڊچي ويا هئاجنهن تي انگريز سرڪار قبضو ڪري ڇڪي هئي ۽ کين شڪ ٿيو ته متان انگريز پنجاب کي به هڙپ نه ڪري ڇڏين تنهن ڪري هنن اڳتي وڌڻ ۾ دير ڪانه لاتي.

لارڊ ايلنبرو جي جاءِ تي سنه ١٨٤٤ع ۾ سرهينري هارڊنج مقرر ٿي ايو. هو هڪ تجربيڪار فوجي سپاهي هو. حالتن مان ڪيس حملي جو سخت خطرو محسوس ٿي رهيو هو. هن هڪدم ٿي فوجن کي اهڙي حملي جي منهن ڏيڻ لاءِ اڳوات ئي تيار رهڻ جو حڪم ڏنو ۽ سک سرحد تي ڪري نظر رکڻ لڳو. ڪيس وري اهو به خدشو ٿيڻ لڳو ته فوج ئي جيڪڏهن اڳوات تيار رهڻ جو حڪم ڏبو ته پاڙيسري ملڪ ان کان پنهنجي تياري ڪندو. تنهن ڪري خطرو رهندو به وڌي ويندو. هن سبب ڪري هن جنگ سان لاڳاپيل ڪيترايون ڳالهيون مهمل ڪري ڇڏيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هندستان ۾ باربرداري ۾ جنگي رسد پهچائڻ جو نظام اڃا به اهوئي پراڻو آهي ۽ ان جي سست رفتاريءَ جا ڪارڻ به مٿي ڪاٽي پڌايا ويا آهن. هن باربرداري واري نظام ۾ ٻي اوڻائي اها به هئي ته جيڪڏهن ڪنهن علائقي ۾ فوجي آمدرفت ۽ باربرداري لاءِ بندوبست ڪيو به هو ته اها خبر هنڌين ماڳين پهچي ويندي هئي ۽ فوجي تيارين جو راز ڪنهن کان به ڳجهو رهي ڪونه سگهندو هو.

سيپٽمبر ١٨٤٥ع ۾ پنجاب وارن پنهنجو وزير اعظم ڪُهي ڇڏيو هو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. ساري ملڪ تي فوج قبضو ڪري ورتو هو. نئين وزير کي فوجن جو سختي سان حڪم هو ته انگريزن جي نمائندي سان جيڪي به ڳالهيون يا لکپڙهه ڪئي وڃي سا اسان جي صلاح مشوري ۽ حڪم کان سواءِ نه ڪئي وڃي ۽ اها ڪانئن اڳواٽ منظور ڪرائي وڃي.

جيئو ويندو آهي ته جنهن وقت کان وٺي پنجاب وارن پنهنجي وزير اعظم جواهر سنگهه کي ڪٺو تنهن وقت کان وٺي منيجر فراڊ فوٽ جي اندر ۾ اڳرائي گهر ڪري وئي هئي. هن کي پنجاب وارن جي سياءُ جي پليءَ پٽ پروڙ هئي. افغان جنگ دوران جڏهن فوجون پنجاب مان لنگهي رهيو هيون ته هن کي پنجاب خلاف سخت قدم کڻڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو هو. افغانستان ۾ انگريزن جي شڪست کان پوءِ پنجاب وارن جو ساڻن رويو ئي تبديلي ٿي ويو هو ۽ انگريزن سان آڪڙ ۽ تند سان ڳالهائيندا هئا. سندس فوج ۽ انهن جي ڪماندرن جي هلت چلت ۾ به وڏو فرق اچي ويو هو. جڏهن افغانستان پلاند وڻڻ واري فوج جڏهن خيبر لڪ مان لنگهي رهي هئي ته پنجاب فوج جو اتڻ وهڻ به الائي ڪيئن ٿي ويو هو. پنجابين جي مٿي ۾ جيڪو واءُ پرجي ويو ۽ تند ۽ تيلي کان سندن زمين تي پير ئي ڪونه ٽي ڪنو ته ميجر براڊ فوٽ جي جڻ ڪيڙن کي باه لڳي ٿي وئي ۽ اهو سندس هڪ فطري عمل هو. تنهن هوندي به ڪيس اها خبر هئي ته جيڪڏهن ڪوشش ڪري جنگ کان لنوائي سگهجي ٿو ته پوءِ هرويرو سڏي جنگ کي پنهنجي ڳچيءَ ۾ ڇو وجهجي؟ خاص طور تي جڏهن لاهور ۾ امن امان ۽ صلح سانت آهي ته پوءِ ڪکر ۾ ڪڙو اڇلائڻ عقلمندي ڪانه ٿيندي.

انگريزن واري پاسي کان به پنجاب جي وِگوڙي واري منڊل مطابق ڪن ڪڙا هئا ۽ پنجاب جي اڳرائي خلاف جڻ اوڪڙو وينا هئا. ان وقت پنجاب جو وزيراعظم لال سنگهه هو. جنهن کي پنهنجي منهن ڪان مک اڏائڻ جا به اختيار ڪونه هئا. تيج سنگهه راجائي سنگهاسڻ تي وينل هو. سندس سيئي عضوا ٻنڌن تي هئا ۽ اهي ٻنڌ سڀ فوج جي ڪنٽرول روم ۾ رکيل هئا. سپهه سالارن کي به ڪي اختيار ڪونه هئا. ڪن فيڪون فوجي پنچائت وٽ هئي. هر چيز ان جي اک جي اشاري سان نهندي ۽ ڊهندي هئي.

نئون گورنر جنرل بہ سيپٽمبر ۾ مٿي وڃي ڪمانڊر- ان- چيف ۽ انگريز نمائندي سان ملاقات ڪئي جيڪي سک- انگريز سرحد تي ويهي پنجاب تي عقابي اک سان تڪي رهيا هئا. اتي پهچڻ کان ٿوري دير پوءِ هن پنهنجو هڪ نقطئہ نظر جنگي ڪائونسل ڏانهن موڪليو جنهن ۾ لکيل هو تہ " هندستان جي انگريز سرڪار کي امن امان واري حڪمت عملي اختيار ڪرڻ ڪري گهڻا ڏک سور برداشتا پوندا. ماڻ ساڌڻ ڪري هن کان اڳ ۾ اهڙا ڪيترا ڏجا ڳچي ۾ پئجي ويا آهن. ڪئٽ ناهي تہ هائي بہ ڳاٽي نوڙ خرچ اچي. خطرو ان کان سواءِ تہ لائي جا ٿئي. ڇاڪاڻ جو سک سرحد سان ڪيتري ئي پنجابي فوج ويٺل آهي. اهو پڻ پهريائين بہ هيو. پر امڪان آهي تہ منجهائن ڪو ساڄهہ پريو پلوڙ ماڻهو پيدا ٿي پوي جو هن جڙ واڳ فوجي کي پنهنجي هٿ وس ڪري ۽ هڪ سگهاري سک سرڪار قائم ڪري وڃي.

لاهور ۾ بہ انگريزن جي هڪ " سيڪريٽ ڪميٽي" رهندي هئي تنهن ڏانهن بہ هن گورنر جنرل سيپٽمبر ١٨٤٥ع ۾ هڪ خط لکيو هو جنهن جا پول ڪجهہ هن ريت هئا: "هندستان جي انگريز سرڪار پاڻ کي حد کان وڌيڪ روڪيو آهي. هن کان سواءِ پنجاب ڏانهن ڪيترا پيرا چتاءُ بہ لکي موڪليو ويو آهي. انگريزن جي تمنا اها آهي تہ مهاراجا جي سرڪار سگهاري هجي. سندس ملڪ آجو ۽ ريان ڪيان هجي. انگريزن جي اهڙيءَ نيڪ خواهش کان هر ڏاهو سک سردار باخبر آهي. هن قسم جي ڏڃن هوندي بہ آءُ هن ڄاڪوڙ ۾ لڳو پيو آهيان تہ پنهي ڌرين ۾ جيڪي ويرپون ۽ ويڇا آهن اهي ختم ٿيڻ ڪين. پنهي کي هڪ ٻئي تي ويساه ڪرڻ گهرجي ۽ دوستاڻا لاڳاپا پيدا ڪرڻ ڪين. اهو هڪ اهڙو مخلصانہ مشورو آهي جنهن سان پنجاب کي انگريزن جي دست اندازي کان بچائي سگهجي ٿو.

پر معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ڄڻ ڪو اهڙو سک سردار موجود ئي ڪونہ هو جو پنجاب جي جڙ واڳ سک فوج کي پنهنجي هٿ وس ڪري جيڪا هر قسم جا ليڪا لتاڙي چڪي آهي.

برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج سرحدن تي

هن وقت ڪو ٻيار جي ڏجي ڪن انگريز ونڊ ٿي حڪا هئا. ان ڪري فوج جي انگ کي اترين علائقن ۾ وڌائڻ ممڪن ٿي پيو هو. انبالا ۾ ٽيهہ هزار فوج موجود هئي جنهن سان ٦٨ توپون گڏ هيون. اهڙي ريت ميرٺ ۾ بہ ڏهہ هزار فوج ۽ توپن جو انگ بہ مٿي ڏيڪارين مقدار کان گهڻو هو. ڇاڪاڻ فوجون. سر هينري

هارڊنج ۽ سر هيوگوف جي حڪمن موجب هلڻ واريون هيون. فوج جو مکيه حصو انبالا جي ڇانوڻيءَ ۾ ترسيل هو جيڪو سرحدي شهر لڌيانه کان اسي ميلن جي پنڌ تي ۽ فيروزپور کان ١٦٠ ميلن جي وڏيءَ وٿيءَ تي هو. ڊسمبر جي شروعات تائين امڪاني حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پيش قدمي ڪرڻ جو ڪوبه ارادو ڪونه هو. توڙي جو ان وقت ميرٺ مان ٩- لانسر ڏڦير فوج رواني به ٿي چڪي هئي ۽ فوج جي ٢/٣ حصي جي نقل حرڪت واسطي بار برداري ۽ رسد جي پهچ لاءِ جوڳو بندوبست به ڪيو ويو هو. هن جو مطلب اهو هرگز سمجهڻ نه کپي ته جنگي تيارين واسطي اهو پورو ۽ مڪمل بندوبست هو.

ميرٺ جي ڇانوڻيءَ ۾ موجود لشڪر کان سواءِ، لڌيانه، فيروزپور، سملا واري ڄابلو علائقي ۾ انبالا ۾ ڪل هيءَ فوج هئي.

توبخانو

هارس آرٽيلري	-	٧ ٽرپس
فوٽ آرٽيلري	-	٦ ڪمپنيون
هلڪو توبخانو	-	۴ ڪمپنيون

گهوڙيسوار

برٽش ڪيولري	-	٢ ريجيمينٽون
ڏيهي نيم مسلح گهوڙيسوار	-	٣ ريجيمنيٽون
اريگيولر ڪيولري	-	٢ ريجيمينٽون

انفنٽري (پيادل)

يورپي ماڻهن تي مشتمل	-	۵ بٽالنون
هندستاني ماڻهن جون	-	١٣ بٽالنون

ساريءَ فوج کي ٽن گهوڙيسوار برگيڊن ۽ ڇئن پيادل جي حصن ۾ ورهايو ويو هو. پيادل فوج جون فقط به برگيڊون هيون ۽ اصول مطابق هر برگيڊ ۾ ٽي ريجيميٽون يا بٽالنون هيون. فوج جي اها ترتيب ٽيستائين عمل ۾ ڪانه آئي جستائين جنگ جي نقشي، برگيڊيئرن ۽ عملي جي مقرريءَ بابت ڪو اعلان نه ٿيو. جڏهن فوج جي پهرين چرپر ٿي ته ان وقت گورنر جنرل پڏتر ۾ هو ته پيش قدمي ڪندڙ فوج، پنجاب تي حملي ڪرڻ جي خوشيءَ ۾ پنهنجي جذبن جو کليو اظهار ڪري يا نه ڪري. ٽن ڏينهين هندستان ۾ ريل اڃا شروع ڪانه ٿي هئي. تنهن

ڪري جنگ ۾ فوج جي هر حصي جو هڪ جائتو هڻ ۽ هڪ جائتو وڙهڻ جڻ تہ مشڪل هو. هتي ڳالهين کي نظر ۾ رکي فوج جي ورهاست ڪئي وئي هئي جيڪا دلچسپيءَ کان خالي ڪانہ آهي. فيروزپور بہ لڌيانہ ۾ رهندڙ فوج کي اڳئي برگيڊن ۾ ورهايو ويو هو.

فيروزپور ۾ جنرل لٽلر جي ماتحت:-

هارس آرٽيلري - ٢ ٽرپس
هلڪو توبخانہ - ٢ ٽرپس
ڏيهي گهوڙيسوار - ٢ ريجيمينٽون
يورپي پيادل - هڪ ريجيمينٽ بہ برگيڊ گٽريسن
ڏيهي پيادل - ٧ ريجيمينٽون- بہ بٽالين گٽريسن

لڌيانہ ۾ برگيڊيئر ويلر هيٺ ٥٠٠٠ فوج

هارس آرٽيلري - ٢ ٽرپس
يورپي - هڪ بٽالين
ڏيهي - ٥ بٽالين
اريگيولر ڪيولري - هڪ ريجيمينٽ

امبالا ۾ ميجر جنرل والٽر گلبرٽ جي هيٺ

هارس آرٽيري - ٢ ٽرپس
يورپين ڪيلوري - هڪ ريجيمينٽ
ڏيهي ڪيوري - ٥ ريجيمينٽون
يورپي - ٣ بٽالنون
ڏيهي - ٥ بٽالنون.

سملا واريءَ جابلو ڇانوڻي ۾ رهندڙ فوج

يورپي - ٢ بٽالنون
گورکا - هڪ بٽالين

ميرٺ ۾ رهندڙ فوج

هارس آٽيري - ٢ ٽرپس
يورپين ڪيلوري - ٢ ريجيمينٽون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيهي ڪيلوري	-	هڪ ريجيمنٽ
يورپي بٽالين	-	هڪ
ڏيهي بٽالين	-	چار

ديرا دون

گورکا بٽالين	-	هڪ

جيڪڏهن وڌيڪ ضرورت پئي ته دو آبي، ڪانپور ۽ ٻين علائقن مان هينيئن تعداد جيتري فوج گڏ ڪرڻ جي توقع هئي.

هارس آرٽيلري	-	هڪ ٽرپ
فيلڊ آرٽيلري	-	چار ڪمپنيون
ڏيهي ڪيلوري	-	چار
ڏيهي پيادل	-	پنج

گورنر جنرل فوج کي ڏاڍيءَ تڪڙائيءَ سان گڏ ڪري رهيو هو. هن کان علاوه لنڊن وارن کي يقين ڏيارڻ لاءِ لکيڙهه به هلائي رهيو. پر وقت ته پنهنجي مقرر رفتار سان واريءَ جيان سرڪندو ۽ کسڪندو رهيو هو.

نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران ميجر براڊ فوٽ پنجاب جي فوج بابت هڪ تفصيلي اطلاع موڪليو ۽ ٻڌايائين ته اهو لشڪر سٺ ڊويزن تي مشتمل ۽ هر هڪ ڊويزن ۾ سٺ کان ڏهه هزار فوج شامل آهي. انهن مان چار ڊويزن فوج روپڙ، لڌيانه، هري کي پتڻ ۽ فيروزپور جي سامهون ٻيهارڻ لاءِ پيش قدمي ڪري رهي آهي. باقي فوج اٽڪ، پشاور، لاهور ۽ سنڌ- پنجاب سرحد تي ٻيهاريل آهي.

پنجاب فوج جو ستلج پار ڪرڻ

هيءَ چوٿين ۽ پنجاب خلاف ٻهرين جنگ هئي جيڪا هائي جلدئي شروع ٿيڻ واري هئي. سر هينري هارڊنج ڪهڻو ٽي پاڻ روڪيو هو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. هو جهيڙي کان اينترو نٺوائي رهيو جيترو ڪانءُ ڪمان کان. ٻهريائين جوندو هو ته، ڪوءِ جهيڙو- ٻن جهيڙو. پر جڏهن ڳالهه ڳڇيءَ ۾ پئجي ويس ته چوڻ لڳو ته نٿ جهيڙو- سدا جهيڙو. ان جنگي صورت حال کي ڇگيءَ ريت منهن ڏيڻ واسطي هن کي اينتري فوج کي جرير جو حڪم ڏيٺو هو جيڪا پنجاب جي

فوج جي جوابي ڪاروائي لاءِ مناسب هئي. پر هو مجبور هو ۽ جنهن وقت هنن فوج ستلج پار ڪري رهي هئي تہ انگريز فوج کين روڪڻ لاءِ موجود ئي ڪونہ هئي.

پنجاب فوج، ١١ ڊسمبر تي، لاهور کان پنجاه ميل ڏکڻ ۽ فيروزپور کان ڏهہ ميل مٿان هري- کي پتڻ وٽان ستلج پار اڪري هئي سر هينري هارڊنج پينفزولا جو هڪ مشهور فوجي هو جتي هو هارس گارڊس جو اسٽاف آفيسر ۽ ليفٽيننٽ جنرل بہ رهي چڪو هو. ڪيس هتي بہ سندس فوجي جاڻ ڪري آندو ويو هو ۽ تنهن کي هتي جنگي حالتن کان اڳرو باسيرو نہ رهڻ گهربو هو. مائٿهن کي هن ڳالهہ جي بہ پوري خبر آهي تہ هن ۴- ڊسمبر تي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڏانهن لکيو آهي تہ هن کي "ائٽڪين، سٽڪ" ڪري لکيو آهي تن کي ستلج اڪرڻ جي همت ئي ڪانہ ٿيندي. هن پڻ نوجوان عملدار ميجر براڊ فوٽ ڏانهن بہ هي لفظ لکيا آهن. "تون بہ فوجي سپاهي آهين ۽ آءٌ بہ فوجي سپاهي آهيان. اسان پنهي کي سچيت رهڻ گهرجي تہ متان سپائي اسان کي جنگ اپارڻ جو ڏوهي سمجهيو وڃي"

برطانيہ سرڪار جي ويجهي ۾ ويجهي فوج امبالا واري آهي جيڪا جلد ئي پهچي سگهي ٿي. ستلج واري پاسي پنجاب فوج جو گهٽو پؤ هو. ٨ ڊسمبر تي گورنر جنرل سرهيو گوف کي ٻڌايو تہ هو لڌيانہ رستي فيروزپور ڏانهن وڃي رهيو آهي. جتي ١١ ڊسمبر تي جنرل لٽلر مان فوج جي تعداد جي واڌاري لاءِ ڳالهائيندو. سرهيو گوف، ١٠ ڊسمبر تي هڪ ڪماندر- ان- چيف جي حثيت ۾ يورپي ۽ ڏيهي فوجي عملدارن کي ناچ جي دعوت ڏني جيڪو هندستان جو هر ڪماندر- ان چيف هر سال فوجين کي ڏيندو آهي. ان دعوت ۾ هر فوجي عملدار پنهنجا شاندار ڪپڙا پائي آيو هو. دعوت بہ ڏاڍي خوبصورت پئي لڳي. بلڪل اهڙي جيڪا ايڪتيهہ سال اڳ برسيلز ۾ ٿي هئي. يقين آهي تہ ان دعوت ۾ موجوده گورنر جنرل پاڻ بہ ضرور موجود هوندو

ٻئي صبح جو سوير هرڪو فوجي پنهنجي فوجي پريڊ لاءِ سڌو ئي ميدان ڏانهن هليو ويو. خير، فوج مهم تي رواني ٿي پر منجهس ترتيب، نظم نالي ڪا شيءِ ئي نظر ڪانہ ٿي آئي، هندستاني فوجين جي حالت بہ ساڳي هئي.

بهر صورت فوج اتان لڌيانہ ڏانهن رواني ٿي. جيڪو اسي ميل پري هو ۽ سارو رستو ڪچو هو. سفر دوران اهو پتو پيو تہ سڪ پنجابي فوج اڃي سرحد وٽ لٿي آهي. سندن "نيرا پٽڪا" پڳڙ کان گهٽا آهن. اهو ٻڌي سندن ٽڪ لهي پيا. وجندڙ پٽنڊ جي اواز ۾ مصريءَ جون ٽڙون اوتجي ويون. ائٽڪين جو چون اهي تہ جنگ، جنگ آهي. سڪ بہ گهٽ ويڙهاڪ نہ آهن. انگريز سرڪار جا فوجي بہ پنهنجين توبن سان سفر ڪري رهيا هيا. بنگال هارس آرٽيلري جون توبون ميدان ۾ قتل گاهہ جي وڏن لبن جيان ڏسجي رهيون هيون. توبن کي ڇڪيندڙ ڍ.. .. جون

قطارون ايئن نظر اچي رهيو هيون جڻ پنجاب جي فوج جا ڳچ ڳاري رکنديون ۽ ان لشڪر وچان جنرل پنهنجي فوجي وردي ۾ ڏاڍي شان سان گذرندو اڳتي لنگهي ويو.

جنگ جو نقشو

پيش قدميءَ جي ترتيب جو، جنگ جي نقشي تي گهڻو اثر دخل هوندو آهي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ کان ٻاهر نڪرڻ کان گهڻا ڏينهن پوءِ به پيش قدمي فوجي اصولن مطابق شڪل اختيار ڪري ڪانه سگهي هئي. فوج جي ورهاست هن ريت هئي:-

گهوڙيسوار ڊويزن

۱- برگيڊ- برگيڊئر هئريٽ
۳- اريگيولر
۸- نيم مسلح گهوڙيسوار (فيروزپور)
۲- برگيڊ- برگيڊيئر گوف
۵- نيم مسلح محافظ دستو
۳- برگيڊ- برگيبيئر وائيٽ
۳- لائيٽ ڊنرنگ
۴- نيم مسلح گهوڙيسوار
۱- ڊويزن
ميجر جنرل سر هئري سمٿ - ۳۱- فوٽ
۱۸- برگيڊ- برگيڊيئر هڪس ۲۴- نئو انفنٽري
۴۷- = =
۲۰- برگيڊ- برگيڊيئر ريان- ۵۰- فوٽ
۴۲- نيٽو انفنٽري
۴۰- نيٽو انفنٽري

۲- ڊويزن- ميجر جنرل سر ڊبليو. گلبرٽ- ۲۹- فوٽ
۱- برگيڊ برگيڊيئر ٽائيلر ۵۰- فوٽ
۴۱- نئو انفنٽري

۲- برگيڊ- برگيڊيئر مئڪ لارن	۱- يورپين لائيٽ انفنٽري
	۱۶- نِٽو انفنٽري
	۴۵ = =
ميجر جنرل لٽر جي ڊويزن	
۱- برگيڊ- برگيڊيئر ريڊ	۶۲- فوٽ
	۱۲- نِٽو انفنٽري
	۱۴- نِٽو انفنٽري
هئرٽ ڪيولري-	
۲۰ برگيڊ- برگيڊيئر آشبورنهم	۳۳- نِٽو انفنٽري
	۴۴- نِٽو انفنٽري
	۵۴ = =
	۱/۲ لائيٽ فيلڊ بيٽري

۱۸۴۳ع واري انگريزي سرڪار جي هندستاني فوج

لڏيانـ ڏانهن پيش قدمي ڪندڙ فوج کي جڏهن اها خبر پئي تـ سک فوج انگريز سرحدن اندر داخل ٿي چڪي آهي تـ اهي خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ڪونـ ٿي ماپيا. هن فوج جي انگريز عملدار کي پڪ هئي تـ پنجاب جي فوج کي وڙهڻ جي ايڏي وڏي سگهـ ڪانـ آهي. سندن خيال هو تـ لاهور اندر جيڪو پنجاب جي سياست ۾ ڦيتاڙو ۽ ڪوس ٿيو آهي تنهن سندن وجود کي ڏوڏاڙي لوڏي ڇڏيو هوندو. سندن فوجي تجربي مان بـ اها ڳالهـ ڇٽي هئي. افغانستان واري جنگ دوران هڪ اتحادي طور هنن ڪوبـ ڀوٺو ڪونـ ڀاريو هو. هو پنهنجي حدن ۾ جبلن اندر، بـ پٺاڻن جي مقابلي ڪان اڻين حرڪندا هئا جيئن گنجو ڀاڪيءَ ڪان. جڏهن جنرل پولاڪ ڪابل تي حملو ڪيو هو تـ لارينس بـ ڪين اوڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ سائن ڏاڍي منٿاڪت ڪئي هئي. انگريز فوج لاءِ سائن مقابلو وڏي ڳالهـ ڪانـ هئي. هن ڪان اڳ وڏيون ڇوٽون تـ مهراجپور ۾ کائي چڪا هئا. راجپوت هنن پنجابين ڪان وڌيڪ ويڙهاڪ هئا. تنهن زماني ۾ سک اڃا انگريز سرڪار جي فوج ۾ ڀرتي ڪونـ ٿيا هئا. پر ريگيولر فوج ۾ پٺاڻ موجود هئا جيڪي جنگ ۾ صفا گيدي هئا. سک بـ پٺائن جهڙا وحشي ۽ جهنگلي ڏسب هئا ۽ اڃا بـ چار رتيون ڪسر باقي

گهٽو نہ. ڪنهن زماني ۾ فيروزپور جي اوسي پاسي سک فوج ۽ پيرا انگريزي لشڪر سان گڏ جنگي مشقون ڪيون هيون پر نظر ائين پئي آيو تہ هو ايترو ويڙهاڪ ڪونہ آهن جيتري هو لباڙ ٿا هڻن. پنجاب فوج ۾ پئنچات وارو طريقو ڏاڍو منجهيل آهي. جنهن، هنن جي نفسيات کي بہ منجهائي ڇڏيو آهي. عام مائهوءَ جي سمجهہ کان بہ مٿي آهي. رستي جي ڌوڙ اڏامڻ ڪري فوج جي پيش قدمي ڏاڍي ڏکي ٿي پئي هئي. تن ڏينهين هندستان ۾ سفر جوڳا رستا موجود ئي ڪونہ هئا. پين جي پيٽ ۾ پنجاب جي زمين وڏيڪ لٽاشي آهي. پر جڏهن اٺان پيادل، گهوڙيسوار ۽ توبون هلڻ لڳيون تہ ڌوڙ جا ڪڪر اڏامڻ لڳا هئا.

هندستاني فوج جي چرپر لاءِ باربرداري ۽ آمدرفت جو وسيلو وڏيک ڏکيو هو ۽ اهڙو ذڪر لارڊ ايلينرو، ڊيوڪ ويلنگٽن سان بہ ڪيو هو. جڏهن جڏهن انگريز فوج پيش قدميءَ جو حڪم ملندو هو تہ سفر ڪرڻ کان پيا لنوائيندا هئا. فوجي ميس ۽ ٻيا ڪيترا عملدار پنهنجي خرچ تي گاڏيون ڀاڙي ڪندا هئا ۽ پنهنجي پسند مطابق سهوليت واري هر ڇيز سانڍ ڪندا هئا. مغل دور ۾فوجي چرپر وقت سندن سامان ۽ رسد جي ڍوئڻ واسطي تمام گهڻا ماڻهو لشڪر جي ڪڍ لڳي پوندا هئا. اهڙو رواج اڃا تائين هلندو اچي. ڪابل واري محاذ تي انگريز فوج سان بہ تمام گهڻا اهڙا ماڻهو گڏ هئا جن جو جاني نقصان بہ تمام گهڻو ٿيو هو. هاڻي بہ جڏهن انگريز فوج پنجاب تي ڪاهڻ جي ارادي سان پيش قدمي شروع ڪئي، ماڻهن جون ڪدرڪون ڪڍ لڳي پيون. هن جو ڪارڻ شايد اهو آهي تہ هتي هيٺين طبقي جو ماڻهو بي روزگار گهڻو آهي ۽ عام مائهوءَ لاءِ غير فوجي ڌنڌي جا موقعا ڪونہ آهن. عام طور تي فوج جڏهن بہ ڪيڏانهن رواني ٿيندي هئي تہ ان فوج ۾ سپ ماڻهو ويڙهاڪ سپاهي هوندا هئا. منجهائن ڪو رانڌو، گاڏر، بيمارن جي ٽهل ٽڪور وارو ۽ اسٽريچر بيئرر ڪونہ هوندو هو. اهڙا ڏاڍا عام ماڻهو ڪندا هئا جيڪي فوج جي چرپر سان ئي سندن ڪڍ لڳي پوندا هئا. اڳئين دور جا سپاهي ۽ سردار هنن ماڻهن جي موجودگيءَ ڪري پاڻ کي ڪجهہ مٿيرو سمجهندا هئا. آئرلئنڊ جا نواب بہ بنگال آرٽيلري ۾ ملازم هئا جيڪي امن امان جي وقت بہ پنهنجي گهوڙن تي هنو بہ ڪونہ رکندا هئا. گهوڙن جا سئس گهوڙن کي سنجي ناهي اچي سندن آڏو جهليندا هئا جيڪي بئرڪ جي ورانڊ مان ڪنهن شي جي آڌار تي ٽپ ڏئي سوار ٿيندا هئا. گهوڙن جي ٻڌي ڇوڙي بہ هنن بدران ڪو ٻيو ماڻهو ڪندو هو. سندن مقابلو انهن مشرقي فوجن سان هو جيڪي ڪائئن نفرت ڪندا هئا. ٿوري وقت کان پوءِ ڪين اهو پتو بہ پوڻو هو هو بہ گهوڙن تي سوار ٿي ڏڦن سان مٿن زوراٽتو حملو ڪندا. هيءَ فوج پنهنجي پاڻ کان بي خبر پنجاب جي نهايت سگهاري ۽ ويڙهاڪ فوج جي مقابلي لاءِ وڃي رهي جنهن جهڙي ساري هندستان ۾

بي فوج ڪانه هئي. اها هڪ وڏي برک مان گذرتي هئي ۽ هن جنگ جو ٧٥٪ بار انهن يونٽن تي اچتو هو جن ۾ انگريز شامل هئا. ڏفن سان حملا به گهڻا متن ڪيا ويندا ۽ لوهه جا گلولا به مينهن جيان متن وسڪارا ڪندا. جڏهن فوجي جنرل پنهنجي غلطي ڪندو ته ان جو ڪيتو متن کي لوڙنو پوندو ۽ بلي جي ننهن جيان پنهنجي اوٿاين کي ڏاڍي خوبصورت سان لنڪائي به ڇڏيندو.

هتي انگريز جي هندستاني فوج ذڪر نه ڪرڻ مناسب آهي جيڪي مريدڪي Moodkee ۽ فيروزپور کان پيش قدمي ڪري ساري فوج ڏاڍي خوبصورت لڳي رهي هئي. جنگ جي تباه ڪارين کي نظر ۾ رکي فوجي جي وردين ۽ هتيارن ڏانهن گهڻو توجهه ڪيو ويو آهي. جن يونٽن ۾ انگريز شامل هئا تن جي ڪوٽ جو پورائو " شاير" وارن علائقن مان ايندڙ انگريزن کي ڀرتي ڪري ڪيو ويو آهي.

ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوج ۾ ايمبرا لنڊ آئسنس جا ماڻهو ڀرتي ڪيا ويا آهن. جاڪاڻ نه اڳين جنگين ۾ اتان جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا هئا. هز مئجسٽي جي ريجيمينٽ به پنهنجي اعليٰ ڪارڪردگيءَ جي لحاظ سان پنهنجو بينل اڳيون نالو ۽ سک اجا قائم رکيو پئي اچي. ٻيون ريجيمينٽون به گهڻ بهادر ڪونه آهن ۽ دنيا جي مشهور ويڙهاڪ فوجن مان سر فهرست سمجهيو ويندا يون آهن. فوجن جي بهتري ۽ بهبودي زندگيءَ جي علامتي هوندي آهي ۽ فوج جي هن حصي. مهذب شهري هجڻ جو مظاهرو ڪيو آهي. هتن فوجين جي ڀرتي به انگريزن جي مهذب طبقي مان ڪئي وئي آهي: ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو توبخانو به نهايت اعليٰ آهي. ان ۾ نظم ضبط جي ڪجهه ڪمي آهي. عام طور تي انگريز به اينرو شراب پيئندا هئا جيترو سندن مخالف سک. ائين جيو ويندو آهي ته جهڙيءَ فطرت ۾ عادتن جا هيراڪ ملڪي ماڻهو هوندا آهن تهڙو مزاج ان ملڪ جي فوج جو هوندو آهي. پر برطانيه سرڪار جي فوج پنهنجي عوام کان شراب پيئڻ جي معاملي ۾ به رتيون گسر. ڏاجي هئي ذهه ته تودو هئي تيزهن وارو مثال شراب پيئڻ ڪري ديڙن هڻڻ واريون ڳالهيون به هرويرو وڌائي ٻڌيون وينديون آهن. سنا ۽ ذميوار فوجي شراب کان اج به ونئن ويندا باقي گندي ذهنيت وارا فوجي شراب لاءِ جڙ ته ياٽيءَ جا پوئرا. جوندا آهن ته تنگ ڀگو مڙي وجي پر هير هريو نه مڙي ۽ ڳڙ مان نهيل شراب ٻڻ جي برائي عادت به اجا ماڻهن مان ڪانه وئي آهي. ٻتندا به ڏاڍي شوق سان آهن. سنه ١٩٢٣ع ۾ ڪنهن خاص موضوع تي فلم ڏيکاريو ويو هو جنهن مان پتو پيو هو ته نيوي فوج ڳڙ مان ناهيل شراب لاءِ صفا چري آهي. پر هاٿي نه خشڪيءَ جو فوجي سپاهي يا وري نيويءَ جو خلاصي هن قسم جي شراب کي هٿ به ڪونه لائي. پر جيڪي اهڙو شراب پيئندا آهن تن جو انگ تمام ٿورو آهي ڳڙ

جي شراب سان شوق ڪندو اهي يا وري خشڪيءَ جو سپاهي پاڪ ڦتيءَ مهل ڪڪڙي ڇاڙهي ڇڏيندو آهي جنهن کي هودوا سمجهندو آهي. پر هتي دوا ۽ سرور حاصل ڪرڻ واسطي ڪڪڙيون ڇاڙهڻ ۾ ڪجهه فرق سمجهڻ گهرجي. بنگال آرٽيلري ۾ شراب پيئڻ ذميوارين ۾ رخنو ڪونه وجهندو آهي. هتي مان کي وري پرهه جا پياڪ اهڙا به آهن جو وات تان وتيون پري ٿي ڪونه ڪن. پر منجهائن ڪي وري اهڙا موجد ملندا جيڪي شراب ڪان ڇرڪندا پيا جهڙو ڪر واٽيون ڪلمي ڪان. انهن شراب ڪان پاسو ڪري ڇڻ دولت ۽ شهرت به ڪمائي.

انگريز فوج ستلج ڏانهن هيج ۽ هياءَ سان ائين وڌي رهي هئي جهڙيءَ ريت هوءَ افغانستان ۽ گواليار ڏانهن پيش قدمي ڪري رهئي هئي. ساري فوج پوري وردي ۾ ملبوس هئي. باقي عملدارن کي ڊگها ڪوٽ پاتل هئا. ڪن ريجيمينٽن کي "شيڪائو" پهريل هئا. ڪن کي ٽوپيون نه ڪن کي ڊگها ٽوپا مٿن ۾ هئا. تهه سياري جي رت ۽ بوهه جا پارا هئا. سيءُ به چوي ته اڄ نه ٻوان نه ڪڏهن نه ٻوان. ساري رات ويندي صبح تائين قهر جو سيءُ. ڏينهن جي اتر جي گهاڙ نه گهلندي هئي ته ڏينهن ڏاڍو مزيدار ۽ ڪليل هوندو هو. ۽ ڪجهه اتت ۽ اڪرس پئي پائبي هئي.

هندستان ۾ گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توبخانو ٿورو هوندو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو هتي نيو ساؤٿ ويلس جو انگريزي گهوڙو ناياب هو. هتي وري اهڙا گهوڙا موجود ٿي ڪونه هئا جيڪي توبن کي سولائيءَ سان ڇڪي سگهن ۽ انهن گهوڙن جو ايران، افغانستان پاڪيپ وسيلي هسيتائين پهچڻ به هڪ وڏو مسئلو هو. هلڪين سلڪين جي توبن جي ڇرپر واسطي ڏاند ڪم آندا ويندا هئا. گهوڙن جي مدد سان ڇڪيون ويندڙ توبون وڏ ۾ وڏ ڇهن پائونڊن واريون هيون هيون (٣) هلڪين توبن کان سواءِ هي خاص قسم جون توبون هيون جيڪي گهوڙن جي مدد سان ڇڪيون ويندڀون هيون.

بنگال هارس آرٽيلري سدائين ٺڪل پئي ڏسبي هئي. ڪوسر رُت آئي ته هو ٺڏا ٿي ويندا هئا. فوج جي ان ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي پتل جا خول پاتل هوندا هئا جن تي چيتي جي کل جي پٽي مٿن ڪرمچي رنگ جي بوجر ڏسبي هئي ۽ اڃيءَ کل جا جئڪيٽ ۽ نئپولين قسم جا بوٽ پاتل هوندا هئا. هاٿي ڏسڻو بوندو ته ان زماني ۾ جئڪيٽ جومطلب ڇا هو ۽ انگريز عملدار جئڪيٽ جو اشارو ڪنهن ڏانهن ڪندا هئا. منسٽن مهل اهي فوجن کي پاتل هوندا هئا ۽ جڏهن قطارون ٻڌي بيهندي هئي ته ڏاڍي سهڻي پئي معلوم ٿيندي هئي. ڪرڙي رنگ جي نندين ڪوٽن مٿان سفيد ڪراس- بيلٽ به واهه جو ٺاهوڪو لڳندو هو. شيڪائو ڪاري رنگ جو هوندو هو جيڪو گهڻو ڪري ڊرل- ڪور سان ٻاڌو ويندو هو. ڪي ماٿهو چوندا هئا ته انهن ڪپڙن ڪري برطانيه سرڪار جا فوجي ٻاندر ٿي ٻوندا آهن. اهاب

حقيقت آهي تہ انهن ڏينهن ۾ انگريزي فوج اَئوڌ ۽ بهار جي هيٺين طبقي سان واسطو رکندي هئي. پر سنڌ ن قد ڪاٺ جو خيال ضرور رکيو ويندو هو. تہ اهي فوجي اصول موجب هجڻ گهرجن. جڏهن اهي ڪجهہ جهونڙا ٿي ويندا هئا تہ مڃن کي ڇوٽ ڇڏي ۽ انهن جي جونين کي وچون ڏنگ بنائي ڇڏيندا هئا. لباڙ ۾ ڪنهن کي وٺ ڪونہ ڏيندا. سنڌن تعلق هوندو وچولي طبقي سان هو پر سڏائيندا سدائين خان هئا. ان جي باوجود بہ هنن افغانستان ۾ واه جو مڙسي ڏيکاري ڪين تہ ڪجهہ ڳڳاٽي رکيو هو. جنگ دوران سنڌن جاتي نقصان بہ گهڻو ٿيو هو بيماريءَ بہ ڪين سيڪاٽي رکيو. تنهن ڪري هندستان ۾ سنڌن طبقي مان فوج ۾ ڀرتي گهٽجي وئي هئي. ان ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي هيٺين طبقي مان ڀرتي ڪئي وئي. قد ڪاٺ وارن فوجي ضابطن کي ڪونہ ڏٺو ويو نہ وري ڪنهن بيمار سيمار جو خيال ڪيو. بس جيڪي آيا سي اکيا. هيٺين درجي جي فوجي سپاهين کي ڪوٽ تہ ڏنا ويا هئا پر هئا سادا. تنهن ڪري سرڪار نامدار جي بلند اقباليءَ ۾ ڪجهہ مڙئي گهٽتائي اچي وئي هئي. اها ڳالهہ ڪري انگريزن جڻ پنهنجو پاڻ تي ڪوڙهہ جو ڇنو لائي ورتو هو. سک مذهبي طور گهڻي ڀاڱي هندو آهن. انگريزن جي هندستاني فوج ۾ بنگال جي پيادل جو انگ تمام گهڻو اسي ۽ اهي بہ هندو آهن. اهو چيو ويندو آهي تہ فوجي سپاهي ويڙهو سکهہ جي دل هوندو آهي. انگريزي فوج جڏهن گواليار تي حملو ڪيو هو تہ ان فوج ۾ موجود هندو سپاهين گواليارن سان ١٨۴٥ع واري جهيڙي ۾ اهي ڦرڪيون ڪونہ ڏيکاريون هيون. تنهن ڪري انومان هو تہ متان هائي بہ ايئن ٿئي ۽ راڻي وڪٽوريا جي فوج کي ڪي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پون. نظر تہ سڀ ڪجهہ نيڪ اچي رهيو هو. پوءِ جهيڙي ۾ اهڙي قسم جي ڏڏائي جو اهو هڪ جواز تہ ضرور موجود آهي.

جيڪڏهن اسان هن جنگ جي ڪن ڳالهين تي ويچاريندا سون تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ هنن پنهنجو فرض ايئن ادا ڪونہ ڪيو هو جيترو ان کي ادا ڪرڻ گهربو هو ۽ خاص طور تي بهرين ٻن جنگين ۾. پر گهڻن واقعن ۾ ايئن ڪونہ ٿيو ۽ نظر آيو تہ ساڳي ذات پات ۽ ڌرم ڪري. ڪيترن فوجين اهڙا ڪارناما ڪري ڏيکاريا جو ڏنڊين آڱريون اچي ويون ۽ ڪيتريون ريجيمينٽ سر ترين تي رکي نهايت بهادريءَ سان اڳوائي ڪئي.

لارڊ هارڊنج بنگال سپاهين لاءِ چوندو هو تہ اهي هوبهو پيننزولا جي اسپينين جهڙا آهن جيڪي برطانيہ سرڪار جي فوجن سان گڏ وڙهندا هئا. هو ڪڏهن اهڙي بهادري ڏيکاريندا هئا جو خود انگريز حيران ٿي ويندا هئا ۽ ڪڏهن وري ايترا گيدي ٿي وڙهندا هئا جو مايوس ٿي وڃبو هو. اهي ماڻهو جيڪي دنيا جي ٻهرينءَ عظيم جنگ کان پوريءَ ريت باخبر آهن سي جين بئپٽسٽ کان ضرور واقف هوندا.

مُريدڪيءَ ڏانھن پيش قدمي

پنجاب فوجي پيش قدميءَ بابت پڪيون خبرون پھچي رھيون. ھن فوج ۾ ھڪ سو توبون ۽ پنجاھ ھزار لشڪر ھو جنھن مان ٽيھہ ھزار ريگيولر فوج ھئي. اھو بہ ٻڌڻ ۾ آيو تہ ان ١١- ڊسمبر تي ستلج پار ڪيو ھو ۽ فيروزپور کان ڏھہ ميل مٿان ھري-ڪي-پتڻ وٽان درياھ اڪريو ھو. جنرل لٽلر بہ پنھنجي فوج وٺي ان جي سامھون ٽين لاءِ اڳتي وڌيو. سڪ پٺنچات، تيج سنگھہ کي فوج جو ڪمانڊر-ان-چيف مقرر ڪيو ھو ۽ اھو بہ پنھنجي لشڪر کي وٺي لڌيانہ ڏانھن وڌي رھيو ھو. ڪيس خبر ھئي تہ انگريزي فوج بہ ان ماڳ ڏانھن پيش قدمي ڪري رھي آھي. ڪننگھام بہ پنھنجي پر ۾ خوش ھو تہ ھو پنجاب فوج جو ستياناس ڪري پوءِ ساھ پٽيندو. تنھن ڪري ھن فيروزپور ۾ رھندڙ فوج ڏانھن ڪو ڌيان ئي ڪونہ ڏنو. ھينري لارينس جي معلومات نھايت سچيءَ ڪري ھوندي ھئي ۽ سچ ڄاڻڻ جو ڪيس وجھہ بہ ملي ويندو ھو. ھن پڪ سان چيو ھو تہ جنگ ۾ ڪنھن غداري جو ڪو امڪان ئي ڪونہ آھي.

بھر صورت تيج سنگھہ سان پنجاب جي ھڪ نھايت سگھاري فوج ھئي ۽ جنرل لٽلر جي فوج جي ڇُرڪ جي ڏس پٽي لاءِ جاڪوڙ ۾لڳو پيو ھو. ھن پنھنجي فوج جو وڏو حصو فيروزپور شھر يا فيروزشاھ نالي ھڪ ڳوٺ ڏانھن موڪلي ڇڏيو ھو. درحقيقت ھن ڳوٺ جو نالو فيرروز شھر يا فيروزشاھ ھو (۴) ۽ پاڻ جنرل لٽلر جي سامھون منزل ڪري ويھي رھيو.

فيروزپور ڏانھن انگريزي فوج لڌيانہ رستي اڳتي وڌي ھئي جتان ستلج کي اوپر پاسي ھڪ وڏو وڪڙ ھو. ھتي برگيڊيئر ريان جي برگيڊ اچي سر ھينري سمٿ جي ڊويزن ۽ ٧٣- نِنوِ انفنٽري سان ملي ھئي. ان وقت ھو، مئڪ ڪاسڪل، برگيڊئر ويلر کان الڳ ٿي چڪو ھو جيڪو پنھنجي دور جو ھڪ بھادر ويڙھاڪ ھو ۽ لڌيانہ واري ھڪ خطرناڪ جڳھہ تي مقرر ڪيو ويو ھو ۽ ڪيس رڳو بہ پلٽڻون ڏنيون ويو ھيون. اھا فوج ھاٿي پاسين واري لتاشيءَ زمين مان ڌوڙ اڏائيندي اڳتي وڃي رھي ھئي. ھن علائقي مان فوج جي رسد جو گھٽو ڪجھہ بندوبست ڪيو ھو پوءِ ڳھندو ھڄندو ١٨ ڊسمبر تي پوپاڙيءَ جو اچي مريدڪي نالي ھڪ ڳوٺ پرسان فوجي وانڍ ھنئي ھئي. ھيءَ ماڳ امبالا کان ١٥٠ميل پري ھو ۽ ويھہ ميل منزل ھٽي اچي ھتي پھتو ھو انگريزي فوج پنھنجي توبن جي اوسي پاسي ڄانھہ پاٽي

۽ نيرن ناهڻ جو بندوبست ڪيو هو. پنيان ايندڙ سامان ۽ مائهو گهڻي دير سان پهچڻ وارا هئا. فوج رات جو به ٿورو آرام ڪندي هئي. وٽن نه اينترو پاڻي موجود هو نه ڪاڌو خوراڪ هئي. سندن سارو وقت اڌ بکيو گذريو هو. انگريزي فوج ۾ اهي افواه پکڙجي ويا هئا ته سر هارڊنج پنهنجي ڳهرائيءَ ڪان ڪاڌي پيتي جو مناسب بندوبست ڪري ڪونه سگهيو آهي. پيو ته نهيو پر ڪنهن اگهي فوجيءَ لاءِ سُٺي ڦڪيءَ دوا دارون به موجود ڪانه هئي. سڀني جو خيال هوته لارڊ ايلنبرو هن قسم جي ڪوتاهي ڪانه ڪري ها. پرهائي حالتون ڪجهه ٻيون هيون.

مريدڪي واري جنگ

فوجون گوڏو ڪوڙي ڪافي پيڻ لڳيون هيون. هندستاني فوج به ورديون لاهي ماني کائڻ مس شروع ڪئي. ڇاڪاڻ ته هندو وردي پائي ماني ڪونه کائيندا آهن. ايئن اوچتو جنگ جي تياريءَ جو بگل وڄي ويو. اسان کي هيءَ ڄاڻ، سرجنٽ. ڪيو. ايم- بئنڪروفٽ جي ناٽي ملي آهي جيڪو ان زماني ۾ ٢/١ هارس آرٽيلري ۾ ملازم هو. سندس بيان آهي ته هو توبن پرسان بيٺا هئا جو جنگ لاءِ بگل جو پڙاڏو ٻُڌڻ لڳو. هن ڏٺـو ته ڪمانڊر- ان- چيف ۽ سندس عمو ڏهلاري ۴- لائيٽ ڪيولري سان واسطو رکندو هو جيڪو گهوڙي کي سرپٽ ۾ هنيون ٿي ويو ۽ بگل تي به ڏونڪي جو زيبيٽ هو. بڌڻ ۾ ائين پئي آيو ته پنجاب جي پيادل جو انگ پندرهن کان ويهه هزار هو ۽ انهن سان ڇاليهه توبون، ۽ بي انداز گهوڙيسوار هئا جنهن جي مقابلي لاءِ انگريز فوج ايئن اوچتو اڳتي وڌي رهي هئي. سچ جو پڇيون پهر هو انگريزن جي گهوڙيسوار دستي کي دشمن جو دير سان پتو پيو جيڪڏهن سچيناٽي کان ڪم ورتو وڃي ته اها نه سُٺس ڪجهه سوبلو ٿِهي ها.

مهراجپور ۾ اهڙي خبر دير سان ۽ اوچتو پئي هئي. چيين واٽ ۾ جڏهن پنجابين سان پيو پائي ٿيو ته به اها ساڳي ڳالهه واقع ٿي هئي. سر هيوگوف ماتحت هڪ مضبوط گهوڙيسوار دستو مقرر هو جنهن جو ڪم ٿي اڳتي وڃي دشمن جو ڏس پتو لهڻو هو پر هو پنهنجو فرض نباهڻ ۾ اوڻا ٿوٽا ٿي پيا. گهوڙيسوار دستن معرفت اڳتي نڪري دشمن جو پتو ڪرڻ نهڻ انگريزي لشڪر لاءِ ڪا نئين ۽ اوپري ڳالهه ڪانه هئي. پيننزولا ۾ فرينچ نوجوان شڪايتون ڪنديون هيون ته انگريز نوجوان فوجي عملدار پلن گهوڙن تي چڙهي فرانس جي لشڪر جي جاسوسي ڪندا ٿا وتن. سندن گهوڙا هر نه ٿلاءِ مذايل آهن جو ڙي هڻ نه پڇانگ ڏئي پٽين ڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پار پنيو وڃن. ششڪر سان ڪڏن ۽ ڪهارن مان بہ ڏوپار ۽ فرانس جي فوج جي منزل ڪان هڪ سو قدمن تي بيهي پيا بي ڏڙڪ جاسوسي ڪندا ۽ هر چرپر جو مشاهدو ڪندا هئا. پر هتي اهڙي جاسوسيءَ ڪان ڪنڌ چو ڪڍايو ويو هو تنهن پتو ڪونہ اهي.

پنجاب فوج طاقت ۾ انگريز لشڪر ڪان گهٽي هئي ۽ پوري ريت مسلح ۽ جهيڙي لاءِ تيار هئي. انگريزي توبن وارا گهوڙا هڪ تہ گهٽو سفرڪري پهتا هئا. ڪن ڏبن ۽ تلائن جو پائي پئندا جي مس هتي پهتا هئا. جڏهن توبچين کي جهيڙي جو اوچتو پتو پيو تہ هن پنهنجن گهوڙن کي تڙتڪڙ ۾ سنجي اچي توبن سان جونيو. اهڙي ريت توبخاني جا پنج يونٽ گهوڙن کي ڊوڙائيندا وڃي محاذ پيڙا ٿيا گهوڙيسوار برگيد جي برگيڊيئر پنهنجي مٿي مٿان تلوار گهمائي کين پوئتي هٽي پٺ وٺي بيهڻ جو اشارو ڪيو. توبن ۽ گهوڙيسوارن جي پٺئين پاسي فوج صفبندي ڪري رهي هئي ۽ پوءِ هڪ ڪڙي جي صورت ۾ پنجاب فوج ڏانهن وڌڻ لڳيون. انگريزن جي هن اوچتي حملي ڪري سک بہ وائڙا ٿي ويا هئا ۽ کين ڏسي انهن پنهنجن ڪونڌن کي قطارڻ ۽ صفون سنوارڻ شروع ڪيون. هيءَ ڳالهہ بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ سر هيو گوف جي لشڪر جو هڪ ٽورڙو ڀاڱو جهيڙي لاءِ سنبهي نڪتو هو. ١- ڊويزن سر هئري سمٿ جي ماتحت هئي. باقي ٻي فوج ٽڙي پکڙي ڪئان جو ڪٽي ويئي هئي. گورنر جنرل بہ لڌيانہ ۾ اچي لشڪر سان مليو هو ۽ اتي فوجي وانڍ ۾ موجود هو. سائس گڏ عملو ۽ سازو سامان بہ گهٽو هو جنهن تہ رهندو بہ پاڻيءَ ۽ کاڌي خوراڪ جي مسئلي کي مُنجهائي وڌو هو. ان وقت ڏينهن جا ٽي وڄي چڪا هئا. پنجاب ۾ سياري جا ڏينهن نهايت ننڍڙا ٿيندا آهن. سک فوج پنهنجي توبن جا منهن کولي ڇڏيا هئا. جوڌس ڌماڪن جا ڌڪاء ٻري رهيا هئا. هارس آرٽيلري جا گهوڙا اڳتي وڌي رهيا هئا انهيءَ لاءَ تہ جيئن دشمن فوج کي گولي جي مار ۾ آڻي سگهجي. دشمن توبن جا گولا سندن پيرو ڪري رهيا هئا. علائقو ميداني هو جتي چاگري پير ۽ لاءِ (سنهون لنو) تمام گهاٽي هئي: ڪٽي وڏن ٻيرن جون هڙيون بہ هيون جن ۾ دشمن فوج جا گوريلا لڪا ويٺا هئا. پهريون پاڻي جهيڙي جو هڪ ڪلٽي پٽ ۽ پڌر ۾ ٿيو هو. رڳو جهنگ جهاترڙي هئي ۽ ٻيو سياري جي ٿڌي پوپاڙي وارو دستوري ڏنڌ هو. پنجاب فوج ان وقت پنهنجي لشڪر جي صفبندي پوري ڪري چڪي هئي. ان وقت ٩- اريگيو ڪيولري ۽ ۴- لائيٽ ڪيولري پنجاب جي کابي پاسي تي دٻاءُ رکيو. جڏهن تہ ٢- ۽ ٣- ڪيلوي سندس ساڄي پاسي تي سٽ هنئي. هن دستي جي اڳوائي، ٢- لائيٽ ڊرئگون ڪري رهي هئي جنهن وچ جا وراڪا ٻڌجي وڃي مٿانئس ڪڙڪي جيڪا پنجاب فوج جي پيادل ۽ توبن جي ساري پٺ ڪان گهيرو ڪري ڦري آئي هئي. هن اوچتيءَ سٽ ڪري

پنجاب جون توبون تُوريءَ جهٽ لاءِ ماٺ تي ويون هيون. لائيٽ درئگون هن واقعي کري اينري نانءَ چڙهي وئي جو ان کي سڏيندا ئي " مريدڪي والا" هئا. انهيءَ کان اڳ جو هو پنهنجو بچاءَ ڪن تيستائين پنجاب فوج سندن پاڳا ڪدي ڇڏيا.

انگريزي فوج جي پاسي کان جيڪو پيادل لشڪر تيار هو سو هينري سمٿ جون فقط ٻه برگيبون هيون. ان سان گڏ، ٢- ڊويزن جي هڪ برگيڊ جون چار پلٽڻون ۽ جان مٿڪ ڪاسڪل جي ٣- ڊويزن جي هڪ برگيڊ به سائنس شامل هئي. اهي چارئي برگيڊون قطار جي صورت ۾ اڳتي وڌي رهيون هيون. اڳوائي ٨٠- فوٽ، ٩- فوٽ ۽ ٣١- فوٽ ڪري رهي هئي. پيادل فوج جو جهونجهارڪو جهيڙو جهونجهڪڙي شروع ٿيو. حملو ايڏو ته زور دوار هو جو پنجاب فوج کي پوئتي هٽڻ کان سواءِ ڪو ٻيو ڪس ڪونه بچيو ۽ پاڇ ۾ ٢٢ مان ١٧ توبون به ڇڏي وئي.رات چاندوڪي هئي، ان هوندي به جهيڙي ۾ ڏادي مونجهه ٿي رهي هئا. آڌي مُڙي هئي جو انگريزي فوج موٽي اچي چانوٽي پهتي. گهايل فوجي به پاڻ سان ڪٺي آيا هئا. سچ ايرٿي تائين پئي سندن جيٽ ۽ ٿهل ٽڪور ڪيائون.

ٻئي ڏينهن صبح سان ئي مريدڪي ڳوٺ سامهون صفون سنواري وڃي پنجاب فوج جي آڏو بيٺا ته متان هو اڳتي نڪري اڳينءَ پوزيشن تي ٻيهي. ٻر دشمن هڪ وک به اڳتي وڌي ڪونه سگهيو هو. ١٩ تاريخ جي لڙي سنجها جو گورنر جنرل جي بئنڊ جو آواز چانوٽيءَ ۾ ٻرڻ لڳو. جوڏس خوشيءَ جون واڏايون وري ويون. هن سان گڏ بنگال لائيٽ انفنٽري ٢٩- فوٽ، ١١- نيٽو انفنٽري ۽ ٤١ نيٽو انفنٽري پنجويهه ٽيهه ميل في ڏينهن جي رفتار سان سملا کان هت اچي پهتيون هيون جن سان ڪجهه وڏيون توبون به گڏ هيون. ٻيو ڏينهن جنگ واري ميدان کي صاف ڪندي گذري ويو. هن جهيڙي ۾ ٣٨٥٠ يورپين ۽ ٨٥٠٠ ڏيهي مائهن حصو ورتو هو جن مان ٨٧٢ مائهو مارجي ويا ۽ وڌو تعداد يورپين جو مئو هئو. جلال آباد جي مارڪي واري مشهور جهونجهار سر رابرٽ سيل پنهنجي جنگهه وڃائي ۽ ميجر جنرل سر جان مٿڪ ڪاسيڪل پنهنجي جان ڏني جنهن کي سيني ۾ توب جو گولو لڳو هو.

دشمن فوج جا ڪيترا ماڻهو مئا تنهن جو اتو پتو ڪونه هو ٻر ايتري پڪ ضرور هئي ته انهن جا لاش پورڻ کان گهٽا هئا. هن واقعي مان برطانيه سرڪار جا فوجي عملدار هي انومان ڪرڻ لڳا ته هي فوج پنجاب لشڪر جو ٿورو حصو هو. سندن اصلي مکيه فوج فيروزپور ۾ هئي. هن لشڪر کي انهيءَ مقصد سان موڪليو ويو هو ته جيئن ڪين مورچه بندي ۽ رڻ ۾ مناسب وٿي ملي وڃي. ڏهه هزار گهوڙيسوارن جو به ڪنهن اريگيور هارس سان واسطو هوندو. ان فوج سان توبن جو انگ به ججهو هوندو جنهن مان ٢٢ کي هن محاذ تي استعمال ڪيو ويو ۽ انهن مان ١٩ انگريزن کي هٿ لڳي ويون ۽ فوج پڇي جان ڇڏائي.

باب انون

فيروز شهر واري جنگ

فيروز شهر جي جنگ جي شروعات
جنگ ۾ ”آڌي مات واري چانوٽي“
صبح واري زبردست فتح
انگريزي فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي
سکن ۾ قوت

فيروز شهر جي جنگ جي شروعات

انگريز فوج کي يقين ٿي ويو هو تہ سکن جي مکيہ فوج فيروز شهر جي اوسي پاسي موجود آهي. (تنهن زماني ۾ فيروزپور کي انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو) ۽ اڌ گول جي شکل ۾ مورچہ بندي ڪيو ويٺي هئي. سرهيو گوف فيصلو ڪيو تہ لٽلر کي گهرايو وڃي. اهو مقصد رکي ٻئي فوجون فيروزپور ڏانهن ويندڙ رستي جي اولهہ پاسي اچي مليون. تيج سنگهہ جي فوج سامهون لٽلر جي فوج منزل ڪيون ويٺي هئي. سندس مرضي هئي تہ ان جو پاسو ڪري ۽ ٢١- تاريخ تي صبح جو دشمن فوج جي مورچن تي وڃي حملو ڪري. سر هينري هارڊنج، سر هيوگوف جي سيڪنڊ-ان- ڪمانڊ جا اختيار سنڀاليا. جنگ جي حالتن ۾ اهڙيءَ صورتحال جو پيدا ٿيڻ هڪ عام ڳالهہ هوندي آهي جنهن ۾ گورنر جنرل کي ڪمانڊر-ان- چيف جي حڪمن کي رد ڪرڻ جو اختيار بہ هوندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريز فوج ۾ گهوڙيسوار فوج ۾ توبخانو اهو سڀ گيو هو جيڪو هن مريدڪيءَ جي محاذ تي استعمال ڪيو هو. پر هن سان گڏ ڳرين توبن جون ٻه ڊويزنون ويون هيون ۽ اهڙيءَ ريت دشمن تي حملي جو ٽائو-۴ صبح جو مقرر ڪيو ويو هو. سر هيوُ گوجي کي ڪاوڙ ڪندي تي چڙهيل هئي هو پيش قدمي ڪندو اچي پنجاب فوج جي پرسان پهتو. ڪيس اتي پهچي پتو پيو ته ڪئي ڪيل فيصلي موجب لٽلر موجود ڪونه هو. هي ماڳ اهڙو هو جو پنهي لاءِ پيش قدمي جو فاصلو هڪ جيترو هو. پر ڇئين وڳين ٻدران پورا اٺ وڄي چڪا هئا پر مفرر جاءِ تي اجان به پهچي ڪونه سگهيو هو. هن نڪيل پيغام وسيلي سر هيوگوف کي ٻڌايو ته گورنر جنرل کيس ان وقت پيش قدمي لاءِ حڪم ڪيو هو. سر هيو کي خبر هئي ته وٽس حملي ڪرڻ لاءِ تمام ٿورو وقت وڃي بچيو آهي. هن گذريل ساري رات مريدڪيءَ پرسان دشمن سان جهيڙي ۾ گذاري هئي. هاڻي به سندس اها مرضي هئي ته جنگ جي هن وقت ئي شروعات ڪئي وڃي. ڪيس اها به ڄاڻ هئي ته لٽلر گهڻو وقت اڳ پهچي چڪو هوندو ۽ هو سندس محفوظ فوج جي حيثيت ۾ واهر ڪندو.

جنگ ۾ آڌي رات واري ڇانوڻي

صبح جا ۳۰-۱۰ ٿيا هئا. ڏينهن صاف هو. تڏ به ٺاهوڪي هئي. ان مهل گورنر جنرل پنهنجي عملي سان گڏ نيرن ڪري رهيو هو. فوجون به پرسان منزل ڪيو ويٺيون هيون ۽ اهي به ان ويل نيرن ڪرڻ ۾ مصروف هيون. جنهن جو وڏي اهتمام سان بندوبست ڪيو ويو هو. سر هيوگوف اڳتي وڌي دشمن بابت جاچ پڙتال ڪري مٽي اچي گورنر جنرل سان مليو هو. هن اچڻ سان گورنر جنرل کي چيو. "سر هينري! جيڪڏهن هڪدم ئي حملو ڪيو ويو ته مان يقين ٿو ڏيان ته فتح اسان جي آهي." گورنر جنرل سمجهيو ته سر هيوگوف لٽلر جي پهچڻ کان پهريائين حملو ڪرڻ ٿو چاهي. هن هڪدم کيس پنجاه قدم پري ٿي بيهڻ جو حڪم ڪيو. پر جنرل هيوگوف سندس اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ بحث ڪرڻ لڳو. ان کان پوءِ گورنر جنرل چوڻ لڳو. "سر هيو، تنهن جي معنيٰ ته مان گورنر جنرل جا اختيار ڪم آڻيان ۽ لٽلر جي پهچڻ تائين حملي کي روڪي ڇڏيان. وڌيڪ چوڻ لاءِ ته ڪا شيءِ رهي ئي ڪانه هئي. ڪمانڊر-ان- چيف ۽ سندس عملي گهڻو ڪجهه سوچيو ويچاريو ۽ بعد ۾ ڏکيءَ ڏانهن ان وقت تائين پيش قدمي ڪرڻ لاءِ سوچيو جيستائين لٽلر جي پنڌ فوج جي دامنڊ ڌوڙ نظر نه ٿي اچي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فوج جي هر ڪمانڊر لاءِ هن قسم جي صورتحال ڏاڍي منجهيل هوندي آهي ۽ ان جو نتيجو بہ سيني جي آڏو هو. پوري ٣-١ شام جو فيروزپور کان انگريز فوج ظاهر ٿي. ڏير واسطي قانوني پڇا ڳاڇا کان پوءِ لشڪر جي صفبندي شروع ڪئي وئي ۽ جنگي حڪمن جي جاري ٿيڻ کان پوءِ مس ٤- وڳي ڌاري اهڙي صفبندي تڪميل تي پهتي.

لٽلر واري فوج تي ڪجهہ اضطرابي ڪيفيت ڇانيل هئي. ان جو ڪارڻ هو تہ پنجاب فوج ستلج پار ڪري مٿن حملي لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي. اها فوج صبح جو پنج توبون ڇوڙي پيش قدميءَ جو اعلان ڪندي هئي ۽ توبن جي ڌڪائڻ مان پتو پوندو هو تہ هو سنڌن ويجهو اچي رهي هئي. ڪين مريدڪي جي خبر بہ هڪ سڪ گهوڙيسوار وسيلي پئي هئي جنهن کي ٣- ڊرئگون جهلي ورتو هو. هن کين ٻڌايو تہ سخت جنگ کان پوءِ پنجاب فوج ۾ ڀاڄ پئي جيڪا پنهنجون توبون ۽ ميدان ۾ ڇڏي آئي هئي.

انگريز فوج پنجاب لشڪر جي اولهہ ۽ ڏکڻ پاسي کان ورچ بندي ڪري ويهي رهي هئي. گلبرٽ جي ڊويزن ساڄي پاسي هئي. ان کان پوءِ ٣- ڊويزن جي برگيڊ ويهاري وئي جنهن جي مهنداري برگيڊيئر والس ڪري رهيو هو. کاٻي پاسي لٽلر جي فوج بيٺل هئي ۽ ان جي کاٻي پاسي ڪيولري برگيڊ کي مقرر ڪيو ويو هو. برگيڊيئر وائيٽ جي ڪيولري برگيڊ صفبنديءَ جي ساڄي پاسي هئي. لٽلر ۽ والس جي فوجن جي وچ تي برگيڊئر گوف جي فوج متعين هئي. اهو ڏينهن ٢٢ ڊسمبر ۽ پوياڙيءَ جا چار وڳا هئا. هٿر سمت جي ١- ڊويزن کي محفوظ فوج طور پاسي تي ويهاريو ويو هو. ان وقت جنرل اهو اعلان ڪيو تہ ڪنهن بہ ڊويزن جي ڪمانڊر کي هدايتون ڪونہ ڏنيون ويون آهن. پنجاب فوج ڪٿي آهي ۽ ان جو جنگي نقشو ڪهڙو آهي. تنهن جو پورو پتو ڪونہ پيو هو. پر جيئن ئي صفبندي پوري ٿي تہ پنجاب فوج طرفان ڳرين توبن جا منهن کلي ويا. توبخاني وارا گهوڙا توبن کي صحيح جاءِ تي ويهارڻ لاءِ هيڏي هوڏي ڊوڙڻ لڳا. ان کانپوءِ هنن بہ ڀيرا جايون بدلايون انهيءَ لاءِ تہ جيئن دشمن جي ڳرين توبن کي پنهنجي توبن جي مار ۾ آڻي سگهجي. لٽلر واري فوج جي برگيڊ قطار جوڙي ساڄي طرف وڌڻ لڳي ۽ ان جي اڳواٽي ٦٢- فوٽ ڪري رهي هئي ۽ اٽڪل ١٥٠ گزن تي ويجهو پهچي دشمن جي مورچن تي حملي جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن پنجاب فوج جي بندوقبازن ۽ توبن فائر ڪيا تہ کين واپس موٽڻو پيو هو. ٦٢- فوٽ اڪيلي سر پيش قدمي ڪئي هئي. ٻيا فوجي ساٿي ساڻن گڏ ڪونہ هئا. جيڪڏهن دوست فوجين طرفان کين ڪا واهر ملي ها تہ پنجاب جي فوجي مورچن تائين پهچڻ ۾ سوڀارا ضرور ٿين ها. جيڪڏهن اهي واهر ڪن بہ ها تہ ڏير سان ڪن ها. ڇاڪاڻ تہ ٦٢- فوٽ وارو حملو نهايت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اِبهرائيءَ سان ڪيو ويو هو. ٽلر جي هيءَ هڪ ننڍڙي ڪوشش ۽ ناڪاميءَ سبب سندس دل ڀڄي پئي هئي ۽ غلطي بہ سندس پنهنجي هئي. ٦٢– فوٽ هن ٿوري عرصي ۾ پنهنجا ١٧ فوجي عملدار ۽ ١٨٨ جوان مارائي وڌا هئا ۽ بعد ۾ ڪين پوئتي هٽڻ جو حڪم مليو هو. هن ڊويزن ٣٣ ريجيمنٽ ڪان سواءِ جهيڙي ۾ ڪو حصو ڪونہ ورتو. ان ڪي بہ ٻڻ ٻنتي هٽڻ جا حڪم ملي چڪا هئا. ٻنهنجي ٻر ۾ گلبرٽ ۽ والس جون ڊويزنون نڪا نوڪي ڪي لڳيون ٻيون هيون. ٻئي پاسي ٻنجاب– فوج ۾ فتح جي نعرن جي گونج هئي جيڪا انگريزي فوج تائين ڇتي پئي ٻڌي. انهن نعرن جو گلبرٽ تي ڪو اثر ڪونہ ٿيو هو نہ وري سندس ٻيش قدميءَ جي رفتار ۾ گهٽتائي آئي هئي. هو دشمن جي مورچہ بندي ڏانهن وڌي رهيو هو جيڪا فيروز شهر ٻرسان قائم ڪئي وئي هئي. ٻنلر جي برگيڊ ۾ ٢٩– فوٽ ۽ ٨٠ فوٽ موجود هيون جيڪي برگيڊ جون اڳوائي ڪري رهيون هيون. هن سڄي حملي جي سپهہ سالاري ڪماندر– ان– چيف جي هٿ ۾ هئي ۽ گورنر جنرل ڪابي پاسي کي سنڀالي رهيو هو. انهيءَ ٻويان مٺڪ لارن جي برگيڊ هئي جيڪا ٣١– فوٽ جي اڳوائيءَ ۾ اڳتي وڌي رهي هئي. ٻنهي ڊويزنن جي وچ تي والس جي ڊويزن هئي جيڪا ٻڻ ٩– فوٽ جي اڳوائيءَ ۾ ٻيش قدمي ڪري رهي هئي. اهڙيءَ ريت انگريز فوج ٻيش فوجي ڪندي وڃي ٻنجاب فوج جي مورچہ بندي ويجهو پهتي هئي ۽ دشمن ڏر بہ ماٺ ڪيو ڪانہ ويٺي هئي. سندن توبون دوزخ جا آلا اوڳاڇي رهيون هيون. گولا وسائي ڇڻ وچ تي هڪ سرحد بنائي ڇڏي هئي جنهن کي پار ڪرڻ ڏاڍو مشڪل هو. سخت حملي ۾ ڪيترين انگريزي توبون بہ بيڪار ٿي ويون هيون. هڪ ٻئي تي ڇتا حملا هلي رهيا هئا. ڏيهي ٻلٽيٺون اهڙن سخت حملن جو تاب نہ سهي پوئتي هٽي ويون هيون ۽ يورپي فوجين هلڪو سلڪو ساٿ ڏئي رهيون هيون ان ڪري هنن ۾ ڪيترين گهاريون ٻئجي ويون هيون ۽ انگريزي فوج ۾ هڪ قسم جو مونجهارو ڇائنجي ويو هو. جيڪا مرندي ماريندي هٽندي هڪليندي اڳتي وڌي هئي ۽ نيٺ وڃي ٻنجاب فوج جي هڪ حصي وٽ پهتي. ٻنجاب فوج وٽان بندوقن جي ٺڪاون ۽ توبن جي ڌماڪن ڪان سواءِ بي ڪابہ شي ڪانہ ٿي ڏني. جنگ جو سارو ڏيک مَڌيءَ ولوڙو بڻجي ويو هو. ٻنجاب فوج جي زبردست گولا باريءَ ڪري انگريزي فوج جو قلب لڏي ويو هو. ان وقت اوچتو سر هئري سمٿ واري محفوظ برگيڊ اچي ڳارو ڏنو. سائس والس واري برگيڊ ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي وڌڻ لڳي هئي. آڏو توبن جون گجڪارون ۽ بندوقن جا واڪاها رت جي هوليءَ ۽ لاشن جا ڍير هئا ٻوءِ بہ اهي ٻئي برگيڊون سينا تاڻيون ڳاٽ اوچا ڪيون اڳتي وڌي رهيون هيون ۽ وڃي فيروز شهر ۾ ڪاهي ٻيون ۽ دشمن کي سنگينن سان ڪٽي ڏنو جتي ڳچين جي ڳچن ۽ ڪلهن جي ڪورڻ جو حساب نڳو ٻيو هو جتي موت ماٺ هو- سنگينون

ڪڏي رهيون هيون جتي لال لهوءَ جا جهرڻا پلنجي پيا هئا جڻ ريتي رت جي اتر جي اوڪ شروع ٿي ويئي هئي. هتي جنرل نيپيئر جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪم آئي. ۵۰- فوٽ هڪ بهادر ريجيمينٽ هئي جنهن سکن جي چئن بٽالين کي ڊوڙائي ميدان ڇڏائي ڇڏيو جن جو جنرل آوينابل جي برگيڊ سان تعلق هو.

رات جو سمون هو. چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو چوڌاري پنجاب جي فوج بيٺي هئي جن جي وچ تي انگريزي لشڪر جي هڪ برگيڊ هئي جنهن جو پنهنجي فوج سان تعلق ٽٽي چڪو هو. سر هئري سمٿ پنهنجي فوجين جا سٿا ٿيل لاش ڏٺا جيڪي دشمن فوج جي ڇوڙيل توبن جي گولن سان ماريا ويا هئا. هن ڏٺو ته ڪيترين جڳهين تي انگريز ويڙهاڪ نهايت ثابت قدميءَ سان اڳتي وڌي رهيا هئا. ڪين اها به خبر ڪانه هئي ته ٻي فوج ڪٿي آهي ۽ ڇا ڪري رهي آهي. اٽڪل ۳۰۰- وڳين هنن سکن ريان جي برگيڊ کي پنڌ ڏکي ڇڏيو. هن سان گڏ ٻين برگيڊن جا هرڪاريا ماڻهو به ساڻ هئا جيڪي هن فوجي حصي سان گڏ اڳتي وڌي رهيا هئا. اڳتي وڃي ڪيس معلوم ٿيو ته هو مصري والا نالي هڪ ڳوٺ وٽ پهچي چڪو آهي جيڪو پنجاب فوج جي مورچه بندي واري ماڳ کان هڪ ميل پري ۽ فيروزپور شهر واري رستي سان واقعي هو جتي جنرل لٽلر جي ڊويزن منزل ڪيون ويئي هئي ۽ فوج جا بهترين يونٽ جنگي حڪمت عمليءَ موجب مورچه بندي ڪيون ويٺا هئا.

مٿي اهڙو ذڪر ڪيو ويو آهي ته گلبرٽ جي فوج پنجاب لشڪر جي مورچن تي وڃي سڌو حملو ڪيو هو. هڪ ڀيري ته منجهن اندر به ڪاهي پيو هو. بعد ۾ ڪاٻي ڪان سندن توبن جي پنيان ڦري وڃي فيروز شهر پهتو هو. پر سامهون جڏهن بندوقن سان گڏ جوابي حملو ڪيو ويو ته هو ٻيهي رهيو ۽ سندس ڪيترا ماڻهو سر هئري سمٿ جي ور چڙهي ويا. لارڊ گوف هن سان گڏ هو. حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي هو پنهنجي فوج سکن جي مورچه بندي کان ۳۰۰ گز پري صفا ٽي ويو ۽ اتي چپ ڪري ويهي رهيا. سر هينري هارڊنج ڪمانڊر- ان- چيف سان گڏ هو. ٻئي فوجي وانڊ کي سڙندو ڏسي رهيا هئا. هڪ طرف کان نعرن ۽ ٻئي طرف کان جوابي نعرن جو پڙاڏو هو. ٻئي ڄڻا جڪ ڪائي رهي هئا ته باقي فوج ڪهڙا قاڙها ماري رهي آهي. لشڪر سان رابطہ ختم ٿي چڪو. لشڪرجي مهنداري ختم ٿي وئي هئي. وايو منڊل ڏاڍو ڳنڀير هو. هن مريد کي واري فوجي وانڊ ڏانهن پيغام موڪليو ته سرڪاري خفيه ڪاغذ سازي تباه ڪيا وڃن انهي ڊج کان ته متان دشمن جي هٿ لڳي وڃن. اهي ڪاغذ لارڊ ويلنگٽن ڏانهن روانا ڪرٿا هئا. پروشيا جي شهزادي والڊير کي حفاظت لاءِ فيروزپور روانو ڪيو ويو. هن سان گڏ ڪوبه ماڻهو قتل ڪونه ٿيو هو. گورنر جنرل سان گڏ سندس عملو هو جنهن

وِنگ ڪمانڊر ضور سنڌس حڪمن جيءَ سر ترپءَ رکي پوئواري ڪئي هئي. اهي گهڻو ڪري پنهنجا فرض سر انجام ڪندي يا قتل ٿي ويا هيا يا تہ گهائجي پيا هئا سنڌن ڪوبہ پتو ڪونہ هو تہ اهي مري ختم ٿي ويا آهن يا ڪيڏانهن ترڙي پکڙي ويا آهن.

مٿان آسمان ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو. هيٺ ڌرتيءَ تي فوج وانڊ هنيون ويٺي هئي. سر هِؤ گوف ۽ سر هينري هارڊنج پلنگ ماريون هيٺ ويٺا هئا ۽ پرسان پيادل ويٺي هئي جنهن جي مارٽن ڏاڍي سٺي تصوير چٽي هئي ۽ ان جي هيٺان لکيل هو "اڌي رات جي ڇانوڻي"

هن جي پرسان ڪجهہ فاصلي تي باهيون ٻري رهيون هيون. ڪٿان بندوقن جا ٺڪاءَ ۽ ڪيڏانهن توبن جا ڌماڪا ٻُري رهيا هئا. ڪٿان مار جيتريءَ پنڌ وٿان وڏيون توبون گولا اوڳاڇي رهيون هيون. نيٺ لارڊ هارڊنج ڪمانڊنگ آفيسر ڪي پاڻ وٽ گهرايو جنهن ٨٠- ريجيمنٽ کي اِڳتي وڌڻ لاءِ حڪم ڏنو. هن سان گڏ بنگال جا يورپي دستا بہ پيش قدمي ڪرڻ لڳا.سپني کي پڌتر ۽ هورا ڪورا هئي تہ الائي ڇا ٿيندو. هيءُ بہ جڻ ٻارن ٻچن سميت لهي پيو هو.فوج رات جو وڙهي وڙهي ٿڪجي پئي هئي. پويون پهر هو جو فوج خالي پيٽ هٿيار ڪٽي ميدان تي لهي پئي هئي. هوڏانهن سر هئري لنتر جا فوجي بہ جڻ گهر مان ڇرڪ ڀري جاڳيا هئا ۽ انگريزن وارو پاسو بہ ٺڪاون ۽ ڌماڪن سان ٻري اٿيو. لارڊ هارڊنج کي ٩-،٢٩، ٣١ۡ ۽ ٥٠ ريجيمنٽ جو فوجون هوريان هوريان ملنديون ويون. اهي سارو ڏينهن هن سان گڏ ميدان تي وڙهي ۽ رڙهي رهيا هئا ۽ رات جي وِڳڙي ۾ڪانئس وڃڙي ويا هئا ۽ سمجهيو هئائين تہ اهي ڪانئس هميشہ لاءِ ڌار ٿي ويا. جڏهن ڪيس اهي پيهر زنده ملي ويا تہ هڪ ٻئي کي جيئرو ڏسي وني خوشيءَ کان هُل مچايو هئائون. جيڪي فوجي جهيڙي ۾ گهائجي پيا هئا تن پائڻ پنيون پڌي گهڻو ڪجهہ ڪري ڇڏيو هو ۽ هر وڻ هيٺ چوپاري مچايون ويٺا هئا. ساڳيءَ ريت ريجيمينٽ جا ڊاڪٽر ۽ سنڌن هيٺيون عملو بہ اهڙن وٿن هيٺانَ اسپتال ٺاهيون. ڦٽين جي چيٽا ۾ رڌل هئا. ڪيترا جوان جا ٽي ڪريا هئا اتي ئي مري ويا هئا.

اڳينءَ شام جو پنهي توبخانن پاڻ ۾ ڏاڍيون ڦيٽون ڪاڌيون هيون ۽ ڪِپلنگ سِنارليو سان هميشہ لاءِ واڳجي ويو هو. لکيل حقيقت موجب اهو بئنڪروفٽ جي توبخاني جو نهايت پوائنٽو واقعو آهي. سينارليو بہ گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توب جو نالو آهي. هن توبخاني ڪمانڊر "ڊي. آرڪي. ٽاڊ" ڪري رهيو هو جيڪو دشمن جي گولا باري ۾ مارجي ويو. سنڌس لاش هڪ توب تي رکيو ويو. دشمن جي گولي سنڌس مڙهہ کي بہ اڏ ڪري ڇڏيو. اهو ساڳيو قصو بئنڪروفٽ پاڻ بہ پڌايو هو.

صبح واري زبردست فتح

هٿري سمت ڏنو تہ هيڊ ڪوارٽر واري عملي جو هڪ فوجي عملدار چريو ٿي پيو هو. هن سمت کي فيروزپور ۾ داخل ٿيڻ جو حڪم ڏنو. جيڪو بہ عملدار ڪيس اک تي چڙهيو ٿي تنهن کي فيروزپور تي حملي جو حڪم ٿي ڏنائين. سمت ڪمانڊر- ان- چيف جي شخصي حڪم ملڻ کان سواءِ ميدان ڇڏڻ کان انڪار ڪيو. هن پنهنجي فوج جي صفبندي ڪري لٽلر جي ڊِگل ۽ هپاٽل لشڪر مان نڪري جنرل گوف جي مورچہ بنديءَ ۾ بيٺل فوج مان اڪري اِڳتي وڌي ويو. هن ڪاروائي ۾ هڪ فوجي عملدار سندس رهنمائي ڪئي هئي. رات جي وِڳڙي ۾ فيروزپور مان ڪيترين توبن اچي جنگ ۾ حصو ورتو هو. باک ڦٽيءَ کان ٿورو پوءِ سيءَ ۾ سيڪاٽيل ۽ بک ۾ باه ٿيل فوج خاص طور تي يورپي، نيٺن ڏپ ۽ ڏيل سان جنگ ۾ جنبي ويا. هندستاني فوجي بہ ساڻن شامل ٿي ويا ۽ هڪ ڀيرو وري پنجاب- فوج جي مورچہ بندي ڏانهن وڌڻ لڳا هئا. انگريزي فوج جا اعليٰ عملدار هيءَ ڳالهہ معلوم ڪرڻ جا منتظر هئا تہ فيروزپور ۾ تيج سنگهہ ڇا ڪري رهيو آهي ۽ انهن سان ڪنهن عملدار انهيءَ طرف وڌڻ لاءِ ڪا جاکوڙ ڪانہ ڪئي هئي. پنجاب فوج کي انگريزي لشڪر جي تيارين جو آواز ڪين ضرور ڪنين پيو هوندو. پر پنهنجي روايتي ٽڏائي موجب اجا صفبندي ڪري ڪونہ سگهيا هوندا. تنهن ڪري سوچيو ويو تہ تيج سنگهہ جي اچڻ تائين متن اوچتو وڃي حملو ڪجي. سندن اهو فيصلو صحيح بہ هو. انگريزي فوج کي رات سخت نقصان رسيو هو. هاڻي پنهنجيءَ سگهہ کي گڏ ڪري حملي جي پيهر تياري مڪمل ڪري چڪي هئي ۽ اها سندس مستقل مزاجي بہ هئي. پنجاب- فوج ۾ ايتري ڦڙتي ۽ چستي ڪانہ هئي جو انگريز لشڪر جيان جلديءَ ۾ تيار ٿئي ۽ صفبندي ڪري سگهي. انگريز پاسي واري فوج ٿڪجي چڪنا چور ٿيل تہ ضرورو هئي پر پوءِ بہ بهادرن جيان اِڳتي وڌي هئي. ان جي سنواريل صفن ۾ دهل دماما وڃي رهيا هئا ۽ فوجين کي مختلف قسمن جون رنگين ورديون پاتل هيون. سندن اڳواٽي ڪمانڊر-ان- چيف ۽ گورنر جنرل پاڻ ڪري رهيو هو ۽ هڪ پاسي کان هڪ ۽ ٻئي پاسي کان ٻئي فوج جي ڪمان ٿي ڪئي. فيروزپور ڏانهن گذريل رات جي جنگي ترتيب مطابق وڌندا پئي ويا ۽ اڳيئن جيان پنجاب- فوج جي مورچہ بنديءَ جي ڪاٻي طرف کان ڦري آئي هئي. پنجاب جي فوج. سندن اهڙو اوچتو حملو ۽ جنگي ترتيب ڏسي وٺي ڪڙين تي زور رکيو. توبون ۽ ٻيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنگي سامان جو جتي هو اتي ڇڏي وڃي ستلج وٽ ساهه پٽيائون ۽ ٽڪل ٽٽل فوج جيان هڄندا ڀڄندا مس وڃي اتي پهتا هئا پر سندن هٺ ۾ ڇيت به ڪانه هئي. ان ڪان پوءِ فوج کي فيروزپور ڏانهن پيش قدميءَ جو پيو حڪم مليو. پوءِ لشڪر ان جوءِ ڏانهن وڌڻ لڳو جتان تيج سنگهه پنهنجي فوج سان لنگهڻ جو امڪان هو. پئي اڳواڻ فوجي جي مهنداري ڪري رهيا هئا جنهن صبح جو پنجاب فوج کي مورچن مان ڊوڙائي ڪيڏي ڪرامت جهڙي فتح حاصل ڪئي ۽ خوشيءَ وچان نعرا هڻندي فيروزپور ڏانهن وڃي رهي هئي. رات جو مايوسيءَ ڪانپوءِ هيءَ سندن هڪ تاريخي فتح هئي. هيءَ ڳالهه لکت ۾ موجود آهي ته جڏهن اهي هندستاني فوج وارا خوشيءَ وچان نعرا هڻي رهيا هئا ته هڪ آفيسر رڙ ڪري چيو. " سائين انهن تي اعتبار اصلي نه ڪجو ڇاڪاڻ ته انهن مان هڪ به رات مون سان گڏ ڪونه هو. واقعي اها حقيقت به هئي. هنن سان گڏ لڙائي واري ڊوڙ به ڪو پوتو ڪونه پاريو هو. جيڪڏهن عملدار سٺي ڪارڪردگي ڏيکارن ها ته هڪ عام سپاهي به سرتري رکي وڙهي ها.

جڏهن خوشي وارا اهي نعرا ختم ٿي ويا ۽ وايو منڊل ۾ ماٺار ڇانئجي وئي ته فوج هڪ وري قسم جو اڌڪوءُ هٽڪتو پيدا ٿي ويو. ان جو ڪارڻ اهو هو ته گهوڙيسوار دستن تيج سنگهه جي اڳتي وڌندڙ لشڪر تي وڃي ڄلهه ڪئي هئي. انگريزي توبخانو ته ساڻ هلي رهيو هو پر گولا بارود کٽي هو تنهن جي ڪَل ڪنهن کي ڪانه هئي. پيادل وٽ ڪجهه باروت هو پر جن اڻن تي محفوظ حصي واري فوج جا هٿيار ۽ باروت رکيل هو سي لشڪر جي ڪهڙي حصي ۾ موجود هئا تن جي ڪنهن کي جَڻِ ڪَنِ ڪانه هئي.

تيج سنگهه پنهنجي پوري فوجي سگهه سان اڳتي وڌي ۽ مناسب جاءِ تي لشڪر جي مورچه بندي ڪئي ۽ توبن کي مناسب جڳهه تي بيهاري گولا باري شروع ڪري ڏني. سندس گهوڙيسوارن ١٥٠ قدمن تي پڇي هڪ قطار جي صورت ۾ انگريز فوج جي جوڏاري ڪڙو چاڙهڻ شروع ڪيو. ٣- ڊرئگون پنهنجي هڦجي پيل ٽڪل گهوڙن کي تيز ڪري هڪ ڪمزور قسم جو حملوڪيو ۽ منجهن اندر ڪاهي پيا. تنهن ڪان پوءِ هن سمجهيو ته هو تمام دير سان پهتو آهي ۽ سندس مورچه بند فوج فقط بدن وارن تن ڪيڙن ۾ پڇي وڃي ستلج جي ڪڙ تي بيٺي آهي. هن ڪان علاوه اهو به ڪيس محسوس ٿيو ته هن جي فوج کي ڪپڙا ته شاندار ۽ ڪرمزي رنگ جا اهن پر سندن منهن پيلا ۽ پٺ آهن. پوءِ وڙهڻ جو ست نه ساري جاڏهون آيو هو اوڏانهن هليو ويو. گهڻي وقت تائين سندن ڪڌ پوڻ لاءِ سوچيو ويچاريو ويو. نيٺ ڳالهه وڃي هتي بيٺي ته فوجي بڪايل ۽ ٽڪل آهن. گهوڙن کي به گاهه بائيءَ جي ڪهڙي نوڙ آهي. گهايل فوجين جي گهڻائي ساڻ آهي تن جو بلو ڪرڻ

بہ ضروري هو. انگريزي فوج سنگينن جي زور تي پنجاب فوج کان پوربون پنجهڻ صحيح توبون هٿ ڪيون تن کي ڇڪڻ جو بندوبست ڪرڻو هو وتنهن ڪري پنجاب جي ڀڄندڙ فوج جي ڪڍ لڳڻ بدران آرام ڪرڻ صحيح ٿيندو.

هيءَ پنجاب فوج مٿان هڪ زبردست فتح هئي. ڪمانڊر-ان- چيف وڏيءَ دليري کان ڪم ورتو هو. انگريزن جي ٽڪل مئل فوج ۽ تعداد ۾ بہ ٿوري هئي. ٻئي پاسي پنجاب فوج جي انگ جو انت شرو ٿي ڪونہ هو. امڪان تہ تباهيءَ جا هيا پر ڳچي ۾ فتح پئجي وئي. هن جهيڙي ۾ انگريزن جي ست بٽالين، ٣- ڊرئگون ۽ هارس آرٽيلري زبردست ڪم ڪري ڏيکاريو. جاني نقصان جا انگ اکر هن ريت آهن. انگريز عملدار ٣٧ ۽ عام سپاهي ٤٦٢ هئا. انگريز عملدارن مان زخمين جو انگ ٧٨ ۽ سپاهين جو تعداد ١٠٥٤ هو. ڏيهي فوجين مان ١٧ عملدار ۽ ١٧٨ سپاهي مارجي ويا. جڏهن تہ زخمي عملدارن جو انگ ١٨ ۽ سپاهين جو تعداد ٥٧١ هو. اهڙي ريت مارجي ويلن جو ڪل انگ ٦٩٤ ۽ زخمين جو انگ ١٧٢١ هو.

انگريزي فوج جنگي ميدان ويجهو واند هنئي هئي. ان ڏينهن گورنر جنرل ۽ ٻيا فوجي جنرل گهوڙن تي چڙهي ميدان ڏانهن وياجتي فوجي ڪئمپ کي باه وجڙيل هئي ۽ اتي رکيل گولا باروت ڦاٽي رهيو هو ۽ انگريز فوج جا ڪيترا ماڻهو مري چڪا هئا.

انگريز فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي

سخت شڪست کان پوءِ پنجاب جي فوج ڀاڄ ڪندي ستلج پار اڪري ٻيءَ ڪنار سان وڃي واند هنئي ۽ ٻئي دشمن ڌرين جي وچ تي ستلج وهي رهيو هو. ٻنهي فوجن جون ورديون هڪ جهڙيون هيون ۽ پنجاب وارن انگريزن جو نقل ڪري انهن جهڙيون ورديون پاتيون هيون. سر هيوگوف ٢٤- تاريخ اِڳتي سلطان خان والا ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. اتان جو پاٽي تمام سنو ۽ ستلج کان پنجن ۽ فيروز پور کان ستن ميلن جي وٿيءَ تي هو. ان فوجي واند ۾ گورنر جنرل بہ اچي خيما کوڙيا هئا. گهايلن جي چيٽ ٿهل ۽ ٽڪور بہ اتي ٿي رهي هئي. شهزادو والدمر بہ هتي اچي ساڻن مليو جنهن جو اردلي فيروز شهر ۾مارجي ويوهو.هتي فوجي واند ۾گورنر جنرل بہ اچي خيما کوڙيا هئا. گهايلن جي چيٽ ٿهل ۽ ٽڪور بہ اتي ٿي رهي هئي. شهزادو والدمر بہ هتي اچي ساڻن مليو جهن جو اردلي فيروز شهر ۾ مارجي ويو هو. هتي فوجي واند ۾ نهايت آرام سان پنهنجي زندگي گذاري رهيو هو. انگريز

فوج کي ڇا ڪرڻو ۽ ڇا نہ ڪرڻو هو ۽ ستلج کي ڪڏهن ۽ ڪٿان پار ڪرڻو هو. اهو سڀ ڪجهہ هتي سوچڻو هو. ٻيون فوجون جيڪي هن محاذ تي وڙهڻ واسطي اڳتي وڌي رهيون هيون تن لاءِ بہ هتي ويهي انتظار ڪرڻو هو. هن کان علاوه وڌيڪ فوج گڏ ڪرڻ لاءِ بہ هتي ترسڻو هو. خاص طور تي توبخاني کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻو هو. نہ تہ اڳي ايئن ٿيندو هو هارس آرٽيلري ۽ ملڪي توبخاني کي دشمن جي وڏين توبن سان منهن ڏيڻو پوندو هو. اهي توبون جڏهن گولاباري ڪنديون هيون تہ صفون هيٺ مٿي ٿي وينديون هيون ۽ هلڪين توبن کي اڏائي ڇڏينديون هيون.

٦- جنوري تي لشڪر جو هڪ وڏو تعداد فوجي واڌ ۾ اچي پهتو هو. سر جان گري ميرٺ مان ٩- لانسر ١٦- لانسر، ٻہ گهوڙيسوار ڪارپس، ١٠- فوٽ ۽ ٽِنوِ انفنٽري جو بٽالنون وٺي آيو هو. ٻئي پاسي کان برگيڊيئر گاڊباءِ لڌيانہ کان اچي پهتو هو جنهن سان سيرمور ۽ ناسري گورکا بٽالنون، ٣٠- ٽِنوِ انفنٽري ۽ گهوڙيسوار ريجيمينٽ گڏ هئي.

سيٽي گهوڙيسوار ريجيمينٽون گڏجي هڪ مڪمل ڊويزن ٺهي پئي هئي جنهن جو مهندار سر جوسف ٿئڪ ويل کي بنايو ويو هو. ۵- ڊويزن جان گري جي حوالي ڪئي وئي هئي. سر رابرٽ ڊڪ کي مٺڪ ڪاسڪل واري ڊويزن ۽ ٽين برگيڊ ڏني وئي. هاڻي سندس هٿ هيٺ هڪ ڊويزن ۽ ٻہ برگيڊون ڪم ڪري رهيون هيون.

٣- ۽ ۵ ڊويزن ۾ ٽي ٽي برگيڊون شامل هيون. ساري فوج ۾ چار ڪيولري برگيڊون ۽ ٻارنهن پيادل برگيڊون شامل ڪيون هيون. هن کان علاوه توبخانو بہ اڳيئن کان وڌيڪ مضبوط هو. ۽ تمام گهڻي دير ٿي وئي هئي ان ڪري پنجابين جي دل وڏي وئي هئي. هنن بہ تازيءَ فوج جون ڪيتريون ڊويزنون شامل ڪيون هيون ۽ اڪڙ کان مٿو آسمان سان گسڻ لڳو هون. سکن کي پوري خبر هئي تہ سندس سپاهي ميدان تي وڙهڻ کان ڪيڏي نہ ڪني ڪترائيندو آهي. اها ڳالهہ ساري هندستان ۾ مشهور هئي ۽ هرشهر جي بازار ۾ جڏهن چار ماڻهو مڙندا هئا تہ وات تي پنجاب فوج جي سپاهين جو قصو هوندو هون. هندستاني فوجي عملدارن ۾ نظم ۽ ضبط جي ڪوتاهي هوندي هئي. اخبارن جا نمائندا فوجي ريجيمينٽن سان گڏ ڪونہ هوندا هئا پر مٿن مائٽن دوستن احبابن ڏانهن چٺيون ڇپائيون لکي سڀ احوال اوري وجي مٿي چڙهندا هئا ۽ ڪين جنگي حڪمت عملي جي ڪابہ خبر ڪانہ هوندي هئي. جيڪڏهن جنگي طريقئہ ڪار ۾ ڪمانڊر ان- چيف ٿوري گهڻي غلطي ڪندو هو تہ چوڏس چوبول مچي ويندو هو. سمجهہ ۾ ائين ايندو هو تہ سارو هندستان اهڙين ڳالهين ٻڌڻ لاءِ ڪن ڪڙا ڪيون اوسيئڙي ۾ وٺو هوندو آهي. هندستان جو هر هڪ ماڻهو سمجهي رهيو هو تہ پنجاب جي فوج ناس ٿي ويندي ۽

ان فوج ۾ جيڪو پئنچاتي سرشتو آهي سو به پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهچندو ۽ اها هڪ غير فوجي حڪمت عمليءَ جي تابع ٿي ويندي. پر ائين چوڻ سولو ۽ ڪرڻ ڏکيو آهي. اها ڳالهه به ممڪن نظر اچي رهي هئي ته سک فوج ستلج پارڪري پنهنجي بهادريءَ جو مظاهرو ڪندي.

انهيءَ مقصد واسطي سک ڪمانڊر بن سوبرا نالي ڳوٺن جي وچ تي ٻيڙين جي پل جوڙي ورتي. هنن ٻنهي سوبرا ڳوٺن کي "سوبران" جي هڪ گڏيل نالي سان به سڏيو ويندو هو. ان کان پوءِ ستلج جي ٻئي پاسي به فوج گڏ ٿيڻ شروع ٿي وئي هئي.

انگريزن کي خبر هئي ته سک پار اڪري رهيا آهن پر لنوائي ڇڏيو هئائون. دهلي کان جڏهن گولا بارود پهتو ته به جهيڙي کان لنوائي رهيا هئا. سمجهه ۾ ايئن پئي آيو ته جڻ ٻي جنگ کان ڪتا ٿي پيا هئا ۽ وڏيڪ فوجي دستن ۽ رسد جي سامان پهچڻ تائين اتي ويٺا رهيا.

پنجاب جو وايو منڊل

جڏهن پنجاب جي سک فوج ڀاڄ ڪري اچ ستلج جي ٻي پر ورتي ته سمجهيو وڃي ٿو ته لاهور ۾ جڻ ٻڙ ڏڪ مچي ويو هوندو. راڻي ته ضرور خوش ٿي هوندي ته سندس فوج کي ضرور سبق سکڻ گهرجي. پر ان سان گڏ اهو به سوچي رهي هئي ته هن کان پوءِ انگريزن جي مرضي پنجاب کي فتح ڪري ان کي پنهنجي ملڪ سان ملائڻ جي آهي. اهڙو اڏڪو ۽ هتڪتو انهن ماڻهن کي هو جيڪي ملڪي ناٽي کي پنهنجن ذاتي مقصدن واسطي ڪتب آڻيندا هئا. اهي ڏاها ۽ چالاڪ قسم جا ماڻهو هئا ۽ ڪين انگريزن خلاف واهر ڪري رهيا هئا. هن وقت پنجاب جون حالتون نه سڌرڻ جوڳيون هيون. هتي فقط هڪڙو ماڻهو هو جنهن جي ڏاهپ، سچيتائي ۽ تجربو پنجاب جي بگڙيل صورتحال کي سنئون ۽ سڌو ڪري سگهيو ٿي. هو وايو منڊل کي عقابي اکين سان ماٺ ڪيون ڏسي رهيو هو. ڪيس ڪابه ٻڪ ڪانه هئي ته ڇا ٿيندو ۽ ڇا نه ٿيندو. پر ڪيس ايترو يقين ضرور هو ته پنجاب کي هن ذهڻ مان ڪڍڻ واسطي ڏاڍ کان ڪم ونٽو پوندو. هو جمون جي پائرن مان هڪ هو جيڪو اڃا به جٿرو هو يعني گلاب سنگهه راجپوت. پنجاب جي عام ماڻهوءَ ڪيس مونائي آندو هو ۽ دربار به هن کي وزير ۽ عوامي اڳواڻ سمجهڻ لڳي هئي. باقي تيج سنگهه. لال سنگهه ياراڻي هن بابت ڇا سوچي رهي هئي تنهن جو پتوڪونه هو. ڪي ٻيا ماڻهو به فوج جيان سوچي رهيا هئا ته پنجاب کي پاڙيسري ملڪ جي حوالي ڪجي جنهن کان هو نفرت ڪندا هئا. راجا دليپ سنگهه ڪلهه ننڍڙو هو ۽ اڃ ڪجهه وڏو هو ۽ ڏجا پيدا ڪري وڏا هئائين تنهن تي به ضابطو رکڻو هو. ماڻهن جي خواهش هئي ته هن ننڍڙي مهاراجا جي ڄڙوائيءَ ۾ ملڪي حالتن تي ضابطي رکڻ لاءِ ڪو غير سک ماڻهو هجي ۽ اهو فقط گلاب سنگهه ٿي سگهيو ٿي.

لاهور ۾ تہ هي ڪجهہ ٿي رهيو هو پر فوج ۾ قائم ٿيل پنچات، فوج جي نئين سر تعمير ڪرڻ واسطي هٿ پير هڻي رهي هئي. انگريز جيڪڏهن فيروز شهر کان انهيءَ جي ڪِڍ پون هان تہ ايئن ڪري سگهن ها. پر هنن ايئن ڪونہ ڪيو هو. ليڪن اها اينرو تہ ڏهي پئي هئي جو اجا تائين پاڻ سنڀالي ڪانہ سگهي هئي. پئي پاسي ڪان وري اها ڳالهہ بہ هئي تہ سر هيو گوف جي فوج انوقت اهڙي حشيت ۾ ڪانہ هئي جو پنجاب جي هن پيچندڙ فوج جي ڪِڍ پئي سندن وار بہ ونگو ڪري سگهي. پوءِ وري ڪي پتڻ جي مٿان ۽ هيٺ ستلج جي پنهي ڪنارن سان ۽ سوبران جي وچ تي سکن جي بي شمار توبن جون قطارون بيهي ويون هيون.

پنجاب فوج ان وقت نيئن سگهہ سان اڀري رهي هئي منجهن هڪ نئون حوصلو ۽ نئون اتساهہ پيدا ٿي چڪو هو. جنگي مهم جي جي شروع ڪرڻ لاءِ ڏاڍا اتاولا هئا ۽ ستلج جي پار ڪرڻ واسطي واجهہ وجهي رهيا هئا. سکن واريءَ فوج ۾ پناڻ بہ گهٽا هئا ۽ روهيلن جو تعداد بہ چڱو خاصو هو جيڪي ستلج جي پئي پار ڏرم ڪوٽ جي قلعي ۾ انگريزن سان مقابلي لاءِ تيارين ۾ رڌل هئا. قلعي اندر بہ ڊگو توبون نظر ٿي آيون ۽ اهي بہ هندستان ڏانهن وڌڻ لاءِ تيار هيون. هن ڪان علاوه رنجور سنگهہ جي اڳواٽي ۾ پنجاب فوج جو هڪ حصو ستلج پار ڪري ڦلور نالي قلعي وٽ اچي پهتو هو ۽ لڌيانہ تي حملي ڪرڻ جو سوچي رهيو هو.اها حقيقت هئي شڪست کاڌل هي فوج پنهنجي نئين تعمير ڪري پاڻ ۾ بلند حوصلا پيدا ڪرڻ چڪي هئي. اڳين جنگين ۾ سندن شڪستون بہ فتح جي ويجهو ويجهو رهيون هيون. پر سندن هاٺوڪيون تياريون اڳين تيارين ڪان گهڻو وڌيڪ هيون. گلاب سنگهہ سفارتي پيچيدگين ڪان گهڻو واقف هو. ان وقت هن گورنر جنرل سان هڪ خفيہ رابطو قائم ڪيو هو. ڪيس اهو اشارو ڏنو هئائين تہ دربار انگريز سرڪار سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. لارڊ هارڊنج جي مرضي هئي تہ اهڙا ڪي قدم کنيا وڃن جو منجهيل مامرا صحيح نموني سان نبري وڃن.

انگريزن وڌن ڏجن ڪانپوءِ فتحون حاصل ڪيون هيون. سندس مرضي هئي تہ انگريزن جي اڳين ساک بيهارڻ واسطي ضروري آهي تہ پنجاب فوج جو مٿو چڱيءَ ريت چٿجي. ان ناتي هن پهرين ڳالهہ اها سوچي تہ انگريزن تي ٿي ٿيندڙ اوچتا حملا ڪنهن ريت بہ ختم ٿيڻ گهرجن. وڏيون توبون گولا باروت بہ تمام گهڻو آٽي ستلج جي ڪنار سان آٽي گڏ ڪجي تنهن ڪان بعد ئي انگريز هندستان جي هڪ غالب سگهہ بنجي سگهندا ۽ ستلج جي ڪنارن سان هڪ طاقت جي نالي طور سڃاتا ويندا. اهڙين ڳالهين جو ڪهڙي طريقي سان بندوبست ڪيو ويو يا بعد واريون جنگيون ڪهڙي طريقي سان وڙهيون ويون؟ اهو احوال پئي باب ۾ پڙهي سگهندا. آخري جنگ البت انگريزن جي وڏي فتح هئي ۽ ان ۾ ڪي ڏکوئيندڙ واقعا بہ ٿيا هئا.

باب نائون

علي وال ۽ سوبران ۾ انگريزن جون زبردست فتحون

سکن جو لڌياڻہ تي حملو
علي وال واي جنگ
سوبران واري جنگ جي شروعات
وڏي جنگ
درياه جي ڪنار سان شڪست جو احوال
انگريز لاهور ۾

سکن جو لڌياڻہ تي حملو

سکن جڏهن پنهي سوبران شهرن جي وچ تي ستلج تي پيڙين جي پل جوڙي تيار ڪئي تہ سرهيوگوف پنهني فوج وٺي اڳتي وڌيو ۽ سکن جي سامهون درياه جي ٻيءَ پر تي وڃي مورچہ بندي ڪئي. ١٧- جنوري تي سر هيري سمٿ کي هڪ برگيڊ پيادل ۽ هلڪو توبخانو ڏئي ڌرم ڪوٽ جي فتح لاءِ روانو ڪيو ويو. انهيءَ سمي ڪماندر- ان- چيف کي سڌس پئي تہ رنجور سنهہ ڦلور جي ماڳ وٽان درياه پار ڪري ٻئي پر منزل ڪئي آهي ۽ سندس ارادو لڌياڻہ تي حملي ڪرڻ جو آهي. پر هن ان جاءِ تي اچي واند هنئي جتان انگريزن ڏانهن ايندڙ رسد گذرتي هئي.

لڌيانہ ۾ گاڊ باءِ جي برگيڊ موجود هئي. ان ڪان سواءِ ٥٣- فوٽ ۽ شيڪا وٽي واري اريگيولر برگيڊ جيڪا باسين ۾ رهندي هئي سندس واهر لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي. حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي سو هيوُ گوف ڪرتن جي ڪيولري برگيڊ ۽ برگيڊيئر ويلر جي ماتحت جنرل هئري جي برگيڊ کي بہ لڌيانہ جي بچاءَ لاءِ موڪليو ويو. ڪين حڪم ڏنو ويو هو تہ لڌيانہ ڏانهن ويندڙ رستي تي واقع جاگراؤن نالي هڪ تجارتي شهر وارو رستو ڏيون گذرن.

هي ٢٠- جنوري تي جاگرائون پهتو ۽ اتي ١٦- لانسر ۽ ٥٣- فوٽ اچي ملي هئي. اتي پهچي کيس اهو بہ پتو پيو تہ رنجور سنگهہ "باران هارا" گوٺ وٽ منزل ڪيو ويٺو هو جيڪو ستلج جي ڪنار سان واقع هو. هن پنهنجي فوج جو هڪ حصو پڊو وال قلعي ۾ رهايو هو ۽ حصو هن گنگرانا جي هڪ مضبوط قلعي ۾ رهايو هئائين جيڪو پڊو وال کان ڏهہ ميل ڏکڻ پاسي واقع هو ۽ اهو انگريزي فوج ڏانهن ويندڙ رسد جي رستي سان هو. ان وقت لڌيانہ ۾ رهندڙ فوج جي سربراه برگيڊيئر گاڊباءِ واهر لاءِ ٻاڏايو هو. هن پنهنجي پنيان ايندڙ باربردار ڍڳهو قافلو جاگرائون پرسان ڇڏي لڙيءَ آڏمي لڌيانہ ڏانهن روانو ٿيو. علائقو اهڙو ڏکيو هو جو سامان وارو بار بردار قافلو گهڻو وقت لائي ڇڏي ها ۽ لڌيانہ ڏانهن وڌڻ وقت پڊو وال سندس ساڄي طرف هو. ساڳئي وقت هن گاڊ باءِ ڏانهن سنيهو موڪليو تہ هو اچي سائنس "سنهيٽ" ماڳ وٽ ملي جيڪو پڊو وال کان ٽي ميل پري هو. گاڊباءِ سک حملي جي خوف هوندي بہ پنهنجو لشڪر تيار ڪري ڪونہ سگهيو هو ۽ ناهيل ٺام موجب سائنس سنهيٽ واري جابلو ماڳ وٽ ملي ڪونہ سگهيو. هئڙي چانڊ کي رات دوران سفر ڪندو رهيو ۽ جڏهن پڊو وال کان بہ ميل ڪن پري هو جو سائنس گاڊباءِ اچي مليو جنهن کيس ٻڌايو تہ رنجور سنگهہ پنهنجي فوج وٺيون اتي پهچي چڪو آهي ۽ لڌيانہ ڏانهن هر ايندڙ ويندڙ جي رستا روڪ ڪيون ويٺو آهي.

هاٿي سمت لاءِ بہ رستا هئا. هڪ تہ هو مورچہ بند سک لشڪر جي وچان نڪري هليو وڃي يا وڌو وڪڙ ڪري لڌيانہ پهچي.جيڪڏهن هو پنجاب فوج جي منزل واري ماڳ وچان ويندو تہ کيس هڪ وڏي مهاڏي سان منهن ڏيڻو پوندو. فوج جي وڏي نقصان جو بہ انديشو هو ۽ شڪست جو بہ امڪان هو. ٻنهي حالتن ۾گاڊباءِ کي سخت هاڃو رسي ها. تنهن ڪري هن ڏکڻ پاسي کان موجود واريءَ سي پٽ کان ڦري اچڻ جو فيصلو ڪيو ۽ فوج کي ان جي ڏکڻ پاسي کان ڦرڻ ۽ پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. جيڪڏهن اتفاق سان سکن سان مقابلو ٿي وڃي تہ مڙس ٿي منهن ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انگريز فوج فيصلي موجب اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. هوڏانهن سک بہ ڪن اپڙا ڪيون ويٺا هئا ڪين. ساري سڌ هئي تہ انگريزي فوج ڇا ڪري رهي آهي. انگريزن لڌيانہ ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو تہ سکن

بہ پوروچوت تي پيش قدمي سروع ڪئي. انگريزي فوج ڏهن ۽ پنن مان سفر ڪري رهي هئي جڏهن تہ سک فوج هڪ خشڪ زمين مان ۽ گسن پيچرن وسيلي اڳتي وڌي رهي هئي.

سک فوج سان چاليهہ توبون ساڻ هيون. سمٽ سان ۱۸ توبون هيون جن مان ۱۲ هارس آرٽيلري، ٦ فيلڊ گن، ۽ اهي نون نونَ پائونڊن واريون هيون. پنجاب فوج اڳتي وڌي انگريزي فوج تي گولاباري شروع ڪري ڏني. سکن جون پين توبن انگريزي لشڪر پٺيان ايندڙ سامان واري قافلي مٿان گولا وسائڻ شروع ڪيا. سکن هڪدم حملو ڪري سامان سان لاڳاپيل قافلي تي حملوڪري پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو. ڇت ائن جون مهارون ڦٽيون ڪري جان بچائي پچي هليا ويا.ان سامان ۾ توبن جا گولا ۽ باروت ۽ توبون بہ هيون جيڪو سکن جي قبضي ۾ هليو ويو. هن قافلي سان ڪيترا جنگي گهايل بہ هئا جن جي لاهور ۾ نمايش ڪئي وئي. رنجور هن حملي ڪانپوءِ هڪدم ئي سمٽ جي پنيئن پاسي تي دباءُ رکيو. پر هارس آرٽيلري جي جوابي گولا باري ڪري هو اڳتي وڌي ڪونہ سگهيو. بعد ۾ هن پنهنجي جنگي حڪمت عمليءَ تحت انگريزي فوج جي پاسي ۽ پنيئن طرف کان ست بٽالنون حملي ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيون هيون. سمٽ بہ اياٽو ڪونہ هو ۽ اهڙي سک للڪار کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. پر افسوس تہ هن سان آيل فوج ايڏي وڏي مقابلي لاءِ تيار ڪانہ هئي. ان جو ڪارڻ اِهو هو تہ هوءَ ساري فوج رات سفر ۾ گهندي ۽ هچندي آئي هئي ۽ دنيا کي خبر ئي ڪانہ هئي تہ جٺري آهي يا مري وئي. ساٽس گڏ انگريز بٽالين جو بہ حال ساڳيو هو. ۳۹- ريجيمينٽ جو مريد ڪي ۽ فيروز شهر واري محاذ تي سخت نقصان ٿيو هو تنهن جو ازالو هن وقت تائين ڪونہ ڪيو ويو هو. ان ريجيمينٽ ۾ مائهن جي گهٽي ڪوٽ هئي ان ڪري ڪمزور هئي. ۵۳- بٽالين ۾ نوجوان سپاهين تي مشتمل هئي تنهن لاءِ رات جي وگڙي ۾ زبردست جنگ وڙهڻ ممڪن ئي ڪونہ هو. اڳيون سارو ڏينهن، اڪرس ۽ ڪاڙهہ ۽ هواءِ جي بہ ٻُت هئي. پنجاب جي ٿڌيءَ رت ۾ جڻ اوچتي گرمي اچي وئي هئي. ان ڪري سمٽ پيش قدمي روڪي ڇڏي ۽ سندس بٽالنون وچي هڪ جاءِ تي سوڙهيون ٿيون هيون. ڪرٽن سان گڏ تي گهوڙيسوار ريجيمينٽون ۽ هارس آرٽيلري واريون توبون هيون، جنهن پنهنجي لشڪر جي پٺ جو خوب تحفظ ڪيو هو. سک هڪ ڳوٺ تي قبضو ڪري چڪا ۽ ان کي خالي ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا جيڪو رسد واري رستي سان هڪ اهم جڳهہ تي واقع هو. جڏهن انگريزي پيادل فوجون هن ڳوٺ ڪان اڪري اڳتي ٿيون تہ بنا ڪنهن روڪ رنڊڪ جي لڏيانہ ڏانهن وڌڻ لڳيون هيون ۽ جهونجهڪڙي مهل اچي فوجي چانوٽيءَ پيڙو ٿيون. پيادل، گهوڙيسوار ۽ هارس ڪيولري بہ هيڏانهن هوڏانهن ڦرندا سي بہ ان سمي اچي اتي سهڙيا هئا.

هيري سمت پينزولا جو هڪ نهايت بهادر برگيڊ ميجر هو جيڪو فوج جي بي ضابطگيءَ سبب ڪونه سگهندو هو ۽ جنگي غلط طريقي ڪار ڪان به ونئن پيو ويندو هو ۽ ان وقت سندس ساري فوج بد نظميءَ جو شڪار هئي ۽ اکين سان ڏسي رهيو هو. ايئن به چئي ڪونه توسگهجي ته اها سندس غلطي هئي پر رستي ۾ ڍبن ۽ پٽن جي موجودگي، گرم ڏينهن. پاڻي جي کاڻ هئي. هي سيئي ڳالهيون فوج جي چرپر دوران نمايان ڪردار ادا ڪنديون آهن. ٻئي پاسي کان دشمن فوج به اچي هڪ هنڌ گڏ ٿي هئي. مقابلو ٿيو ته انگريزي فوج جو نقصان ايترو گهٽ ڪونه ٿيو هو.

لڌيانه ۾ پهچڻ تي پتو پيو ته گاڊباءِ کي اڳتي وڌڻ جون هدايتون مليل چڪيون هيون پر هن پيش قدمي دير سان ۽ غلط طرف ڪئي هئي. هو اوندهيءَ جو فائدو وٺي ماٺ ڪري اڳتي نڪري ويو. ٢٢ - سان سارو ڏينهن ساه پٽيو. ڪن يونٽن ۾ موجود اوٺاڻن جو پورائو ڪيو. ڇاڪاڻ ته ڪين سکن سان هڪ ڀرپور مقابلو ڪرڻو هو.

٢٣ - تاريخ تي هن گاڊباءِ کي ساڻ ڪري ٻڌووال پهتو. کين پتو پيو ته رنجور سنگهه اتان منزل ٿيي وچي ستلج جي ڪناري سان واند هنئين آهي. هو اتي ست ڏينهن وينو رهيو. ان جاءِ تي کيس جنرل هيوگوف جو پيغام پهتو ته ويلرجي برگيڊ ۽ نيٽو ڪيولري سندس واهر لاءِ رواني ڪئي وئي آهي. هن کان علاوه باسين ۾ رهندڙ شڪاوتي واري اريگيولر ۽ ٽيلر واري برگيڊ کي ڌرم ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي انهيءَ لاءِ ته جيئن ضرورت وقت پنهنجي سهائتا ڪري سگهي. هن مان ٽيلر واري برگيڊ هن واپس ڪري ڇڏي ڇاڪاڻ هتي کاڌي خوراڪ ۽ گاه پاڻيءَ جو بندوبست گهٽ ٿي سگهيو ٿي. هو انهيءَ طريقي سان رنجور سنگهه جي لشڪر جو چڱي ريت مقابلو ڪري سگهيو ٿي.

علي وال واري زبردست جنگ

هن وقت ٻئي دشمن ڌريون ان ماڳ تي پهچي چڪيون هيون جتي خاص طور تي پنجاب جي سک ڪمانڊرن لاءِ جنگي طريقي ڪار ۽ صحيح اندازي بابت هڪ ڪڙي پرک رکيل هئي. هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ انگريزن امبالا ۾ فوج جي تڪڙي ڀرتي ڪئي هئي. ۽ هتي سکن جي فوج جو مقابلو ٿيو هو. براڊ فوٽ ۽ سندس جاءِ تي آيل ٻين فوجي عملدارن هتان جي ٻهراڙيءَ ۾ وڃي زبردستيءَ سان

ڪاڏي خوراڪ جون شيون حاصل ڪيون هيون جيڪي رسد واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي اتان جي واپاري مُهاڪڙين پهچائي ڏنيون.

ڪوشش ڪري هر پاسي کان فوج کي مضبوط بڻايو ويو هو.

جڏهن هيڏانهن هوڏانهن واري فوج مڙي هڪ جائتي تي ۽ فوج مان سان واسطو رکندڙ بئي سامان جي پورت تي وئي تہ هئري سمت جنگي نقشو تيار ڪيو جيڪو ٻن گهوڙيسوار برگيڊن، پيادل چئن برگيڊن ۽ توبخاني جي ٻن بٽالين تي مشتمل هو:-

گهوڙيسوار ڊويزن جنهن جو ڪرنل نگران هو.

برگيڊيئر

١٦- لانسر

٣- لائيٽ ڪيولري

۴- اريگيولر ڪيولري

برگيڊيئر - اسٽيڊمن

محافظ دستو

١- لائيٽ ڪيولري

۵- لائيٽ ڪيولري

شڪاوتي ڪيولري

هارس آرٽيلري- ٣- ٽرپس

پيادل

١- برگيڊ	برگيڊيئر، هڪس	٣٩- فوٽ
		٢۴- نِٽو انفنٽري
		٢٧ = =
٢- برگيڊ	= ويلر	۵٠- فوٽ
		۴٨- نِٽو انفنٽري
		سير مور گورگا
٣- برگيڊ-	برگيڊيئر ولسن	۵٣- فوٽ
		٣٠- نِٽو انفنٽري
۴- برگيڊ-	برگيڊيئر گاڊباءِ	٣٦- نِٽو انفنٽري
		نسيري گورگا

توبخانو

٢ (ٻہ) بٽالين

ٻہ- اٺ انچ هائوزرس

نئين جنگي صورتحال موجب رنجور سنگهه علي وال ڳوٺ پرسان مورچه بندي ڪئي هئي. هيءُ درياه جي ڪنار سان واقع هو. هيڏانهن هوڏانهن جون ٻيڙيون به آڻي گڏ ڪيون هئائين. سائس اويتابل جي برگيڊ به گڏ هئي جنهن جا ۴۰۰۰ ماڻهو وِيِتول صاحب جي ڪمانڊ هيٺ تيار هئا. هئري سمٿ فيروز شهر پرسان سندن مقابلو ڪري چڪو هو. گوسپ، رنجور سنگهه کي جنگ جا ٿي نقشا سمجهايا هئا. ان وقت لڌيانه ۾ انگريزن جي ايڪڙ ٻيڪڙ ڪا فوج موجود هئي. هن کيس صلاح ڏني هئي ته اول ته لڌيانه تي ڪاهيو وڃي. جيڪڏهن ايئن نه ٿو ڪري سگهجي ته بڌو وال نه ته جاگرائون تي ته ضرور حملو ڪيو وڃي.

پر هيڏانهن به هئري سمٿ تارا ٽنيون ۽ ڪن ڪڙا ڪيون پنجاب فوج جي جڻ پچ تي لت ڏيون وينو هو. هو، جنهن ماڳ ڏانهن وڌن پيا ته هيري سمٿ جڻ ته سندن سامهون بيٺو هو. ٢٨- جنوري تي پنجاب فوج اتر- اولهه پاسي هڪ کليءَ ميدان ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي جيڪو ستلج جي ڪناري سان واقع هو ۽ هراول طور مناسب گهوڙيسوار دستو روانو ڪيو انهيءَ مقصد سان ته جيئن انگريزي فوج جو واءُ سواءُ لهي سگهجي- هو جنگي نقشي موجب اڳتي وڌي رهيو هو. منڍ ۾ گهوڙيسوار اسڪئاڊرن جي صورت ۾ ۽ قطارن ۾ پيش قدمي ڪري رهيا هئا. وچ تي هلڪو توبخانو هو. پٺيان پيادل فوج هئي جيڪا برگيڊ جي شڪل ۾ وڌي رهئي هئي. اهڙيءَ ريت هو اٺ ميل پنڌ ڪري اٽڪل ١٠- وڳين صبح جو پڙيان نالي هڪ ڳوٺ وٽ پهتا. ان ڳوٺ جي هڪ گهر جي ڇت تي جنرل وينو هو ۽ اوچتو سندس نظر وڃي دشمن تي پئي. سندس آڏو به ميل ڪن هڪ کليل ميدان هو جيڪو هڪ ميل ويڪرو هو. اها فوج ان وقت ٻن ڳوٺن وچان لنگهي رهي هئي جنهن جي ساڄي پاسي علي وال ۽ کابي طرف ڀونڊڙي هو. جنهن ماڳ وٽان گذري رهيا هئا مورچن جون ڪجهه قطارون هيون پر پنجاب فوج ان جو خيال ڪونه ڪيو. سندن مرضي جاگرائون ڏانهن وڃڻ جي هئي. اهڙو اطلاع ڪجهه وقت اڳ جاسوس سپاهي ڏئي چڪو هو ان وقت هئري سمٿ جي فوج کين سامهون نظر آئي جيڪا پنهنجي فوجي وردين ۾ صفبندي ڪيون تيار ٿي بيٺي هئي. پنجاب فوج جي جڏهن مٿن نظر پئي ته هنن مورچه بندي شروع ڪئي جيڪا ٽن ميلن اندر پکڙيل هئي ۽ پنهي پاسن کان ڳوٺ هئس. علي وال هڪ قلعبند شهر هو جڏهن ته ڀونڊڙي هڪ دڙي تي آباد هو ۽ سندس سامهون گهاٽا وڻ ڏسڻ ۾ پئي آيا. سامهون وارو علائقو جابلو نه پر ميداني هو جيڪو ستلج جي پنهي ڪنارن سان هلندو ٿي ويو. سمجهه ۾ ايئن پئي آيو ته رنجور سنگهه درياه کي پٺي ڏئي دشمن سان ڦيٽ ڏيندو. ان مقصد سان هن فوج جي ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون ٻيهاري ڇڏيون آهي. پرسان ٻنٺن وٽ پاڻي به تار آهي. خدا سندس سٺائي ڪندو. هئري سمٿ به ڏن ۾ پاڏائي رهيو هو ته "مولا جيڪڏهن تون منهنجي واهر نه ٿو ڪرين ته منهنجي ويريءَ جي واهر نه ڪر".

انگريزن جي فوج هڪ دڙي جي ڪناري تي موجود اهو سڀ ڪجهه ڏسي رهي هئي. پنجاب لشڪر جي اڳيان وڙهڻ واسطي هڪ کليل ميدان هو ۽ وڏين ڇاليهن توبن کي استعمال ڪرڻ واسطي به انهن کي هڪ قسم جو سهوليت ميسر هئي. انگريزي فوج وٽ ٨ انچيون به هائوزر ۽ بيون هلڪيون توبون هيون. هائوزرس جو طريقئه ڪار جدا هو. ننڍين توبن کي گهڙي گهڙي ڇڪي اڳتي ڪرڻو ۽ رنجور سنگهه جي توبن جي سامهون آڻو هو. دشمن جي وڏين توبن جي سامهون وڃڻ ۽ پنهنجي فوج مان ڪجهه ماڻهو نه مارائڻ ڪا اڪ جي ماکي ڪانه هئي پر رُڪ جا چڻا چٻڻا هئا. اهڙو ڪارنامو فقط راڻيءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جا انگريز فوجي ڪري سگهيا ٿي.

سر هئري سمٿ گهوڙيسوار برگيڊ کي حڪم ڪيو جنهن دشمن جي ساڄي ۽ ڪابي پاسي تي وڃي گهيرو ڪيو. پيادل ۾صفون سنواري اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. اهو ڏيک ڪهڙو نه سهڻو هوندو جڏهن ڇهه برگيڊون فوجي وردين ۾ ملبوس ميدان عمل ۾ مصروف هونديون. جنگ وارو اهو سارو ميدان ڊپ ۽ وڏي گاهه سان ڍڪيل هو جيڪو گهوڙن جي ڊوڙ ۽ فوجي چرپر واسطي ڏکيا ئي پيدا ڪري رهيو هو. هڪس، ويلير ۽ ولسن جون برگيڊون سامهون وارين منهن کان ڪابي ۽ وچ واري فوج کان پاسي هيون. گاڊباءِ واري برگيڊ ساڄي واري فوج جي پٺ سنڀاليون بيٺي هئي. شڪاوتي واري فوج ڪابي پاسي اسٽيڊمن واري گهڙيسوار برگيڊ ساڄي طرف ۽ مئڪ ڊويل جي برگيڊ ڪابي طرف بيهاري وئي ۽ هن جنگي نقشي موجب انگريزي فوج اڳتي وڌڻ شروع ڪيو هو. آڪاش ڏنڌ ڪوهيڙي کان صاف هو. سج پنهنجي پوري آب تاب سان چمڪي رهيو هو. جنگي صورت حال ويهه اٿوبهه هو. پڪ ڪانه هئي ته سوڀ جو چٽ ڪهڙي ڏر تي جُهلندو. معلوم ٿيڻ لڳو ته پنجاب فوج جو ڪابو طرف انگريز فوج جي ساڄي کان گهڻو اڳتي وڌي نڪري ويو آهي. صورتحال جي نزاڪت کي محسوس ڪندي سر هئري سمٿ پنهنجو ڪميت ڪُڏائي وڃي پنهنجي ڪابي پاسي واري لشڪر جي آڏو ٿي بيٺو ۽ ان پاسي واري فوج جي ڪمان پاڻ سنڀالي. ان ڪري هن پاسي واري فوج جون دليون وڌيون ٿي ويون. هن کان علاوه فوج کي فتح جي تمنا ۽ توقع هئي. انگريزي فوج جو جنگي نقشو به اهڙو ناهيو ويو هو جنهن ۾ فتح جو امڪان وڌيڪ هو. هن کان علاوه انگريزي فوج ڏاڍي مستقل مزاجيءَ سان وڙهي رهي هئي جنهن مان ٻڻ سمجهي رهيو هو ته فتح اوس به انگريزن جي ٿيندي. انگريزي فوج جنگ ۾ جديد طريقئه ڪار پنهنجايو ۽ ورتايو هو ۽ فوج جي مهاڙيءَ جي پُٺ وارو پاسو، پُٺ سنڀاليندڙ فوج سان ڳتيو بيٺي هئي. سر هئري سمٿ جو پنهنجو شخصي اثر به هو هن کان علاوه هو فوج جو سچو سپاهي هو. اهڙو تجربيڪار سپهه سالار هو جنهن کي پوري پروڙ

هئي تہ ڪهڙي جنگ ڪهڙي طريقي سان وڙهي سگهجي ٿي. هن جنگ ۾ بہ هن ڏاهي فوجيءَ ڏاڍي سرت ۽ سچيتائيءَ سان جنگي نقشو جوڙيو هو. هن ٻڌو وال ۽ فيروزپور شهر وارن واقعن کي هڪ ٻنوائتو خواب سمجهي وساري ڇڏيو هو.

انگريزي فوج جي کابي طرف فوج اچا سنيري بيٺي ئي ڪانہ هئي تہ پنجاب فوج طرفان توبن گجڻ شروع ڪيو. سر هئري سمٿ ساري صورت حال کي سمجهڻ واسطي ٿوري گهڙيءَ لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو. هن فيصلو ڪيو تہ علي وال طرف کان جنگ جي شروعات ڪجي. هن گاڊباءِ واري برگيڊ کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو. ان سان گڏ مهڙ ۾ بينل هِڪس واري برگيڊ کي بہ اڳتي وڌڻ جو اشارو ڏنو جن علي وال ڳوٺ کي فتح ڪري پنجاب فوج جي ان پاسي جي نڙيءَ تي وچي لت ڏني ۽ ست ڏئي بہ وڏيون توبون هٿ ڪري ورتائون. هيڏانهن هي جهيڙو اڃا ڳنڍيو ئي پيو هو جو ويلر ۽ ولسن جي برگيڊن وڏي وچي پنجاب فوج جي مهاڙيءَ تي جُلهہ- ڪئي ۽ سنگين جي سگهہ ۽ آڏار سان کين ڌڪي سندن مورچن کان ئي ٻاهر ڪيڍي ڇڏيائون. هنن انگريزي فوج سان جوٽون بہ کاڌيون پر سندن وار ونگو ڪري ڪونہ سگهيا هئا. هاٿي پوندڙي جو اڪيلو ڳوٺ رهجي ويو هو جيڪو انگريزي فوج جي تلوار کان بچي ويو هو. علي وال جي فتح ٿيڻ ڪانپوءِ انگريزي فوج ساڄي پاسي کان اڳتي وڌي رهي هئي. رنجور سنگهہ ان نيئنءَ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجي گهوڙيسوار دستن کي اڳئي وڌڻ جو اشارو ڪيو.پر اسٽيڊمن واري برگيڊ وچي سائس جهانيوتجي پئي جنهن جي ڪمان پاڻ ڪرڻن ڪري رهيو هو. پنجاب فوج هن حملي جو تاب نہ سهي پوئتي هٽڻ شروع ڪيو ۽ ان جي صفن ۾ ٽاڪوڙا مچي ويا. علي وال ڳوٺ کان ٻئي پاسي ۾ درياه جي ڪنار سان پنجاب فوج جي وڏي ڪئمپ قائم هئي. برگيڊيئر گاڊباءِ پنهنجي ماتحت فوج کي اوڏانهن وڌڻ جو اشارو ڪيو. هن ڪئمپ ۾ فقط پنجاب جي پيادل فوج موجود هئي. پوندڙي کي پنجاب فوج جي گهوڙيسوار ساڄي کان حملو ڪيو ۽ ٻئي پاسي کان چوٽ ڏيڻ واسطي ٥٣- فوٽ وڏي اچي ڳاڙو ڏنو. جنهن هن محاذ کي بہ ڪٽي ورتو. اوپنابل جو بٽالنون مدافعت لاءِ ننهن چوٽيءَ جو زور لائي رهيون هيون. دست بدست جنگ جاري هئي. سنگين جو سنگين سان مقابلو هو. انگريزي فوج ان مهل اُگهاڙيون تلوارون سامهون جهلي اوسر جي روپ ۾ آنڌي بڻجي اڳتي وڌڻ لڳي. پنجاب فوج جون صفون لڏي ڊانواندول ٿي ويون ۽ پوئتي درياه وارن پٽڻن ڏانهن هٽڻ لڳا هئا. انگريزي فوج پنهنجي صفن کي سڌو ڪري پنجاب فوج مٿان ڪڙڪي پئي. ٻئي پاسي کان توبون بہ پنجاب فوج تي ٻُهڪڻ لڳيون. ان قوت برطانيہ سرڪار جون فوجون ستلج ڏانهن گوني ڪنڌ تي وڌي رهيو هيون. پر نئين صورتحال موجب ڦري سڌو منهن ستلج ڏانهن ڪيو هٽائون. ان مهل پنجاب فوج جا

ٻير اکڙي چڪا هئا ۽ آنڌاري آڌو هڪ ڪک پن جيان توائي تي چڪي هئي. ٻاجڙ ۾ ٻيڙين واريءَ پل تي اينرو بار پيو جو اها بہ ياڻ جهلي ڪانہ سگهي ۽ ڀڄي پئي، پوءِ تہ وچي ٻيڙين ۾ پاڻ ستياڻون. رنجور سنگهہ پنهنجي توبن کي بچائڻ لاءِ گهڻي جاکوڙ ڪئي. انهيءَ وٿ پڪڙ دوران بہ توبون وچي واريءَ ۾ ڦاٿيون ۽ بہ توبون ڪاهي وڃڻ ۾ سوڀارا ٿيا. باقي سندن ٦٥ توبون انگريزي فوج جي قبضي ۾ اچي ويون. ساري فوجي ڇانوٽي دشمن جي هر مال مڏيءَ سميت انگريزن جي هٿ لڳي. درياه جي ٻيءَ ڀر پهچي پنجاب فوج ڦٻٽ لاءِ صفون سنواريون ڀر جڏهن انگريزي فوج جي توبن مٿانئن ڀُهڪڻ شروع ڪيو تہ ميدان ڇڏي ڀڄڻ ۾ ڪمال ڪري ڏيکاريائون. توبون بہ ڇڏي هليا ويا هئا جيڪي پوءِ انگريزن ٻيڙين وسيلي ٻيءَ ڀر پهچايون.

پنجاب فوج جي هيءَ زبردست شڪست هئي. انگريزن جي پاسي کان ٥٩٠ ماڻهو قتل ٿيا. هن جنگ ۾ فوج جي اڳواٽي ١٦- لانسرس ڪئي هئي جنهن جا ٥٨ فوجي قتل ٿيا جڏهن تہ ٨٦ گهائجي پيا هئا. هنن حملن مٿان حملا ڪري هيءَ سوڀ ماٺي هئي. پنجاب فوج جا ٽي هزار ماڻهو مئا هئا. ڇيو وڃي ٿو تہ جڏهن لنگهڻ واسطي ٻيــڙين واري جوڙيل پل پوري ڪانہ پئي تہ پاڻ وڃي ٻيــڙين ۾ ستيائون. پنجاب فوج تعداد ۾ تمام گهٽي هئي ۽ پويان دشمن جي دٻ پوءِ تہ پل ۾ ٻيڙين جي تات طلب ڇڏي نڪ سامهون درياه ۾ ڪاهي پئي، نہ اوتڙ ڏنائون نہ سوتڙ. ڇيو وڃي ٿو تہ انگريزن ايترا قتل ڪونہ ڪيا هئا جيترا درياه ۾ ٻڏي مئا هئا.

رنجور سنگهہ جو اهو جاني نقصان ان ڪري ٿيو جو هن درياه کي بچاءُ سمجهي ۽ پنهنجي فوج جي پٺ اوڏانهن رکي.

هن جنگ ۾ پنجاب فوج ۾ پندرهن کان ويهہ هزار ماڻهو هئا ۽ انگريزن جي فوج جو انگ تڏهن هزارن کان ٿوروگهوڏيڪ هو. جڏهن هن سوڀ جي خبر ڊيوڪ آف ويلنگٽن کي پهتي تہ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ فوج جي ٿنهي حصن جو پاڻ ۾ رابطو ۽ گڏيل ڪوشش جنگ جي هن نتيجي لاءِ ڏاڍي موثر ثابت ٿي هئي. لارڊ هيوگوف کي بہ هن قسم جي فتح جي خبر جو ڏاڍو انتظار هو جيڪو پنهنجي اندر ۾، نظر نہ ايندڙ توبن جا گجڪار ۽ ڀُهڪار ٻڌي رهيو هو. جڏهن ڪيس سوڀ جو ڪريون خبرون ڏهيون تہ خوشيءَ کان سندس پير پٽيءَ تي اصلي ڪونہ ٿي ڪُتا.

پنجاب فوج جي هن زبردست شڪست جو نتيجو اهو نڪتو تہ ستلج پار جيڪي بہ سڪ لشڪر موجود هو تنهن کي سوبران کان سواءِ واپس گهرايو ويو. لارڊ گوف بہ پنهنجون فوجون جيڪي ستلج جي ڪناري، مختلف ماڳن تي بيهاريون ويون هيون آٿائي ورتيون. ان وقت سر چارلس نيپئير جي فوج بهاولپور پرسان سنڌوءَ ڪناري سان موجود هئي. گورنر جنرل کيس مٿي اچڻ جو پيغام موڪليو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوبران جي جنگ جي شروعات

سر هئري سمٿ تاريخ ٣- جنوريءَ تائين واندو ڪونه هو جيڪو پنجاب فوج واريون فتح ڪيل توبون هڪ جائتي ڪرڻ ۾ رڌل هو. ۽ پوءِ واپس وريو هو، هيءُ ويلر جي برگيڊ جي حالتن سنڀالڻ واسطي پنيان ڇڏيون ويو هو جنهن ستلج جي مٿئين طرف وڃي منزل ڪئي هئي. اهڙيءَ ريت هو اوڪا پوڪا پلي هڪ منو ٿي ٨ جنوريءَ تي اچي فوج جي مکيه واند ۾ پهتو هو ۽ اتي رهيل لشڪر سندس مانائتي آجيان ڪئي هئي. اختياريءَ وارا مٿيان ماڻهو هن سوڀ ڪري ڏاڍا سرها هئا ڇاڪاڻ جو انگريزي فوج جا حوصلا تمام گهڻا بلند ٿي ويا هئا ۽ فوج جي ٻين ڊويزنن تي به ان جو خوشگوار اثر ٿيڻو هو. ساري هندستان جي ماڻهن جون نظرون ستلج ڪناري، محاذن تي ڪتل هيون. رنجور سنگهه ستلج اڪري انهيءَ ڪناري اچي منزل ڪئي هئي جنهن پاسي انگريزي فوجون موجود هيون. انهيءَ ڪري ساري هندستان ۾ چوٻول پئجي ويو هو ته سک فوجون وري درياه پار اڪري انگريزن سان مقابلي لاءِ پهچي ويون آهن. پٽنو ناهي ته اهي خبرون ايترو جلدي ڪيئن پکڙبيون آهن. خبرن پکڙڻ جو اهو نمونو قديم زماني کان وٺي رائج آهي. پر هنن خبرن سان گڏ علي وال جي فتح جي ڪري خبر جو به چوڌس چوٻول هو. ان ڪري انگريزن جي دشمنن جا سر شرم کان جهڪيل هئا ۽ سوچي رهيا هئا ته منجهن ايترين سوبن جو ٻلُ نه آهي. لاهور ۾ گلاب سنگهه ۽ دربار منجهي پيا هئا ته ڇا ڪجي ۽ ڇا نه ڪجي. نيٺ سوچي ويچاري گورنر جنرل سان ڳالهائڻ جو پڪو پهه ڪيو. ڪيس الائي ڪنهن پني پڙهائي هئي ته انگريز فوجي ڏچي کان آجا ٿي لاهور حڪومت ڏانهن ڏيان ڏيندا ۽ ان سان صلح جي ڳالهه ٻولهه ڪندا.

پنجاب فوج، حڪومت کي تڇ سمان به ڪين ٿي سمجهيو ۽ انگريزن سان جنگ ڪرڻ واسطي اوڪڙو ويٺي هئي. جنهن سمي رنجور سنگهه ٿلور. وٽان ستلج پار ڪئي ته ان ٿائي تيج سنگهه به پنجاب جي ساري فوج آڻي ستلج جي ڪنار سان بيهاري هئي. سندس لشڪر ۾ چاليهه هزار جوان ۽ سٺهٺ توبون هيون. پنجاب فوج جڏهن فيروز شهر پرسان شڪست کاڌي هئي ته ان جي جوابي ڪاروائي لاءِ وڏي فوجي ڀرتي ڪئي وئي هئي. هن ڪيترن انگريزي فوجي چوڪين تي حملا به ڪيا هئا. ڪين انگريزن سان جهيڙي ڳنڍڻ جو ڏاڍو شوق هو. هنن ماڪيءَ جي مک جيان پورهيو ڪري ڪچا قلعا ۽ منجهن چبوترا اک ڇنڀ ۾ جوڙي ورتا هئا. ٻئي پاسي کان سر هيوگوف پنهنجي ڪائڻ ٻئڻ ۾ رڌل هو ۽ پنهنجي فوج

ڪي هوريان هوريان اڳتي وڌائي رهيو هو. گورنر جنرل فيروز پور ۾ موجود هو ۽ اتي ويهي اهوڪجهه ڪري رهيو هو جيڪو ڪيس ڪرڻ مناسب هو.

٧- فبروري تي ساري فوج پنهنجي گهٽي سامان سان اچي پڙ تي پهتي. مٿان هٽري سمت جي لشڪر به اتي اچي لڏا لاتا. وڏيون ١٩ توبون هاٿين جي مدد سان ڇڪي آئي ميدان تي بيهاريون ويون هيون جن مان پنج، ١٨- پائونڊرس ۽ باقي پيون سڀ ٨- انچ هائوزرس هيون. انهن جي پٺيان هر قسم جو گولا بارود ججهي مقدار ۾ موجود هو. انگريز فوج وڏي ناٽ ناٽگر سان پهتي هئي جنهن مان محسوس ٿي رهيو هو ته فوجي سپاهين ۾ جنگ لاءِ ڏاڍو جوش ۽ جولان هو جيڪي توبن جي پاسن سان ڪلندا ڪڏندا اچي رهيا هئا ۽ خوشيءَ وچان توبن جي نالين تي ٿڦڪيون هڻي رهيا هئا. هتي پهتل فوج الهه آباد ۽ ٻين علائقن کان گهرائي دهليءَ ۾ ڪٺي ڪئي وئي. پوءِ دهليءَ کان خشڪيءَ وسيلي سوين ميل سفر ڪري هڃي هڦجي هتي اچي پهتي هئي. جڏهن سر هٽري سمت جي فوج واپس اچي هن لشڪر سان ملي ته سڀ سٿائي تي وئي ۽ سينو تاڻي جنگ لاءِ تيار ٿي بيهي وئي. ٨- تاريخ گورنر جنرل پاڻ اچي هن فوجي وانڍ ۾ منزل ڪئي، سائنس ١٨- پائونڊرس توبون به گڏ هيون. سندس انهيءَ ڳالهه تي زور هو ته فيروزپور وٽ بيڙيون هٿ ڪيون وڃن جن جي مدد سان فوج کي ستلج جي ساڄي ڪناري پهچائي رات جو پنجاب فوج جي پٺئين پاسي کان زورائتو حملو ڪجي. گورنر جنرل جي هن رٿ سان سر هيوگوف سهمت ڪونه هو. نظر اچي ٿو ته ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجي نقطئہ نظر ۾ صحيح هو. هارڊنج جنهن مهڙ واري حملي کان لنوائي رهيو هو سو سندس خيال موجب وڏيڪ ڪارائتو هو. ڇاڪاڻ ته هن فوج سان گڏ تمام بهترين توبون هيون ۽ انهن توبن جي گولاباري اهڙي ته طاقتور هئي جنهن جو مثال ساري هندستان ۾ ملڻ ئي مشڪل هو. جيڪڏهن سکن کي انگريزي فوج جي انهيءَ چرپر جو پتو پئجي ويو ته پنهنجي لشڪر کي به آئي ساڄي طرف بيهاريندا. پر جيڪڏهن پنجاب فوج سندن تيار ٿيل فوجي نقشي موجب وڙهي ته پوءِ سندن شڪست مقرر بڻجي چڪي آهي ۽ پوءِ پاڻ ئي صلح لاءِ ڳالهه ٿي ٻاڌائيندا. ڪين اهڙي شڪست نصيبن ۾ لکيل آهي جهڙي سر هٽري سمت رنجور سنگهه کي رسائي هئي. اها رٿ لاچار گورنر جنرل منظور ڪئي.

٩- تاريخ تي، سر هيوگوف هر ڊويزن جي ڪمانڊر کي هدايتون ڏيڻ لاءِ پاڻ وٽ گهرايو. اڳي ٻڌايل سندس جنگي نقشي ۾ ٿوري ڦير ڦار ڪئي وئي. جيڪا موجود سهولتن جي نقطئہ نظر کان مناسب هئي. لٽلر فيروز پور ۾ موجود هو ۽ سکن جي چرپر تي ڪڙي نظر هڻي ته مٿان اهي ستلج پار ڪن. گري سائنس مسلسل رابطي ۾ هو. سر هيوگوف هيٺ ٽي ڊويزن فوج هئي. ٽين ڊويزن ڊڪ واري

ھئي جنھن کي بدلي ڪري ڪاسڪل جي جاءِ تي رکيو ويو ھو. ھن برگيڊ جون چار بٽالنون ۽ ھڪ وڏو برگيڊ ڪئمبيل جي ھٿ ھيٺ ۽ محفوظ فوج طور رکي وئي ھئي.

جيئن ڏينھن گذري رھيا ھيا تيئن سکن جي مورچه بندي وڌيڪ مضبوط ٿيندي پئي وئي. ھن لسڪر جي چوڌاري اونھيون کاھيون کوٽي وڌيڪ محفوظ ڪري ڇڏيو ھو. ھن کان علاوه مٽيءَ جا ڪچا قلعا تعمير ڪري اپکيرا چبوترا به جوڙي ورتا ھئا جن تائين ڏاڪڻين وسيلي پھچڻ به ڏکيو ھو. ٻي ڳالھه اھا به نظر پئي آئي ته درياھي واھڙن جي وڪڙن ۾ مورچه بندي ڪئي وئي ھئي ۽ ھر اڌ گول جھڙو وڪڙ چار ھزار گز ڊگھو ھو.

انگريزي فوج ھتان کان ميل ڏيڍ جي فاصلي تي ستلج جي ٻرائي پيٽ ۾ مورچو ھيون وٺي ھئي ۽ اھا جاءِ پنجاب فوج کان ڪابي پاسي جي بلڪل سامھون ھئي. ھنن ٻنھي ماڳن جي وچ تي انگريزي فوج جي ھڪ حصي وچي پنھنجي مورچه بندي قائم ڪئي ھئي جنھن جي پرسان روڊا والا نالي ھڪ ڳوٺ واقع ھو. وچ تي واھڙن جا ڪيترا سڪا پيٽ ھئا جيڪي پنجاب فوج جي مورچه بندي جي نقطه نگاه کان سندن فائدي ۾ ھئا ۽ اھي مورچه بندي واري جوءِ جي پور وچوٽ تي ۾ گوني ڪنڊ تي واقع ھئا. جنرل گوف ١٠- تاريخ تي ھڪ جنگي نقشو تيار ڪيو ھو جيڪو ڏاڍو سولو ھو. انگريزي فوج جي ٽنھي ڊويزنن کي سکن جي مورچه بندي واريءَ ايراضيءَ پرسان وڏي وڃڻو ھو جنھن جي ساڄي پاسي سمٺ. گلبرٽ قلب ۾ ۽ ڊڪ جون ٽئي برگيڊون کابي طرف رکيون ويون ھيون. رٿ مطابق توبن کي جھونجھڪڙي کان بوءِ سندن مار کي نظر ۾ رکي بيھارڻو ھو ۽ گولاباري باک ڦٽي سان شروع ڪرڻي ھئي. طئي اھو ڪيو ويو ته ڊڪ پنجاب فوج جي ان حصي تي حملو ڪندو. جيڪا انگريزي فوج جي کابي پاسي جي سامھون ھوندي ۽ ٻيون ڊويزنون اڳتي وڌي دشمن تي حملو ڪنديون پر خيال اھو رکيو ويندو ته شروع ۾ زوردار حملو نه ڪيو وڃي.

٩- تاريخ واري سڄي رات تيارين ڪرڻ ۾ گذري وئي. وڏين توبن لاءِ گولا باروت جو بندوبست ڪرڻ ڪا ٻارائي ڳالھه ڪانه ھئي جنھن جو جنرل گوف کي احساس گھٽ ھو. اھو پڻ طئي ڪيو ويو ھو ته ٿئڪ ويل جي ماتحت گھوڙيسوار دستا فوج جي کابيءَ ٻانھينءَ پٺ ۾ بيھندا ۽ ڪرٽن واري برگيڊ ھري-ڪي- پتڻ تي نظر رکندي جتي لال سنگھه جي ڪمان ھيٺ گھوڙيسوار دستا منزل ڪيو وينا ھئا.

رات جو سيءُ به ڪلور ڪري ڇڏيو. رات ته ڏاڍي صاف ھئي پر صبح سان ڌنڌ ڇانئجي ويو ھو. باک ڦٽيءَ تائين ھر فوجي پنھنجي جڳھه تي ڪن ڪڙا ڪيو سجيت لڳو وينو رھيو. توبون دشمن ڌر کان ھڪ ھزار گز جي فاصلي تي ڌنڌ

دور ٿين جي اوسيڙي ۾ هيون ته هيڏانهن ڏنڌ اوچيڙو ڪري ته هيڏ نهن توبون پنهنجي وقت مان اَلا اوڳاڇڻ شروع ڪن. ڇاڪاڻ جو ڏنڌ ڪري توبچين جو ڏؤ ٿي ڪونه ٿي پيو. وڏين توبن تي ڪم ڪندڙ توبچين جو انگ ٿورو هو تنهن ڪري هارس آرٽيلري جا ڪجهه ماڻهو هن فرض جي ادائگيءَ لاءِ مقرر ڪيا ويا هئا ۽ پنهنجي واري جي اوسيڙي ۾ ويٺا هئا. بئڪروفٽ هن توبخاني جي تصوير ڏاڍي سهڻي نموني سان چٽي آهي جنهن ۾ توبچي ڏاڍا خوش نظر اچي رهيا آهن ۽ هڪ ٻئي سان ٻوڳ چرچا ڪري رهيا آهن.

وڏي جنگ

سج نڪرڻ کان ٿورو اڳ ۽ باک ڦٽيءَ کان ڪلاڪ ڪن پوءِ ڌنڌ ختم ٿي ويو. وڏين ۽ هلڪين توبن گولا ڇاڪڻ شروع ڪيو. هوڏانهن پنجاب فوج ۾ ٻاڪر ڪٽو پئجي ويو. هوءَ اهڙي اوچتيءَ حملي لاءِ تيار ڪانه هئي. ان کان پوءِ فرانس جي فوج جهڙا طبل وڄڻ شروع ٿيا جيڪي هلڪي ڌنڌ کي چيريندا انگريزي مورچه بنديءَ تائين پهچي رهيا هئا ۽ پيننزولا ۾ وڙهندڙ فوجي چڱيءَ ريت سمجهي رهيا هئا ته اها وڄت فرينچ فوجي طرز سان واسطو رکي ٿي ۽ اهو فوجن کي گڏ ڪرڻ جو آواز هو. تنهن زماني ۾ اهي وڏيون توبون ميدان تي نيون نيون آيو هيون ۽ سندن ڀِڪڻ ۽ ٻاڪڻ جو آواز ٻڌي گهڻن فوجين جا وات ٽي گودا ٿي ويا هئا. ساري فوج خوشيءَ ۽ اچرج ۾ وڪوڙيل هئي. دشمن فوج پنهنجن زخمين ڍوئڻ ۽ انهن جي دوا دارونءَ ۾ پوري هئي. گورنر جنرل فوجي وانڌ مان اڪائي وڃي فيروزپور پهتو هو. اتان سنيهو مڪو هئائين جيڪو جنرل گوف کي غلط نموني ڏنو ويو ۽ هن ۽ ان مهل ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ان وقت توبخاني جو گولا بارود ختم ٿي ويو ۽ توبخاني جي مهندار جي منهن تي سرهائي نچي رهي هئي جنهن لاءِ ”روزالي“ توب چڻ ته ڪا سهڻي ڇوڪري هوندي هئي. ”سر رابرٽ ڊڪ کي چؤ ته ”خدارا اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏي“ هن گجگوڙ جهڙي آواز ۾ رڙ ڪندي سر رابرٽ ڊڪ کي چيو.

اسٽئڪي جي برگيڊ ۾ چار بٽالنون هيون جن مان ٻه ١٠ ۽ ٥٣ يورپي هيون. هن پنهنجي توبخاني کي گولا باري جو حڪم ڏنو ۽ ان وقت صبح جا ٩- وڄي رهيا هئا. ان جي واهر لاءِ هارس آرٽيلري پهچي وئي جيڪا دشمن ذر کان ٽن سون گزن جي فاصلي تي وڃي بيٺي. پنجاب فوج جون توبون ـ ماٺ ڪونه هيون. تنهن هوندي به اسٽئڪي جي فوج پنجاب فوج جي قلب ۾ پهچي رچي توبن تي قبضو

ڪيو. هي اوچتو حملو ڏسي دشمن فوج جو صفون لڏي ويون، پر پوءِ پنهنجي طاقت کي گڏ ڪري زبردست نموني سان مدافعت شروع ڪري ڏني. اسٽئڪي کي وچ فوج ۾ وڙهندو ڏسي باقي ٻه برگيڊون سندس واهر لاءِ اڳتي ڏوڪڻ لڳيون. هوڏانهن سرِگوف، سمٿ ۽ گلبرٽ کي دشمن تي سخت دٻاءُ رکڻ جو اشاروع ڪيو.

ڊِڪ پنجاب فوج تي مارو پڌيون بيٺو هو. پر ٻي پاسي کان اسٽئڪي ۽ ان جي مددگار فوج کي سکن جي ترارين ۽ بندوقن ڪٽي ڏنو جيڪي سندن حملي جو تاب نہ سهي پوئتي هٽندا ٿي ويا. انگريز فوج جي ڀرين جلهہ ڪامياب وئي پر گهڻي وقت تائين سندسن صفن ۾ يڪسانيت نہ رهي هئي.

اهو حال ڏسي جنرل گوف سمٿ ۽ گلبرٽ کي اشارو ڏنو تہ مدافعتي جنگ ڇڏي اڳتي ڏوڪي پون. برگيڊون پنهنجي ڪمانڊر جي اشاري ملڻ شرط آنڌاريءَ جيان اڳتي اُٻڙڻ اُپرڻ شروع ڪيو ۽ گولن ۽ گولين جي وڏڦڙي مان ائين لنگهڻ شروع ڪيو جيئن گلاب جي گلن جي قطارن مان باد سحر ڪسڪي نڪري ويندي آهي. سک پيادل فوج جبل جيان بيٺي هئي جيڪو بہ سندس مار ۾ ٿي آيو پلي جيان ڳڏا ٿي ويو ٿي. هئري جي برگيڊ جي آمهون سامهون هڪس جي برگيڊ سکن جي چبوترن تي ڏاڪئيون رکي مٿن ڪاهي ويو. پر اهي ڏاڪئيون چبوترن جي اچائيءَ کان ننڍيون هيون پوئتي ڪري پيون ۽ هڪس جي فوج جون صفون ڏانوانڊول ٿي ويون. اهو حال ڏسي پيني جي برگيڊ اڳتي وڌي جاءِ سنڀالي ورتي انهيءَ لاءِ تہ جيئن هڪس جي فوج پنهنجي ترتيب سنڀالي وٺي. هوڏانهن گلبرٽ جي ڊويزن جي ٻن برگيڊن ڏاڪڻن وسيلي چبوترن تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڪامياب ڪونہ ٿيا رهندو بہ سندن ٻہ برگيڊيئر مئڪ لارن ۽ ٽيلر مارجي ويا ۽ برگيڊن کي سخت جاني نقصان رسيو. گلبرٽ جي فوج جيڪا ڀرپائين دشمن پوئتي هٽائي ڇڏي هئي تنهن اڳتي وڌي حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. سندن مقصد چبوترن تي قبضي ڪرڻ جو هو. ڪابي پاسي کان بہ ڪي ماڻهو پنهنجي پورهئي کي لڳا پيا هئا. قلعي کي ڪاٽ هڻڻ واري جٿي ان پاسي کان ڪوٽي ڪچي قلعي ۾ هڪ وڏو ٻرگهل ٺاهي ڇڏيو هو جنان ٽئڪ ويل پنهنجي گهوڙيسوارن کي هڪ هڪ ڪري ٽپايو ۽ هتي بہ مريد ڪيءَ جيان ۳- ڊرئگون کي پنهنجي بهادري ڏيکارڻ جو موقعو مليو. هڏهن اهي سکن جي فوجي واند مان گذريا تہ سندن ڪڍ پيا گهوڙيسوار بہ لڳي پيا.

سمٿ ۽ گلبرٽ جي فوج دشمن لشڪر تي سخت دٻاءُ رکيو جهن ڪري ڊِڪ جي فوجي کي وري صفبندي ڪرڻ جو هڪ ٻيو موقعو ملي ويو. پوءِ هوريان هوريان هڪ چبوتري ٻئي پٺيان ٻيو چبوترو فتح ڪندا نيٺ مورچہ بنديءَ وارو سارو علائقو پنجاب فوج کان خالي ڪرائي ورتائون.

درياه ڪناري سان شڪست جو احوال

ٺئڪ ويل جا گهوڙيسوار دستا زور سان نعرا هڻندا دشمن فوج کان هڪ ٻئي پٺيان چبوترا خالي ڪندا ٿي ويا. اهو حال ڏسي پنجابي فوج کين روڪڻ جون زبردست ڪوششون ڪيون. پر ڪامياب ڪونہ ٿيا ۽ انگريز فوج جا گهوڙيسوار دستا هڪ ٻئي پٺيان قلعي جي پڳل چبوترن جي وٿين مان اندر داخل ٿيندا رهيا. هنن کان پوءِ ڪمپني جي فوجين صفون درست ڪري، نعرا هڻڻ ۽ اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. پنجاب فوج جي پيادل وک وک تي سندن مقابلو ڪري رهي هئي. اهڙي مقصد واسطي هنن ٽي قطارون جوڙي ورتيون هيون ۽ سنگينن جي زور تي انگريز فوج کي پوئتي هٽائڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. پر سندن اهڙيون سڀ جاکوڙون اجايون ويون. هارس آرٽيلري جي گهوڙن تي سوٽنن جو سٽڪو لڳو پيو هو جن توبن کي تڪڙو تڪڙو چڪي مورچن جي مناسب وٿين ۾ بيهاريو ٿي. جيڪو بہ پنجابي فوجي مارجي دائري ۾ ٿي آيو تنهن جو جسم مڇيءَ جيان ٻيرا ٻيرا ٿي ويو ٿي. پوءِ تہ پنجاب فوج ۾ ڀاڪوڙا پئجي ويا. هرڪو جان بچائي ڀڄڻ لڳو. بس ائين سيڙهو ڪري ٻيڙين ڏانهن وهي پيا. سندن ڪوشش اها هئي تہ پٽل جي چمڪندڙ توبن جي مار کان جيترو ٿي سگهي ايترو جلدي ٻري ٻڃي پنهنجي جان بچائي سگهن. ڪن وري ٻيڙين وسيلي ستلج اڪرڻ واسطي پتڻن ڏانهن رخ ڪيو. پنجاب- فوج، ڏڦير گهوڙيسوارن ۽ خود پاتل تلوارباز گهوڙيسوارن کان ونئن ٿي وئي جيڪي هنن لاءِ عزرائيل جو آواز بنجي سندن ڪڍ ڊوڙي اچي رهيا هئا. هنن خلاف قضا جو ٻيو قلم بہ وهي چڪو هو جو هماليہ جبل جي هيٺين پاسي سياري جو سخت مينهن پيو هو ۽ ستلج ۾ پورا ست انچ پاڻيءَ جو چاڙهہ اچي ويو هو. لانگهن ۽ پتڻن جا نشان پتا ئي ميسارجي ويا هئا. پاڻيءَ جي چاڙهہ ڪري پل پاڻمرادو تڙڪاٽ ڪري رهي هئي. پنجاب فوج، هن وقت فوجي ضاطبا ۽ اصول پڃي ڪڙين تي زور رکيو هو. ٻني ڪني اڏ ۽ ڪڏ جو کين حوصلو ئي ڪونہ هو. انهن کي اهو بہ هوش ڪونہ هو تہ ايتري ساري ڀاڄوڪڙ فوج جو پل بار ڪٿي سگهندي بہ الائي نہ. هارس آرٽيلري ۽ راهل بردارگورگا سندن پيڇو ڪري رهيا هئا. دشمن پٺيان ڏسي، نڪ سامهون درياه مان وهي پيا. جيڻ ڪارڻ جيڏيون وڏا ڪير وس. اهڙيءَ ريت هزارين ماڻهو مري ويا. سندن ٻڏڻ جو ايڏو تہ ڏکوئيندڙ منظر هو جو سندن دشمن انگريزي فوج جو هٿيان ڦسي پيو هو. اها هڪ ڏکي گهڙي هئي. فاتح فوج جو اهو فرض هو

تہ دنيا جي امن امان ۽ صلح سانت ڪارڻ گجر موريءَ جيان سندن جسمن کي ٽُڪرا ٽُڪر ڪري سندن هيءَ حال نہ بنايو وڃي. سک بهادر تہ هئا پر جي رحم ۽ ڪنور بہ بي انتها جا هئا پنهنجن زخمين کي مارينديءَ دير ڪونہ ڪندا هئا. زخم ۽ ديا جي تہ ڪين سنتي ئي پيل ڪانہ هئي. انهيءَ مهل انگريزي فوج طرفان پل تي گولا باري ڪئي تي وئي. جنرل گوف اهڙي ريت پل تي گولا باري ڪرائي رهيو هو جهڙيءَ نئيپولين روسين کي ٻري رکڻ واسطي سنجسن وارين ڍندن مٿان گولا باري ڪرائي هئي. علي وال محاذ وٽان رنجور سنگهہ جي فوج جو وڏو حصو ستلج ۾ ٻڏي مري ويو هو ڇو جو انگريز فوج سندن پيڇو ڪري رهي هئي ساڳيءَ ريت سوبران واري محاذ تي پنجاب فوج. پيڇو ڪندڙ انگريزي فوج کان ڊڄي پل رستي وڃڻ بدران نک سامهون درياہ پار ڪندي ٻڏي مري وئي هئي. اتان جي ماڻهن درياہ ۾ ٻڏي مرڻ وارن لاءِ لوک گيت ناهيا ۽ ڳايا هئا جيڪي اڄ سوڌو بہ موجود آهن. ڪيترا جهونڙا ڳالهيون ڪندا آهن تہ پنجاب فوج جي ڪيترن توبچين مايوس ٿي پنهنجي چيلهہ سان ٻڌل شراب جون بوتلون ڪڍي اڇلايون ۽ پنهنجي توب جو آخري گولو پنهنجن ڳوٺن ڏانهن ڇوڙي وني پيگا هئا. جاڪاڻ تہ انگريز فوج جي هٿ ۾ رائفلون هيون. جنگ ڪري سندن منهن ڳاڙها هئا ۽ سک سندن ڊڄ ۾ هر چيز ڇڏي دشمن فوج وٺي پيگي.

ڪڇڙيءَ منجهند ڏاران پنجاب فوج کان پڙ پالها لڳا پيا هئا. جنرل گوف پنهنجن سرفروش فوجين جي مدد سان هيءَ جنگ ائين کٽي هئي جيئن کٽڻ جا حق هوندا آهن ۽ هر وڙهندڙ فوجي بهادريءَ پنهنجو سڪو جمائي ورتو هو. جڏهن ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجي فوج وٽان گذريو تہ فوجين جوش ۾ اچي نعرا هنيا هئا. جاڪاڻ تہ اتفاق سان ان وقت پگل پل جا ٽڪرا ٽوٽا پاڻيءَ مان لڙهندا اتان اچي گذريا هئا. ان کان پوءِ فوج صفبنديءَ ڪري پنهنجي واند ڏانهن ائين وڃڻ لڳي جڻ ڪنهن جنازي سان گڏ وينديءَ هجي. ڪجهہ پيا ماڻهو زخمين کڻڻ ۽ ميدان صاف ڪرڻ ۾ لڳا پيا هئا. انگريزي فوج واري پاسي جا اينترا ماڻهو قتل ڪونہ ٿيا هئا جيتري فتح شاندار هئي ۲۲۸۳۰ ماڻهن جو جاني نقصان ٿيو جن مان ۳۲۰ ماڻهو مارجي ويا. هن جنگ جو گهڻو ڪري سارو بار يورپي پيادل تي هو. جاني نقصان ۾ ڏري گهٽ هڪ جيترا سريڪ هئا. پنجاب فوج جا ويهہ هزارن مان ڏهہ هزار مارجي ويا- ٦٧ توبون ۽ ۲۰۰ زمبروڪ بہ انگريزن کي هٿ لڳيون. اهي توبون انن جي پاڪڙن تي ويهي جوڙيون ونديون هيون. جڏهن زمبروڪ توبون هٿ ڪيون ويون تہ اهي انن جي پاڪڙن تي رکيل هيون جيڪي ڪجهي قلعي جي چبوترن مان جوڙيون ٻڌي ويون.

انگريز لاهور ۾

گونر جنرل پنهنجي سر جنگي محاذ تي موجود هو جيڪو پوءِ ان شام جو فيروز پور ڏانهن هليو ويو. چاڪاڻ تہ لٽلر جي هراول فوج کي تڪڙ ۾ ٻيڙين وسيلي درياه پار ڪرائڻو هو ۽ ان کان پوءِ ڪيس ٻيڙين واري پل تيار ڪرائي هئي جيڪا ١٢- تاريخ تي جڙي راس ٿي. بعد ۾ برطانيہ سرڪار جي فوج اتان پار ڪري قصور پهتي جيڪا فيروز پور کان سورنهن ميل پري هئي ۽ اتان کان ٽيهہ ميل سفر ڪري ١٣- تاريخ تي خير سان وچي لاهور پهتي. ان فوج سان ڪماندر- ان- چيف گڏ هو. هڪ ڊويزن فوج پوئتي جنگي ميدان واريءَ جوءِ ۾ ڇڏي وئي هئي. لاهور ڏانهن ويندڙ رستي کان گهڻا فوجي عملدار واقف هئا ڇاڪاڻ تہ اهي ڪابل ڏينهن ايندي ويندي ان گس سان متيندا هئا. سيل، مئڪ ڪاسڪل ۽ ٻين ننڍن وڏن عملدارن افغانستان واريءَ جنگ ۾ حصو ورتو سي هن سڪ جنگين دوران مارجي ويا هئا. ان ڪري فوج ۾ برطانيہ سرڪار کي اڻ ميو ڇيهو رسيو هو. باقي زنده فوجي بہ سياڻا ۽ سچيت هئا ڪين پورو پتو هو تہ جنگ دوران ڪيئن وڙهجي. مٿي بيان ڪيل فتحن ڪري ننڍو وڏو فوجي ڏاڍو سرهو هو. سوبران جي جنگ کان پوءِ هن نئين ملڪ ۾ فوجن سڪ جو سچو ساهہ کنيو ۽ ساهي پٽي هئي. ١۴- تاريخ جنوري تي لارڊ هارڊنج، بہ پيش قدمي شروع ڪئي.

١٥- تاريخ تي چالاڪ لومڙ گلاب سنگهہ بہ اچي پهتو جيڪو تن ڏينهن ۾ سڪ دربار ۾ وزيراعظم جي عهدي تي فائز هو. هن سان صلح ڪرڻ وارو وفد بہ گڏ هو جنهن کي فاتحن طرفان مڙهيل عهدنامي تي صحيح ڪري ان ناه کي قبول ڪرڻو هو. پنيان ساري هندستان جا ماڻهو انگريزن جي پلن پاڳن کي ڏسي اچرج ۾ هئا. وٽن ٻيو چارو بہ ڪونہ هو.

پنجاب فوج جو باقي نالي ماتر ڪو حصو وڃي بچيو هو جيڪو افغان- پنجاب سرحد سان موجود هو. ساٺس ٿوريون ٽڪيون کي توبون بہ هيون. هن کان علاوه ڪجهہ باروت ۽ خزانو بہ هو. انگريز اختياريءَ وارن جڏهن انهن سڀني شين جي ڪانئن گهر ڪئي تہ هنن اڪيون بوتي ها ڪئي ۽ ان جي خلاف ڪا ٻُڙڪ بہ ڪانہ ٻوليائون. پنجاب جي باقي بچيل فوج سڪن جي پوتر شهر امرتسر پرسان فوجي ڇانوڻيءَ ۾ ويٺي هئي ۽ پنهنجا زخم چٽي رهي هئي. سندن مکيہ فوجي عملدار مارجي ويا هئا ۽ ونن جنگين سان لاڳا پيل کي اڌورا سپنا هئا ۽ بس.

هن وقت برطانيہ سرڪار جيڪو اعلان ڪيو هو سو بامقصد ۽ مختصر هو. هنن راجا دليپ سنگهہ کي پنجاب جو حڪمران تسليم ڪيو. ڪيس. ستلج ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بياس وارو دوآبو انگيزن کي ڏيڻ لاءِ چيو ويو انهي لاءِ تہ جيئن سندس ملڪ جو صحيح معني ۾ تحفظ ڪري سگهجي. هن ڪان علاوه پنجاب سرڪار انگريزن کي پندرهن لک روپيہ جنگ جو هرجاڻو ڏيڻ بہ قبول ڪيو. وڌيڪ کين چيو ويو تہ ننديا وڏا ٻيا شرط شروط لاهور پهچي طئي ڪيا ويندا. ٢٥ نومبر جيڪي مختلف دورن ۾ ستلج کان ٿيائي آنديون سي بہ انگريزن جي حوالي ڪيون ويون. هن کانسواءِ اهو بہ طئي ڪيو ويو تہ پنجاب جي فوج جو انگ ايترو هوندو جيڪو راجا رنجيت سنگهہ جي دور ۾ هوندو هو يعني پنجويهہ بٽالنون پيادل ۽ ٻارنهن هزار گهوڙيسوار. ناهہ جا مٿيان شرط گلاب سنگهہ ۽ ان آيل ناه واري وفد ٿوري ڪرِ ڪرِ کان پوءِ قبول ڪيا. ان کان بعد مهاراجا دليپ ٢٠- تاريخ تي ٻاهر انگريزي فوج جي ڇانوڻيءَ ۾ پهتو جيڪا ان وقت لاهور کان ٻري ليلان واري ماڳ تي رسيل هئي. بعد ۾ هو گورنر جنرل ۽ ڪمانڊر- ان- چيف سان گڏجي لاهور ۾ داخل ٿيو. انگريزي فوج ميان مير واري ميدان ۾ واند هئي ويهي رهي جتي ڪجهہ عرصو اڳ پنجاب جي فوج وزيراعظم جواهر سنگهہ کي قتل ڪيو هو. ٿوري وقت بعد اها مغل قلعي ۾ وڃي ويٺي. ان وقت سر چارلس بہ سنڌ مان ڪهي اچي لاهور پهتو هو.

هاڻي گلاب سنگهہ نئين پنجاب جي وزيراعظم ٿيڻ لاءِ سوچي ويچاري رهيو هو ۽ پنجاب جي حڪومت لاءِ نئين گهراڻي واسطي هٿ پير هڻي رهيو هو. پر سر هارڊنج جي حڪمت عملي ڪجهہ ٻئي رنگ ڍنگ واري هئي. سندس مرضي هئي تہ جموںءَ ۽ راجپوتون جي روهہ واري جوءِ کي پنجاب کان الڳ، هڪ آجو ۽ جدا ملڪ ٺاهيندو. هن اهو بہ فيصلو ڪيو تہ مغلن وارو ڪشمير وارو علائقو جيڪو سکن افغانن کان سنہ ١٨٢٠ع ۾ فتح ڪيو هو سو بہ جموں سان ملائي ڇڏي. هن کان علاوه بچاءَ جي ضمانت طور ڪجهہ رقم گلاب سنگهہ کي انگريزن کي ادا ڪرڻي هئي. پر پنجاب جو خزانو خالي هو. هن کان سواءِ انگريزن ڪشمير، جموںءَ سان ملائي گلاب سنگهہ جي حڪومت ۾ شامل ڪيو هو. ان جي معاوضي طور بہ گلاب سنگهہ کي مقرر رقم انگريزن کي ڏيڻي هئي. اهو علائقو هزارا وارن ماڻهن جي هٿ ۾ هو. انگريزن ان جو معاوضو هڪ ڪروڙ روپيہ مقرر ڪيو هو. پر هيڏانهن گلاب سنگهہ جي گهر ۾ ڪوڏي بہ ڪانہ هئي. انگريزن ڪيس اهڙي موڪل ڏني هئي تہ هو پنهنجي مري ويل ڀاءُ سچيت سنگهہ جي خزاني مان ادا ڪري سگهي ٿو جيڪو بنا فيصلي جي فيروزپور ۾ موجود هو.

گلاب سنگهہ جي من جون مرادون پوريون ٿي رهيون هيون تنهن ڪري هو خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪونہ ٿي ماپيو. انگريز ١٥- مارچ ١٨٤٦ع تي دربار منعقد ڪئي جنهن ۾ گلاب سنگهہ کي مهاراجا جو خطاب عطا ڪيو ويو. ان ڪري هيءَ انگريزن جو نهايت کان بہ گهڻو وڌيڪ شڪر گذار ٿيو ۽ اعلان ڪيائين تہ هو "انگريز سرڪار جو زر خريد غلام آهي".

هيءَ ڳالهہ بہ دلچسپيءَ کان خالي ڪانہ آهي تہ جڏهن انگريز سرڪار

پنجاب جا پاڳا ٽڪري ان جي ونڊ ورهاست ۾ مشغول هئي ته تيج سنگهه به جهوني جهڙي خبرات لاءِ سٺن هنئي ۽ گذارش ڪيائين ته پنجاب جو هڪ ٽڪرو ڪيس به پنهنجي حڪمراني قائم ڪرڻ دان دان ڪيو وڃي جنهن لاءِ هو پنجويهه لک روپيه ڏيڻ لاءِ تيار آهي.

جيئن ته پنجاب جي راجڌاني لاهور ۾ انگريز سرڪار جي ويهه هزار فوج اڃي ڪني ٿي هئي تنهن ڪري پنجاب فوج جي ڪين ضرورت ڪانه هئي ۽ ڪين پگهارون ڏئي گهر موڪليو ويو. ان وقت سندن وات چهرا هئا. سندن سپاهي ۾ نند ۽ نيلو گهر ڪري ويو هو ۽ خالصه ڌر ۾ سندن ويساه وڏيڪ جمي ويو ڪين پڪ هئي ته سک ڌرم ۽ سک پائيبندن جو مستقبل نهايت روشن آهي. امرتسر ۾ وري سکن جي پنڊتن هڪ نئون گس اختيار ڪيو هو. هنن برطانيه سرڪار جي فوجي فتح تي ڪين واڌيون ڏنيون هيون ۽ چيو هئائون ته انگريز ايشور جي ديا بڻجي ڪين مسلمانن جي پَرَ کان بچائي ورتو آهي. هن ڪان علاوه پنهنجي هن خيال جو به اظهار ڪيو ته سک ڌرم تمام وسيع آهي ۽ دنيا جي ماڻهن جي قبول ڪرڻ لائق آهي. جيڪي ماڻهو گرنانڪ جي اصولن ڪان پوري ريت جاڻ رکندا هوندا سي ضرور هن حقيقت کان واقف هوندا ته سک ڌرم عيسائين جي ڪيترو نه ويجهو آهي. پوئين دور جي گرو گوبند سنگهه ۾ سک ڌرم جا منا اپترا ته وسيع آهن جيڪي جديد دور جي مڙني تقاضائن سان پيچي ۾ مٽي ڦرين ”مسلمان جاتن“ جي چنجري لاهڻ جي قابل آهن.

پنجاب جي وزيراعظم جي عهدي لاءِ ڪوبه موزون ماڻهو نظر ڪونه آيو. تنهنڪري لال سنگهه کي مقرر ڪيو ويو. بنگال آرٽيلري جي هڪ عملدار ميجر لارينس کي سک دربار جو ريزيڊنٽ بنايو ويو ۽ ڪيس حڪومت کي ان ڳالهه جو تابع بنايو ويو ته سندس صلاح مشوري کان سواءِ ڪوبه قدم نه کڻن.

هيءُ قصو هتي ختم ٿي وڃي ٿو جنهن مان پتو پوندو ته پنجاب فوج کي سڌي ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار جي خواهش ڪيتري، نه صحيح ۽ اها ڳالهه هندستان لاءِ ڪيتري نه فائديمند هئي. عام ماڻهوءَ جو خيال هو ته اهڙي سک حڪومت گهڻو وقت جٽاءُ ڪري ڪانه سگهندي. ڪين دل ۾ جڻ هيءُ ڳالهه ڪُڪي رهي هئي ته مغلن جي حڪومت سنڌوءَ جي وهڪري تائين قائم هئي تنهن ڪري هندستان جي حڪمران جو اقتدار انهن ساڳين حدن تائين قائم رهڻ گهرجي. گورنر جنرل جو خيال وري ڪجهه مختلف هو. هو گهڻو بيمار رهندو هو تنهن ڪري ٿورو عرصو گورنر جنرل رهيو. وڃڻ وقت هيءُ اڳڪٿي ڪئي هئائين ته هاڻي هندستان ۾ گهڻي وقت تائين توبون هلائڻيون ڪونه پونديون. هرهڪ جي ڪوشش هئي ته سندس هي ڳالهه پوري ٿئي. هن حقيقت مان اهو به معلوم ٿيندو ته ”سنڌوءَ“ جي ڪبڏي نه ”سنيهه“ هئي جو هر انگريزن کي موهي ۽ پنهنجي جادوءَ ۾ جڙي ڇڏيو هئائين. هن بابت وڌيڪ احوال ايندڙ باب ۾ پڙهندا جن ۾ وڪٽوريا عهد جي پنجين جنگ جو احوال اوريل آهي ۽ ان کان اڄ واري هندستان جي نئين تشڪيل ڏسبي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب ڏهون

پنجاب ۽ ملتان

لاهور
دربار وارو دور
ملتان وارو ڏکوئيندڙ واقعو
هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو
جنرل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ
پنجاب ۾ بغاوت
برطانيه سرڪار جي جوڙيل پنجاب جي انگريزي فوج

لاهور

نظر اٿين اچي رهيو هو ته سک- انگريز ناه ڪري هڪ اهڙيءَ حڪومت جو بنياد رکيو ويو هو جيڪا مضبوط ۽ حناءَ ڪرڻ واري هئي. پر ان حڪومت کي سگهاري بنائڻ واسطي بنهي ڌرين کي ڪوشش ڪرڻي هئي. عام ماڻهن جو خيال هو ته ڪانئن ڏل جي زوري اوڳاڙي ڪٽي ويندي. ان ڪري ڪيترن علائقن جي ماڻهن ۾ تاءُ هو ۽ بغاوت ڪرڻ جي ويجهو وڃي پهتا هئا. ننڍڙو مهاراجا مضبوط ماڻهوءَ جي ضابطي هيٺ هو. سندس ماءُ کي ونس اڃا وڃڻ جي ڪلي موڪل هئي جيڪا ختن جي سٺي ڪانڌ هئي. هينري لارينس نهايت سگهارو ۽ سچيت ماڻهو هو جنهن ٿوري وقت ۾ ننڍڙي جي ڏيئنندڙ منهن کي موٽي وڌو هو.

پنهي ڌرين وچ ۾ ڪيل ناه موجب انگريزي فوج لاهور ۾ رهڻي هئي ۽ سنه ١٨٤٦ جي پڇاڙيءَ تائين جنهن جو خرچ پنجاب سرڪار کي ڀرڻو هو. ان کان پوءِ اهو سوچيو ويو ته پنجاب فوج جو انگ گهٽيو گهٽايو ويندو ۽ ان جي رستن جي سار سنڀال ۽ آمدرفت جي امن امان بابت به جاڪوڙيو ويندو. بياس جي پيءِ پر برگيڊيئر جنرل ويلر جي مهنداريءَ ۾ فوج رهندي هئي. هن کان علاوه جانوئيءَ ۾ رکڻ ۽ سرحدن جي نظرداري واسطي پنجاب فوج لاءِ ڪي ماڻهو ڀرتي ڪرڻا هئا. انگريز سرڪار کي پيادل جون چار ريجيمينٽون ضرورت ۾ هيون جيڪي هر طبقي جي ماڻهن مان جونديئون هيون. ڪين پنهنجي نقطئه نظر موجب هڪ توبخانو به تشڪيل ڏيڻو هو. ٿوري وقت کان پوءِ اها جونديل فوج پنجاب اريگيولر فورس جي نالي سان مشهور ٿي بعد ۾ ان کي پنجاب- فرنيئٽر فورس سڏيو ويندو هو.

مناچري تي ته منار نظر اچي رهي هئي پر اندر ۾ ڪا چٽنگ بکي رهي هئي. سک دربار کي اعتراض هو ته جيڪڏهن ڊسمبر ۾ پنجاب جي ماتحت فوج جو انگ گهٽجي ويو يا ان کي ختم ڪيو ويو ته اها هنگامي حالتن کي ڪهڙيءَ ريت منهن ڏئي سگهندي. سر جان لٽلر جي مهنداري هيٺ فوج. ڀن پيادل برگيڊن هڪ برٽش ۽ اٺ اندين ڪاربس. گهوڙيسوارن جي هڪ ونگ ۽ ڀن ملڪن توبخانه يونٽن تي مشتمل هئي جيڪا انهن ڏينهن ۾ نهايت مضبوط فوج سمجهي ويندي هئي.

انگريز- سک لاڳاپن ۾ ڏڦير پوڻ ۾ دير به ڪانه لڳي. مئي مهيني ۾ ڪشمير جي گورنر شيخ امام الدين گلاب سنگهه کي ڪشمير ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انگريز ريزيڊنٽ هڪدم دربار ۾ پهچي حڪومت کي مجبور ڪيو ته ڪشمير جي گورنر کي اهڙي حڪم مڃڻ لاءِ پابند ڪيو وڃي. ان کان پوءِ پنجاب فوج جنهن انگريزن کان بريءَ ريت شڪستون کاڌيون هيون سا پير پنجال واري پاسي کان انهيءَ مقصد سان ڪشمير ڏانهن وڌي رهي هئي ته جيئن پنهنجي نوڪر کي زوريءَ مڃائي سگهي ته پنهنجي علائقي جو هڪ حصو گلاب سنگهه کي ڏئي ڇڏي. اها ڳالهه نه رڳو انگريز وقار لاءِ ضروري هئي پر سکن جي عزت ۽ احترام لاءِ به لازمي هئي. پنهي ڌرين جي وچ ۾ مفاهمت موجود هئي ۽ سکن سان مدد ڪرڻ انگريزن مٿان لازم به هو. اهري ريت ٻئي فوجون ڪشمير ڏانهن وڌي رهيو هيون. ويلر پنهنجي فوج جي مختصر حصي سان ڪاهيندو پير پنجال جي جابلو علائقي وٽ ۾ وڃي پهتو هو. هي جبلن جون اهي برفاني قطارون آهن جيڪي ڪشمير کي پنجاب کان الڳ ڪنديون آهن. هن جي واهر لاءِ هينري لارينس پنهنجي مددگار عملدار ليفٽيننٽ نڪولسن سان ڪڏ اچي رهيو هو جن سان سک فوج به گڏ هئي. جڏهن ڪشمير جي گورنر امام دين ڏٺو ته لارينس سان گڏ سک فوج به موجود اهي ۽ سمجهيائين ته معاملو ٺٽي تي ڇڪو آهي ته هن مقابلي نه

ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ان سان گڏ هن لارينس ڪي هيءَ ڳالهه ٻڌائي ته لال سنگهه جو ڳجهو حڪم اهو آهي ته ڪشمير وارو حصو گلاب جي حوالي نه ڪيو وڃي. مان مسلمان آهيان پر گورنر سکن جو آهيان ۽ مجيندس به اهو جيڪو حڪم اهي ڪندا. هينري لارينس امام دين کي ورائيو ته جيڪڏهن تون سکن جو اهڙو تابعدار ۽ نمڪ حلال آهين ته اهڙي ثابتي ڏيکار.

امام الدين جو بيان چرڪائيندڙ هو. لارينس دربار ڏانهن اهڙي وضاحت ڪرڻ لاءِ لکي موڪليو ۽ چيو ته لال سنگهه تي اهڙو مقدمو هلايو وڃي. اهڙي ريت مٿس ڪيس هلايو ويو ۽ هن تي ڏوهه ثابت ٿي ويو. بعد ۾ هن کي ڪائونسل آف ريجينسي بي ڏوهو قرار ڏئي آجو ڪري ڇڏيو. ان ڪان پوءِ برطانيه سرڪار پنجاب حڪومت ڏانهن هدايتون موڪليون ته لال سنگهه ملڪ بدر ڪري انگريز-هندستان ڏانهن موڪليو وڃي جنهن جي رهائش جو خرچ انگريز سرڪار پاڻ پريندي. اها ڳالهه به مڃي وئي ته پنجاب فوج ۽ سک سردارن جيڪو ڪشمير تي ڪاهيو هو سو دربار جي حڪم تحت ۽ صحيح هو. گورنر جنرل حالتن مان محسوس ڪيو ته ڪيس يا ته پنجاب ڇڏي هليو وڃڻ کپي يا وري ڪيس سختيءَ ڪان ڪم وٺڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته مائهن هن سک حڪومت خلاف نفرت ڪرڻ شروع ڪيو هو. پنجاب حڪومت پاڻ به ڊڄي وئي هئي ۽ ان گورنر جنرل کي گذارش ڪئي هئي ته "سبسيڊيئر فورس" کي پنجاب ڪان ٻاهر نه ڪڍيو وڃي. پنجاب حڪومت سمجهيو هو ته جيڪڏهن اها فوج پنجاب مان نڪري وئي ته سندن حڪومت هفتو هلي ته وڏو ڇهه ڪيائين. ڪجهه سال ٿيندا جو ورُوڙن ۽ ڏڦيڙن ملڪ کي لوڏي رکيو ۽ ابتري رتو ڇاڻ ٿي هئي جنهن جو ڪو مثال ئي ڪونه هو.

درٻار وارو دور

گورنر جنرل به اها ڳالهه قبول ڪئي ته جيستائين انگريزن جي سنڀال هيٺ پنجاب ۾ امن امان بحال نه ٿو ٿئي. تستائين انگريز فوج پنجاب ڪانه ڇڏيندي. هي ڳالهه سيني سک سردارن اتفاق راءِ سان قبول ڪئي. اهڙيءَ ريت "پيرو وال" واري عهدنامي تي لارينس ۽ سک سردارن صحيحون ڪيون جنهن جا طئي ڪيل شرط انهن جي گهرجن ۽ مرضيءَ مطابق هئا جن مان مکيه شرط هي هو ته جستائين مهاراجا سورهن سالن جي عمر جو نٿي تيستائين سندس ٻاران ڪائونسل آف ريجنسي حڪومت هلائيندي، جنهن جو وڏو انگريز ريزيڊنٽ هوندو. ڪيس انتظامي معامن ۾ دست اندازي ڪرڻ جا پورا اختيار هوندا. راڻيءَ جندو جو ملڪي معاملن سان ڪوبه واسطو ڪونه هوندو ۽ ڪيس گذر سفر لاءِ مقرر رقم ملندي رهندي.

هينري لارينس سان گڏ اڌ ڊزن - کن پنهنجي نوجوان ماڻهو هئا جيڪا ريزيڊنٽ جي عملي طور سنڌس ماتحت هئا. کين سک گورنرن جي صلاحڪار طور مقرر ڪيو ويو. ڏکئي وقت گورنرن کي صحيح صلاحون ڏيڻ، غلط ڳالهين کي روڪڻ، فوج ۽ نيم فوجي دستن کي مقرر ڪرڻ مهل صلاح مشورو ڏيڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هو. انگريز حڪومت جي ساري دور ۾ نوجوان عملدارن جي اهڙي چونڊ نه اڳي ٿي نه وري ڪڏهن پوءِ ڪئي وئي هئي. بياس جي هن پير واري علائقي ۾ هينري لارينس جي ڀاءُ جان لارينس کي برطانيه سرڪار جي صوبي جو غير فوجي اعليٰ عملدار ڪري مقرر ڪيو ويو هو.

هنن پنهي عملدارن جو هن علائقي ۾ اثر دخل تمام گهڻو هو. ماڻهو به سندن گهڻي عزت احترام ڪندا هئا. پاڻ مطالعي جا شوقين هئا. ڏيهي عملدار به کين گهڻو مان مرتبو ڏيندا هئا. انتظامي اوڻاين تي نظر رکڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هوندو هو. اهڙي ريت پنجاب جون بگڙندڙ حالتون مستحڪم ٿي ويون ۽ انگريزن خلاف نفرتون ۽ ڪدورتون دور ٿي ويون هيون ١٨٤٧ع ۾ هارڊنج جيڪو ان وقت وسڪائونٽ ٿي ويو هو تنهن پنجاب بابت لنڊن ۾ هن ريت لکيو." هر معاملو بلڪل صحيح نموني هلي رهيو آهي." خطري واري ڳالهه فقط اها هئي ته سنڌوءَ جي ڪناري اهي سک فوجي مقرر هئا جن ستلج جي ڪناري انگريز فوجن سان مقابلو ڪونه ڪيو هو ۽ پنهنجي شڪست واري ذلت کان اڻ و ـ ـ هئا.

نوجوان انگريز عملدار پنهنجن عهدن تي نهايت ذاهپ سان ڪم ڪري رهيا هئا. افغانستان جي سرحدي علائقن ۾ سندن ذميواريون ڪجهه ڏکيون هيون ۽ اهي به شاندار نموني سان نباهي رهيا هيا. هر برٽ ايڊ ورڊ ديره جات ۾، رينيل ٽيلر بنون ۾، ريزيڊنٽ جو ڀاءُ جارج لارينس پشاور، هربرٽ اٽڪ ۾، جان نڪولسن هزارا ۾ نهايت ديانتداريءَ سان پنهنجو فرض سرانجام ڪري رهيا هئا. ٻه نسل اڳ انگلنڊ ۾ هندستان جو هر گهر هنن نالن کان واقف هو.

پشاور وارو علائقو گهڻو ڏکيو هو. جنرل اويٽابل پنهنجي مشهور برگيڊ سان گڏ هتي رهندو ۽ حڪومت ڪندو هو. سندس باغ جي هر ڪنڊ ۾ ڦاسيءَ جا ڏورا پيا لڙڪندا هئا ۽ اهو ڪو نياڳو ڏينهن هوندو هو جو ڏورا ڪنهن انساني جسم کان سواءِ خالي لڙڪندا هجن. ٻه چار سال کن ٿيندا جو جنرل اويٽابل پنهنجن حڪمن ۽ سزائن سميت هتان نڪري ويو اهي. جارج لارينس لکيو آهي ته ماڻهو ويڳاڻا ۽ نراس نظر اچن ٿا. جيڪڏهن ڪشمير واري بغاوت کي وقت سر ختم نه ڪيو وڃي ها ته هتي به ضرور باهه ٻري پوي ها.

فيبروري ١٨٤٧ع ۾ لاهور ۾ وڳوڙن منهن ڪڍيو هو. هتان جي ڪن ماڻهن انگريز ريزيڊنٽ سميت دربار جي معتبر رڪنن کي قتل ڪرڻ جو منصوبو تيار ڪيو هو جيڪو ظاهر ٿي پيو. جيئو وڃي ٿو ته ان منصوبي ۾ رائيءَ جو وڏو هٿ هو جنهن کي شيخاپوره ۾ نظر بند ڪيو ويو. ١٨٤٧ع وارو سال انگريزن لاءِ سدورو ثابت ٿيو. هينري لارينس بيمار هو ۽ ڊگهيءَ موڪل تي هليو ويو. هن جي جاءِ تي مسٽر "ڪري" کي مقرر ڪيو ويو. لارڊ هارڊنج به وڃي وطن جا وڻ واچيا جنهن جي جاءِ تي ١٨٤٨ع جي شروع ۾ ارل آف ڊلهائوسي مقرر ٿي آيو هو.

ان زماني ۾ هڪ اهڙو واقعو ٿيو جنهن بابت ڪنهن کي ڄاڻ ڪِنَ نه ڪانه هئي ۽ جنهن جا نتيجا به اڳرج جهڙا نڪتا. هن وقت تائين انگريزن لاءِ لاهور ائين هئي جهڙيءَ ريت ١٨٤٠ع ۾ ڪابل هو. انگريزن جيڪا حڪومت بنائي هئي سا سندن سهائتا کان سواءِ هڪ وک به هلي ڪانه ٿي سگهي. تنهن ڪري حالتن انگريزن کي پنجاب ۾ رهڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو هو. پر ڪابل جي پيٽ ۾ هتي اهڙا ماڻهو مقرر ڪيا ويا هئا جيڪي هتان جي ماڻهن لاءِ قابل قبول ٿي ڪونه هئا.

ملتان جو ڏکوئيندڙ واقعو

سنه ١٨٤٦ع جي پڇاڙيءَ ڌاران ڀيرو وال جو عهدنامون ٿيو هو. ١٨٤٧ع وارو سال به خير خوبيءَ سان گذري ويو لارينس هڪ نوجوان عملدار هو جيڪو سدائين پنهنجي ڦلائيندو هو ۽ گورنرن کي پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪا ڳالهه ڪرڻ ئي ڪونه ڇڏيندو هو. سندن خواهش هوندي هئي ته راڄينتي مامرن ۾ نياءَ ۽ نيت سان هلڻ گهرجي ۽ انتظامي طور ڪم جي اڪلاءَ ۾ تبزي هجڻ گهرجي. ملتان وارو صوبو افغانستان کان سنه ١٨١٩ع ۾ فتح ڪيو ويو هو. ان کان هڪ سال اڳ ڪشمير پنجاب سان ملي چڪو هو. ملتان واري علائقي ۾ پٺاڻن جي آبادي به گهڻي هئي ۽ زمين جي وڏي حصي جا مالڪ به هوندا هئا. هاري به سائن گڏ آيل پٺاڻ طبقو هو. ٿورا ڪڪا هندو به هاريو ڪندا هئا. پنجابي مسلمانن جو انگ تمام گهٽو هو جيڪي بکيا ڏکيا ءڪنگال هئا. شهر ۾ هڪ اهم تجارتي مرڪز هو. واپاري طبقو هندو هو جنهن جو واپار افغانستان ۾ وچ ايشيا جي ملڪن سان هلندو هو. هيءَ شهر هندستان ۾ نهايت اهم ٽاڪ تي قائم آهي جتي غزني ۽ قنڌار کان ايندڙ رستا مختلف لڪن مان لنگهي هن شهر وٽ اچي گڏبا آهن. ماضيءَ ۾ سڀ حملہ آور ڌريون ڀهريائين هن شهر ۾ پهتيون آهن ۽ پوءِ هندستان تي حملو ڪيو آهي. سيئي رستا ان ڪري هتي اچي گڏيا هئا جو هيءُ شهر انهن مشهور ماڳن کان هيٺئين طرف آهي جتي وڏا درياه اچي پاڻ ۾ سنگم ڪندا هئا. اهي چاٽايل رستا پاڻيءَ جي اٿاٽ وارين ايراضين کان وڪڙ ڪري لنگهندا هئا. اها صورتحال برطانيہ سرڪارجي آبپاشي نظام شروع ٿيڻ کان اڳ واري دور سان واسطو رکي ٿي.

ملتان جو ديوان يا گورنر پاڻ پنهنجي علائقي جي ڍل ۽ محصول جو تعين ڪندو هو ۽ اوڳاڙي ڪرائيندو هو ۽ مرڪزي سرڪار کي اوڳاڙيل ڍل جو حصو پنهنجي مرضيءَ موجب ڏيندو هو. اوڀارين ملڪن ۾ محصول جي اوڳاڙيءَ جو طريقہ ڪار اهو هوندو هو. ڪيس لاهور ۾ گهرائي ٺيڪي حوڪي بابت ڪائنس پڇاڻو ڪيو ويو. سندس اوٺاين کي نظر ۾ رکي سندس ملازمت کي ختم ڪيو ويو هو. ريزيڊنٽ ڪيس مارچ ١٨٤٨ع تائين پنهنجا فرائض سرانجام ڏيڻ لاءِ زور ڀريو هو.

اپريل ۾ ديوان مولراج جي جاءِ تي هڪ سک گورنر ملتان موڪليو ويو جنهن سان وانس ائگنيو به گڏ ويو. هيءُ ريزيڊنٽ جي عملي ۾ هڪ پوليٽيڪل

عملدار طور ڪم ڪندو هو ۽ اصولن ضابطن موجب ڪيس هن ڪورنر جو صلاحڪار بنايو ويو هو. بمبئي جي يورپين ريجيمينٽ جو هڪ ليفٽيننٽ انڊرسن کي نائب طور ساڻس شريڪ ڪيو ويو. صوبي جو انتظام سنڀالڻ سندن ذميواري هئي. ڪين اهو به ڏسڻو هو ته جيئن هي نئون گورنر ڪم جي شروعات چڱي نموني سان ڪري. هڪ فوجي جٿو جيڪو گورکن تي مشتمل ۽ سک فوج جي ماتحت هو ساڻن گڏ روانو ڪيو ويو هو جنهن ۾ ڪجهه توبون ۽ گهوڙيسوار به شامل هئا.

١٧- اپريل تي اچي ملتان جي اوڏڙو رهيا. هو ٻئي ڏينهن مرڪي شهر جي ٻاهران هڪ عيدگاهه وٽ پهتا جتي ڪين پنهنجي رتيل سٽاءَ موجب ترسڻو هو. ملتان جي ديوان سندن نه جهڙي آجيان ڪئي ۽ مسٽر وانس ائگنيو کي فوج ۽ قلعيءَ ڀاڻن جي معائني ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي.

اهڙي معائني ڪرڻ لاءِ ١٩- تاريخ مقرر ڪئي وئي. اپريل مهيني ۾ ملتان وارو علائقو گرم ٿي ويندو آهي. صبح جو سوير ٻن انگريز عملدارن نئين ديوان "سردار خان سنگهه مان" سان گڏجي معائني لاءِ روانا ٿيا گورکن جو فوجي دستو به هنن سان گڏ هو جيڪو ٻن ڪمپنين ۽ پنجويهن ترپرس تي مشتمل هو. اڪيون ديوان هنن کي قلعي جي ڪار ڦاٽڪ وٽ اچي مليو. قلعي جي ٻاهرئين ڦاٽڪ وٽ ٻيٺل هڪ نندڙيءَ ديوان کان پڇيو ته انگريز عملدارن لاءِ سندس ڪهڙا حڪم آهن. ديوان ڪيس وراڻيو ته هي صاحب آهن ۽ قلعي جا مالڪ آهن. ديوان اتي اهو به حڪم ڪيو ته سندس نوڪر چاڪر قلعي اندر داخل نه ٿين. وان ائگنيو پاڻ سان گورکن جي هڪ ڪمپني ساڻ ڪئي ۽ ڪين حڪم ڪيائين ته قلعي اندر اهي جايون وچي سنڀالن جيڪي اڳيئن گورنر جا مقرر ڪيل فوجي سنڀاليندا هئا.

قلعي جي معائني کان پوءِ وانس ائگنيو، ديوان مولراج، ديوان خان سنگهه مان ۽ انڊرسن ٻاهر نڪتا. قلعي واري سرڪٽي پل وٽ بيٺل هڪ ماڻهوءَ وانس ائگنيو تي ڏڦي سان جلهه ڪئي ۽ ڪيس ٿورو ڪجهه گهائي وڌائين. ان کان پوءِ هڪ فوجي سپاهي سٽ ڏئي مياڻ مان تلوار ڪڍي انگريز تي وار ڪيو ۽ ڪلهي وٽ ڪيس ڦٽي وڌائين. ائگنيو ان ماڻهوءَ کي سوني هٿي ڪيرائي وڌو. اتي مسلمان فوجي به بيٺا هئا سي به تلوار اڀيون ڪري انڊرسن تي جلهه ڪري آيا ۽ ڪيس ان جهيڙي ۾ چڏ وٽ واري وايو منڊل ۾ پنج گهاءَ رسيا هئا. هي وڳوڙ اچا هلي رهيو هو جو ديوان مولراج گهوڙي تي سوار ٿي "عام خاص" ۾ وڃي نڪتو جتي هو عام خاص ماڻهن سان ملاقاتون ڪندو هو. ان وقت اهو ڏٺو ويو ته جنهن وقت زخمي انگريز آفيسر عيدگاهه ڏانهن نيا پئي ويا ته سندس ماڻهو تر تڪڙ ۾ توبون ٻاهر ڪڍي رهيا هئا.

عيدگاهه وٽ پهچي زخمي ائگنيو ٻي خط هڪ بهاولپور جي مسلمان حڪمران ڏانهن. ٻيو ديره جات جي انگريز ڪمانڊر ان جيف وان ڪورٽ لئنڊ ڏانهن ياد رهڻ گهرجي ته ديره جات جو علائقو سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. ٽيون خط هن ديوان مولراج ڏانهن لکيو هو جنهن ۾ چيو ويو هو ته هو ڪيس ان واقعي جو ڏوهي ڪونه ٿو سمجهي. هن ڪيس جوابي خط لکيو هو ته هو ڪيس ڏسڻ

لاءِ اچي رهيو هو پر هو ايئن ڪري ڪونہ سگهيو. پٺي قلعي مان عيد گاہ تي گولاباري ٿي هئي. سک فوج جون توپون جيڪي گورکا فوجين سان گڏ هيون تن سارو ڏينهن قلعي تي جوابي گولا باري ڪئي. رات ٿي تہ ديوان جي فوجين عيدگاہ تي حملو ڪيو. نئين گورنر سان گڏ آيل گورکا فوج ۽ توپون بہ وڃي سائن مليون. سک گورنر "خان سنگهہ مان" کي گرفتار ڪيو ويو. انگريز عملدارن کي ڪهي سندن ڌڙن کي نٿگي جدايائون ۽ سندن وڪيل سر ديوان مولراج جي سامهون پيش ڪيا ويا ۽ سندن سارو سامان ڦري لٽي ڌڙي دڦ ڪري جدايائون.

اهو قصو ائين ٿي ويو. هن ڏکوئيندڙ واقعي جي جواب ۾ سڀ ڪجهہ ٿي پئي سگهيو. لاهور ۾ رهندڙ ريزيڊنٽ کي جڏهن هن وڳوڙي واپو منڊل جي سڌس پئي تہ هن لاهور جي ڪمانڊر- ان- چيف کي گذارش ڪئي تہ هو فيروزپور مان مناسب فوج گهرائي ۽ لاهور جي فوج سان گڏ يورپي عملدارن کي بچائڻ واسطي ملتان روانو ٿئي. پر جڏهن ڪيس يورپي عملدارن جي ڪسي وڃڻ جي ڳالهہ ڪنين پئي تہ سندن خونن جي پلاند وٺڻ ڪاڻ فوجي پيش قدميءَ ڪان پهريائين مولراج کي ختم ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو نہ تہ وڳوڙ وڌي وڃڻ جو انديشو هو. ان ڪان پوءِ هن پنجاب جي انگريزي فوج کي ملتان تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. جاڪاڻ تہ هن وقت جي سک دربار خلاف بغاوت ڪئي هئي، هن پهريائين موجود سک ريجيمينٽ جي بي انداز اريگيولر فوج رواني ڪئي جنهن سان گڏ توبخانو بہ هو. بعد ۾ جنرل ڪورٽ لئنڊ کي موڪليو ويو جيڪو سک حڪمرانيءَ جو هڪ پرائو فوجي عملدار هو. ڪيس حڪم ڪيو ويو هو تہ اسماعيل خان مان فوج وٺي مناسب توبون سانڱ ڪري. ملتان تي ڪاهي وڃي.

٢٢- تاريخ "ڪريءَ" گورنر جنرل کي اطلاع ڏنو تہ پنجاب جي سک حڪومت ملتان جي سورش کي ختم ڪرڻ لاءِ چرير ۾ اچي وئي آهي. سندس فوج ۾ پيادل جون ست بٽالنون، بہ گهوڙيسور ريجيمينٽون، توبخاني جا ٿي يونٽ ۽ ١٢٠٠ اريگيولر هارس شامل آهن. مسٽر ڪري اهو بہ ٻڌايو تہ مولراج ملڪ ۾ مقبول ڪونہ آهي. ڪيس ٻنهنجي، ڪجهہ ٿورو فوج ۽ توبون آهن. پر ملتان جو قلعو وڏيڪ مضبوط ۽ منجهن وڏيون توبون رکيل آهن. سندس خيال هو تہ ملتان تي گهيرو گهڻي وقت تائين هلڻ گهرجي. هن خواهش ڏيکاري هئي تہ لاهور ۾ رهندڙ فوج جنرل ڪورٽ لئنڊ جي مهنداريءَ ۾ ملتان ڏانهن وڌي. ان سان گڏ فيروزپور مان بہ فوج جو حڪو خاصو انگ بہ ملتان تي حارهي موڪيو وڃي. پر اها رٿ نهايت ڪاڙهہ ۾ ري هئي ۽ سمجهيو ويو نہ موسم ڪري جاني نقصان تمام گهڻو ٿيندو. انهيءَ ڪري يورپي فوجين کي اوڏانهن ڪونہ موڪليو ويو.

ساڳئي وقت اهو بہ محسوس ڪيو ٿي ويو تہ جيڪڏهن گهڻي دير ٿي وئي تہ برطانيہ سرڪار جي ڪنڌ کي ڪحو لڳي ويندو ۽ مولراج کي بہ قيمت ڏيڻ واسطي موڪهڙي وجهہ ملي ويندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هربرٽ ايڊورڊ جو قصو

جنگ جو نئون نمونو اختيار ڪيو ويو جيڪو وڏيڪ بهادرانو هو. ليفٽيننٽ هربرٽ ايڊ ورڊس ديري فتح خان ۾ ريزيڊنٽ هيٺ سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. وانس ائگنيو ملتان ۾ جڏهن زخمي ٿيو تہ هن جنرل ڪورٽ لئنڊ ڏانهن هڪ خط لکيو هو. اهو خط ڦري جڏهن هربرٽ ايڊ ورس کي مليو تہ هن اهو پڙهي سک فوج وٺي هڪدم ملتان تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هن فوج ۾ ٻہ توبون ويهہ زمبوراڪ، ٣٢٠ گهوڙيسوار ۽ پيادل جون ٻارهن ڪمپنيون هيون. هن ٻنون ۾ رهنڌڙ رينيل ٽيلر ڏانهن سنيهو مُجيو تہ اتان پناڻ فوج جون ٻنالنون چار گهوڙن جي مدد سان ڇڪجڻ واريون توبون ٻيڙين وسيلي "ليا" موڪلي ڏئي جيڪي پنجاب جي پاسي سنڌوءَ جي ڪنار سان هڪ اهم شهر آهي ۽ پاڻ بہ اوڏانهن وڌڻ لڳو. جڏهن ڪيس انگريز عملدارن جي ڪسي وجڻ جي ڪَل ڪَنين پئي تہ هن پيش قدميءَ جي رفتار تيز ڪري ڇڏي. ليا ۽ رهنڌڙ سک عملدارن کي مولراج وٽان اڳئي حڪم پهچي چڪو هو تہ جيڪا ٻيڙي ليا وٽ پتڻ ڪري ماري وڃي ۽ ٽن هزارن ٽائين فوج گڏ ڪري حالت کي منهن ڏيڻ تيار ٿي وهي. انهيءَ حڪم تحت هن ٻيڙيون مارڻ شروع ڪيون پر جڏهن هربرٽ ايڊ ورڊس اتي پهتو تہ هن ٻيڙين مارڻ وارو ڪم بند ڪرايو.

ايڊ ورڊس جوليا تي قبضو مولراج لاءِ صدمي کان گهٽ ڪونہ هو. چناب ۽ سنڌوءَ جي وچ وارو سارو علائقو ٻروچن ۽ پٺاڻن سان پريو پيو هو جيڪي ڌاڙن ۽ ڦرين جي ڪرت سان لڳا پيا هئا. ايڊورڊ چا ڪيو جو ليا جي بچاءَ جي نقطئہ نظر کان ڪين فوج ۾ ڀرتي ڪرڻ شروع ڪيو. علائقي جي صورت حال ايڊورڊس جي فائدي ۾ ڪانہ هئي. پندرهن ڏينهن لنگهي ويا پر ڪاڌهؤن بہ ٻهر ڪانہ ٻهتي. ٻئي پاسي سندس ئي فوج ۾ مولراج جا ماڻهو ڀرتي ٿي ويا هئا ۽ ڳجهہ ڳوهہ ۾ پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا.

ايڊورڊس بهادر ماڻهو هو. هن سان گڏ پنجاب جو مسلمان سردار فوجدار خان بہ هو جنهن جو واسطو ڪنهن امير گهراڻي سان هو. هو پنهنجي ڀرتي ڪيل فوج سان چوٽ ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. ٢٩- تاريخ تي مولراج پنهنجا ٤٠٠٠ ماڻهو موڪليا جيڪي ١- مئي تي وڃي ليا پهتا. هن وقت مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪيترا طريقا هئا. هو سنڌو پار ڪري اينڊڙ فوج جو انتظار ڪرڻ لڳو. هن کان علاوه هن سنڌوءَ پار قلعن مان سڪن کي ٻاهر ڪيڻ جو حڪم بہ ڪيو هو ۽ انهن جاين تي هن پنهنجا فوجي مقرر ڪري روانا ڪيا. ١٥- مئي تي ايڊورڊس سان گڏ ليا ڏانهن وڌي رهيو آهي. ٻست هزار لشڪر ١٥ توبن سان گڏ ليا ڏانهن وڌي رهيو آهي. ان زماني ۾ ايڊورڊس پنجاب ۾ سک حڪومت خلاف مولراج جي بغاوتن کي ختم ڪرڻ واسطي ساري جنگي ڪاروائي جو مدار المهام هو. هن ٻهاولپور جي حڪمران

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهاول خان کي حڪم ڪيو هو تہ هو بہ پنهنجي فوج وٺي ملتان هيٺان ستلج اڪري. مولراج طرفان موڪليل هراول دستا ايڊورڊس هٿان شڪست کائي چڪا هئا. ان فتح جي ڪري پهراڙيءَ جي ماڻهن تي وڏو اثر پيو ۽ جون جي پهرئين هفتي دوران سنڌوءَ جي ٻئي پار وارو هن فوجي جو علائقو صاف ٿي چڪو هو. هن جا ڪيو جو مولراج کي ٻي خبر رکندي ساريون ٻيڙيون پنهنجي قبضي ۾ ڪري ساري فوج سنڌوءَ پار پهچائي ڇڏي. ليفٽيننٽ ليڪ جو انجنيئرس سان واسطو هو. لاهور جي ريزيڊنٽ ڪيس حڪم ڪيو هو تہ هو وڃي بهاولپور جي فوج سان گڏجي ۽ هربرٽ ايڊورڊس جي وڃي واهر ڪري. ايڊورڊس هڪ نوجوان فوجي عملدار جيڪو پنهنجي عهدي ۾ ننڍو هو پر پاڻ کان تمام وڏيون ذميواريون سنڀالي رهيو هو. هزارين فوجي سندس ماتحت هئا. سک فوج جو جنرل وان ڪورٽ لئنڊ بہ هن جي حڪم هيٺ ڪم ڪري رهيو هو. سک فوجي ۾ پنجاب جي مسلمانن جو تمام گهڻو انگ هو. هندستاني بہ سک فوج ۾ شامل هئا سي سڀ سندس ماتحت هئا. مسلمان فوجي پنهنجي دل جي گهراين سان هاڻي برٽش جي پاسي هئا ۽ سک دربار جي سچي سگهہ هئا.

نيٺ ايڊورڊس کي وڃي پتو پيو تہ سال جي هن ڪاڙهہ واريءَ رت ۾ انگريز سرڪار پنهنجي فوج رواني ڪانہ ڪندي ۽ اهم ذميواري سک حڪومت تي پنهنجي ڪلهن تي رکڻي پوندي. پوءِ پاڻ ملتان تي ڪاهي وڃڻ لاءِ اڳتي وڌي مولراج کي سندس پنهنجي قلعي ۾ وڃي سوگهي جهلڻ جو فيصلو ڪيائين. هن کان علاوه ٻيا بہ ڪيترا اهم واقعا ٿيا جن کي هتي بيان ڪرڻ ضروري ڪونہ آهي. قصو ڪوتاه تہ هن ١٦ جون تي پنهنجي لشڪر کي پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو جيڪو سنڌوءَ سان وڌندو وڃي چناب جي ڪنار سان سفر ڪرڻ لڳو هو. سندس ارادو ”ڪنري“ پتڻ پهچڻ جو هو. بهاولپور واري فوج بہ چناب جي ڪاپي ڪناري سان گهڻو هيٺ منزل ڪيون ويٺي هئي. مولراج پنهنجي لشڪر سان اڳتي وڌي رهيو هو. سندس مقصد هو تہ هو هربرٽ ايڊورڊس کي درياه اڪرڻ نہ ڏئي. ١٧- تاريخ تي بهاولپوُر جي دائود پوٽن بہ ”ڪنري“ ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ايڊورڊس جي پهچڻ تائين انهيءَ پتڻ جو بچاءُ ڪري سگهي. هربرٽ ايڊروڊ پتڻ تان پار ڪري رهيو تہ ڪيس توبن جي گولا باري جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. هن ٿورو اڳتي وڌي ڏٺو تہ اها داؤدپوٽن جي فوج هئي جيڪا مولراج سان مهاڏي ڏيڻ واسطي اتالي ويٺي هئي. هن دائود پوٽن کي گولا باريءَ کان روڪيو ۽ کين چيائين تہ جيستائين سندس فوج ۽ لشڪر ٽپ پار نہ ٿو ٿئي تيستائين ڪجهہ بہ نہ ڪيو وڃي. ٽين وڳين ڌاران ٻئي فوجون تيار ٿي بيٺيون ۽ جهيڙي جي شروعات ٿي وئي. مٿي ڄاڻايل ٽنهي فوجن جي وچ ۾ ”ڪنري“ پتڻ وٽ پوريون ست جنگيون لڳيون. سخت گولا باريءَ ۾ دست بدست جنگ کان پوءِ مولراج هارايو ۽ سندس فوج جا ٥٠٠ جوان مارجي ويا. جڏهن تہ انگريزن جي پاسي کان ٥٨ ماريا ۽ ٨٩ گهائجي پيا ۽ بهاولپور وارن جا هڪ سو ڪن ماريا ۽ زخمي ٿيا. مولراج جي فوج ۾ ست هزار ماڻهو هئا ۽ ملتان کان ٤٦ ميل وڌيڪ هن جنگ کان اهو تعداد وڃي ٣٠٠٠ بيٺو هو.

لاهور جي ريزيڊنٽ انگريز سرڪار کي فتح جون خبرون ٻڌائيندي پان کي مبارڪن جو مستحق سمجهيو آهي جاڪاڻ تہ هن ئي ملتان تي ڪاهي وڃڻ جون هدايتون ڏنيون هيون. هن وڌيڪ ٻڌائيندي لکيو آهي تہ ملتان کي فتح ڪرڻ واسطي ڪيس ڪيتري نہ هورا ڪورا لڳل هئي. لاهور ۽ پشاور جي وچ تي موجود سک فوج بہ هن فتح جي خبرن واسطي ڪنايون ويني هئي. هن کان پوءِ لکيو اٿائين تہ نہ سک فوج اتي پهچي هربرٽ جي ڪا واهر ڪئي نہ وري دربار جي منتظمين سان ڪنهن اتي ڪو پوتو پاريو. رڳو شير سنگهہ ۽ ٻيا ڪي سک سردار اچي ميدان تي تلوار پائي تيا هئا جن جس لهڻو سندس مڙسي ڪري سيني سک سردارن تي ويساه ڪري سگهجي ٿو. اها ڳالهہ ائين ڪانہ آهي. حقيقت اها آهي تہ لک شاباسون پنجاب جي مسلمان فوجين ۽ ليويز کي آهن جن پنهنجا سر ترين تي رکي انگريزن جي پاسي کان مڙس ٿي مهل ڪئي. هن کان علاوه برٽش سرڪار جا بہ ڪجهہ انگريز سپاهي هئا جن بهادريءَ جو مظاهرو ڪري هيءَ سوڀ ماڻي.

معلومات ملڻ کان پوءِ لارڊ ڊلهائوسيءَ کي بہ احساس ٿيو تہ حالتون ڪهڙيون نہ سنگين هيون. ان کان پوءِ هربرٽ پنهنجي دائود پوٽن واري فوج ۽ وان ڪورٽ لئنڊ جي ريگيولر وني ڏکڻ- الهندي پاسي کان ملتان ڏانهن وڌڻ لڳو. سراج خوند واهہ وٽ هڪ ٻي زبردست جنگ لڳي. هن سان گڏ ان وقت ١٨٠٠٠ ماڻهو هئا. ليفٽيننٽ ليڪ، وان ڪورٽ لئنڊ، سندس ڪلرڪ ڪئن، بهاولپور فوج جو ڪئپٽن ميفرسن جنهن جو لهڊينس سان واسطو هو ۽ ٻيا بہ چار يورپي ۽ يوريشين نوجوان سندس پاڻهن ٻيلي هئا. هن فوج سان مختلف قسم جو ٢٢ توبون هيون. متي جاٽايل فوج جي پاڻ مهنداري ڪندي مولراج سان مهاڏي ڏيڻ واسطي اڳتي وڌڻ لڳو جيڪو ١- جولاءِ تي پنهنجو لشڪر وٺي هڪ واه پرسان ساڏو سائينءَ جي ماڳ وٽ مقابلي لاءِ اچي پهتو هو.

سخت مقابلي ٿيو جنهن ۾ مولراج هارايو. وٽس ڪل ١١ توبون هيون. وڏي جاني نقصان کان پوءِ هو شهر ڏانهن ڀڳو. ايڊورڊس جي پاسي کان ٢٨١ جانيون ضايع ٿيون. فاتح فوج ملتان قلعي تائين سندس ڪڍي لڳي وئي.

شير سنگهہ پنهنجي ريگيولر ۽ ٨٠٠٠ اريگيولر سان هوريان هوريان پيش قدمي ڪندو اچي ايڊورڊس سان مليو هو. ان وقت ايڊورڊس جي دل وڏي وئي ۽ جهيڙڻ لاءِ اتاولو بيٺو هئو. هن ريزيڊنٽ ڏانهن لکيو تہ ڏانهس ڳهيري واريون توبون موڪليون وڃن. انهن سان ميجر نئپيئر (لارڊ نپيئر آف مگدالا) کي روانو ڪيو تہ هو پاڻ اچي توبخاني جي ان يونٽ جي مهنداري ڪري. ان وقت ڪئپٽن نئپيئر پنجاب جي نين سٽڪن جي اڏاوتن جي پرگهور ڪري رهيو هو. سندس ويچار هو تہ برطانيہ سرڪار جي هڪ برگيڊ پيادل ۽ انهن سان گڏ توبون ملتان جي فتح لاءِ گهٽيون آهن. هن کان سواءِ جنرل گوف اڳيئي حڪم ڪري ڇڏيو هو تہ گهيري واريون توبون ڪتب نہ آنديون وڃن جيڪڏهن ڪيڏانهن موڪليون وڃن تہ انهن جي حفاظت لاءِ ساڻن مناسب لشڪر ضرور گڏ هجي. جنگ ۾ حصي وٺڻ لاءِ جڏهن "ڪري" هڪ برگيڊ فوج گهُر ڪئي تہ ڪيس انڪار ڪيو ويو. ان جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪارڻ اهو هو ته هڪ ته سخت گرميون هيون ۽ ان ڪري به ته فوج جي سخت جاني نقصان جو پوءِ هو. ٻي ڳالهه ته ملتان تي حملي واسطي برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ تي بحث مباحثو ڪونه ڪيو ويو هو ته ان معاملي ۾ انگريزن کي ڪيترو حصو وٺڻ کپي. جنرل گوف جو خيال هو ته جيڪڏهن انگريز سرڪار طرفان ملتان تي حملو ڪيو وڃي ته اهو مڪمل تيارين سان هجڻ کپي ۽ ان موسم دوران ڪيو وڃي جيڪا حملي ڪرڻ لاءِ ممڪن هجي. جنرل ۽ سندس عملي جو خيال هو ته هن حملي واسطي ان سک فوج کي ڪتب آندو وڃي جنهن انگريز فوج جو مقابلو ڪري انهن هٿان شڪست نه کاڌي آهي. تنهن ڪري اتر پاسي واري سک فوج کي ميدان ۾ لاتو وڃي. ٻي اهم ڳالهه اها به هئي ته فوج جو انگ ايترو ته گهٽايو ويو هو جو جيڪڏهن ٻئي پاسي بغاوت منهن ڪڍي ها ته ان سان منهن ڏيڻ ڏاڍو مشڪل هو.

جنرل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ.

آخر ڳالهه ان جاءِ تي بيٺي ته سياسي شعبي جي ماڻهن کي ساريءَ فوج جي مهنداري نه سونپي وڃي ۽ اهي فقط پنهنجي ليويءَ جي ڪمان ڪن. جنرل گوف ۽ گورنر جنرل اهو حڪم ڪيو هو ته ريزيڊنٽ جي خواهش پوري ڪرڻ واسطي جنرل وش کي لاهور ۽ فيروزپور مان هڪ گهوڙيسوار برگيڊ ۽ ٻه پيادل برگيڊون ڏئي ملتان واري جنگي محاذ ڏانهن روانو ڪيو وڃي ۽ ان سان سک فوج ۽ هربرٽ ايڊورڊس وارو لشڪر به گڏ هجڻ گهرجي.

يورپي فوج راوي ۽ ستلج وسيلي ٻيڙن سان رواني ٿي. باقي هندستاني لشڪر رات جو ڪنارن سان اڳتي وڌڻ لڳو. چاڪاڻ ته ڪاڙهه ۽ رڳهه تمام گهڻو هو.

جنرل وش جڏهن ملتان پهتو ته ڪيس معلوم ٿيو ته هربرٽ ايڊورڊس شهر جي ڏکڻ پاسي ڪان فوجي واند هنيون وينو هو. هن به ساڻس گڏ وڃي ڪئمپ ڪئي. باقي لاهور ۽ فيروزپور کان آيل لشڪر شهر کان ٻه ميل اوپر ١٨ آگسٽ تي پنهنجون ڪئمپون قائم ڪيون. ان تاريخ تائين وانس اگنيو جي قتل کي پورا چار مهينا ٿي چڪا هئا. جنرل وش کي ويجهو ٿيڻ واسطي ايڊورڊس ۽ شير سنگهه پنهنجيون ڪئمپون ٿوريون سرڪاريون چاڪاڻ ته جنرل ڏکڻ پاسي ۽ صفا ڪاٻي طرف واند هنيو وينو هو.

شهر ۽ قلعي تي حملي ڪرڻ واسطي اجا طئي ڪونه ٿيو هو. شهر جي چوڌاري مضبوط قلعو هو جنهن جون پتيون گهٽيون اڇيون هيون. بچاءَ واسطي سگهارا چبوترا تعمير ٿيل هئا جن ۾ بندوقن چوڙڻ لاءِ مارن جي تعمير ٿيل هئي. ڪچي قلعي جي پت گهٽي موڪري هئي جنهن کي ڊاهي ناس ڪرڻ سولو ڪونه هو. قلعي اندر شهر کي ڏنل عالم پناه به ڏاڍي مضبوط هئي ۽ شهر کان گهڻو مٿي هئي. غزني واري قلعي ۾ به اهڙي عالم پناه هئي. جنرل وش کي پرتپور تي ڪيل حملي

جو تجربو هو ۽ هڪ توبچيءَ جي حيثيت ۾ توبن سان گولاباري ڪرائي نهايت ذڪيائيءَ سان پڳو هو. جيڪڏهن هتي لارينس هجي ها تہ هڪدم چئي ڏئي ها تہ جڏيوس اڪ چنب ۾ ٿو ڊاهي ڏيانو. پر حقيقت اها هئي تہ جيڪڏهن قلعي اندر بچاءَ جو پورو بندوبست ٿيل هجي ها تہ قلعو فتح ڪرڻ جوڳو بلڪل ڪونہ هو.

فوجي ترتيب:

ڪيولري برگيڊ- برگيڊيئر سالٽر	٧- اريگيولر ڪيونري ١١- اريگيولر ڪيولري ١١ لائيٽ ڪيولري
١- پيادل برگيڊ - برگيڊيئر هروي	١٠ فوٽ ٨- بنگال نِتو انفنٽري ٥٢- بنگال نيتو انفنٽري
٢- پيادل برگيڊ- برگيڊيئر مرکم	٣٢- فوٽ ٤٩- بنگال نِتو انفنٽري ٥١- = = = ٧٢- = = = ہ ٽرپس هارس آرٽيلري چار ڪمپنيون فوٽ آرٽيلري. چار ڪمپنيون بنگال سَئپرس پايونيئرس- چار ڪمپنيون.

گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ طئي ڪيو ويو تہ جنگ جي شروعات قلعي جي اتر ۽ اتر- اولہ کان ڪئي وڃي. پنجاب جي ان وقت سياسي صورتحال ڪجهہ ڊانواڊول هئي. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي ڏکڻ پاسي کان حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انهيءَ طرف شهر جي پر وارين وسندين ويجهو دشمن جي مورچہ بندي بہ ٿيل هئي جنهن کي فتح ڪرڻ کان پوءِ خوني برج واري پاسي کان شهر تي حملي ڪرڻ لاءِ سوچيو ويو هو.

٦- تاريخ تي قلعي تي گهيري وارو سامان ۽ هٿيار پهچي ويا. هن کان بہ ڏينهن اڳ ٤- تاريخ تي جنرل وش قلعي جي اختياريءَ وارن کي آٽ مجڻ لاءِ سنيهو موڪليو ۽ کين اهو بہ جوائي موڪليائين تہ هي حملو سک دربار طرفان نہ پر برطانيہ سرڪار طرفان آهي. پر ڪيس ڪابہ ورندي ڪانہ ملي. هن ٦- تاريخ تي ڪاڙهہ رکهہ جي هوندي بہ قلعي جي ٻاهر واري ايراضيءَ کي پنهنجي قبضي ۾ وٺڻ شروع ڪيو. ڪجهہ هلڪا سلڪا حملا ڪري ساري ايراضي پنهنجي هٿ وس

ڪيائين. انهن ڪاروائين ۾ سندس ٢٥٥ ماڻهن جانيون ڏنيون. ١٢- سيپٽمبر تي دشمن سخت مقابلو ڪيو جنهن ۾ سندس ٥٠ ماڻهو مارجي ويا.

ان کان پوءِ هڪ اهڙو جهڙو واقعو ٿيو جنهن ساري وايو منڊل کي ڦيرائي ڇڏيو.

شير سنگهه کي پنهنجي حملن جو پورو پورو حصو ۽ معاوضو ملندو رهيو. ١٤- تاريخ تي جا ٿيو جو هو پنهنجون توبون ۽ لشڪر وٺي اندر قلعي ۾ داخل ٿي مولراج جو ساٿي بڻجي ويو ۽ اندر قلعي جي هڪ پاسي کان اندر ان ۾ مورچو بند ٿي ويهي رهيو. جنرل وش ٿئيبئر سان صلاح ڪري هن نڪتي تي وڃي بيٺو ته شير سنگهه مولراج سان ملي هڪ ٿي ويو آهي. تنهن ڪري ملتان مٿان ڪڙو انگريزن جي فائدي ۾ ڪونه ويندو. بعد ۾ هو شهر تان گهيرو پٽي "ساڌ سائين" واري ماڳ ڏانهن هليو ويو. جنهن تاڪ تي ڪجهه عرصو اڳ ايڊوردس ۽ مولراج جو مارڪو ٿيو. هو هن تاڪ تي ويهي بمبئي، لاهور ۽ فيروزپور سان رابطو قائم ڪري پئي سگهيو. وٽس ڏيهي ساخته جون ٻيڙيون ۽ انڊس فلوٽيلا جو هڪ اسٽيمر به هو.

چاڙهه جي رت هئي. درياهن اٿلي سارا علائقا پاڻيءَ هيٺ آڻي ڇڏيا هئا ۽ جنگ ڪرڻ جو ڪو امڪان به ڪونه هو. ڪاڙهه رڳهه ۽ ڇتي گرمي ماڻهن جو ساهه سڪائي ڇڏيو هو. تنهن ڪري شير سنگهه کي جوڳي سيڪت ڏيڻ به ڏکيو مامرو ٿي پيو هو.

شير سنگهه جي ڀڄي وڃڻ ڪري پنجاب ۾ سک- مسلم دشمنيءَ جو ڪارڻ بڻجي پيو هو ڇاڪاڻ ته سک ڌرم هندو مذهب جو ٻيو روپ آهي.

پنجاب ۾ بغاوت

سڄيت ۽ ڏاهن ماڻهن هن جي اڳڪٿي اڳيئي ڪئي هئي ۽ جنهن جون نشانيون هاڻي ظاهر ٿي رهيون هيون. هن صورتحال جو ڪنهن تي به ڏوهه مڙهي ڪونه ٿو سگهجي. ڇاڪاڻ ته ننڍڙي مهاراجا جي نالي جيڪا سک حڪومت قائم ڪئي وئي هئي سا ناڪام ثابت ٿي هئي. هن ۾ سڀني لاڳاپايل ڌرين جي ڪوتاهي سمجهڻ کپي ۽ ائين اوس به ٿيڻو هو.

جڏهن وسڪائونٽ هارڊنج هندستان ڇڏي هليو ويو ته هن وڃڻ مهل هيءَ اڳڪٿي ڪئي هئي ته هاڻي هندستان ۾ ڪٿي به ڊگهي عرصي تائين توبن کي هلائڻو ڪونه پوندو. ان جو ڪارڻ اهو هو ته گواليار واري جنگ تي انگريز سرڪار جو گهڻو خرچ اچي چڪو هو. ان کان سنت ئي پوءِ سکن واري پهرين جنگ شروع ٿي هئي. هن کان ٿي سال اڳ افغان جنگ وڙهي وئي هئي جنهن تي پڻ گهڻو ناڻو خرچ ٿيو هو. ان نقصان جي ازالي ڪرڻ واسطي لارڊ هارڊنج ٻين ڳالهين ڪرڻ کان سواءِ گاڏيون ۽ وهٽ وڪڻي ڇڏيا هئا. فوج به گهٽي گهٽائي ڇڏي هئائين. سندس هي ڪم عاقلاڻو ۽ مدبراڻو هو. جيڪڏهن ڪيس موجوده دور وارو (Reserve

محفوظ فوج) رکڻ جو خيال اچي ها تہ وڏيڪ چڱو ٿئي ها. هن ايئن تہ ڪونہ ڪيو پر رهندو بہ هو پاڻ هليو ويو.

لارڊ گوف حالتن کان پوريءَ پوءِ ريت واقف هو. ونس آمدرفت جا وسيلا بہ ڪونہ هئا. ڪيس اها بہ پليءَ پت چاڻ هئي تہ جنرل وِش ڪتنان کان فوج وٺي ڪٿي ملتان ويندو. ڪيس اتي فوج سميت رسائڻ لاءِ ڪهڙي شئي جي ضرورت ڪانہ پوندي. هن اهڙين ضرورتن کي منهن ڏيڻ لاءِ حڪومت وٽ پنهنجا وسيلا هئڻ گهرجن ۽ ان کان سواءِ فوج جو هڪ مائهو بہ اڳتي وڌي ڪونہ سگهندو. اهو ١٨۴٨ع وارو زمانو هو. هندستان ۾ ريل جو هڪ ميل بہ تيار ڪونہ هو. هن حڪومت کي پڻ اهو مشورو ڏنو هو تہ ملازمت مان ڪڍيل فوجين کي وري پرتي ڪيو وڃي ۽ جنگ واسطي نيرن بٽالنون ۽ ريجيمنٽيون ٺاهيون وڃن. لارڊ ڊلهائو سي هڪ جديد سوچ فڪر جو مائهو هو. هن پنهنجي جوانيءَ ۾ وڏا ڪم ڪري ڏيکاريا هئا. هو فوجي ذهن رکندو هو ۽ ٧٩- هاءِ لئنڊرس ۾ ملازمت ڪري چڪو هو. سندس مرضي هئي تہ هندستان زراعت جي جديد لاڙن موجب اڳتي وڌي، آمدرفت ۾ ترقي ڪري. هن چاهيو پئي تہ هندستان ۾ ٽيليگراف، ريلوي، اسڪول، ڪاليج ۽ مناسب سٿڪن جي تعمير ٿئي. پر فوجي مقصدن تي وڏيڪ خرچ اچڻ ڪري انهن ڳالهين کي هٿ ۾ ڪٿڻ ڏکيو هو. چو تہ هن قسم جي ترقيءَ تي پئسي جي تمام گهڻي ضرورت هئي. تنهن ڪري ٿوري وقت لاءِ هو هنن ڳالهين تي چڙيو رهيو. ڪمانڊر- ان- چيف کي پورو پتو هو تہ جنگ وارو مامرو اڪلائڻ ايڏو سولو ڪونہ آهي. جيڪڏهن ٿوري دير ٿي وئي تہ هر ڳالهہ هٿ مان نڪري ويندي. ڪيس اهو بہ معلوم هو تہ هو اڪيلي سر ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهندو ۽ جيڪو گورنر جنرل کان گهُري رهيو آهي سو بہ ڪيس ڪونہ ملندو. هي ڪمانڊر- ان- چيف نو سال پوءِ جڏهن بنگال جي فوجين بغاوت ڪئي هئي تڏهن بہ ڪجهہ ڪري ڪونہ سگهيو هو. پر فرق آهو هو تہ اها فوجي بغاوت قدرتي طور اڀري هئي. سکن جو مٿي ابري اچڻ سکن جي قومي هلچل جو حصو هو ۽ ان کي دٻائڻو بہ ضرور هو. مٿي شير سنگهہ جو قصو بيان ٿي چڪو آهي جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هو پنهنجي ساري فوج ۽ توبن سميت پڇي وڃي انگريز دشن مولراج سان مليو هو. هاڻي هتي انهن ڳالهين جو بيان ڪيو ويندو جن جي رد عمل طور شير سنگهہ دشمن فوج سان وڃي شامل ٿيو هو. جڏهن جنرل گوف اهڙين ڳالهين جي گورنر جنرل کي خبر ڪئي تہ ان کي بہ ڏيان ڏيڻو پيو.

معلوم ٿئي ٿو تہ مولراج حالتن کان مجبور ٿي ايئن ڪري رهيو هو. وانس ائگينو ۽ ائنڊرسن جو قتل يا انهن جي لاشن جي توهين ڪنهن اڳواٽ رٿابنديءَ موجب ڪانہ ڪئي وئي هئي. جڏهن اهي واقعا رونما ٿيا تہ انهن سڀني ڳالهين جو پاڻ کي ذميوار سمجهڻ لڳو ۽ ونس بغاوت ڪرڻ کان سواءِ ٻيا سڀ رستا بند هئا. تنهن ڪري هن سڀني سکن کي لکي موڪليو تہ پنهنجي آزاديءَ واسطي هڪ ڀيرو ڀرپور ڪوشش ڪن. طاقتور سک سردار سمجهي رهيا هئا تہ ريزيڊنٽ جا نوجوان انگريز نمائندا سندس سگهہ کي ڪٿي ڪوري ڪائي رهيا آهن. اڳي اهي ڏاڍ ۽

ڏهڪاءُ پکيڙي هاري ناري ۽ هنرمند کي هيسائي ڪانئن ڏن دولت نپوڙي ڪڍي وٺندا هئا. هنن انگريزن جي موجودگيءَ ڪري هو هاڻي اهڙي طريقي سان ميڙي چونڊي خزانا ڀري ڪونه سگهندا هئا. اوپر وارن ملڪن ۾ سرڪاري ڪامورا اڀوجهه ماڻهن کي ڦري لٽي خزانن جاڪوڙ لائي ڇڏيندا آهن.

ڏکويل ۽ ڏهڪايل ماڻهن هاڻي ڏينهن جي روشني ڏٺي هئي. اتان جي سرڪاري ڪامورن ۽ گورنرن سندن نقطئہ نظر کي محسوس ڪونه ڪيو هو. انگريزن جي مقابلي ۾ ميدان تي نہ لٿل فوج کي سوڀ جون وڏيون آسون اميدون هيون. اهي ماڻهو جن کي انگريز سرڪار فوجي ملازمت مان ڪڍي ڇڏيو هو سي بہ گهڻا سڙيا وٺا هئا. مولراج ڪمزور دربار جي هن حڪم مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. اتان جي انگريز ريزيڊنٽ جي چئي اڳئي تي بہ ڌيان ڪونہ ٿي ڏنائين. اهو وايو منڊل چئن مهينن تائين هلندو رهيو. مولراج سک ڪونہ هو پر پوءِ بہ ماڻهو کيس فوجي جهونجار سمجهڻ لڳا هئا. شايد هو پنهنجي حڪومت جي بنياد رکڻ لاءِ سوچي رهيو هجي. هن دوست محمد کي اهو وچن ڏنو هو تہ سندس امداد عيوض جيڪي افغان علائقا سکن پنهنجي قبضي هيٺ ڪيا آهن سي هن کي واپس ڪيا ويندا. وايو منڊل ائين اندران ئي اندران ابري رهيو هو. اهي ڳالهيون پڌر ۾ ڪونہ ٿي آيون. انگريزي فوج لاءِ گاڏين جو بندوبست ٿي رهيو آهي يا نہ. ڇاڪاڻ تہ انهن گاڏين وسيلي انگريزي فوج جي آمدرفت ممڪن ٿي سگهندي هئي.

سنڌوءَ جي ڪنار سان ۽ ڪشمير سان دنگئي هزاري جي علائقي تي سردار شير سنگهہ جو پيءُ چتر سنگهہ گورنر هو. اهو هڪ سرحدي علائقو هو تنهنڪري ونس گهڻي فوج رهندي هئي. جارج لارينس اٽڪ ۾ ريزيڊنٽ جي نمائندي طور ڪم ڪري رهيو هو. ميجر ائبٽ، هزاري واري علائقي ۾ ريزيڊنٽ جو نمائندو هو. چتر سنگهہ ڪنهن وڏي حملي لاءِ تيار ڪونہ هو پر ننڍا ننڍا حملا ضرور ڪندو هو. هن فوج جي هڪ حصي کي لاهور تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. ائبٽ کي جڏهن اها ڪڙڪ پئي تہ پنهنجي مسلمانن تي مشتمل فوج وٺي جبلن وارا گهٽ جهلي بيهي رهيو. سک فوج ۾ ڪئنورا نالي هڪ آمريڪي ڪرنل هو. چتر سنگهہ کيس حڪم ڪيو تہ توبون سان ڪري هو جبل وارا لڪ دشمن-فوج کان ڇڏائي ۽ سک فوج واري لاهور- ڪاهہ کي ممڪن بنائي. هن چتر سنگهہ جي اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو، تنهن ڪري کيس ان ميدان تي قتل ڪيو ويو جتي توبون بيهاريون ويندڀون هيون. هن آمريڪي بهادر فوجي مرڻ ڪري سارو توبخانو جڻ ڪم ڪرڻ کان بيڪار ٿي ويو. چتر سنگهہ هاڻي صفا ظاهر ٿي، انگريز- دشمن هلچل ۾ سندرو ٻڌي ڪاهي پيو. هن سڀني ڀهراڙيءَ جا سڀ ماڻهو مسلمان هئا. سندن علائقو ١٨٢٠ کان ١٨٣٧ع تائين ختم ڪيو ويو هو. هتان جو هر مسلمان جنهن بہ لڳ جو ور ورايو هو انگريزن جي پاسي هو. چتر سنگهہ دوست محمد کي ايلاز منٿون ڪري رهيو هو تہ هو مڙسي ڪري پشاور مان انگريزن کي لوڏي ڪڍي ۽ ان علائقي کي پنهنجي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪري. جان نڪولسن ها ڪيو جو سنهنجي فوج جا ڪي ليويز اٽڪ قلعي ۾ وڃي

وهاريا ۽ ان سان گڏ هزارا- راولپنڊي جي وچ تي جابلو گهٽن ۾ پنهنجي فوج وهاري ڇڏيائين. هن نئين صورتحال ڪري سک ڪجهه هتري بيهي ويا. ملتان، انگريزن سان اچا ۾ جنگ ۾ جُتو بيٺو هو ۽ ۱۴- تاريخ تي شير سنگهه به ڦري اچي مولراج سان انگريز- دشمنيءَ ۾ ٻٽ تي بيهي رهيو.

پشاور ۽ بنون ۾ رهندڙ سک فوج بغاوت ڪري هندستان طرف رواني ٿي. برطانيه سرڪار جي فوج جا عملدار جيڪي پشاور ۾ رهندا هئا سي ڪوهاٽ ڏانهن روانا ٿيا جيڪو ڪنهن زماني ۾ افغانستان جو علائقو هو. اتان جو گورنر بارڪزئي پيائرن سان هڪ هو جن هنن کي پناه ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. پوءِ هنن پٺاڻڪيءَ رڳ جو مظاهرو ڪندي کين سکن جي حوالي ڪري ڇڏيو. بنون ۾ گورنر فتح خان ٽوانا ۾ ڪرنل جان هومس کي قتل ڪرڻ کان پوءِ عيسي خيل وٽان سنڌو اڪري پنجاب ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي. رستي ۾ جيڪو کين مسلمان نظر آيو تنهن کي قتل ڪندا اڳتي هلندا ويا ڇاڪاڻ ته اهي ان وقت انگريزن سان ٻٽ تي سکن سان وڙهي رهيا هئا. آڪٽوبر جي آخري هفتي تائين راويءَ کان پار سڀ سک انگريزون جي خلاف بغاوت ۾ رڌل هئا. ان بغاوت ۾ حصي وٺڻ لاءِ پنهنجي پاڻ کي پنج هزار فوج ڏئي روانو ڪيو. انگريزن لاءِ اهو پهريون ۽ آخري پيرو هو جو پناڻ- سک هٿ ۾ هٿ ڏئي انگريزن خلاف ميدان ۾ نڪتا هئا. جڏهن هنن سنڌو پار ڪئي ته محسوس ٿيو ته اتان جا ماڻهو ڪانئن گهڻي نفرت ڪندا هئا. گهڻو وقت ڪونه گذريو هو جو هنن پناڻن ڏاڍ ڌهڪاءَ ڪيس ۽ ڪلور جا سڀ ليڪا لتاڙي ڇڏيا هئا ۽ سندن ڌرتي تامون ڪري ڇڏي هئي.

برطانيه سرڪار جي جوڙيل پنجاب واري انگريزي فوج

هيءُ هڪ ٻرڪ وارو دور هو جنهن ۾ سياسي شعبي جا عملدار برطانيه سرڪار کي فوج رواني ڪرڻ واسطي ٻاڏائي رهيا هئا. هيڏانهن گورنر جنرل ۽ ڪمانڊر- ان- چيف سندن واڪن ورنائڻ کان ڪن ۾ ڪيهه وجهي گهلِ پوزا ٻڌجي ويا هئا. جنگ جڻ ته اچي پنبي وٽ بيٺي هئي. پر سندن ڪونه ٿي لڏيو.

انهيءَ ساري وايو منڊل کي مَزَسيءَ سان منهن ڏيڻ واسطي فوج به تيار هئي. سيپٽمبر جي شروعات ۾ گورنر جنرل ڊهائوسي به محسوس ڪري چڪو هو ته جنگ ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪُتو ڪونه هو. ان کان پوءِ مس وڃي گورنر فوج کي طاقتور بنائڻ لاءِ "ها" ڪئي. انهيءَ نقطئه نظر کان ۲۵۰۰۰ فوج واڌائي وئي، جنهن ۾ ملتان تي حملو ڪري واري فوج به شامل هئي.

جڏهن جنرل گوف کي شير سنگهه جي جدي وڃڻ ۽ دشمن فوج سان هڪ ٿيڻ جي خبر پئي ته هن هڪ ٻيءَ بنگال برگيڊ کي جنرل وش جي واهر لاءِ ملتان موڪليو. هن کان علاوه هن ڪرنن کي به حڪم ڪيو ته هو پنهنجي ڪيولري برگيڊ کي ستلج اڪاري لاهور وٺي وڃي ۳۰ سيپٽمبر تي جنرل گوف کي،

جنگ جي تياريءَ لاءِ وڏيڪ فوج ڀرتي ڪرڻ جا اختيار سونپيا ويا. هن سان گڏ جنرل سنڌ ۾ بمبئي مان بہ فوج طلب ڪئي. هن ساريءَ فوج کي پنجاب فوج جو نالو ڏنو ويو جنهن ۾ چئن برگيڊن تي مشتمل هڪ ڪيولري ڊويزن هئي ۽ ان جو مهندار برگيڊيئر ڪرٽن مقرر ٿيو. هي مشهور فوجي عملدار هو جيڪو هيئان ترقي ڪندو اچي فوج جي هن اعلي عهدي تي پهتو هو. جنهن کي ملتان واري محاذ کي جنرل وش جي ماتحت رهڻو هو. ٻي ڊويزن ميجر جنرل سر والٽر گلبرٽ هيٺان رکي وئي. ٽينءَ برگيڊ جو سربراه ميجر جنرل سر جوزوف ٿٽڪ ويل هو. هو هن وقت تائين اهو گهوڙيسوار دستن جو مهندار رهيو هو. توبخانہ برگيڊ کي برگيڊيئر ٽينان جي ماتحت رکيو ويو جنهن ۾ ٨ هارس آرٽيلري ٽرپس، ٣- لائيٽ فيلڊ بئٽريز، فوٽ آرٽيلري جون ٨ ڪمپنيون ۽ قلعي جي گهيري سان لاڳاپيل ڳوريون توبون بہ شامل هيون. فوج جي ترتيب هن ريت رکي وئي هئي:

١- ڊويزن

١-ڪيولري برگيڊ - برگيڊيئر وائيٽ	٣- لائيٽ ڊرئگون ٥- لائيٽ ڪيولري ٨- لائيٽ ڪيولري.
٢- برگيڊ - جنرل وش ماتحت ٣- برگيڊ - برگيڊيئر پوپ	------- ٩- لانسر ١- لائيٽ ڪيولري ٦- لائيٽ ڪيولري
٤- ڪيولري برگيڊ - برگيڊئر هيئرسي	٣- اريگيولر ڪيولري ٩- = = = ١٢ = = =

٢- ڊويزن

٣- برگيڊ - برگيڊيئر بيڪ فورڊ	٢٩- فوٽ ٣١- بنگال نٽو انفنٽري ٥٦- = = =
٤- برگيڊ برگيڊيئر گاڊباءِ	٢- بنگال يورپين ٤- بنگال نٽو انفنٽري ٧٠- بنگال نٽو انفنٽري
٥- برگيڊ - برگيڊيئر هووي	١٣- بنگال نٽو انفنٽري ٣٠- = = ٥٢= =

٣- ڊويزن

٦- برگيڊ- برگيڊيئر پينيوڪ

٢٤- فوٽ
١٥- بنگال نيٽو انفنٽري
٢٥- = = =

٧- برگيڊ- برگيڊيئر پيني

٢٠- بنگال نيٽو انفنٽري
٢٢- = = =
١٩- = = =

پر ھيءَ فوجي ترتيب ھڪدم بوءِ تبديل ڪئي وئي.

مثال طور جڏھن ڪرنن جي برگيڊ ستلج اڪري پار ٿي تہ ان پاسي جيڪا بہ فوج اڳي بيني ھئي سا سندس ماتحت رکي ان برگيڊ کي جنگي ترتيب ڏين ڪان پوءِ ھو راوي اڪري ملتان جي اترئين پاسي ٦ ميل پري وڃي منزل ڪيائين- انھيءَ مقصد سان تہ لاھور وارن طرف کان ڪاھي ايندڙ دشمن کي منھن نوڙ مھاڏو ڏئي سگھجي. گورنر جنرل ريزيڊنٽ ڏانھن خط لکيو ھو جنھن ۾ ڪبس ٻڌايو ھئائين تہ سکن طرفان ھلايل ھلچل جو مول مقصد رکو پنجاب مان سندن پير ڏاھڻ نہ آھي پر انھن جون ساري ھندستان مان پاڙون پٽڻ آھي. ھن آس ظاھر ڪئي ھئي تہ فيروزپور ۾ گڏ ٿيندڙ فوج ۾ اينرو ٻاٽي آھي جو انھن سکن جي ڏاٺي مچ ڏار ڪري ڇڏيندي جيڪي ٻانہ ۾ موڙي ٻڌڻ لاءِ ھٺ پير ھٺي رھيا آھن.

ڪلڪتي کان اسھڻ کان اڳ ۾ ھن ھڪ عام دعوت ۾ پنھنجي اندر جي ٻاڦ ٻاھر ڪڍندي چيو ھو تہ سکن ٻانہ جنگ جو ڪيڙو پٽ تان ڪٽي مٽي ۾ وڌو آھي ۽ خدا جو قسم، سندن اھا آس بہ پوري ڪئي ويندي. ان جنگ جو سارو بار وڃي ھڪ تي پيو.

٩- نومبر تي لارڊ گوف پنجاب جي اھا فوج وٺي ستلج پار ڪري لاھور روانو ٿيو. ھٺندو مارٻندو اچي ١٣- تاريخ لاھور پرسان لڏا لاٿائين. جن ماڻھن جي دل ۾ اڳيئي ڳوڙ ھو سي پنھنجيءَ ڪذي ڪرت سان اڳيئي لڳا پيا ھئا. ٽي ڏينھن وسرام ڪري ١٦- تاريخ راوي اڪريو. لاھور جي ريزيڊنٽ پڙھو ڏياريو جنھن ۾ چيو ويو تہ پنجاب جي ماڻھن کي خبر ھجڻ کپي تہ انگريزن کي جنگ ڳچيءَ ۾ پئجي وئي آھي. اھي ماڻھو جيڪي باغين سان شريڪ نہ ٿيندا تن جو بچاءُ انگريزن جي ضمانت آھي.

شير سنگھہ پنھنجي فوج گڏ ڪيو چناب جي ٻئي پاسي رام نگر پرسان منزل ڪيو وٺو ھو جيڪو وزيرآباد ويندڙ مکيہ سڙڪ کان ٢٥ ميل ھيٺ، جھلم- لاھور سڙڪ جي ڪناري تي ۽ درياہ جي ڪنار سان واقع ھو. ڪيس توقع ھئي سندس پيءُ چتر سنگھہ واري فوج بہ اچي سائنس ھتي ملندي جنھن جي مٽي ۾ اھو سوداءُ اڃي سمايو ھو تہ ھو اٽڪ جي قلعي تي گھيرو ڪري جتي نڪولسن قلعي جي نظرداريءَ لاءِ ھربرٽ کي ڇڏي آيو ھو. ھو قلعي ۾ اڪيلو ڪونہ ھو. سائنس گڏ ٻي شمار مسلمان ليويز بہ ھئي. ھن ڪان علاوہ ھن سان ٻانھن ٻيلي طور ھڪ اھڙو ماڻھو ھو جيڪو ڪابل جي امير دوست محمد کان گھٽ ڪونہ ھو.

گهڻو هيٺ ڏکڻ جنرل وش پنهنجي فوج ونيون مولراج کي تاڙيون ۽ گهاڙيون وينو هو. کيس اوسيڙو هو ته سندس واهر لاءِ سنڌ ۾ بمبئي مان لشڪر ضرور ايندو. ٩- آڪٽوبر تي شير سنگهه ملتان جي اتر کان پنهنجي منزل پٽي هليو ويو. جنرل وش کي هڪ برگيڊ جي واهر ملي وئي هئي. سندس خيال هو ته بي واهر پهچي تنهن کان اڳ هو ملتان تي وجي گهيرو ڪري.

١- نومبر تي مولراج قلعي کان ٻاهر نڪري اهڙيءَ جاءِ تي اچي منزل ڪئي هئي جتان هو سولائيءَ سان ساڌ سائين ماڳ وٽ ترسيل انگريزي فوج تي گولا باري ڪرائي پئي سگهيو. ٧- نومبر تي جنرل وش، مرڪم جي نگرانيءَ ۾ فوج رواني ڪئي ته جيئن هو ملتان کان ٻاهر ويٺل فوج تي وڃي حملو ڪري. هن فوج سان ايڊورڊس ۽ ليڪ به گڏ هئا. هيءَ جنگ سکن هارائي ۽ پنج توبون ميدان تي ڇڏي ڀڄي ويا. هن جهيڙي ۾ انگريزن جي پاسي جا ٦١ ماڻهو ۽ اتحادين جون فوجون ملتان شهر تي ڪڙي چاڙهڻ لاءِ اڳتي وڌيون

٢٢- ڊسمبر تائين جستائين بمبئيءَ کان واهر نه پهتي تيستائين ملتان تي گهيرو جهڙو تهڙو بي ڏيو رهيو. هن لشڪر ۾ هارس آرٽلري هڪ ترپ، هلڪي توبخاني جا ٻه يونٽ. فوٽ آرٽيلري ٻه ڪمپنيون. نئپرس جون ٻه ڪمپنيون، هندستان گهوڙيسوار ٻه ڪاربس. ٻه يورپي بٽالنون، ٢ هندستاني بٽالنون شامل هيون. ان وقت جي حساب موجب هڪ گهوڙيسوار برگيڊ ۾ هڪ ڊويزن پيادل به هن فوج ۾ شامل سمجهڻ گهرجي.

ملتان فتح ڪرڻ ۾ انگريزي فوج ڏاڍي دير لاتي هئي جنهن جو ڪو به جواز ڪونه هو. پر ان جو اثر اهو ٿيو هو جو باغي فوجون جنرل گوف جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ڪونه سگهيون هيون. ٻيءَ ڌر کي باغي ان ڪري سڏيو وڃي ٿو جو راجا رنجيت سنگهه جو ننڍو پٽ لاهور ۾ تخت تي موجود هو ۽ سائس لاڳاپيل ماڻهو ان ٻيءَ ڌر ۾ موجود ڪونه هئا ۽ راجا جي حڪومت انگريزن جي حڪمت عمليءَ جي پٺڀرائي ڪري رهي هئي.

جنرل وش ملتان سامهون واهر لاءِ ايندڙ فوج جي ڊگ ۾ اکيون وجهيون وينو ڪانگ اڏائي رهيو هو. ٻئي پاسي کان هور گوف جهيڙي ڦيٽاڙو به پيـ ـي پيو ۽ جهيڙو ڦوهه تي پهچڻ کان ڪ رحم جو هڪ اعليٰ مظاهرو به ڪيو ويو. دربار جي طرفداري ڪندي گجرات ۾ وڙهيل هن جنگ کي جهونڙو ڪرام وئل " ڪرائو ننگ مرسي " سڏيندو هو.

باب يارهون

رام نگر ۽ چليان والا

چناب ۾ رام نگر ڏانهن پيش قدمي
چين جي درياه مان پار ٽپڻ
سعد الود پور وارو محاذ
چليان والا ڏانهن پيش قدمي
ايپيرس جي بادشاه پائرس جهڙي فتح
”ٽِريز ابائوٽ“ جو قصو
ٻيو صبح

چناب ۾ رام نگر ڏانهن پيش قدمي

وڪٽوريا دور جي هيءَ مشهور ۽ پنجين جنگ هئي. جيڪا اڻ ڪوني انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پئجي وئي هئي. هن جنگ ڪري گهڻو ڪجهه ڦيٽارُو به پئجي ويو هو جيڪو لارڊ گوفي جي فوجي زندگيءَ لاءِ هڪ ٽِڪو هو. انگريز فوجين پنهنجي سورهيائي جو سڪو جمائي يوربي فوجين جو نانءُ روشن ڪري ڇڏيو هو. پر هنن چليان والا واري محاذ تي نڪ ٻوڙي ۽ اڳيون ڪَيو ڪَرتيو پاڻيءَ ۾ لوڙ هي ڇڏيو. پر جيڪڏهن جنگ ڪي ماهرانه چاڻ موجب هلايو وڃي ها ته ايئن ڪونه ٿئي ها. شايد انگريز عملدارن سمجهيو هوندو ته سڪ انگريزي فوج جي اڪ ڏسي ڇڪا آهن ۽ هاٿي مهاڏي ڏيڻ جي منجهن ٽوم ئي ڪانه آهي، جيڪي ڪجهه عرصو اڳ برطانيه سرڪار جي فوجن آڏو هٿيار ڦٽا ڪري ويچارا ٿي بيٺا هئا. هنن انگريز پٺاڻن کي به ڊوڙائي خيبر به ٽپائي ڇڏيو هو. جڏهن ملتان تي حملو ڪيو ويو ته هو

انڪينو ۽ ائنڊرسن جا لاش پاڻ سان گڏ قلعي مان ڪٽي آيا هئا ۽ ان ڦاٽڪ منجهان جيڪو انگريزي فوج حملي ڪان پوءِ پنهنجي قبضي هيٺ آڻي چڪي هئي. جيڪڏهن ڦاٽڪن مان نه. ته فاتح فوجن توبن سان گولا باري ڪري قلعي جي پٽ ۾ جيڪي ڳتا ڪري وڌا هئا تن منجهان انهن ٻنهي جا لاش ڪلهن تي زوريءَ ڪٽي وڃڻ ۾ سوڀارا ٿيا هوندا. فوج جڏهن پنهنجيءَ تي چڙهندي آهي ته پنهنجن جي لاشن جي به عزت ڪري ڇاٽندي آهي ۽ سندن اڇي لٽي تي لڱل ڇنو ڏوئي جڏيندي آهي.

ڪتاب جي آخري باب ۾ ڏسجي ٿو ته لارڊ گوف پنهنجي فوج جي ڪمان ڪري رهيو آهي. فوجي، هن سپهه سالار جي گهڻي عزت ڪندا ۽ پيار ڏيندا هئا پر هو پاڻ پروسي ۽ ويساه جوڳو ڪونه هوندو هو. هن جهيڙي دوران هو تيز رفتاريءَ سان لاهور ڏانهن وڌي رهيو هو ۽ تڪڙ ۾ راوي پار ڪئي هئائين جنهن کي يونانين هائڊروٽس سڏيو آهي. بعد ۾ منزلون ڪندو وڃي چناب وٽ پهتو هو جتي ڪرٽن اڳيئي منزل ڪيون ويٺو هو. وٽس ڪولن ڪئمبيل جي برگيڊ پهچي چڪي هئي ۽ پاڻ رامپور جي اوسي پاسي موجود پٽڻن تي اک رکي رهيو هو. جلدئي پوءِ پنهنجي دشمن ڏرين ۾ مهاڏو مچي ويو. هن جهيڙي ڪري گهوڙيسوار تلوار بازن وچ ۾ ڦيناڙو ۽ مِٽَ ڦوڪ پيدا ٿي پئي هئي.

١٦- نومبر تي ٻئي ويلنگٽن اسڪول جا شاگرد ڪن ڪڙا ڪيون ۽ تارا پٽيون، ساهران نالي هڪ ڳوٺ ڏانهن وڌي رهيا هئا جيڪو راوي ۽ رام نگر وارن پتڻ ڪان اٺ ميل پري هو. چناب جو پيٽ گهڻو ويڪرو هوندو آهي جنهن مان هماليه ۽ چين جي جبلن واري رهيل برف جو گهڻو پاڻي وهندو اڳتي نڪري ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن وهڪري کي چين- آب يعني چين جو پاڻي سڏيو ويندو آهي. پر سياري جي مند ۾ هن جو پاڻي هڪ ڪرو ڪونه هوندو آهي ۽ واريءَ جي ڇڏيل پٽن مان ڪڏهن ٿورو ڪڏهن گهڻو پيو نظر ايندو آهي. منجهس ڏيٽيون ۽ ڇور گپون به جام آهن. ڪڏهن اوچتو روه ۾ مينهن جون چار ڦڙيون به پئجي وينديون آهن ۽ سندس پاڻيءَ ۾ چاڙهه اچي ويندو آهي ۽ لانگهن وٽ به پاڻي ڪجهه اونهون ٿي ويندو آهي.

شير سنگهه پنهنجي فوج سان اڳتي وڃي رام نگر وٽ منزل ڪئي جيڪو درياه جي هن پر ۽ اتان ڪان ٽي ميل ڪن وٿيرڪو هو. ٢١- تاريخ تي لارڊ گوف به پنهنجيءَ فوج سان پيش قدمي ڪندو اچي هڪ جاءِ تي منزل ڪئي جيڪا ڪرٽن واري فوج واندي ڪان چار ميل ڪن پري هئي. هن اتي پهچي ڪرٽن ۽ ڪئمبيل کي حڪم ڪيو ته هو ٻئي ڏينهن صبح جو رام نگر ڏانهن وڌن. واءُ سواءَ لهڻ واسطي هو سائن گڏ روانو ٿيو. حقيقت اها آهي ته هو حالتن جي واءُ سواءُ لهڻ واسطي هٿن سان هرويرو زوري گڏ ويو هو. هو اسر جو ٽين وڳين روانا ٿيا ۽ پٺيان ايندڙ فوج

آرام سان ٻٽي آئي ۽ اچي رام نگر ٻرسان منزل ڪيائون. سندس مقصد هو تہ درياه جي ڪناري تي بيهي جنگ جو ڍنگ ۽ رنگ ڏسي. جڏهن ڪرنن هڪ دڙي تي پهتو جيڪو رام نگر جي ساڄي پاسي هو تہ هن ڏٺو تہ سک پنهنجون توبون اتان ڇڪرائي مورچہ بنديءَ واري مڪيہ جاءِ ڏانهن وٺي رهيا هئا جيڪا درياه جي هن پر هئي ۽ سندن پنئين پاسي وارو لشڪر ان وقت شهر وٽان اڳتي وڌي درياه پار ڪري رهيو هو. هن لڻن ۾ وارنر جي فوجين کي درياه مان تپندڙ فوج تي گولاباري ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهن فوجين جي مرضي هئي تہ ڪجهہ ويجهو پهچي مٿن گولاباري ڪن. اها ڳالهہ دل ۾ سانڍي هارس آرٽيلري ڪجهہ اڳتي وڌي تہ توبون وچي واريءَ ۾ اڙيون. پر پوءِ بہ گولا وسائي دشمن کي گهڻو نقصان پهچايائون. پوءِ پير سکن جون ٢٨ توبون بيٺل هيون جن جوابي ڪارروائيءَ طور پنهنجي توبن جا منهن ڪولي ڇڏيا. درياه جي ايڪسپري ڪناري سان وڏيون توبون بہ بيٺل هيون تن بہ آلا اوڳاڇڻ شروع ڪيا. هن ڪان علاوه سک ڪمانڊر پنئين لشڪر جي بچاءَ ۾ گهوڙيسوار دستا بہ روانا ڪيا. توبن جي بچاءَ واري فوج ۾ موڪليل گهوڙيسوارن ٥- ڪيولري تي حملو ڪري ڏنو. لئن ان ڪيولريءَ کي گهربل امداد ڏئي رهيو هو ۽ اڳتي وچي واريءَ ۾ ڦاٿو. ان ڪري انگريزن کي هڪ توب ۽ بارود جي ٻن گاڏين تان هٿ ڪڻڻو پيو هو جيڪي واري ۾ وچي ڦاٿيون هيون ۽ دشمن توبن جي ويجهو هيون. سکن جا هزئي گهوڙيسوار دستا ان سان گڏ پيادل جا ٽي چار هزار بہ هن پر پهچي چڪا هئا. گوف ١۴- لائيٽ ڊرئگون کي مٿن حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. سندن سپهہ سالار هيولاڪ بہ جُوان مرديءَ سان اڳتي ڌوڪڻ لڳو. ڪرنن کي پڪ هئي تہ سکن جي محفوظ فوج ضرُور پر پاسي لڪل هوندي. تنهن ڪري هو گهوڙو ڊوڙائي اڳتي وڌيو تہ جيئن ١۴- ڊرئگون کي بچائي سگهي. پر ڪيس سيني ۾ هڪ گولي لڳي وئي. گوف کي هن وقت احساس ٿيو تہ هن ٻئي جي ڪم ۾ هرويرو دخل اندازي ڪري غلطي ڪئي آهي ۽ پنهنجي اي- ڊيءَ- سي کي روانو ڪيائين تہ هو وڃي ١۴- ڊرئگون کي اڳتي وڌڻ کان روڪي. پر ان وقت تائين گهڻي دير ٿي چڪي هئي ۽ ١۴- ڊرئگون دشمن ڏر جي بنهہ وچ ۾ وڃي پهتو هو. ليفٽيننٽ ڪرنل هيو لاڪ ۽ ٻيو عملدار، ١۴- ڊرئگون جي ڪمانڊ ڪري رهيو هو. دشمن فوجين گولن ۽ گولين جا وسڪارا لائي ڏنا هئا جنهن ۾ انگريزن جا ٢٣- ماڻهو مري ويا. ٩- عملدار ۽ ۴٩- سپاهي ڏڪجي پيا. ٣- ڊرئگون، ٥- ۽ ٨- لائيٽ ڪيولري حملن مٿان حملا شروع ڪري ڏنا هئا. انهن حملن دوران سکن جي ڇڏيل توبن کي ڪلَ هئي بيڪار ڪيو ويو. هن جهيڙي ۾ بہ سکن جو گهڻو نقصان ٿيو ۽ ڪن پوئتي ڌڪي وچي درياه ۾ ڇڏيو ۽ منجهائن گهڻا ٻڏي مري ويا. هن جنگ جو بهادر رسالدار- ميجر مير شير علي خان مارجي ويو. سندس عمر ٧٨ سال هئي. هن پورا سٺ سال انگريزن جي نهايت ايمانداريءَ سان ملازمت ڪئي هئي. (٢)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن جهيڙي جو اهو نتيجو نڪتو. پوئتي هٽندڙ فوج مٿان هارس آرٽيلري وسيلي گولاباري ڪرائڻ ڪا غير فطري ڳالهه ڪانه هئي. پر ڳالهه اها هئي ته ايڏو وڏو حملو ڏاڍي بي ڌيانيءَ سان ڪرايو ويو هو. واءُ سواءُ نهڻ واسطي ڪو فوجي جٿو اڳواٽ ڪونه موڪليو ويو هو. ان ڪري توبون وچي واريءَ ۾ ڦاٿيون هيون ۽ هڪ توب هتان هلي به وئي. سک گهوڙيسوارن واپس ٿي ۽ سندن توبن تي گولا وسائي فوج کي گهڻو ڊيڄاري ڌمڪائي ڇڏيو هو. حالتون ڪٿي ڪيڏيون به خراب هيون پر سکن جو تمام گهڻو جاني نقصان ٿيو. انگريز فوج قطارون جوڙي جهڙي نموني سان جيهڙو ڪيو سو ساراهه جوڳو هو. لارڊگوف جي مقصد هو ته سکن کي چناب کان ٻرينءَ پر ٽپائي ڇڏجي سو پورو ٿي ويو. هن جنگ دوران گهڻن مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو پر فائدو ٿورو ٿيو.

١۴- حصار، ١۴- لائيٽ ڊرئگون جو حصو هو تنهن رام نگر جي جنگ واري ڏينهن چڱو هٿ ڏيکاريو.

هن جنگ مان اهو سبق مليو ته وڏن ڪمانڊرن کي گهرجي ته هو پنهنجن ننڍن ڪمانڊرن جي اختيار ڪيل حڪمت عملين ۾ بيجا مداخلت نه ڪن

چيني جي درياهه کان پار ٿيڻ

جنگ جو هائي هڪ دلچسپ مرحلو شروع ٿي چڪي هو. چاڪاڻ ته هڪڙي پاسي هڪ وڏو درياهه پار اُڪرڻو هو. ٻئي پاسي کان، نهايت سگهاري فوج توبن سان گڏ پرواري هر پتڻ جي سامهون اولهه پاسي مورچا هٽي ويٺي هي. رام نگر واري پتڻ وٽان درياهه اڪرڻ انگريزي فوج لاءِ ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو ته سامهون دڙي تي سک فوج توبن سان مورچه بند ٿي ويٺي هئي. انگريز فوج کي ويهن ننهن جو زور لائي کي اٽڪلون سٽڪلون ڪري سک فوج کي هن پتڻ کان پري ڪرڻو هو ۽ جنرل گوف ايئن ئي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. ڳڙهي نالي هڪ پتڻ هو جيڪو رام نگر کان ست ميل مٿي هو ۽ اهو به دشمن ڌر جي هٿن ۾ هو. ان کان پنج ميل اجا به پرتي به ويجها پتڻ هئا جن مان هڪ جو نالو ”راڻي خان“ ۽ ٻئي جو نالو ” علي شير کي چڪ“ هو. درياهه جي ان ٽاڪ وٽ جتان وزير آباد واري سڙڪ لنگهندي هئي هڪ پتڻ جيڪو رام نگر کان پورا ويهه ميل وِٿير ڪو هو. مٿي چاٽايل پتڻن مان ڪنهن به هڪ وٽان پار ٿيڻ، شير سنگهه جي فوج جي پاسي تي حملو ڪرڻ. ڪيس مورچه بنديءَ واري ماڳ وٽان هٽائڻ، پنهنجي فوج ۽ فوجي آمدرفت جي وسيلن کي درياهه پار اڪارڻ، اڪ مان ماکي لاهڻ

ڪانه هئي. پر جنرل گوف جو تيار ڪيل هي منصوبو غير مناسب به ڪونه هو. ڪرڻ جي مارچي وڃڻ کان پوءِ، گهوڙيسوار ڊويزن جو هيءُ عهدو اجا تائين خالي پيو هو. سر جوزوف ٿئڪ وئل مهراج واري محاذ تي گهوڙيسوار ڊويزن جي ڪمانڊ ڪري چڪوهو. ستلج جي اوسي پاسي وارين جنگين ۾ به هن ساڳئي عهدي تي ڪم ڪيو هو. تنهن ڪري ڪيس وري به گهوڙيسوار ڊويزن جو سپهه سالار مقرر ڪيو ويو. هن ڪان علاوه ڪيس سيڪنڊ- ان- ڪمانڊ به بنايو ويو. سندس ڪم فقط اهو هوندو هو ته ڪمانڊ- ان- چيف جي ناهيل منصوبن تي سوچي ويچاري جيڪي گهٽو ڪري اڻ پورا هوندا هئا. اڄ ڪلهه اهو عهدو ڪونه آهي.

هن ساري روبدل ڪان پوءِ هن منصوبي موجب ڪيس درياه اڪرڻ جو حڪم ڏنو. هن حڪمت عمليءَ موجب ڪين سعدالله پور ۾ دشمن سان به پاڻي ڪرڻا هئا ۽ اهو هڪ سونهري وجهه به هو جيڪو هٿ وڃي وڃايو ويو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو جو ڪمانڊر- ان- چيف پاڻ هڪ ئي وقت ۾ متضاد حڪم جاري ڪيا هئا. ٻي ڳالهه اها به ٿي جو سر جوزوف ۾ هن وقت اها اڏپ ۽ ڏيا ڪانه هئي جيڪا منجهس گوڙيسوار دستن جي مهندار هجڻ وقت هئي ۽ انهيءَ ڪي به ڪي ڏينهن تي ويا هئا. هاڻي منجهس اهي جوين ڏينهن نه هئا ۽ سفر هوريان هوريان ڪري رهيو هو. هن ۾ اها صلاحيت به ڪانه هئي ته جيڪڏهن مٿان ڪي غلط حڪم ملن ته فوجي هاجي جي امڪانن کي روڪڻ واسطي انهن کي اورانگي ڇڏجي. هن اڪيون پوتي اهو ڪجهه ڪيو جيڪو کيس ڪمانڊر- ان- چيف ڪرڻ لاءِ چيو هو.

سندس ماتحت فوج ۾ هڪ گهوڙيسوار برگيڊ، اريگيولر هارس جون ٻه ريجيمينٽون، پيادل جون ٽي برگيڊون، ۵ موبائل ترپس، توبخانو ۽ ۱۸- پائونڊرس واريون ٻه وڏيون توبون شامل هيون. گڏ واري ٿوري فوج به ساڻ هئي. هن ڪان علاوه هراول طور به ڪمپنيون پيڙين جي پل ناهڻ ۽ پتڻ جي بندوبست لاءِ به فوجي دستا سندس حوالي ڪيا ويا هئا.

سندس پهريون حڪم ته صاف هو ته هو اول ته راڻي خان واري پتڻ تان پار ٿيڻ جي ڪوشش ڪري. جيڪڏهن اهو دشمن ڏر جي قبضي هيٺ آهي ته اڳتي وڃي وزيرآباد واري پتڻ تان اڪري. ڪيس اهو به حڪم هو ته رات جي سفر ڪان لنوائي. پر جيڪڏهن هو دشمن جي ڪابي پاسي کان هڪ وڳين شام تائين درياه نه ٽو اڪري سگهي ته ڪيس دشمن تي حملو ڪرڻ ٻئي ڏينهن تائين ملتوي ڪري ڇڏي. چاڪاڻ ته جنرل گوف کي ياد هو ته اڳي جڏهن انگريزي فوج سانجهيءَ ويلي جنگ جوٽي هئي ته ان کي ڏاڍو هاجو رسيو هو.

ٽڪ وٽل هندو ٽڪليندو. ١- ڊسمبر جي ١١ وڳين رائي خان Ranni Khan پتڻ تي پهتو جِهڙ نه رستو وارياسو هو ان ڪري سفر سوير شروع ڪرڻ جي باوجود هو دير سان ان ڪري به پهتو هو جو ڪونن ڪيمبيل کان رستو وڃائجي ويو هو. هيءَ ۽ علي شير- ڪي- پتڻ جي وچ ۾ ميل سوا جي وٿي هئي ۽ ٻنهي تي دشمن ڌر جو قبضو هو. ڪپر ڪاڌل ۽ اوتر هئا تنهن ڪري پتڻ کان سواءِ پار ٿيڻ ڏکيو هو. لانگهن تي به يقين ڪونه هو. ڪيمبيل ڏاڍو باضابط ماڻهو هو ۽ هر قدم فوٽ پٽيءَ سان مابي ڪندو هو. جڏهن هو سنه ١٨٥٨ع ۾ ڪمانڊر- ان- چيف هو ته ڪيس ”اولڊ خبردار“ ڪري سڏيو ويندو هو تنهن ٽڪ وٽل ڪي رام نگر ڏانهن موٽي هلڻ جو مشورو ڏنو. ٽڪ وٽل سمجهي رهيو هو ته درياهه پار ڪرڻ وارو حڪم ته جتو هو تنهن ڪري هو ٢- وڳين شام ڏاران وزيرآباد پتڻ ڏانهن اسهيو. هن جان نڪولسن ۽ سندس ٻنانڻ ليويز کي هر اول ڪري روانو ڪيو ته جيئن اڳتي وڃي واءُ سواءِ لهي پتڻ بابت ويساهه جوڳي ڄاڻ ڏين. ٥- وڳين جڏهن هراول اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ته نڪولسن سترهن وڏيون ٻيڙيون ۽ به پتڻ تاڙي ورتا. اتي دشمن جو ڪو نانءُ نشان به ڪونه هو ۽ پاڻي ڪٿي به ٣- فوٽ ١٠ انچ کان وڌيڪ ڪونه هو.

جهونجهڪڙي تائين ٽيئن پتڻ جي لنگهڻ جي به آس اميد هئي. اونداهي ٿي وئي هئي، واريءَ جون پٽون ۽ پاڻيءَ جو وهڪرو پاڻ ۾ گڏ مِس ٿي ويا هئا. پر هن پار وڃي پير ڄمائڻ به ضروري هو. ڇاڪاڻ ته دشمن ڌر جو مٿي پيش قدمي ڪرڻ به ممڪن هو..

ان لانگهي وٺان مني ميل جيتري پند تي مٿي هڪ پتڻ هو جيڏانهن ٣- برگيڊ رواني ڪئي وئي هئي. ٦- برگيڊ درياهه کي لانگهي وسيلي پار ڪرڻ لڳي جنهن تي نشانن طور درياهه جو آخري واهڙ پار ڪونه ڪري سگهيا ۽ هڪ پٽ تي لڙهي ويا. جيڪڏهن دشمن ڌر لکي حملو ڪري ها ته ڏاڍي سوٻاري ٿئي ها. پر هنن جو وار به ونگو ڪونه ٿيو رات به خير سان گذري وئي. سياري جي سير هجي. سيءُ به ٻارن ٻچن سميت اچي لٿو هو. مٿان وري راشن اڻ پورو. پر فوج لاءِ اها نئين ڳالهه ڪانه هئي. اهو ڪم ڪاڏي پيتي جي مهاڪڙي سيٽ جو ڪونه هو پر ريجيمينٽ ۽ برگيڊ جي بندوبست ڪرڻ وارن جي ذميواري هئي.

ٻئي صبح جو بيو لشڪر ته درياهه لنگهي پار ٿيو. پر فوجي انجنيئرن ٻيڙين جي پل تيار ڪانه ڪئي تنهن ڪري ١٨- پائونڊرس توبون ٻهريدارن جي حفاظت ۾ جنرل گوف ڏانهن پوئتي روانيون ڪيون ويون. سانجهيءَ جو ٢- وڳين فوج ڪائي پي واندي ٿي ۽ رام نگر وارن پتڻ ڏانهن وڌڻ لڳي. پيش قدمي جنگي ترتيب موجب شروع ڪئي هئي. هر برگيڊ ڪمپني جي قطار ۾ ۽ ساڄي پاسي کان

اڌ پنڌ تي ساڳي ترتيب سان گهوڙيسوار برگيڊ هلي رهي هئي. ڪاٻي پاسي کان درياه جي ڪاڌل ۾ هيٺ مٿي زمين هئي ۽ انهي پاسي کان ٻارنهن اريگيولر هارس وڌي رهيو هو. ٻاڪ ڦتي مهل ٽائين "دراول" ماڳ وٽ پهتا جيڪو ان لانگهي کان ٻارهن ميل هيٺ هو ۽ اتي پهچي مورچه بندي ڪئي وئي. ٢- ڊسمبر تي لارڊگوف کي پتو پيو ته ٿئڪ وئل فوج سميت درياه پار ٿي چڪو آهي ته هن رام نگر جي پتڻ وٽ پهچي سک فوج تي گولا باري ڪرائي. جوابي ڪاروائي ۾ معلوم ٿيو ته اتي ٻه ٽي توبون آهن جن سارو وقت ماٺ ڪانه ڪئي. جنرل سمجهيو ته شير سنگهه انگريزي توبن کان ڊڄي پنهنجي منزل پٺي ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي قائم ڪئي آهي. ان سان گڏ کيس هي خيال به آيو ته متان کيس ٿئڪ وئل جي پيش قدميءَ جي ڪڙڪ پئجي وئي هجي. ان ڪري کيس نئين خطري جو احساس ٿيو هوندو ۽ هن پتڻ تي پهريدار بيهاري پاڻ اڳتي وڌي ويو هوندو. ان وقت برگيڊ گاڊباءِ ۽ سندس فوج ڳڙهيءَ وٽان درياه ٽپڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪو رام نگر کان ڇهه ميل تي هو.

سعدالله پور وارو محاذ

٣- تاريخ پره ڦٽيءَ، ٿئڪ وئل ساڳي فوجي ترتيب ۾ روانو ٿيو ۽ دشمن فوج جي جاسوسيءَ ڪري ١١- وڳين صبح جو وڃي حملو ڪيائين. هو دشمن کان چارميل پري هو. ڪمانڊر- ان چيف جو وٽس اچي خط پهتو جنهن ۾ لکيل هو ته ڳڙهي واري رستي سان واهر فوج وٽس پهچي رهي آهي. ٿوري وقت کان پوءِ کيس وري ٻيو خط پهتو ته تيستائين حملو نه ڪيو وڃي جستائين وٽس ان لانگهي وسيلي پار اينڊز پيادل برگيڊ ۽ گهوڙيسوار دستا نه پهچن. تنهن ڪري هن لاءِ چناب واري لانگهي تي پنهنجو قبضو ڪري هلي وئي هئي. پر ان وقت ائين معلوم ٿي رهيو هو ته دشمن فوج موٽي اچي وري ان لانگهي کي پنهنجي قبضي هيٺ ڪري رهي آهي ۽ ان وقت فوجي اتي هوريان هوريان گڏ ٿي رهيا هئا. تنهن ڪري هن اتي پهتل فوج کي ڊوڙائي ڪڍيو. واهر واري فوج جي اوسيڙي وهڻ وات زيان ڪرڻ هو ۽ ٿئڪ وئل ان وقت سعدالله پور ڳوٺ وٽ واهر فوج جي اوسئيڙي ۾ جڻ اوڪڙو ويٺو هو. ڏينهن گذري رهيو هو ۽ لشڪر جي ٻاهرئين پاسي واري فوج ڳوٺ جي سامهون اچي ويٺي هئي. ٢-وڳين ڌاران بي شمار دشمن فوج جي پيش قدمي نظر آئي. پر ڳوٺ جي چوڌاري پوکيل ڪمند ڪري لڪل هئي. برطانيه سرڪار جي فوج جي پيادل، صورتحال مطابق سامهون واري ڪلبل پاسي ڌانهن اڳتي سرڪڻ لڳي. سکن هن

چرير کي سمجهيو ته دشمن فوج پوئتي هٽي رهي آهي تنهن ڪري اڳتي وڌي پنهنجي وڏين توبن وسيلي گولا وسائڻ شروع ڪري ڏنا. سندن گهوڙيسوارن برٽش فوج جي ساڄي ڪان پنهنجي ڪاروائيءَ جي شروعات ڪئي جنهن کي برٽش جي ڪيولري برگيڊ جوابي حملو ڪري پوئتي هٽائي ڇڏيو. ائين ڪندي سک پيادل به حملي لاءِ اڳتي وڌندي ڏسڻ ۾ آئي. جڏهن توبن جي مار اندر آئي ته مٿن توبن گولن جو وڏو ڦڙو وسائڻ شروع ڪيو. اهڙي ڪاروائي ڏسي سک پيادل اتي جو اتي بيهي وئي. ٻن ڪلاڪن جي گولا باريءَ ڪان پوءِ ٿئڪ ويل گهوڙيسوار فوج کي دشمن توبن تي حملو ڪري قبضي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پر اهو ان ڪري ناڪام ويو جو اهڙي حملي لاءِ ايڏي ڪليل زمين ڪانه هئي ۽ گهڻي دير به ٿي چڪي هئي. انگريزي لشڪر جون ٻاهريون چوڪيون جيڪي اڳي ڳوٺ وٽ وينيون هيون تنهن کي سک فوج ڌڪي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو ۽ پاڻ ڏاڍي مضبوط ٿي اتي ويهي رهي هئي. سر جوزوف جي ماتحت فوج ڏينهن ٽيڻ تائين پنهنجا هٿيار رکي ڇڏيا هئا. انهيءَ ڪري انگريزن جي طفان ۷۰ فوجي ۽ ۴۰ ڪان ۵۰ گهوڙا مارجي ويا هئا. پيادل به هڪ گولي به ڪانه هلائي هئي.

۳- تاريخ تي جڏهن ٿئڪ ويل سکن سان جهيڙي ۾ جنبيل هو ته ڪمانڊر- ان- چيف پير پساريون مٿ ڪيون وينو هو. لڙيءَ آڏيءَ ڏاران ڪنا پوئنڪڻ لڳا جنهن مان پتو پيو ته دشمن فوج پوئتي هٽي رهي آهي. صبح جو ڏنو ويو ته پنجاب فوج ٻڙ پالها ڪري هلي وئي هئي. ان سان گڏ رام نگر جي سامهون وارو پاسو به خالي لڳو پيو هو. جنرل گوف سندن تعاقب ۾ ۹ لانسرس ۽ ۱۴ لائيٽ ڊريگون کي هر پتڻ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو. ٿئڪ ويل به سندن پٺيان لڳي پيو هو. پر پنهي کي پنجاب جي هن پاڇوڪڙ فوج جي ڪاٿي رَڄي به نظر ڪانه آئي. اهي تيز رفتاريءَ سان جهلم ڏانهن وڌي ۽ افغان لشڪر سان ملي سگهن. ٿئڪ ويل به تيز رفتاري سان اتان نڪري هليو ويو هو. انهيءَ لاءِ ته جيئن ۸- تاريخ ڪمانڊر- ان- چيف جي رام نگر وٽان پار ڪندڙ فوج کي رهڻ واسطي هڪ ڪلي جڳهه ملي وڃي. دشمن فوج ايڏي ته تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي رهي جو پٺيان ايندڙ ٿئڪ ويل جي فوج سندس پاڇو به پسي ڪانه سگهي توڙي جو سندس پيش قدميءَ جي رفتار به تيز هئي. ان هوندي به آٽ پوَ ڪان چناب جا سڀ لانگها پتڻ پنهنجي قبضي ۾ ورتا ويا هئا. سعدالله پور وٽ ٿئڪ ويل دشمن تي حملو ڪونه ڪيو هو ان ڪري ڪمانڊر- ان- چيف، سرگوف مٿس چڙيو باه لڳو وينو هو. ٿئڪ ويل اڳي آپدا ۾ ڦاٿو هو جو ڪيس اها سچي ڳالهه به سمجهائي ڪونه ٿي سگهيو ته اها غلطي هن جي نه پر سندس هئي. هن پاڻ حڪمن مٿان حڪم موڪلي ڪيس دشمن سان جنگ ڪرڻ ڪان روڪي ڇڏيو هو. سندس حڪم موجب

ڪاڊباءِ فوج وٺي ڳڙهي وٺان درياهه پار ڪيو ۽ ان به اُڪرڻ ۾ تمام گهڻي دير لڳائي ڇڏي هئي. هن کان علاوه سرگرف ڪيس ٻن برگيڊن رواني ڪرڻ جو به وچن ڪيو هو، جيڪي وٽس ڪونه پهتيون هيون. اها نه جنرل گوف جي پنهنجي غلطي هئي جو خطن ۾ ڪيس جنگ نه ڪرڻ لاءِ حڪم روانا ڪيا هئائين. پر ڏاڍي جي مهريءَ ڏهه مٺا. ڪير چويس ته صاحب تنهنجي منهن ۾ به اڳيون پر جيڪڏهن پئي پاسي ڏسجي ٿو ته ٿڪ وٺل جو سارو لشڪر درياهه اڪري چڪو هو. دشمن سندس سامهون هو. سندس فوج به ڪائي بي پيٽ پريو هو. تنهن ڪري جيڪڏهن هو سرگوف کان مليل حڪمن جي انعرافي ڪري پنهنجيءَ سرت کان ڪم وٺي مٿن حملو ڪري ها ته صحيح هو ۽ دشمن فوج کي سخت شڪست ڏئي سگهي ها. جنهن شيءَ کان هنن لنوايو پئي اهو ئي ٿي گذريو. لکيو منجهه نراڙ قلم ڪيازيءَ نه وهي. هاٿي سک فوجون ايڪي ڪرڻ لاءِ آجيون هيون.

مختصر ته سعدالله پور واري ڳالهه ڪري انگريز ڪلڻ هاب تي پيا هئا. سک فوج وڏي جاکوڙ ڪئي ته انگريزي فوج درياهه نه اڪري پر اهي نهايت ڪاميابيءَ سان درياهه پار ڪري ويا ۽ دشمن ڏر جو وار به ونگو ڪري ڪونه سگهيا هئا. جيڪڏهن کهڙي به فوج ائين ڪري ها ته هرڪو ان کي لوئي ۽ ڊوءِ ڊوءِ ڪري ها. ٿڪ وٺل جي فوج هڪ ڏڪار جوڳو ڪم ڪيو هو. ان ڪري مٿس چڙيل هو. ڇاڪاڻ ته جڏهن هو درياهه پار به ڪري چڪو هو ۽ پوءِ تيز رفتاري سان پيش قدمي ڪري دشمن سامهون به پهتو ته ان اهڙي سونهري وجهه مان لاڀ چو نه پرايو. موجوده دور ۾ رابطي جا وسيلا جديد آهن. هوائي جهازن وسيلي دشمن فوج جي چرپر بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي. اڳي، هن موضوع سان واسطو رکندڙ ڳالهيون، ماضيءَ جا غلط ورق سمجهي وسارڻ گهرجن. جنگ سان لاڳاپيل جديد مشنريءَ وري نيون مشڪلاتون پيدا ڪيون آهن، جيڪي وڏيڪ خراب آهن.

چليان والا ڏانهن پيش قدمي

هاڻي انهن ٻن جنگين مان پهرين لاءِ فضا تيار ٿي رهي هئي جن پنجاب فوج کي هميشه لاءِ ناس ڪري ڇڏيو. انگريزي فوج ان وقت ميداني علائقن مان نڪري روهه واري جوءِ مان پيش قدمي ڪري رهي هئي جيڪو ڪڏا ڪوٻا ۽ هيٺ مٿي لڳو پيو هو. هن ميدان تي قديم دور ۾ هڪ مشهور جنگ به وڙهي وئي هئي. بهتر آهي ته هن جوءِ جي جاگرافيءَ جو بيان به ڪيو وڃي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شير سنگهه رام نگر کان پنجويهه ميل پنڌ هٽي رسول نالي هڪ ماڳ وٽ اچي پهتو هو. هي ماڳ جهلم درياه کان مٿي اتر پاسي واقع آهي. هن درياه کي يونانين هيڊاس پس سڏيو آهي. سنڌوءَ ۾ رسول شهر جي وچ تي ڳاڙهي رنگ جو هڪ پهاڙ آهي جنهن کي لوڻ وارو جابلو سلسلو سڏيو ويندو آهي، جيڪو ١١٠ ميلن ۾ پکڙيل ڏسڻ ۾ ايندو. هن جبل کي انهيءَ نالي سان انهيءَ ڪري سڏيو ويندو آهي جو سندس وڏو حصو لوڻي جبل والاري ٿو. هتي پلي پنيءَ جو هڪ ويڪرو ۽ وشال پٽ به آهي جتي جا هاري ڏاڍا پورهيت آهن. رسول کان اتر- اوڀر پاسي جبل کي هڪ وڪڙ آهي. اتان کان سندس متاڃرو بنا اوڀر جي ڏسبو آهي. سندس چوٽيون به بيشمار نظر اينديون. پر ايڏو اتاهون ڪونه آهي. هي جابلو سلسلي سان وڃي ملندو آهي. جهلم جو وهڪرو ڪشمير جي جابلو علائقي مان لنگهي رسول وٽ اچي چناب سان سنگم ڪندو آهي. ان کان پوءِ اهو گڏيل وهڪرو اڳتي اچي سنڌوءَ سان ملي ٿو. بعد ۾ سنڌو ان جابلو لوڻ واري علائقي مان جبلن جي سوڙهن گهٽن مان وهندو اڳتي وڃي ٿو. جهلم شهر کان چار ميل هيٺ جلال پور جي سامهون مونگ نالي هڪ وسندي آهي. سڪندر جڏهن سنڌ تي ڪاهيو هو ته هن رسول کان پنئين پاسي مونگ وٽان جهلم پار ڪيو هو ۽ سامهون چوٽ ڏيڻ لاءِ پورس بيٺو هو. هن جهلم پار ڪيو هو ۽ پورس وڪڙ ڪري اوڀر کان اچي مٿس حملو ڪيو هو. شير سنگهه ٺيڪ وئل تي به بلڪل ساڳي نموني حملو ڪيو ۽ ان ساڳيءَ جاءِ تي سرگوف سان جنگ ڪئي، جنهن، جاءِ تي ڪنهن زماني ۾ سڪندر ۽ پورس ڪئي هئي.

رام نگر ۾ رسول جي وچ واري ڌرتي هڪ سنئون سڌو پٽ آهي. پر مٿس پابرو جهنگ ۽ پيربون جام نظر اينديون. ڪٿي ڪٿي ڪليل پٽ به ڏسبو. رام نگر جي پٺتڻ ۽ لانگهن واري سٽڪ " هيلان" کان ٿيندي "ڊنگهي" ڏانهن ويندي آهي. اتان کان ٿيندي اتر پاسي ٽڪرين ۾ آباد شهر " ڪوهري" ڏانهن وڃي ٿي. اهو پڻ نظر ايندو ته رسول- وزير آباد سٽڪ، رام نگر- ڪوهري واري سٽڪ سان " ڊنگهي" وٽ ملندي آهي.

مهيني جي خوشگوار رُت ۾ جنرل گوف هيلان ۾ رهيو پيو هو جيڪو چناب کان ڇهن ميلن جي وٿيءَ تي آهي. سندس اتي ترسڻ جو ڪجهه سبب اهو هو ته گورنر جنرل کيس اهڙو حڪم ڪيو هو. پيو ڪجهه انهيءَ ڪري به ته کيس ملتان واري لشڪر جي اچڻ ۾ سائس ملڻ جي آس هئي. پر کيس اهو احساس ڪونه هو ته ملتان وارو لشڪر ڪڏهن ايندو. گورنر جنرل تن ڏينهين لڏيانه ۾ هو. پر سندس اتي هجڻ غير منطقي هو. سندس هتي ڳلهين سان ايترو واسطو ڪونه هو جيترو اصولي طور تي هجڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته اهو رسد جي شعبي سان واسطو

رڪندڙ معاملو هو. اهو فرض جنرل گوف جو هو ۽ ڊلهائوسيءَ هو منجهس ڪو ويساهه ئي ڪونه هو ته هو اهو ذميواري خوش اسلوبيءَ سان سر انجام ڪري سهگندو. پر گورنر جنرل جي طبيعت ئي اهڙي هئي جو هر ضروري ۽ غير ضروري شيءِ ۾ ٽنگ ضرور اڙائيندو ۽ ڪيس واندو وهڻ ته ايندو ئي ڪونه هو.

جنرل گوف ڪجهه وسوڙجي ويو هو. ڇاڪاڻ ته ڊلهائوسي چناب پار ڪرڻ مهل توبن جي سلامي وٺڻ کان انڪار ڪيو هو. اها هڪ حقيقت هئي ته چناب پار ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانه هئي.

وقت گذري رهيو هو ۽ هرڪو ماڻهو انهيءَ سوچ ۾ وينو هو ته اهڙي وايو منڊل جو هڪدم خاتمو ٿيڻ گهرجي. اٽڪ اجا به هر پرٽ جي قبضي ۾ هو جيڪو مسلمانن جي مدد سان دشمن سان اک اک سان ملائي مڙس ٿيو بيٺو هو. ڊلهائوسيءَ جي مرضي هئي ته ڏانهس واهرو فوج رواني ڪئي وڃي. ٣- جنوري تي اها خبر پهتي ته جنرل وش ملتان جو شهر فتح ڪري ورتو آهي پر قلعي جي فتح باقي آهي. ان وقت ڊلهائوسيءَ سمجهيو ته جنرل گوف کي هاڻي اڳتي وڌڻ گهرجي. ١٨- ڊسمبر تي شير سنگهه ڊنگهيءَ ڏانهن ڏهه هزار فوج رواني ڪئي هئي. انهيءَ جو سبب ڪهڙو هو. تنهن جو پتو ڪونه آهي. پر انهيءَ سان وزيرآباد تي حملي جو خطرو هو. گوف پنهنجو لشڪر موڪليو ته جيئن درياه جي پتڻن ۽ لانگهن تي قبضو ڪري ونجي. جڏهن ملتان جي شهر جي فتح جي خبر گورنر جنرل ڊلهائوسيءَ کي پهتي ته پوءِ هن جنرل گوف کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو. ١٠- جنوريءَ تي وري اهي خبرون پهچڻ لڳيون ته پٺاڻن اٽڪ جو قلعو فتح ڪري ورتو آهي يا هربرٽ پاڻ اهو قلعو خالي ڪري هليو ويو آهي. ميجر مئڪ سن جنرل گوف جو سياسي صلاڪار هو جنهن کيس مشورو ڏنو ته کيس چترسنگهه جي پهچڻ کان اڳ پيش قدمي ڪري اتي رسڻ گهرجي. جنرل گوف کي اهڙي صلاح ڏيڻ سندس فرضن ۾ شامل ڪانه هئي.

سر گوف ۽ سندس عملو انهيءَ ڳالهه تي لاهي پاهي بيٺو هو ته کيس اڳتي وڌڻ گهرجي. هن ڊلهائوسيءَ ڏانهن خط لکي اهڙي موڪل گهري ته هو هاڻي گهٽو ڪجهه مستحڪم ٿي چڪو آهي ۽ شير سنگهه تي حملو ڪرڻ چاهي ٿو. هن هيلان مان ئي اها اجاج ڪرائي ورتي ته ملتان ۾ سکن جي سگهه ڪهڙن حالن ۾ آهي. اهڙيءَ چاڻ ملڻ کان پوءِ هن ١٠- تاريخ تي ڊنگهيءَ ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي جيڪو سندس فوجي واند کان ٻارهن ميلن جي وٿيءَ تي هو. هيءَ ماڳ رسول کان فقط اٺ ميل پري هو. ان ماڳ تي قبضي ڪري وزير آباد سٽڪ سان اڳتي وڌڻ ممڪن ڪونه هو.

ان رات هن سيني ڪمانڊرن کي پاڻ وٽ سندس تيار ڪيل منصوبن کي

ڀڄو ۽ غورڪيو. ان ڪان پوءِ چليان والا ڏانهن وڌڻ جو فيصلو ٿيو جيڪو سندن فوجي وانڍ کان ٻه ٽي ميل پري ۽ سکن جي مورچه بنديءَ جي بلڪل سامهون هو. سندس خيال هو تہ حملي ڪرڻ کان پهريائين اتي ويهي سک فوج بابت پوري معلومات هٿ ڪجي ۽ پوءِ حملو ڪجي. ان زماني جي ڪرنل پئٽرڪ گرانٽ جي ياداشت نامي مان سک لشڪر جي فوجي ترتيب جو پتو پوي ٿو جيڪو هن ريت هو:

لکي والا ۾ سک فوج جي ساڄي طرف ٻنون ريگيولر هئي جيڪا رام سنگهہ جي ماتحت هئي، جنهن ۾ هڪ ريجيمينٽ گهوڙيسوار ۽ ١١ توبن سان چار بٽالنون پيادل هئي.

فتح جان-ڪي- چڪ وٽ، ٻہ ڪيولري ڪارپس، ڇهہ بٽالنون پيادل ۽ نيون پراڻيون ٢٢ توبون هيون. لاليان وٽ شير سنگهہ پاڻ بيٺو هو جنهن سان گڏ گهوڙيسوارن جي هڪ ريجيمينٽ پيادل جون ١١ بٽالنون ۽ ٢٠ توبون هيون.

رسول ماڳ وٽ ۽ لشڪر جي کابي پاسي ٻہ پيادل ڪارپس ۽ پنج توبون بيهاريون ويون هيون. ڪمانڊرن جي گڏجاڻيءَ جي پڄاڻيءَ ۾ جنرل گوف چيو هو تہ، "هيءَ جنگ نہ آهي پر شيطان جي رچايل خوني راند آهي" ۽ واقعي اها هڪ شيطاني جنگ هئي.

١٣- جنوري جو هڪ اهڙو سهاڻو صبح هو. سج چمڪي رهيو هو. برف پوش پهاڙن جي ٻويان ڪجهہ برفباري ٿي رهي هئي ۽ سامهون لوڻ واري جبل جون ڪئي چوٽيون ۽ پاهر نڪتل حصا نظر اچي رهيا هئا. فوج کي پوري ڄاڻ هئي تہ سڪندر ڪڏهن هن جاءِ تي مقابلو ڪيو هو. تنهن ڪري وانڍ جي وچ ۾ مچايل مَچَ جي چوڌاري ويهي هڪ ئي آواز هي ترانو ڳائي رهيا هئا:

Oh Sabres drawn and bayonets fixed
Fight Where fought Alexauder
For Paddy Gough's Cross bet wixe
Ball dog and Salamauder.

اهو ڏاڍو سنو نظم هو جيڪو سچو ڪرو بہ هو.

ڊنگهي ۽ چليان والا جي وچ تي هڪ گهاٽو جنگهہ موجود هو جيڪو چليان والا جي ڀرسان هلڪو ٿيندو ختم ٿي ويو ٿي. فوج ڇئن قطارن ۾ اڳتي وڌي رهي هئي ۽ اهڙي ريت ريجيمينٽون بہ هڪ ٻئي ڀنيان اٿين هلي رهيون. هرهڪ قطار ۾ هڪ سو گڻ جي وٿي هئي. فوج جي هرهڪ پاسي گهوڙيسوار برگيڊ وڌي رهئي ۽ هر برگيڊ اڳواٽ ڄاڃ لاءِ پنهنجو بندوبست ڪيو هو. اتفاق وري اهو ٿيو جو لوڻ واري ان جبل جي هر چوٽي تي هر وڏنڊڙ فوجي قطار جي بلڪل سامهون هئي.

جڏھن لشڪر چليان والا پرسان ناڪ منجھند جو پھتو. ڳوٺ جي سامھون ھڪ ڏڙو ھو جنھن تي دشمن فوج بابت واءُ لھڻ لاءِ پھرو بيھاريو ويو ۽ توبون بہ مٿي وڃي بيھاريون ويون ھيون ۽ دشمن جي حملي وقت ڪين لاھڻ بہ سولو• ھو. جنرل گوف شھر جي ڀنئين پاسي وڃي پنھنجي فوجي وانڍ قائم ھئي ۽ سڀاڻي تي ٽينڊڙ جنگ جا حڪم بہ اتان ڪڍي رھيو ھو. ھي سندس صحيح فيصلو ھو.

ايپيرس جي بادشاھ پايرس جھڙي فتح

ڪمانڊر- ان- چيف جوڏس نھاريو تہ سندس ساڄي پاسي رسول ڳوٺ ۽ لوڻ واري جبل جون ٽڪريون، سامھون درياھ جي ھُن پار مڪيہ جبل جون چوٽيون ھيون ۽ ساڄئي پاسي ڪنار سان ڳوٺن جي قطار ۽ گھارن تي بيٺل جھنگ ڏسجي رھيو ھو. ڪابي پاسي ويندي ھيلان تائين گھاٽو جھنگ ھو. جنھن مان ظاھر ھو تہ سندس فوج جا ٻئي پاسا محفوظ ھئا ۽ حملي جو فقط سامھون ڪان امڪان ھو. ڪمانڊر- ان- چيف کي جڏھن بہ واندڪائي ملندي ھئي جوڏاري وائٹ پيو لھندو ھو. سندس ڀنئين پاسي ڪئارٽر ماسٽر جنرل ۽ سندس عملو وانڍ ڄمايون وينو ھو. انھيءَ ڪان ڀنيان ھلڪي جھنگ جھاڙيءَ ۾ فوجي سامان ۽ ان سان لاڳاپيل ماڻھو وينا ھئا جن کي اريگيولر ڪيولري جو تحفظ حاصل ھو. انجنيئرن کي سامھون وارن رستن ۾ جھنگن جي جاچ ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. اتي اوچتو سکن جي ملڪي توبخاني انگريزي فوج جي ٻاھرين چوڪين تي اچي گولاباري ڪئي جيڪي چليان والا ڳوٺ جي سامھون ڪئمپ ڪيون وينا ھئا.

ڪمانڊر- ان- چيف پنھنجين وڏين توبن کي چليان والا ڳوٺ سامھون ڪلئي ميدان ۾ بيھي جوابي ڪاروائي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انھن وڏين توبن جي گولاباري جڻ تہ جنگ جو اعلان ھو. ۽ پوءِ سامھون بيٺل توبن جي ھڪ ڊگھي قطار پنھنجي منھن مان باھ جي الن سان گڏ گولن وسيلي جڻ تباھي وسائڻ شروع ڪئي. ڳوھہ ڳولي اچي شڪارين جي گھر پھتي ھئي. سک فوج اھڙي محفوظ ماڳ تي مورچہ بند ٿي ويني ھئي جو انگريزي لشڪر جو اوڏاھين وڃڻ ئي ناممڪن ھو ۽ پاڻ ھرُتو سامھون اچي ميدان ۾ پھتي ھئي. ۽ جنرل کي ڀڙڪايو ھئائين تہ ھاڻي اسان ٻاھر نڪتا آھيون. مھرباني ڪري اسان تي پنھنجي توبن جا گولا وسايو. جيڪڏھن مٿن ان وقت گولا نہ وسايا وڃن ھا تہ سندن توبون اچي انگريزي وانڊ پرسان پھچي وڃن ھا ۽ ساري رات مٿن گولا وسندا رھن ھا.

ڪمانڊر ان چيف هڪ گهر جي ڇت تان بيهي معائنو ڪري رهيو هو. هن ڏٺو تہ بي شمار سک فوج بيٺي هئي ۽ توبن مان نڪرندڙ دونهي آسمان کي ڍڪي ڇڏيو هو. هن سمجهيو تہ سکن جي حملي ڪرڻ جي هيءَ مناسب ويل آهي. جيڪڏهن ڏينهن جو سوجهرو ٿيو تہ سک وڏي اڇي هڪ کلئي ميدان ۾ بيهندا پوءِ لوٽي ڪان اينگ ڳورو ٿي پوندو. انگريزي فوج ان وقت ان اوسيڙي ۾ وبني هئي تہ سندن رهڻ لاءِ ڪٿي ٿي ڪين جاءِ ملي ۽ اوڏاهين وڃي ڪجهہ ساهي پٽن. ڳوٺ سامهون جنگ لاءِ سندن صفبندي ڪرڻ ڪا ڏکي ڳالهہ ڪانہ هئي. هن هڪدم مختلف ڪمانڊرن کي پاڻ وٽ گهرائي صلاح مشوري لاءِ هڪ گڏجاڻي ڪئي. موجوده دور جي فوجي ذهن وارا ماڻهو اهو سوال ضرور ڪندا تہ ڀاسن ٽي بيهاريل گهوڙيسوارن جو پوربون بہ برگيڊونِ رات جي وڳڙي ۾ مڪيون تہ ماري ڪونہ رهيو هيون. اهي پنهنجي طرفان ڪا ڪارڪردگي ڏيکاري ڪمانڊرن کي اڇرج ۾ وجهي ڇڏين ها. امڪان اهو آهي هنن صبح سويل جهنگ بدران ان جاءِ تي سک هراول بيٺل ڏٺا ۽ انهن جي اڙ ۾ سک فوجي وڌندا اچي ميدان تي بيٺا هئا. جنگ وقت جيڪڏهن پوري خبرداريءَ کان ڪم نہ ورتو آهي تہ جاسوسي ڪندڙ فوجي جٿي جي چوريءَ پٺيان لڳي اچي بوئر Boer جيان دشمن جي مورچہ بنديءَ ۾ پهچبو آهي. سنہ ١٩١٦ع ۾ ترڪن آسٽريا جي گهوڙيسوار برگيڊ جي چوريءَ ڪڍ لڳي اچي سندن فوجي وانڍ ۾ پهتا هئا ۽ هيءَ روماني Romani جنگي محاذ جو هڪ مشهور واقعو آهي. هن واقعي بابت تاريخ خاموش آهي. پر نظر ائين اچي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ گهوڙيسوار دشمن جي چڱي ريت جاسوسي ڪري ڪونہ سگهندا هئا. سندن فقط اهو ڪم هوندو هو تہ دشمن خلاف پهريداري ڪجي ۽ جيڪڏهن هن جنگي ميدان ۾ پيرن جون هڙيون پيرين جا ڪوچا ۽ هر قسم جا ڪنديارا پوٽا نہ هجن ها تہ جهيڙڻ ۾ هيءُ پٽ ڏاڍو سولو هو. ڪنهن زماني ۾ هن قسم جي وڻن جا هتي گهاٽا ٻيلا هوندا هئا جن مان لنگهڻ ممڪن ئي ڪونہ هوندو هو. فوج هڪ قطار ۾ بيٺل هئي جنهن کي صفبندي واري ترتيب ڏئي جهنگلي منجهان ڇڪي اچي سک فوج جي صفبندي سامهون بيهاريو ويو جيڪا ڏيڍ ميل کن پري هوندي هئي. ٿي سگهي ٿو ڪجهہ گهٽ وڌ هجي. جنرل گوف هن فوجي وانڍ جي چوڏاري پهري واسطي محافظ بيهاريا هئا ننهن جو اندازو هو تہ هيءَ جنگ ٻارهن هزار ماڻهو سان وڙهي سگهجي ٿي. ٿٺڪ وئل ماتحت بہ ڪيولري برگيڊون هيون جنهن ۾ پوپ واريون ٩- لانسرس ۽ ١٤- لائيٽ ڊرئگون بہ شامل هيون. ان ڪانسواءِ پنج انفنٽري برگيڊون موجود هيون جن مان بہ گلبرٽ ۽ ٽي ٿٺڪ وئل جي ٣- ڊويزن ۾ شامل هيون جيڪي ڪونہ ڪنبال جي ڪمان هيٺ وڙهي رهيون هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گلبرٽ جي ڊويزن کي سر اوپر ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو هو. ان جو کابو چليان والا شهر جي سامهون ۽ ساڄو رسول ڳوٺ ڏانهن هو. سندس پاسي کان پوپ جي ڪيولري برگيڊ هئي. ڪئمبيل جي ڊويزن کابي پاسي هئي ۽ ٻنهي جي وچ تي هورسفورڊ جو وڏين توبن وارو توبخانو هو. هن ڊويزن سان گڏ هلڪيون توبون بہ هيون. وائيٽ جي ڪيولري برگيڊ جي کابي پاسي هارس آرٽيلري جا ٽي ٽرپس مقرر هئا. ساڳيءَ هارس آرٽيلري جا ٽي ٽرپس پوپ جي ڪيولري برگيڊ جي ساڄي پاسي هئا. پوري هڪ ڪلاڪ تائين وڏيون توبون سکن جي لشڪر تي گولا وسائينديون رهيون. ان وقت تائين پيادل خاموش ويٺي رهي. اٽڪل ٣٠-٣ وڳين شام، ساري فوج اڳتي وڌي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ گوف هنگامي ضرورت لاءِ محفوظ فوج ڪانہ رکي. گلبرٽ بہ ائين ڪيو ۽ ٻئي برگيڊون ميدان عمل ۾ رکيائين. باقي ڪئمبيل "پيني" واري ٣ برگيڊ محفوظ طور رکي هئي. ٻنهي دشمن ڌرين جي وچ ۾ ڏيڍ ميل جيتري وٿي هئي ۽ ايتري فاصلي طئہ ڪرڻ ۾ دير ڪانہ لڳي. پر فوج کي ميدان جي صورتحال مطابق ڪيترا ڀيرا ترتيب بدلائڻي پئي هئي. هر برگيڊ ۽ بٽالين جون ڳالهيون ڪجهہ منجهيل آهن. فوج جو هڪ حصو جنگي ترتيب موجب اڳتي وڌيو جڏهن تہ ٻيو حصو بدنظميءَ جو شڪار ٿي ڇڙوڇڙ ٿي ويو. پر ٻنهي ڌرين جون ڳالهيون اڻرچ جهڙيون آهن جن جي بيان ڪرڻ کان قاصر آهيون.

هتي فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ سکن پنهنجي فوج جي انهن سوڙهن پٽن تي ترتيب ڪئي جتي جهنگ ڇدو پاڌو هو. جڏهن انگريزي فوج ڪنڊن ۾ ڪنڊيارن ٻوٽن ۽ زمين جي خالص ٽڪرن منجهان وڌي دشمن فوج تي حملو ٿي ڪيو تہ هڪجي ٽڪجي ٿي پيا ۽ سو ٻن سون گزن جي فاصلي تي وس ٿي پهتا تہ پيادل فوج جي بندوقن ۽ توبن کين ڪٽي ٿي ڏنو. صورتحال کي نظر ۾ رکي بٽالين ۾ ورهائجي پنهنجي خاص ترتيب ۾ اڳتي وڌڻ ٿي شروع ڪيائون تہ جئين جاني نقصان تمام گهٽ ٿئي. انگريزي فوج جا ڪي ماٺهو مورچہ بندي مان لنگهي کين گهيرو ڪري ويا ۽ دشمن کي پوئتي هٽڻ کان سواءِ ٻي ڪا واه ئي ڪانہ هئي. ڪن جاين تي دشمن سخت جوابي ڪاروائي ڪئي ۽ ڪين دشمن سان سر ترين تي رکي چوٽون ڪائڻيون پيون.

ڪئمبيل جي ساڄي پاسي جي سامهون پاڙيءَ جي ڪڏ هئي جيڪا سياري جي پلر جي پالوٽ سان ڪنن ڪر پريل هئي ۽ اها گهاٽي جهنگ جي پاوند ۾ هئي. ٢٤- ريجيمينٽ جا جوان وڙهندي وڃي انهي ڪڏ ۾ پيا. ڪن کي تہ بندوقن سنڌين ڪرڻ جي وٿي بہ ڪانہ ملي. هن ڦيٽ ۾ ٢٠٤ فوجي مارجي ويا جن ۾ ١١ عملدار هئا ۽ ١٠ عملدارن سان گڏ سپاهي ڦٽجي پيا. برگيڊيئر پينيوڪ هن فوجي حصي جو ريجيمينٽل ڪمانڊر هو سو بہ پنهنجي ڳڀرو پٽ سميت مارجي ويو. سندس پٽ پنهنجي گهايل پيءُ کي بچائيندي سک تلوار بازن جي ور چڙهي ويو. ڪئمبيل فيصلو ڪيو تہ هرهڪ برگيڊ فوج سنڀالي ڪونہ سگهندو. تنهن ڪري هو هاگن سان

گذجي وڙهڻ لڳو. جيڪو جمڙي جيان ڏينهن جو ڏسي ڪونہ سگهندو هو. تنهن کي اها بہ خبر ڪانہ هوندي هئي تہ سندس ماڻهن جو ڪٿي مقابلو ٿيو يا نہ ٿيو ۽ پنهنجي عهدي لاءِ نااهل هو.

هر برگيڊ واري واري سان سنگينون تاڻيون. جوان مرديءَ سان دشمن ڏر تي جلهون ڪري رهي هئي. نعرن جي هڻ هڻان، سڏن جا واڪا، توبن جا ڌماڪا، بندوق جا نڪاءَ، تلوارن جا شيڪا، گهوڙن جا هڻڪات. ڏيڍ ڪلاڪ تائين ڌڙ ڌڙندا ۽ سر ٽپڪندا رهيا. ڪن گهوڙن جا هنا خالي ڪري سوار وري گهوڙن بنا. انگريزي فوج اڳتي وڌي وڃي سکن جي توبن تي قبضو ڪيو. هتي شڪست ڪاڏي هئي. سندن لاشن جا ڍير لڳي ويا. جهونجهڪڙي تائين جهونجهارڪو جهيڙو لڳو هو. فاتحن جو جاني نقصان بہ تمام گهڻو ٿيو هو. هر بٽالين بهادريءَ ۾ پنهنجو نالو بيهاري ڇڏيو.

جيئو وڃي ٿو تہ پينيوڪ جي برگيڊ ۾ بٽالين کي ٢۴- فوٽ ڪيئي ڇڏيو. ڇاڪاڻ تہ اهي دشمن ڌر جي توبن پرسان وڃي نڪتا هئا جيڪي ڪين پڳڙن جيان پيڇي رهيون هيون. ٣٠٠ جوانن جي جانين ضايع ٿيڻ کان مٿي ڇاٽايل پئي بٽالنون ۽ ٢۴ فوٽ چليان والا ڳوٺ ڏانهن هٽي ويا هئا.

ٻئي فوجي ٽولي بابت هيءَ بہ معلومات ملي تہ اهي پاڻ ۾ هڪ جاءِ گڏ ٿي ڪچهري بہ ڪندا رهيا. رائفلن جا هوائي فائر بہ ڪندا رهيا. انهن مان ڪي جوان وري اهڙا بہ هئا جن پنهنجي عملدارن جا جنگ لاءِ امنگ ۽ اُڌما ڏسي دشمن جون صفون ڊانواڊول ڪري ڇڏيون. جنهن جو مثال گلبرٽ جي مائونٽين برگيڊ ٥٦- بٽالين ٣٠٠ نيهي جوانن جو نذر ڏنو. ڪابي پاسي وائيٽ تحت وڙهندڙ ڪيولري برگيڊ بہ دشمن فوج سان ڪاري واري ڪري ڇڏي ۽ پڪل فصل جيان دشمن جو لابارو ڪري ڇڏيائون. سندس هارس آرٽيلري برائينڊ جي ماتحت ڪئمبيل جي مهل تي مدد ڪري دشمن جا ٽين ڪرڙڪائي ڇڏيا هئا. ٣- لائيٽ ڊرئگون مريد ڪي وانگي هت بہ پنهنجي ڏيل ۽ ڏيا جو ڏاڪو جمائي ڇڏيو ۽ ٻنهنجي ويهوڻ ڪان وڌيڪ دشمن جا ڪنڌا ڪٽي ڇڏيا جيڪي سک فوج جي عقب جي حفاظت ڪري رهيا هئا ۽ ڏيهي لائيٽ ڪيولري پنهنجي برگيڊ کان هڪ پيرو پجي ڏار ٿي وئي هئي.

"ٿري ابائوٽ" جو قصو

پوپ جي ڪيولري برگيڊ لشڪر جي ساڄي پاسي بيهاري وئي هئي. تنهن دشمن هٿان زبردست شڪست کاڌي ۽ هارس آرٽيلري جون توبون دشمن جي هٿ لڳي ويون. هي واقعو بحث مباحثي جو موضوع بڻيل رهيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اڄا تائين اخبارن جي حصن جي زينت بڻيو آهي.

۱۴- حصار کي ڪنهن زماني ۾ ۱۴- لائيٽ ڊرئگون نالي سڏيو ويندو هو. اڄ به جيڪڏهن سنڌن بئرڪن ۾ وڃي ”تريز ابائوٽ“ ڏاڍي آواز سان پڪاريندو ته اتي رهندڙ فوجي وڙهڻ کي ايندا ۽ دنگو فساد ڪري وجهندا. نوان ڀرتي ٿيل فوجي جن کي پنهنجا پتابه هٿن ۾ هوندا سي به پنهنجي پلاند چڪائڻ لاءِ آڪڙجي بيهندا. توڙي جي ڪين اها خبر به ڪانه هوندي آهي ته ”ٽريز“ ابائوٽ“ جو مطلب ڇا آهي.

برگيڊيئر پوپ ڪنهن زماني ۾ گهوڙيسوار عملدار هو جيڪو هاٿي جهونڙو هو. وڏتڻ ڪري سنڌس فوجي امنگ ۽ اڌمان ماٺ هئا. اکين جو سوجهرو به گهٽ هوس. ڪنهن جو پير ترڪيو جو ڪيس برگيڊ جو ڪماني مقرر ڪيو. هي ڳالهه گوف ۽ ٿئڪ وئل سهي به ڪونه سگهن ها. جهيڙي واري ڏينهن هو پنهنجي برگيڊ سامهون وڌي رهيو هو. آڏو مقابلي لاءِ سک اريگيولر هارس سنڌن اوسيڙي ۾ بيٺي هئي. جهنگ ۽ ٻوڙن ڪري گهوڙن جي رفتار تمام جهڪي هئي ۽ هن سپهه سالار سڌي حملي ڪرڻ بدران ڪنڌاٽو بيهي حملو ڪيو. ائين ڪرڻ ڪري هن جي هارس آرٽيلري پنهنجي ڪاروائي ڪري ڪانه سگهي. پوءِ هڪ حڪم هوا ۾ ٻڌڻ لڳو ”ٽِريز ابائوٽ“. اهو حڪم سيني ڇتو ٻڌو ۽ اهو ۱۴- ڊرئگون جي صفن مان اپريو هو. فوجين کي مڃتو هو ۽ انهن اهو حڪم مڃيو به. جيڪڏهن گهوڙيسوار دستا دشمن تي حملي لاءِ پنهنجي پوري سَتَ ۽ سگهه سان اڳتي وڌي رهيا هجن ۽ کين اوچتو واپس ٿيڻ جو حڪم ملي ته ۽ آهي موٽڻ لڳن ته دشمن انهن کي پٺڀرن جيان ڇڏي رکندو. پوءِ ته سک گهوڙيسوارن سندس پنيان ڪٽي ڪميت ڪڍايا. انگريزي فوج جا پويان پير ڪري پڇندڙ گهوڙيسوار، هڪ پئي ڪان اڳ ڪڍي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا ۽ ڀڄڻ لڳا ته اهو اوچتو ڇا ٿي ويو. پوءِ ته ساري ڪيولري برگيڊ ۾ ڀاڄڙ پئجي وئي. ڀهرينءَ صف ڪان وٺي آخري صف تائين سيني گهوڙيسوارن پنهنجن گهوڙن جا ڪٽي لغام ڍرا ڪيا، اڙيءَ جو سنڪو، سوٽيءَ زيپٽ، ڊڊا ڊورائي اچي جنرل گوف جي ڪئمپ پرسان فوجي اسپتال ويجهو ساه پٽيائون. يورپي فوجي، ڪرائسٽيءَ جي توبن پنيان صفبندي ڪري بيهي رهيا. نِتو ڪيلوري به اڳتي وڌي ڪو ٻوٽو ڪونه ڀاريو.

ڪنهن کي خبر ڪانه هئي ته ائين چو ٿيو؟ اتي انگريزن جو ڪو غدار ته موجود ڪونه هو؟ هن ڪيولري برگيڊ سان ڪي سک گهوڙيسوار گڏ هئا. امڪان آهي اهو غدارا نه ۽ تباه ڪن حڪم انهن منجهان ڪنهن ڏنو هجي ۽ ماٺهن ۾ اها ئي چئون پچئون هئي. نِتو ڪيولريءَ جا انگريز عملدار اڳيان وڌي رهيا هئا ۽ سک اريگيولر جي آڏو آڏ ٿي بيهڻ بدران اهي به پوئتي ڀڄڻ لڳا. ڇا اهي سکن ڪان ڊڄي ويا هئا؟ تنهن لاءِ ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهجي. پر قوي امڪان اهو آهي ته

پوپ سخت زخمي ٿي پيو هو ۽ توبچين کي حڪم ڏنو هوندائين ”ٽريز رائيٽ“ ۽ گهوڙيسوارن واري ان کي ” ٽريز ابائوٽ“ سمجهي وڏي گهوڙن کي پوئتي ڊيهڙ ڏنو. جيڪي ڪجهه هيو پر هن برگيڊ جي چئن مان ٻه ريجيمينٽون هٿَ هٿَ تي رکي پويون ڏينهن وانديون ٿي ويهي رهيون (٢) هن برگيڊ جا ڪيترا گهوڙيسوار گوف ۾ سندس عملي وٽ اچي پهتا ته اهي هلي جنگ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿين.

اتان ٿي وري اچي هُش ۾ڪرائسٽي جي توبخاني وٽ پهتا. سک ٻه وار جي وِٿيءَ تي سدن ڪيڏ لڳا آيا ۽ انگريزي چار توبون سندن هٿ لڳي ويون ۽ جهه ڪم ڪرڻ کان بيڪار بنائي ڇڏيائون. ڪرائسٽي انگريزي توبخاني جو هڪ سورهه عملدار هو سو ٻه هن ستڪي ۾ سيڪاٽجي ويو.

هن قسم جي ڏکوئيندڙ واقعن هوندي ٻه فتح انگريزن جي ٿي هئي. اها هڪ عام فتح نه پر هڪ وڏي فتح هئي. جنرل گوف صحيح جذبن وارو فوجي عملدار هو. پنهنجي ڪٽيل جنگ جي ميدان تي بيٺو ڦيٽل فوجين کي ڪٽائي رهيو هو. هن سک فوج کان هٿ آيل توبون پنهنجي طرف ڪاهڻ جو حڪم ڏنو. پر جهونڙو ” خبردار“ الائي ڪٿان اچي وٺس پهتو ۽ کيس هڪدم ميدان ڇڏي وڃڻ لاءِ چيائين ۽ کيس اچي پوَ ڏنائين ته متان سک رات جو متس حملي ڪري وجهن.“ جيڪڏهن مان پنهنجي زخمي فوجين کي انهيءَ پر کيس شايد فيروز شهر جي يادگيرين يا پنهنجي عملي جي صلاحن پوئتي پنهنجي ڪئمپ ڏانهن وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو جيڪا اتان کان ٻه ٽي ميل پري هئي. رات جو سکن حملو ڪري ٻارنهن کان سواءِ پنهنجون ٻيون سڀ توبون ڪاهي هليا ويا ۽ جيڪي ٻه زخمي هئا تن کي ٻه ڳترا ڳترا ڪري ڇڏيائون. هن اهو ڪاسائڪو ڪم پنهنجي دلين کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪيو هو. ڪين اگهاڙو ڪري ڪندن متان هيڏي هوڏي گهليو ٻه هو. جنگ ۾ هڪ دهلاري چوڪرو هو جيڪو پڻ گهائجي پيو هو. تنهن کي ڦيرائي ڦيرائي ڪٽي ڪندن ۾ ٽي اڇليائون ۽ سندس زخمن مان رت سيرون ڪري وهڻ ٿي لڳو.

ٻيو صبح

ٻئي ڏينهن صبح جو اتان نڪتا ته سياري جي سخت ٿڌ ۽ وسندڙ مينهن ۾ ڏٺائون ته جيڪي اڳئين شام جو گهايل ۽ مئل فوجي ڇڏي آيا هئا سي پوتيون پوتيون لڳا پيا هئا. ميدان تي بيٺل توبون ٻه ڪونه هيون. هن جنگ ۾ ٢٠٠٠ جانيون ضايع ٿيون هيون. فتح جي مقابلي ۾ اهو نقصان گهٽ هو.

هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جو خيال هو ته برطانيه سرڪار جي فوج سر ڏئي جيڪا سوڀ ماڻي هئي سا فتح نه پر تباهي هئي. اها هڪ خراب رسم آهي جو ريجيمينٽ ۾ ڪنهن غلط قسم جي خبر تي بندش ٻيل ڪانه هوندي آهي ۽ اخبارن وارا به تيئيءَ مان ٽنب ۽ اٽي جو گهوٻاٽو لکي ڇڏيندا اهن. ريجيمينٽ جو هر هڪ ماڻهو پنهنجي ماحول مطابق اندر جو اوبر ڪيندو آهي ۽ اهو ڪجهه ماهرانه انداز ۾ اٿين ٻڌائيندو ڄڻ هو جنگ جي هر راز ۽ رمز کان واقف هجي پر هٽندو رڳي گپ ۾ لنبون آهي. جڏهن اهڙيون خبرون انگلنڊ پهتيون ته پارليامينٽ آپي مان ٻاهر نڪري پئي. آواز اٿڻ لڳا "لنل گوف واپس گهرايو" سر چارلس نيپئير به ڪائي پي اجهور آيو هو ۽ قبر ۾ جنگهون لڙڪابو وينو هو. سو تنهن کي تر تڪڙ ۽ ڪڪي مان يقين شاه ٻٺائي يا گڏهه کي گج ٻارائي سِينڌ سرما ۽ تيل قليل ڪرائي هندستان موڪليو ويو. لارڊ ويلنگٽن سرچارلس نئپيئر کي چيو ته "جيڪڏهن تون هندستان نه ٿو وڃين ته مان ويندس" ڪاٽي ڪنڌ تي نيٺ اچي هندستان پهتو. جهور ڪراڙو- جهڙو رانديڪو. ماضيءَ جي مزلر- پنهنجي وچڙيل فوجي ساٿين لاءِ سندس اکيون اٿيهئي آليون.

لارڊ ڊلهائوسي به اُباٽڪو ۽ ٻاڪل- آئي وئي کي چوندو هو ته گوف جي چيگراين کيس چرڪائي ڇڏيو آهي.

هن واقعي جي ويهي ڇنڊڇاڻ ڪجي ته پتو پوندو ته اهو هاڃو حالتن ڪري رسيو آهي. ڪجهه غلطيون فوج جون پنهنجون به هيون. جيڪڏهن جنرل گوف جنگ وارو ميدان ڇڏي هليو نه وڃي ها ته ايڏو ڪيس ڪلور ڪونه ٿئي ها. سندس ڪئمپ جنگي ميدان جي ويجهو ته هئي. دشمن فوج جيڪڏهن حملو ڪري ها ته پهريون اها سگنل ڏئي ۽ گولا چوڙي ها ۽ ويجهي اچڻ کان اڳ ڪَتيل توبون چڪي پنهنجي فوج ۾ بيهاري سگهجن ها. مئن جا مڙهه ۽ زخمي به سولائي سان مناسب جڳهن تي پهچائي سگهجن ها.

بهرحال انگريزي فوج جي پهچڻ کان اڳ دشمن جنگ جي ميدان کي صاف ڪري چڪا هئا. مينهن پوڻ تائين انگريزي فوج جنگ ميدان تي مورچه بندي ڪري ويهي رهي. جستائين جهڙي ڦڙي هئي ته وچڙيل فوجي ساٿين لاءِ سندن جيءُ جهڄندو رهيو. جڏهن بوندن بس ڪئي ته ڪانئن ويا به وسري ويا. پوپ جي ڪيولري برگيڊ سندن ڳچ ڳاري ڇڏيا هئا. پر ڪورٽ آف انڪوائري جي پيچا ڳاڇا ڪان پوءِ ماٺري جو پتو پيو ته اصلي ڏوهاري ۱۴ - ڊرئگون آهي.

باب ٻارهون

دشمن تي رحم ۽ جنگ جو خاتمو

چليان والا ڪان پوءِ
ملتان جي فتح
گجرات واري سوڀ
سک فوج جي آڻ مڃڻ
پنجاب جو انگريز حڪومت سان شامل ٿيڻ
ڪمپنيءَ جي ذميواري جو خاتمو

چليان والا ڪان پوءِ

چليان والا جي جنگي ميدان تي فتح انگريزن جي ٿي. لارڊ گوف اتي مورچہ بندي ڪري وينو رهيو ۽ ڪئمپ جي چوڌاري بيئل جهنگ کي وڍي صاف ڪرڻ جو حڪم ڏنو هئائين. ٿوري وقت اندر اهو وڍجي صاف ٿي ويو ۽ هر چيز چٽي نظر پئي آئي. فوج بہ ساهہ پٽي ساڄي ٿي هئي. لارڊ ڊلهائوسي ۽ ٻين جي مرضي هئي تہ جيستائين ملتان ۾ جهڙيندڙ فوج وٽس پهچي تيستائين هو ڪيڏانهن پيش قدمي نہ ڪري. هن ڪان علاوه ٻي فوج هينان اتر ڏانهن پيش قدمي ڪري رهي هئي. جاڪاڻ تہ لاهور ۾ ان جي اشد ضرورت هئي. ملتان جي فتح ڪري حالتون جڻ پاٺون چاٺون سازگار ٿي ويون هيون.

گورنر جنرل بہ لڏيانہ ۾ ان انتظار ۾ وينو هو تہ ڪڏهن ٿو ممنوع ماٺهن جو معاهدو طئي ٿئي ۽ ڪڏهن ٿو هو اهڙي فيصلي جو اعلان ڪري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر انڪ جو قلعو انگريزن کان جدائجي ويو هو ۽ دوست محمد سان اچي رسول ڳوٺ وٽ منزل ڪئي هئي. چتر سنگهه به پشاور ۽ هزارا جي سک فوج سان گڏ تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪندو شير سنگهه سان ملي گڏيل ڪاروائيءَ لاءِ هلندو پئي آيو جيڪو چليان والا جي محاذ کان هاٽي واندو ٿي چڪو هو. هن محاذ تي کيس زبردست شڪست آئي هئي پر ڪرائسٽي وارو سارو توبخانو کيس هٿ اچي ويو تنهن ڪري سندس ڪچهه ساک جمي وئي هئي.

جڏهن مٿي بيان ڪيل سڀ فوج اچي وٽس سهڙي ته لارڊ گوف کي مورچه بندي مان ڪڍي ميدان تي آڻڻ جا جتن ڪري رهيو هو ۽ پنهنجين فوجن کي آٽي ٽڪرين جي لاهوندين ۾ وهاريو هئائين. آئرلئنڊ جا ماڻهو ٿانڊي تپڻا ٿيندا آهن. پر هن مهل هو ڪاوڙ کي پاٽي جيان پي وينو هو ۽ مورچن مان هڪ وک به ٻاهر ڪونه ٿي نڪتو. هوڏانهن جنرل وش به ڪميءَ جيان ڳهندو پئي آيو. اريگيولر ڪيولري جي انگريز عملدارن جون سک ڪيولري سان جهڙپون ٿيون هيون جن ۾ نيوبل چيمرلئن ۽ ٻين عملدارن کين شڪستون ڏنيون هيون. شير سنگهه پنهنجي بي شمار فوج وٺي روهه واري رڻ پٽ منزل ڪيو وينو هو. لارڊگوف جو خيال هو ته اهو علائقو غير آباد آهي تنهن ڪري فوج جي کاڌي خوراڪ لاءِ بندوبست ڪري ڪونه سگهندو. پر هو جيڪو گهٽ جهلي بيٺو هو سو انگريزي فوج لاءِ نهايت خطرناڪ هو. هو فوج جي گذاري واسطي ڪنهن سائي ستابي علائقي ڏانهن ضرور اسهندو ۽ کيس سياسي نقطئه نظر کان سک گهٽائي وارن علائقن جي ويجهو رهڻو پوندو. هاٽي هو مسلمان گهٽائي وارن علائقن ۾ رهيو پيو هو جيڪي سندس سڄڻ گهٽ هئا.

هو ڏهاڙي صبح جو ٽڪري برطانيه سرڪار جي فوجي منزل ڏانهن ٻڪين نظرن سان ڏسندو هو، جتي وڏي پهريداري ۽ خبرداري سان حفاظتي فوج سان گڏ، کاڌي خوراڪ جو اڻ ميو سامان پيو ايندو ويندو هو ۽ پاڻ کي پيو پٽبندو هو ۽ نڪر جي ڪنحيءَ لاءِ پيو سڪندو هو. هڪ پيري ڪنهن کيس شڪاري ڪتو ڏيکاريندي چيو هو ته هيءُ جانور توکي انگريز فوجي ڇانوڻيءَ ۾ پيرن تي پائڻ ڪونه ڏيندو.

اهو به پڻ معلوم ٿي رهيو هو ته ان جابلو جوءِ ۾ راجپوت راڻا ۽ راجوڙا به گهڻا پريشان هئا. جان لارينس پنهنجي ليويز سميت ۽ برگيڊيئر ويلر پنهنجي جالندر جي فوجين سان ڪن ڪڙا ڪيون بيٺا هئا پر وڏي جنگي مهم اڃا شروع ڪانه ڪئي وئي هئي.

ملتان جي فتح

جنرل وش پنهنجي فوج وٺي ملتان پاسي ڪئمپ هڻيون ويٺو هو. هو توبخاني جو تجربيڪار فوجي عملدار هو. جڏهن ڪومبر ميئر ڀرتپور فتح ڪئي هئي تہ هي جنرل بہ ساڻس گڏ هو. جولاءِ مهيني ۾ ايڊوورڊس ۽ ليڪ جڏهن برطانيہ سرڪار کي واهر لاءِ ليلايو تہ هن جنرل کي موڪليو ويو هو تہ هو وڃي ملتانين کان وانس ائگنيو ۽ ائنڊرسن جي قتل ۽ سندن لاشن جي بي حرمتي جو پلاند ڪري. شير سنگهہ جي فوج بہ وڃي مولراج سان ملي هئي. هو ٿوري سهي لاءِ ملتان قلعي جي اتر پاسي وڃي ويٺو هو. پر پوءِ پنهنجي پيءَ ۽ ٻين باغين کي مدد ڏيڻ واسطي اوڏانهن وڃڻ لڳو. پر جنرل وش وٽ جيستائين بمبئي کان خشڪي ۽ درياهي سفر ڪري هڪ ڊويزن نہ پهتي تہ فوج تيستائين هن ملتان قلعي تي پٽر بہ ڪونہ اڇليو. اها ڊويزن فوج بمبئي سرڪار جي اجائي گوٽ ناٽ ڪري مهينو دير سان پهتي هئي. اهڙيءَ ريت نومبر مهيني جي پهرئين اڌ ۾ جنرل وش ۽ سندس اتحادين ملتان جي ٻر پاسي ڳوٺن ۾ وسندين تي حملا ڪري. انهن کي ناس ڪري ملتان تي حملي جي تياري ڪئي هئي. قلعي جي ڀتين سان آباد وسندين کي هٿ بہ ڪونہ لاتو هئائون. ائين ڪري هن ملتان تي حملي کي ڇڻ سولو ڪري ورتو هو. ٢٢- ڊسمبر تي جنرل آنربل ايچ- ڊنڊس جي ڪمان هيٺ بمبئيءَ واري فوج بہ خير سان اچي پهتي. فوجي ترتيب جو احوال اڳئي قلمبند ڪيو ويو آهي.

٢٢- ڊسمبر تي قلعي تي گهيري جو اهو ساڳيو پراڻو طريقو اختيار ڪيو ويو. ٢٧- تاريخ تي اوسي پاسي واريون ساريون وسنديون صاف ڪيون ويون. قلعي ڀڃڻ وارا سارا اوزار هٿيار ۽ سامان خوني برج ۽ دهلي دروازي واري پاسي کان نصب ڪيا ويا هئا. ان ڪانپوءِ وڏين توبن ڀڪڻ ۽ گجڻ شروع ڪيو هو. سياست جي شعبي سان لاڳاپيل عملدارن نعرا هڻي اوسي پاسي واري جوءِ ڪٽي مٽي تي ڪنئي هئي. ٢٠- تاريخ واري رات تائين قلعي ۾ رهيل فوج ڏاڍي سورهيائي سان قلعي جو بچاءُ ڪري رهي هئي ۽ ويجهي ڇڪ مان ٢٠٠٠ فوجي گڏ ڪري انگريزي فوج جي ڪابي پاسي آئي بيهاريا هئائون. ان ڪان پوءِ جنگ تيز ٿي وئي. پر اها سندن آخري ڪوشش هئي. جيڪڏهن انگريزي فوج ۾ اونهاري وارو ڏيرج ۽ مانار هجي ها تہ دشمن ڏر جي ٻلَ واريون ٻانهون سياري جي رات جيترين ڊگهيون ٿي وڃن ها. وش جي طرف کان جوڙيل مارٽرن قلعي اندر رکيل گولا باروت جي ٻاندي وڃي لڳو

تنهن جي پرسان هڪ جامع مسجد هئي. گولا باروت م باه لڳڻ ڪري اها مسجد شهيد ٿي وئي. اهو موقعو صبح جو ٩- وڳين ٿيو. ان کان پوءِ قلعي اندران توبن جي آواز اچڻ بند ٿي ويو.

٢- تاريخ جنوري تي فوجي انجنيئرن جنرل وش کي ٻڌايو تہ قلعي جي ڀتين ۾ اندر داخل ٿيڻ جوڳا ٻرڪهل ڪيا ويا آهن جن شهر تي حملي جو حڪم ڪيو ويو. بمبئي فوج جي اڳواٽي بابي فيوسيليئرس ۽ ١٩- بابي پيادل ڪري رهي هئي جن خوني برج وٽان قلعي جي ڀڳل ڀت وٽان شهر تي حملي جي شروعات ڪئي. پنهنجي فوج مهنداري برگيڊيئر اسٽاڪر ڪري رهيو هو جنهن جي اڳواٽي بنگال ڪامل ۽ ٣٢- هوٽ ڪري رهي هئي. ان سان گڏ ٤٩- بنگال ۽ ٧٢- بنگال پيادل بہ وڙهي رهي هئي جيڪي برگيڊيئر مرڪم جي ڪمان هيٺ هيون. انهن کي دهلي دروازي وٽان ڊٺل ڀت مان گذري شهر تي حملي ڪرڻو هو. هتي انجنيئرن کان ڪجهہ غلطي ٿي وئي هئي. جڏهن حملہ آور فوج اتي پهتي تہ ڀت ۾ تورو ٻرڪهل هو ۽ دهلي دروازي وارو برج صحيح سلامت بيٺو هو. جڏهن برگيڊيئر مرڪم کي صحيح صورت حال جو پتو پيو تہ هو پنهنجي فوج وٺي جلديءَ ۾ ڀڳل ڀت جي ان حصي ڏانهن هليو ويو جتان شهر تي حملي ڪرڻ لاءِ اسٽاڪر واري فوج گذري رهي هئي ۽ پنهنجي فوج کي ان جي پويان وڃڻ جو حڪم ڪيائين هن قلعي اندر ٻهجي دهلي دروازي وٽان شهر تي حملي جي شروعات ڪئي.

اسٽاڪر جي ماتحت فوج بہ اهڙو ڪو سوراخ ڪونہ ڏٺو تنهن ڪري اهي قلعي جي ڊٺل ڀت جي وٽيءَ ۽ سرن جي ڪوڙي تان مٿان اڪرڻ لڳا. آڏو دشمن جي بندوقن مان گولين جو مينهن وسي رهيو هو. سرجنٽ جان بينيٽ جي هٿ ۾ هڪ لڪڙو هو جنهن جي مدد سان قلعي جي ڊٺل ڀت جي ڀنجهوءَ مٿان ٽپ ڏئي قلعي جي ڀت تي چڙهي ويو ۽ اتي بيٺو رهيو. فوجي سپاهي ڪيس ڀت تي چڙهيل ڏسي نعرا هڻندا اندر شهر ڏانهن هلندا ٿي ويا. بعد ۾ قلعي کي ڪاٽ هڻڻ وارن، اُن ڳتي کي وڏيڪ ڪوٺي سولو ۽ لنگهڻ جوڳو ناهي ورتو هو. ير پوءِ فوج قلعي مٿان بہ ٽپي اندر وڃڻ شروع ڪري ڏنو. شهر جون گهٽيون نهايت سوڙهيون هيون جتي دوست بدست جنگي هلي رهي هئي. ليڪن اهي انگريزي فوج جي وڙهڻ جو تاب نہ سهي پوئتي پڇڻ لڳا هئا.

پتو ناهي تہ الائي ڪهڙي سبب ڪري شهر مٿان باضابط حملو منجهند تائين ٿي ڪونہ سگهيو. اهو سال جو نهايت ننڍڙو ڏينهن هو. ساري فوج ٤- وڳي تائين مس اندر داخل ٿي سگهي هئي. گهٽيون اونداهيون هيون ان ڪري ڪن جاين تي دشمن جي سرسي بہ ٿيڻ لڳي. ڪن ماڻهن وٽي گولاباروت ۽ گهرن کي باهيون ڏنيون ۽ انهن باه ڏيندڙن مان فقط هڪ ڄڻو ڀڄري سڙي ويو. بمبئي واري برگيڊ

شهر فطار ۾ هلي شهر ۾ داخل ٿي. اتان جا رهواسي سندن پهچڻ کان اڳ ڪيڏانهن ڪڪ پن ٿي ويا هئا ۽ ڪڪڙو ڪو لڳي پئي هئي.

صبح ٿيڻ سان جيڪو به ماڻهو انگريزي فوج جي اک تي چڙهيو ڪُٺي ڪان سواءِ ڪونه ڇڏيائون. جيڪي شهر مان ڀڄي نڪتا تن جي ڪِد ايڊوورڊس، لِيڪ ۽ ڊائوڊ. پوٽن جو فوجون لڳي پيون جيڪي حملي وقت قلعي جي پاڪ دروازي وٽ بيٺا هئا. فتح جي مقابلي ۾ انگريزن جو نقصان ڪجهه به ڪونه ٿيو. هن جوٽ ۾ سندن ڪل ٣٠ مائهو مئا ۽ ٢١٨ ڦٽيا هئا.

باقي شهر جي وچ وارو مکي قلعو اڃا بچيل هو جتي ٣٠٠٠ فوج ويٺي هئي، انگريزي فوج سان ڦيٽون ڪائي رهي هئي. قلعي ڀڃڻ واريون توبون ۽ ٻيا هٿيار اوزار ٻاهرئين قلعي وٽان ڪٽي هن قلعي جي اتر- اولهه واري ڪنڊ وٽان ٻيهاري بمباري ڪرائي وئي. اندر ويٺل فوجي انگريزن جي توبن جي سخت بمباري ڪري سولائيءَ سان گولا باري ڪري ڪونه ٿي سهگيا. جڏهن مولراج ڏٺو ته قلعو فتح ٿي رهيو آهي ته هن ڪن شرطن تي امان طلب ڪئي. هيڏانهن ڪماندر- ان- چيف ڪيس سنيهو مڪوته بنا ڪنهن شرح شروط جي آڻ مڃي وڃي. هن اها پنهنجي توهين سمجهي وري مقابلو شروع ڪيو. قلعي جي فتح لاءِ ست ١٨- پائونڊرس ۽ ڇهه ٢٤ - پائونڊرس گولن جو وسڪارو لائي ڏنو هو. ان ڪان سواءِ ١٠- انچ مارٽرن به تباهي مچائي ڏني هئي ۽ پونڊز پاري ۾ خندق وارو ٻاهريون پُشتو به ڪاٽ هڻي ڪيرائڻ جي ڪوشش ٿي رهي هئي. شهر واري پاسي کان به قلعي ڍاهڻ لاءِ توبون ۽ مارٽر ڪتب آندا ويا. قلعي واريءَ فوج جڏهن ڏٺو ته قلعو هاڻي دشمن جي ڌهه جهلي ڪونه سگهندو ته سر بچاءَ لاءِ ڀاڄ شروع ڪيائون. ڪن واري ڪائڻ امان گهري. ڪي وري ڪلئي ٻَتَ مان ڀڄڻ لڳا. پر انهن مان ڪوبه ڀڄي ڪونه سگهيو. ان ڪان پوءِ قلعي کي بچائڻ واسطي ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو ويو ۽ جڏهن سمجهيائون ته پنهنجي دال نه ڳرندي ته مولراج صلح جي ڪن شرطن تي پيش پوڻ قبوليو. سائس ٣٠٠٠ کان ٤٠٠٠ مائهو گڏ هئا. انگريزي فوج پيش پوندڙن واسطي جيڪو نرم گوشو اختيار ڪيو تنهن جي ملتان جي اوسي پاسي چڱ ڌوم مچي وئي. ان جو نتيجو ٿيو جو مولراج آڻ مڃي هئي. مٿس مقدمو هلايو ويو. ڪيس موت جي سزا ته ڪانه ڏني وئي. پر هن کي نظربند رکيو ويو جتي هن جلدئي وفات ڪئي. مقدمي هلڻ ڪري سکن ۾ مشرقي قسم جي درٻارين ني وڏيڪ روشني پئجي وئي. اهي سپاهي جن وانس ائگينو يا ائنڊرسن کي قتل ڪيو ۽ جنگ ۾ مرڻ کان بچي ويا هئا تن کي ڦاسي جو سزائون ڏنيون ويون. انگريزي فوج هن مهل امن امان سان قلعي اندر داخل ٿي. اڳي انگريزن جي داخل ٿيڻ وقت ٻن انگريز عملدارن جي قتل جو ڏکوئيندڙ واقعو ٿيو هو.

جيتري قدر قلعي تي ڪري چاڙهڻ، ايڊوردس جي ليويز جي ڪاهي اچڻ ۽ قلعي ني گهيري جي ناڪاميءَ جو تعلق آهي تہ اهو واسطيدار ڏرين جي بيوقوفي ڪري ائين ٿيو هو. ويچار ڪرڻ جي لائق هيءَ ڳالهہ بہ آهي تہ شير سنگهہ جي انگريزن جي پاسي کان ڦري وڃڻ وڃڻ کان پوءِ بہ جنرل وش ڪي نوان رستا اختيار ڪونہ ڪيا. پئي پاس کان اها ڳالهہ ضرور ٿي تہ ليويزي ۽ انگريزن جي مسلمان ريگيولر فوج انگريزن جي ساک قائم ڪري ڇڏي هئي. هنن ڪيترن علائقن جي وڳوڙي ماڻهن کي مات ڪرائي هٿ ڪيڙي ۾ ڪٽي سو گهو ڪيو.

وش واري فوج گهٽي وقت تائين هڪ پوليس جو ڪردار ادا ڪيو هو ۽ انگريز سرڪار خلاف وڙهندڙ ۽ سرڪش ماڻهو واسطي لوڙها قائم ڪري ورتا هئا. جڏهن تہ دربار ۽ ان جا اتحادي ملڪي معاملن کي ٺيڪ ڪرڻ لاءِ جتن ۽ جاکوڙ ڪري رهيا هئا. ملتان جو بہ پنهنجي ليکي هڪ اهم ڪردار هو. هي پنجاب جي ڏکڻ پاسي، هڪ اهم سياسي مرڪز هو. جهڙي ريت ١٨٥٧ع ۾ دهلي ۽ لکنو جي ماڻهن وڳوڙ ڪيا هئا تهڙي ريت ملتان جي ماڻهن بہ فساد ڪيا هئا. مولراج ۽ سندس ماڻهن کي هڪ لوڙهي اندر نظربند رکيو ويو هو ۽ سندن روح هر قسم جي ڳالهين کان ڄڻ مايوس ٿي چڪا هئا.

جڏهن ملتان جو مامرو طئي ٿيو تہ هتي هر قسم جي مسلح فوج رهائي وئي. ان کان پوءِ هو پاڻ سان وڏي فوج وٺي چناب جو ڪابو پاسو ڏئي جنرل گوف ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ لاءِ جيئن انهن علائقن وارا ماڻهو هن فاتح فوج جي شان شوڪت کي ڏسن جيڪا پنجاب جي ٻين علائقن کي فتح ڪرڻ واسطي اوچو ڳاٽ ڪيون اڳتي وڌي رهي آهي. هن فوج ۾ سيلنر جا گهوڙيسوار هئا. هروي ۽ مرڪم جي بنگال ڊويزن جون برگيڊون، ڊنڊس جي بمبئي واري فوج، بامبي نيو سيليئرس ۽ ٦٠- رائفلس شامل هيون. فوج پيرپنن تي رکي نهايت تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪري رسي پر ڊِ س پنڌ جي هٽي ڪين اوس بہ دير لڳٽي هئي.

گجرات واري سوڀ

جهلم جي ڪناري سان جنرل گوف ۽ شير سنگهہ جي وچ ۾ وڏو جنگاڙو لڳو هو. ١١- فبروري تي شير سنگهہ پنهنجي فوج وٺي ڪنهن سڪر جوءِ ڏانهن راهي ٿيو. شام جو جنرل گوف جي ساڄي پاسي تي هن جي گهوڙيسوار دشمن وچي هلان ڪئي. پر اهو سندس ڏيکاءُ هو. چاڪاڻ تہ هو صبح جو سويل گجرات ڏانهن وڃڻ جي مقصد سان پنهنجي ساري فوج سان گڏ پيش قدمي ڪري رهيو هو.

انگريزي ڏر واري فوج پهريون ائين ڪونه سمجهيو هو. سک فوج جي ائين آرام سان گذري وڃڻ ڪري گوف منان ڏاڍا چوهه چندپا ويا هئا جيڪا سندس لشڪر جو پاسو ٽڪرين جي وٽ ڏئي آرام سان اڳتي لنگهي وئي هئي. دشمن فوج ته ڪٽي اتان رات جو گذري هئي پر سندس پنيان ايندڙ سامان سڙو ته اتان ڏينهن ڏٺي جو لنگهيو هوندو تنهن کي پڻ هڙهه به ڪونه ڪيائون. چيو وڃي ٿو ته ڪمانڊر- ان- چيف جو خيال هو ته جيڪڏهن ڪيس دل ۾ اهڙو ويچار آيو هوندو ته "جيڪڏهن هو سک فوج تي ان وقت حملو ڪري ها ته اها ان جابلو جوءِ ۾ ٽڪي پوي ها". سندس مرضي هوندي ته پلي اڳتي هلي ڪنهن پٽ پڌر تي پهچي جيئن انگريز فوج حرفت هلائي ڪيس سولائيءَ سان ناس ڪري ڇڏي ۽ پڪ آهي ته هن کي اهڙي اڳري صلاح ضرور پيٽ گرانٽ جهڙي ماڻهوءَ ڏني هوندي. سندس پاسي ۾. هينري لارينس ڪان به عقل ۾ وڌيڪ ماڻهو موجود هو ۽ اهو چليان والا جي فتح ڪان به اڳ ۾ سائنس گڏ هو. هو پنهنجي فوج زندگيءَ ۾ سدائين جاڪوڙيندو رهيو هو ۽ ڪجهه ساه پٽڻ سانگي انگلنڊ هليو ويو هو. جڏهن ڪيس اها خبر پئي ته اهو شهر جنهن ۾ سندس گهر هو فتح ٿي ويو آهي ته هن هندستان اچڻ جي موڪل گهري. جڏهن هو اتي پهتو ته لارڊ ڊلهائوسيءَ ڪيس فوجي خدمتون سرانجام ڪرڻ لاءِ اوڏانهن موڪلي ڇڏيو. ڪيس مختلف علائقن جي مشهور ماڻهن ۽ اتان جي مسئلن ۽ مامرن ڪان پوري پوري جاڻ هئي. دنيا جي معاملن ڪان به گهڻو واقف هو. هو پنهنجي لشڪر کي ڪنهن بي فوج سان خواهه مخواه دخل اندار ڪرڻ ڪان روڪيندو هو ۽ معاملن کي طئي ڪرڻ ۾ جنگ بدران سياست ڪان ڪم وٺڻ جو حامي هو.

١٣- فبروري تي برگيڊيئر چيپ ڪجهه اريگيولر فوج سان گڏ چليان والا پهتو ۽ اچي فوج جي چيف انجنيئر طور ڪم ڪرڻ لڳو. هن لارڊ کي اهو به ٻڌايو ته ملتان فتح ٿي چڪو آهي ۽ اتان واري فاتح فوج ويهه ميل في ڏينهن جي تيز رفتاريءَ سان منزلون ڪندي اڳتي وڌي رهي آهي. ٻئي ڏينهن پتو پيو ته سک فوج گجرات پهچي چڪي آهي ۽ ان شهر جي ڏکڻ پاسي مورچه بندي به ڪري ويٺي آهي. گوف ١٥- تاريخ اتان پنهنجي منزل پٽي ۽ چناب جو رخ ڪيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن هو پيءَ پر نه اڪري. ١٨- تاريخ هو ڪونجا وٽ پهتو جيڪو سعدالله پور ۽ گجرات جي اڌ پنڌ تي واقع آهي. ٻه دشمن علائقي مان گذري رهيو هو. سندس فوج جي چئن پاسن کان گهوڙيسوار دستا هي رهيا هئا. ڪونجا اهڙو ماڳ هو جتي ويهي وزيرآباد جي سيني لانگهي ۽ پتڻ تي ضابطو رکي سگهجي پيو جيڪو اڳيئي انگريزي فوج جي قبضي ۾ هو.

٢٠- تاريخ تي انگريزي فوج وڃي گجرات جي اوڏو پهتي ۽ ان جون

باهريون چونڪيون دشمن تي نظر رکي رهيون هيون. ١٩- ۽ ٢٠ تاريخ تي ملتان واري فوج به اچي هتي پهتي. سک فوج پنهنجا ٦٠٠٠ ماڻهو "سدرا" جي لانگهي وٽان جناب جي ڀيءَ ۾ اکرڻ کان روڪڻ واسطي پنهنجي لشڪر جو هڪ حصو اوڏاهين روانو ڪيو هو. جڏهن جناب جي ڀيءَ ۾ وبندڙ فوج ڏٺو ڪين روڪڻ لاءِ هن پار انگريزي لشڪر بيٺو آهي ته هو واپس هليا ويا.

ويتي به گهڻو وقت گذاري چڪو هو. هن وقت گوف جي فوج تي گهوڙيسوار برگيڊون ۽ ٻيا ڪيترا اريگيولر هارس جا گهوڙيسوار دستا موجود هئا. هن کان علاوه گلبرٽ، ڪئمبيل ۽ وش جي ڪمان هيٺ پيادل جون ٽي ڊويزنون هيون. توبخانو به اڳيئن کان وڌيڪ هو ۽ ان جيترو اڳي هندستان ۾ استعمال ٿي ڪونه ڪبو ويو هو ۽ جنهن جو سکن هميشه مقابلو پئي ڪيو. فيصلو اهو ڪيو ويو ته جنگ جي ميدان تي جيتري وڌيڪ فوج استعمال ڪبي اوترو وڌيڪ سنو ٿيندو.

گوف وٽ ويهه هزار فوج ۽ ٩٥ توبون هيون. سک فوج جو انگ سٺ هزار هو جنهن جو سراسر اڌ ريگيولر تي مشتمل هو. ان لشڪر ۾ ڪجهه اڳين فوج ۽ ڪجهه نئين ڀرتي به شامل هئي. پر ونن اڳيئن جي ڀيٽ ۾ توبون گهٽ هيون جن جو انگ ٥٩ هو.

سک فوج جي مورچه بندي ٻيج جي چند جيان اڌ گول، گجرات شهر کان هڪ ميل پري ۽ ان جي سامهون هئي. سندن فوج جو اڳيون حصو ڪلرا نالي انهن ٻن ڳوٺن سان وچي لڳو هو جن مان هڪ کي ننڍو ڪلرا ۽ ٻئي وڏو ڪلرا سڏيو ويندو هو. ڪلرا نالي انهن ٻنهي ڳوٺن جي اوبر ۽ اولهه پاسي سک فوج جي واهر لاءِ مضبوط ۽ ننڍا گهر جوڙيا ويا هئا جيڪي سک فوج جي قلب جي بلڪل سامهون هئا. جنگي ميدان هڪ سئون سڌو پٽ هو. پر ڪٿي ڪٿي ڪمند جي پوک ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ڪٿي وري ٻاجرا وڻ ۽ ڪانڊيرا به ڏٺا هئا پر اهو ايڪڙ ٻيڪڙ هئا.

گجرات پرسان ڪرٽلا نالي هڪ ندي هئي جيڪا هن شهر جي اوبر پاسي کان ٿي وڪڙ ڪري وري اچي اولاهون طرف ورتو هئائين ۽ اها ندي ٻنهي دشمن ڌرين جي ٩٠ درجن جي ڪنڌ تي ۽ اوبر پاسي هئي. سندس ڪنارا ايڪپرا هئا ۽ ڪين تي متيءَ جا دڙا هئا. اولهه پاسي کان دوارا نالي هڪ گهارو هو جنهن جي ٻنهي پاسن کان وڏيون ٻتون ميون جنهن کي پنجاب وارا ٻڻ سڏيندا آهن.

لارڊ گوف حملي لاءِ اتالو وينو هو ۽ ساعت ڪيس صدي پاسجي رهي هئي. دوست محمد به پنهنجي فوج وٺيون سنڌوءَ جي ڪنار سان اچي منزل ڪئي هئي. هو انهيءَ گهاڙ ۽ تاڙ ۾ وينو ته جڏهن سک انگريزن هٿان ڪنا ڪيڙا ٿين ته پوءِ هو اچي انگريزن سان به ٻاٿي ڪري. صبح جا ٧- وڳا هئا جو انگريزي فوج پنهنجي طرفان صفبندي ڪري جهيڙي لاءِ سندرو ساهي بيٺا رهيا. سندن جنگي

ترتيب نهايت شاندار هئي، ڪين پاتل ورديون بہ ڏاڍيون ناهيوڪيون ٿي لڳيون. سندن هٿن ۾ تلوارون ۽ بندوقن ۾ لڳل سنگينون سج جي سهائيءَ تي جرڪي رهيون هيون. ٻنهي نالن جي وچ تي ۽ انگريزي فوج جي کاٻي طرف، گلبرٽ جي ڊويزن هئي ان سان مائونٽين ۽ ٻيني جون برگيڊون بہ قطارون ڪيون حڪم جي انتظار ۾ بيٺل هيون. ان کان بعد توبن جي قطار ۽ پوءِ هروي ۽ مرڪم جو برگيڊون هيون. ساڄي پاسي نديءَ ۽ وڻ جي وچ تي لاک ووڊ ۽ هرسيءَ جون گهوڙيسوار برگيڊون ميدان سنڀاليون دشمن تي حملي جي تاڙ ۾ بيٺل ٿي نظريون. دوارا گهاري جي کاٻي پاسي ڪئمبيل جي ڊويزن هئي جنهن سان بمبئيءَ واري برگيڊيئر ڊنڊس جي برگيڊ بہ شامل ڪئي وئي جنهن جي اڳوائي پاڻ ڊنڊس ڪري رهيو هو. هن سان گڏ مڪلوڊ ۽ ڪارنيگي جون برگيڊون بہ قطارون ٻڌيون بيٺون هيون. اهڙي ريت گلبرٽ جي ڊويزن جڻ لشڪر جي قلب وارو حصو والاريو بيٺي هئي. ڪئمبيل جي کاٻي پاسي ٺٺڪ وئل جي گهوڙيسوار برگيڊ بيهاري وئي هئي. فوج جي پٺ ۾ ۵- ۽ ٦- لائيٽ ڪيولري، ۴۵- ۽ ۵۹- بنگال انفنٽري ۽ بابي لائيٽ فيلڊ بئٽري محفوظ فوج طور رکي وئي هئي جنهن جي ڪمان هوگن ڪري رهيو هو.

سندن مامهون سک فوج بہ صفون ٻڌيون تيار بيٺي هئي. اهو ڏيک اهڙو هو جيڪو لنڊن جي رانديڪن جي دوڪان جي دريءَ مان ڏسي سگهجي ٿو جنهن ۾ هڪ پاسي ڳاڙهي ۽ ٻي طرف نيري رنگ جا سپاهي بيٺل نظر اچن ٿا. وچ تي سندن جهنڊا آهن. پنئين پاسي بٺڊون بيٺل نظر ايندڀون ۽ توبون بہ ائين نظر اچي رهيو هيون جهڙيءَ ريت ان دوڪان اندر ننڍڙين توبن کي پالنر سان چمڪائي جنگي ميدان تي بيهاريل ڏيکاريو ويندو آهي.

پٺيان وڏي دڙي تي نظر ايندڙ اناهان گهر هئا جيڪي قديم وسندين جي پنجهونءَ تي تعمير ٿيل هئا. ان جي پٺئين پاسي پير پنجال وارن برف پوش پهاڙن جون قطارون ٿي ڏٺيون. اهي جبل ايترو تہ ويجهو ٿي معلوم ٿيا جو صبح ٿاٿي مٿن پيل برف، سج جي روشني ڪري چمڪي اکين کي کيرو ڪري رهي هئي ۽ سمجهہ ۾ ائين پئي آيو تہ جيڪڏهن پٿر ڪٽي اڇلبو تہ وڃي انهن جبلن وٽ پهچندو پر اهي اتان کان پورا ٽيهہ ميل پري آهن. ڪهڙو نہ سهڻو ۽ دل لڀائيندڙ ڏيک هو ۽ هيڏانهن وري خدا جا بندا ان خوبصورت نظارن جي وچ ۾ پاڻ کي تيرن تراريں ۽ توبن سان تباه ڪري رهيا آهن. جوان رت گرم وردين ۾ ملبوس بيٺو آهي. هزارين پيرِ تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌڻ جي انتظار ۾ آهن. سندن دماغن تي حليان والا جا زخمي ۽ قتل ٿيل فوجي سوار ٿي ويا آهن. انگريز فوج جا نوجوان عملدار وانس ائگنيو ۽ ائنڊرسن جي قتل جي بلاند خاطر سڀني سکن کي ختم ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيا آهن. ميل سوا کن جي ٻنڌ تي سک فوج بہ ڪن ڪڙا ڪيون بيٺي اهي سندن ڏنبن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏانعمن وارو جوش ۽ جذبو سلامت آهي. ڪين جنگ جو خوف بہ اهي تہ خوشي بہ. هو پنهنجي ڌرم واسطي تن ۽ من ۽ ڌن نڇاور ڪرڻ لاءِ نت تيار رهندا آهن، هو راجا رنجيت سنگهہ جي پيدا ڪيل قومپرستيءَ جي آن، مان ۽ شان لاءِ سر ترين تي رکي باه جي آڙاه ۾ ڪڏي پوڻ لاءِ تيار بيٺا آهن. هن ڪراڙي شير ڪين هڪ قوم بنائي ورتو هو. راجا رنجيت سنگهہ ڏک ڏاڪڙا سهي ميڙا چونڊي ڪري قوم پرستيءَ جي جنهن تعمير جو بنياد رکيو، هوريان هوريان سک سردار ان جي ڏائي مچ ڏار ڪري رهيا آهن. سندس منصوبي موجب، هو پنهنجي فوج وني هڪدم وجي سکن جي قلب تي هلان ڪندو. ڪابي پاسي کي ڏنو هئائين تہ سکو گهارو اکري صفن کي وڏيڪ ڏڳهو ڪري اوسر جي نموني سک فوج جي چوڏس ڪڙو چاڙهن.

٣٠-٧ وڳين بئندن جا سرَ چوڏس پُري ويا. ڪماندر- ان- چيف پنهنجي ڪماند واري سفيد ڪوٽ ۾ گهوڙي تي سوار ٿي اڳتي رواني ٿيو. فوجن ان کي ڏسي خوشي کان وني فلڪ شگاف نعرا هڻڻ شروع ڪيا. پوءِ قطارن ۾ بيٺل سندس فوج قدم قدم سان هلائي هڪ ئي سرتار ۾ اڳتي وڌڻ لڳي جڻ اها ڪنهن وڏي ڏڻ تي پنهنجي پريڊ جو عظيم مظاهرو ڪندي هجي. هيءَ فوج اجا پوري چرپر ۾ ئي ڪانہ آئي تہ سکن واري پاسي، هلڪي ڌنڌ واري فضا ۾ اچي دونهين سان گڏ توبن جا ڌماڪا ٻڌڻ ۾ آيا. برٽش فوج اهو ڏسي هڪدم بيهي وئي. هارس آرٽيلري کي اڳتي وڌڻ جو اشارو مليو ۽ ٻئي پاسي ڏاندن جون جوڳون وڏين توبن کي هوريان چڪي اڳتي هلڻ لڳيون. ٿوريءَ گهڙيءَ کان پوءِ ٻنهي دشمن ڌرين جون توبون هڪ ٻئي تي رانباٽڻ لڳيون. ٻن ٽن ڪلاڪن تائين هر ڌر پنهنجي جاکوڙ ۾ جنبي رهي ۽ هر توب دشمن ڌر جي توب جي آواز مٿان چانئجڻ جي ڪوشش ۾ هئي. انگريزي توبون ڪارڪردگيءَ جي لحاظ کان گهٽ اڳتي هيون ۽ سک توبخاني ۾ پاڃڙ پئجي وئي هئي. سندن توبن واريون گاڏيون تباه ٿي ويون هيون.

سوير جي ساعت ويجهي هئي. پيادل فوج جي نيٽن سر صفبندي ڪئي وئي. پناڻ گهوڙيسوار انگريز جي جوڏاري پهچي توبن وارين گاڏين جي گاڏرن کي قتل ڪرڻ شروع ڪيو جن کي پوئتي هٽائڻ واسطي اريگيولر هارس کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو ويو.

انگريزي فوج جي اڳ وارين قطارن سکن جي ٻن خالصن تي وجي زبردست حملو ۽ ڪين شڪست ڏنائون ۽ انهن جون صفون لڏي ويون ۽ هڪ ٻئي کان ڌار ٿي ويون. ڪابي ڪلرا ڪلان جي پاسي پيني جي برگيڊ سان گڏ ٢- بنگال يوربين وڙهي رهي هئي جن سنگين سان دشمن کي پلي جيان جيري رکيو هو. ٻئي پاسي هروي جو ملتان برگيڊ، ١٠- فوٽ، ٨- بنگال انفنري، فرانڪس جي ماتحت وڙهي رهيون هيون جن ڪلرا خورد واري پاسي دشمن ڌر کي ڌبنهن جا تارا

ڏيکاري ڇڏيا هئا. ان کان پوءِ ڪمانڊر- ان- چيف واري فوج ۽ وڏيون توبون گجنديون تڪو تڪو اڳتي وڌي رهيون هيون ۽ واري وٺيءَ سان ننڍي توبخاني ۾ پنهنجو وارو پئي وڄايو. ان سان گڏ هارس آرٽيلري ۽ لائيٽ فيگ بئٽريز به گرجنديون اڳتي وڌي رهيو هيون. سکن جا به خالصا ته مڪمل طور تباه ٿي ويا انگريزن جي فتح ٿي وئي ۽ سکن جون وڏيون توبون انگريزن جي قبضي اچي ويون هيون.

انگريزي فوج ۾ اها ڳالهه مشهور ٿي وئي هئي ته جنرل گوف هڪ اوچي گهر جي ڇت تي چڙهي پنهنجي فوج کي وڙهڻ جا حڪم ڏئي رهيو هو ۽ اها ڇت جڻ ته ڪمانڊاسٽيشن جي حثيت اختيار ڪري وئي هئي. پئٽ گرانڊ ڇا ڪيو جو هينئان ڏاڪڻ ڇڪي ڪڍي هئائين. انهيءَ پوَ ڪان ته هو جلد ۾ هيٺ نه لهي اچيءَ اتي بيهي فوج کي اڳتي وڌڻ جا حڪم ڏيندو رهي. پٺي ڀاسي سندن توبن سک فوج جي لشڪر ڇني تباه ڪري ڇڏيو هو. اها حقيقت به آهي ته هن ڪمانڊر پنهنجي توبن ونان ڪو سبق ڪونه سکيو هو. سچ اهو ته هن سان گڏ وڙهندو فوجين هن ناتي توبن جي ڪارڪردگيءَ کي ساراهيو آهي جيڪي پنهنجي فوجين کي سدائين امنگ ۽ اتساه ڏينديون رهيون آهن.

هائي فقط هيءَ ڳالهه وڃي رهي ته سکن جي فوجي ڪئمپ تي هڪ سگهارو سنڪو هنيو وڃي. زمين کي هڪ جاءِ تي ڪرڻ، دشمن جي توبن تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ سندن بيهجي ڪرڻ لاءِ هو منظم نموني اڳتي وڌڻ لڳا. ان گيونر هارس ۽ هارس آرٽيلرئي کي سکن جي ڪڍ لاتو ويو. سترهن ميلن تائين انگريزي فوج کي سندن اڌندڙ ڏوڙ به ڏسڻ نصيب ڪانه ٿي. ڀاڄڙ ۾ اهي پنهنجون توبون به گسن ۾ ڇڏي ڀڳا هئا. هن جي ٻيادل به جڏهن سمجهيو ته هٿيار کڻي بار آهن ۽ هنن سان تيز ڀڄي ڪونه ٿا سگهن ته اهي به اڇلائي ڇڏيائون. پوءِ اوڪا پوڪا پلي هڪ منا تي وڏي ڀاڄ ڪئي هئائون.

سک فوج جي آڻ مڃڻ

انگريزن کي زبردست فتح نصيب ٿي هئي، جنهن ۾ هنن جا ٩٦ ماڻهو قتل ۽ ٧٠ زخمي ٿيا هئا. سکن جو ٥٣ توبون انگريزن کي هٿ آيون ۽ سندن ڪيترا جهنڊا انگريزن جي قبضي ۾ آيا. سکن جو جاني نقصان به ايترو گهٽو ڪونه ٿيو هو. پر اهي توبن کان سواءِ ڪجهه به ڪري ڪونه ٿي سگهيا. وڏي ڳالهه اها ٿي هئي جو هنن سڀني جان جدائي هئي ۽ هر شيءِ ٻڙ تي ڇڏي وٺي ڪُڙين تي زور رکيو هئائون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻئي ڏينهن صبح جو سوير گلبرٽ پنهنجي بهادر ڊويزن ڪيٽرن گهوڙيسوارن کي ساڻ ڪري اتر ڏانهن ويندڙ رستي سان بسم الله ڪري سندن ڪڍ لڳي پيو. ڪئمبيل پنهنجو لشڪر وٺي ٻمبر جي جابلو علائقي ڏانهن وڃي پيو. انهي جوءِ ۾ اهي ڳالهيون هلي رهيون هيون ته پاڄوڪر فوج جي ڪجهه حصي انهيءَ علائقي ۾ اچي پناه ورتي هئي. هو پنجويهه ميل سندن ڪڍ ويو ته ڪيس ٢ توبون رستي ۾ هٿ لڳيون. جيڪي سک ڇڏي تيز رفتاري سان اڳتي وڃي رهيا هئا ۽ انهن کان سواءِ سندن پيرن جي نهين به ڪاٽي ڪانه لڳي. جڻ ڪين ڌرتي ڳهي وئي هئي. گلبرٽ به واڄ مينهن ڪندو ڇتي ٻگهڙ جيان سندن ڪڍ ڪاهي پيو ۽ جهلم جي هڪ مکيه لانگهي وٽ وڃي پهتو. هن اهو فاصلو ٽن ڏينهن اندر ۽ في ڏينهن ١٦ ميل جي حساب سان طئي ڪيو هو ۽ ٢٤- تاريخ تي اچي هڪ لانگهي نورنگ آباد وٽ سهڙيو. ڪيس اتي پهچي هي ڄاڻ ملي ته سکن جو وڏو لشڪر ان لانگهي وٽان جهلم پار ڪري رهيو آهي. هن ١٤- لائيٽ ڊرئگون ۾ ١٢- اريگيولر ساڻ ڪري وٺي اوڏانهن ڪَڙدي ڪئي. هن ان ماڳ تي پهچي ڏٺو ته جهلم جي ٻيءَ سک فوج بيٺي هئي ۽ پاڻي ٻيڙين کي ساڙي ناس ڪر رهي هئي. منجهن هڪ ماڻهو به يورپ جو ڪونه هو. اها ساري فوج اريگيولر ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. ان رات وٽس مشهور فوجي عملدار برگيڊيئر هرسي به اچي پهتو هو. ساٿس ٣- ۽ ٩- اريگيولر ڪيولري گڏ هئي. پڻ جون ساريون ٻيڙيون سک فوج ساڙي تباه ڪري ڇڏيون هيون تنهن ڪري اتان پار نڪرڻ مشڪل هو. پر ٢٨- تاريخ تي اهو لشڪر جهلم پار ڪري وڃي جهلم شهر ۾ پهتو. ۽ اهو شهر به ڏينهن هرسي جي قبضي ۾ رهيو.

نمڪ سر ڏانهن ويندڙ رستو ايڏو سولو ڪونه هو. ان علائقي ۾ لشڪر جي ڪاڌ خوراڪ ملڻ به مشڪل هئي. ٨- مارچ جو گلبرٽ هلندو وڃي هڪ اهڙي ماڳ تي پهتو جتان کان راولپنڊي ٣٠ ميل پري هئي. اتي هن کي اها خبر پئي ته سک ريگيولر جا ١٦٠٠٠ ماڻهو ساهه پٽڻ واسطي وانڊ هيون وينا آهن.

ان ڏينهن پشاور ۾ قيد ڪيل انگريز عملدار جارج لارينس. هربرٽ ۽ کي انگريز عورتون آزاد ڪيون ويون. هتي هڪ اهڙي واقعي جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي جيڪو ڪتابن ۾ ضرور موجود هجڻ کپي. هن قصي منجهان سمجهڻ کپي ته پنجاب جو سک ڪهڙي فطرت جو مالڪ هوندو آهي. چليان والا جي فتح ڪانپوءِ شير سنگهه هينري لارينس کي هي سنيهو ڏئي جنرل گوف ڏانهن موڪليو هو ته ڪن شرطن تي ساٿس ناهه ڪيو وڃي ۽ صلح جا اهي شرط مڃڻ جوڳائي ڪونه هئا. جارج لارينس، سک سردارن کي ٻڌايو ته جنرل ڳوف ٺاه کان ڪنو جواب ڏنو آهي. انهن سکن سردارن کي اها توقع ڪانه هئي ته هو هن لاءِ خراب خبر کڻي پاڻ اچي پنهنجو سر، سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڏيندو.

شير سنگهه وٽ اجا به ٣٠ توبن تي مشتمل هڪ هلڪو توبخانو هو. هو هتان اوسي پاسي کان فوج گڏ ڪري گلبرٽ سان مقابلو ڪري سگهي پيو. پر سک دس بند تان هٿندي ماريندي مس هتي اچي پهتا هئا ۽ تنگ ۾ سندن سنڌ . سور ۾ اَڪري رهيو هو. ان کان سواءِ هو ڪنهن دوست ملڪ ۾ ڪونه هئا. پناڻ ڪنهن جا ويساه جوڳا دوست ڪونه هوندا آهن ۽ ڪين پنهنجي سر بچائڻ ڪانسواءِ ڪابي ٿئي ڪانه هئي. تنهن ڪري شير سنگهه انهن آزاد ٿيل انگريز قيدين جي ڪيد لڳي پيو صلح ڪرڻ لاءِ سندن پير پنڻ لڳو ۽ صفا ڳڪ تي پيو. انگريزن جي مرضي هئي ته هو بنا ڪنهن شرط جي اچي پيش پوي. سک لشڪر ڪي فوجي تربيت جو ڏگهو تجربو ۽ انهن پنهنجا هٿيار خاص طريقي سان لڪائي ڇڏيا هئا. انگريزن جي مرض هئي ته سک فوج ۽ عام سک ڏسي ته سندن سردار انگريزن اڳو ذليل نموني سان ڪيئن پيش پئجي رهيو آهي. بئي پاسي کان گلبرٽ به اڳتي وڌندو رهيو. ڪيس پؤ هو ته متان ڪٿي جهيڙو ئي پوي تنهن ڪري بنهنجي لشڪر کي اهڙين هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ واسطي تيار رکيو هئائين ١٠- تاريخ تي مائڪ والا وٽ سردار خان سنگهه ميجٺيہ پنهنجي هڪ هزار مائهن ۽ توبن سميت اچي پيش پيو. بئي ڏينهن سون نديءَ جي ڪنار سان سردار چتر سنگهه ۽ سندن پٽ شير سنگهه پاڻ کي انگريزن جي حوالي ڪيو. جن سان ١٧ توبون به گڏ هيون. ١٤- تاريخ تي راولپنڊي پرسان هڪ کلئي ميدان تي هڪ جڳهه کي نهايت ڪهٽو صفا ڪري سنگين سان بندوقون هٿن ۾ کڻي مفتوح فوجين سان ائين مليا جئين هڪ فاتح فوجي سپاهي بئي مفتوح فوجي سپاهيءَ سان ملندو آهي. مفتوح فوج بنهنجا جهنڊا سرنگون ڪيو اڳتي وڌي ۽ نهايت ادب سان پنهنجا هٿيار فاتح فوج جي سپاهين جي پيرن وٽ رکيا ۽ توبن مان گهوڙا جوڙيا ۽ ڪنڌ جهڪايون ماٺ ڪيون هليا ويا.

جاڪاڻ ته برٽش سرڪار کي بنهنجي ڪم جي پوري ڄاڻ هئي. سک بکايل هئا. انهن مان جن مائهو گهر ڪئي ته ڪين به روپيہ ڏنا ويا جيڪي هنن لاءِ پندرهن ڏينهن جي ورڻ برابر هئا. پر ڪين هن ڳالهه جو پابند ضرور بڻايو ويو ته هو گهرن ڏانهن ويندي رستي تي مائهن کان ڦرلٽ نہ ڪن. پنجاب ميدل جي پنيئن پاسي تي ڪوڪي اڪير iu relief ۾ ويهه هزار هٿيار بند سڪ ۽ سندن ٤١ توبون محرب شيشي سان وڏيڪ جميون ڏسڻ ۾ ايندبون. ان کان پوءِ سک اهڙا ڪٽ تي ويا جو انگريز سان مقابلي جو تصور ئي ڪونہ ٿي ڪيائون. پر انگريزن جي هندستاني فوج ۾ هنن پرتي تي سندن بيش بها خدمتون سرانجام ڪيون. هنن ڏاڍيءَ هيٺاهين، سان جهڪي سندن بيرن ۾ هٿيار ڦٽا ڪيا هئا. جڏهن اها ڳالهه رنجيت سنگهه جي تجربڪار جنرلن ٻڌي ته سندن اکين مان هڪ گهڙيءَ لاءِ لڙڪ لڙي پيا هئا. هنن رنجيت سنگهه جي زماني ۾ جيڪي املهه شيون ميڙي چوندي بنهنجي شخصيت ۾ ... شيون سي پائيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيون. ڪيترا ئي اهڙا مائهو موجود هئن جن کي سندن رحم جوڳو بيش بوڻ اجا به ياد آهي ۽ اهي ڳالهيون ڪندي ... ...

پناڻن جو پيڇو ڪرڻ

سک فوج ايتري تيز رفتاري سان پيڇو ڪري سندن گهرن تائين ڪانه پهتي جيتري تيز رفتاريءَ سان انگريزن جي هندستاني سندن پيڇو ڪيو هو. انهن لاءِ اها جنگ تيتر پوري ڪانه ٿيندي جيتر هڪ هڪ پناڻ کي جوندي خيبر لڪ جي هن پاسي پڄائي نه ٿو ڇڏجي.

ٻئي ڏينهن گلبرٽ گهوڙي تي لانگ ورائي روانو ٿيو. هن سان فوج جي پيادل جو وڏو حصو ۽ گهوڙيسوار ساڻ هئا جيڪي هٽندا هڪليندا جاني- ڪا سانگ نالي هڪ ٿاڪ وٽ پهتا جيڪو پنڊيءَ کان ساڍا ١٧ ميل پري هو. اتان هڪ رات ۽ ڏينهن سفر ڪري واهه نالي هڪ ماڳ وٽ رهيا جيڪو اتان ڪان ١۴ ميل پري هو. اتي پهچي گلبرٽ کي اهي خبرون مليون ته سنڌوءَ تي ٻيڙين واري پل اڃا به قائم آهي ۽ پناڻن اٽڪ واري قلعي تي قبضو ڄمائي ورتو آهي. واهه کان اٽڪ تائين ٣١ ميلن جو فاصلو آهي. ١٦- تاريخ واهه کان اسهيو. ساري رات پنڌ ۾ گهندو رهيو. رستي ۾ برهان وٽ ٿورو ڊاہو ڪري وري پنڌ هٿي باک ڦٽيءَ جو خيرن سان اچي شمس آباد رسيا. اتي گهوڙن کي گاهه پنو ڏئي پاڻي پياريائون. فوج به ڪجهه ڪاڏو پيتو. گلبرٽ پيادل کي پنيان اچڻ جو چئي پاڻ گهوڙي تي چڙهي اڳتي روانو ٿيو ۽ ٣٠-١١ صبح جو پنهنجي گهوڙيسوار دستن سميت اچي سنڌوءَ تي نهيل پل وٽ پهتو. سندن توبون ان ڏينهن ١- وڳي شام اچي وٽس رسيون. ڏٺائين ته اٽڪ جي قلعي ۾ ڪو وٽي وانگي به ڪونه هو ۽ افغان لشڪر جي پٺ واري فوج ان مهل ٻيڙين جي پل تان سنڌو پار ڪري رهي هئي. سندن فوج اڃا پهتي ئي ڪانه هئي جو پناڻن ٻيڙين واري پل ڪپي ڇڏي. پر قسمت سانگي پل جو وڏو حصو لڙي اچي درياه پرسان لڳو جنهن تي انگر ٻينا هئا. سنڌوءَ جي ٻي ڪنڌي تي پناڻن جي ساري فوج بيٺي هئي. ڏسجي رهئي. ٽي بٽتريز. پيادل ريگيولر، گهوڙيسوار ۽ ڪجهه جهنگلي قسم جا ماڻهو اتي بيٺل نظر ٿي آيا. ان جاءِ تان سنڌوءَ جو پيٽ ايترو نه ويڪرو هو جو پناڻ توبن جي گولن ۽ بندوقن جي گولين جي مار کان بلڪل پري هئا. پر پوءِ به توبن پهچڻ کان گهڻو اڳ پناڙن تي پير رکي ائين گم ٿي ويا جيئن مينهن جا منيان ڏند.

پناڻ فوج سنڌوءَ جي ٻيءَ پرڪي ٿوريون ٻيڙيون ساڙيون هيون ۽ انگريزي فوج جي ماڻهن اها ماڳي پل اک چنب ۾ جوڙي راس ڪري ورتي. ٻئي

ڏينهن صبح جو ١٨- تاريخ تي گلبرٽ اٽڪ جڏي پل تان ٽپي پشاور ڏانهن پنڌ پيو ۽ ٢١- تاريخ تي وڃي اتي پهتو. پر پٺاڻ فوج ۽ دوست محمد جو هتي نانءُ نشان بہ ڪونہ هو. سنڌن توبون، پيادل ۽ سامان جيڪو سندن هيو يا نہ هيو ڪٽي تيز رفتار آنڌاري جيان پڇي هليا ويا هئا. گلبرٽ بہ دير ڪانہ ڪئي. پنهنجي گهوڙيسوار دستن سميت جمرود پهتو ۽ اتي لشڪر جي پٺ واري فوج تي مس وڃي سندن نظر پئي جيڪو اڪرم خان جي اڳوائيءَ ۾ واپس وڃي رهيو هو. هو سکن جي شڪست بعد گجرات کان ڀڄي هليو ويو ۽ خيبر لڪ اڪري سر بچاءَ لاءِ علي مسجد وٽ ڪنهن مناسب جاءِ واسطي ڪوشش ڪري رهيو هو. سندن تور- وقتي اتحادين، سکن وٽ هڪ عام چوائي آهي تہ پٺاڻ کي انگريز پشاور ماٿري مان لٽون هڻي ڪتن جيان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو". اهي امان الله جي دور ١٩١٩ع تائين اتي نظر ئي ڪونہ ايندا.

انگريزن جي پنجاب خلاف جنگي مهم اڄهو ائين پوري ٿي جنهن کي ٻيءَ سک جنگ بہ سڏيو ويندو آهي. پنجن جنگين مان هيءَ آخري جنگ هئي جيڪا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج وڙهي. ڇاڪاڻ تہ مٿس مغل راڄ جو پوٽ سوار هو ۽ پيو تہ اڄرج جهڙي "سنڌوءَ جي سَنيهہ" مٿس ڇانيل هئي... سنڌوءَ جي ڇڪ ڪيڏي تہ عجيب آهي.

پنجاب جو انگريز حڪومت شامل ٿيڻ

جان ڪمپنيءَ جي هن ڪنا جي ختم ٿيڻ کان پهريان لارڊ ڊلهائوسي ۽ فوجي اختيارين کي ڏسڻو پوندو تہ فتح ٿيڻ کان پوءِ پنجاب جو معاملو ڪيئن طئي ٿيو جنهن کانپوءِ ۽ پنجاب مهاراجا کي انگلنڊ روانو ڪيو ويو. انهيءَ لاءِ بہ تہ هن خاص طور تي سکن سان کهڙو سلوڪ ڪيو ۽ عام پنجاب بابت سندن رويو کهڙو هو. جڏهن ١٨٥٧ع ۾ بنگال ۾ بغاوت منهن ڪڍيو هو تہ سکن انگريزين جي تمام گهڻي مدد ڪئي هئي. ان کان پوءِ اهي سک ئي جن يونين جئڪ وارو جهنڊو ياڻ هٿن ڪري ديوار- چين کان فلئٽ آف فلانڊر تائين وڃي پهتا. لارڊ گوف، گجرات واري عظيم فتح کان پوءِ جنهن کي عام طور وڏي رحم ۽ ديا وارو واقعو سڏيندا آهن. گورنر جنرل سان گڏ ويهي ان ملڪ ۾ مقرر ٿيندڙ فوج بابت سوچي ويچاري رهيو هو. ان سان گڏ هن کان پوءِ ايندڙ ڪمانڊر- ان- چيف کي چارج ڏئي رهيو هو. فوج کي تمام گهڻي خوشي هئي جو هلندڙ جنگ جي وچ ۾

سک، جهيڙي ڪان بان ڪري بيهي رهيا هئا. انگريزي فوج گجرات ۾ اهڙي تہ وڏي فتح حاصل ڪئي جنهن جهڙي هن ساري هندستان ۾ ڪٿي بہ حاصل ڪانہ ڪئي هئي. اها فتح، سولائي، سوچ ويچار ۽ نهايت شاندار نموني حاصل ڪئي وئي هئي. چليان والا وٽ جيڪو نقصان پهتو ۽ ان بابت فوجن کي هرويرو لويو ويو بہ ويو هو. پر هن سوپ وسيلي اڳيون سڀ ڪسرون پوريون ٿي ويون. ان بدلي انگلنڊ جي هن ڪمانڊر- ان- چيف کي وسڪائونٽ جو خطاب مليو ۽ ساريءَ فوج کي خوش ڪيو ويو.

لارڊ ڊلهائوسي لاهور جي اعليٰ اختيار سان پنجاب جي مستقبل بابت نهہ وچڙ ۾ هو. هينري لارينس کي سنو مائهو ڪونہ سمجهندو هو. پنجاب بابت سندس خيالن کي ويچار هيٺ آندو ئي ڪونہ ويندو هو. لارڊ هارڊنج جو سکن سان نرم رويو هو جيڪو ڪارگر ثابت ڪونہ ٿيو. پر گهڻن انگريز عملدارن کي پڪ هئي تہ سندس اختيار ڪيل حڪمت عملي ضرور سوڀاري ٿيندي. اتي ڪي اهڙا ماڻهو موجود ڪونہ هئا جن وٽ عوامي خدمت جو جذبو هجي ۽ ڪين پنجاب جي حڪومت سونپي سگهجي. لارڊ ڊلهائوسيءَ پنجاب کي انگريز حڪومت سان شامل ڪرڻ جو اعلان ڪيو جنهن کي ڪمپنيءَ جي ڊائرڪيٽرن ۽ انگلنڊ جي حڪومت قبول ڪري ورتو. ڪوهہ- نور هيرو جيڪو نادرشاهہ مغل شهنشاهہ کان ڦري ورتو جنهن جي پوين کان احمد شاهہ ابدالي زوريءَ کسيو ۽ ان جي پوٽن کان وري رنجيت سنگهہ ڦريو سو هن وقت ڦري انگلنڊ جي حڪمران جي تاج جي زينت بڻايو ويو هو.

ننڍڙي سک مهاراجا انگريزن لاءِ ڪابہ تڪليف پيدا ڪانہ ڪئي هئي. گهڻن کي شڪ هو تہ هو راجا رنجيت سنگهہ حلالي اولاد مان ڪونہ هو. فوجي جي پئنچات جي صلاح سان جڏهن سک لشڪر هندستان تي حملو ڪيو هو ان وقت آئي هن ننڍڙي ڇوڪري کي سک تخت تي وهاريو ويو. ڪيس ٿوري وقت لاءِ هندستان ۾ رکيو ويو. بعد ۾ انگلنڊ جي ڪينٽ واري علائقي ۾ رهايو ويو. هن لاءِ پينشن مقرر ڪئي وئي. سندس دوست ڪرنل سليمان لکيو آهي تہ، "تون جٽ سک آهين، تون پنهنجي جٽ پائيبندن ۾ جتليند جي ڪينٽ Kent علائقي ۾ رهين ٿو." ۽ واقعي هن سچ لکيو آهي. دليپ سنگهہ جي زندگي ڪهاڻي آهي جيڪا هر ڏک ڏاکڙي کان خالي هئي.

پنجاب جي انتظام لاءِ ڪو گورنر يا هاءِ ڪمشنر مقرر ڪونہ ڪيو ويو هو پر ان لاءِ هڪ بورڊ آف روينيو جوڙيو ويو. جنهن جو ريزيڊنٽ هينري لارينس کي مقرر ڪيو ويو هو. بورڊ جا ميمبر، هينري لارينس جو ڀاءُ جان لارينس ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسٽر چارلس منٽسيل هو جيڪي غير فوجي هئا. پوئين مائٽهوءَ جي جاءِ تي پوءِ رابرٽ منٽگومري کي مقرر ڪيو ويو.

دربار واري زماني ۾ جيڪي نوجوان عملدار اتي مقرر ڪيا ويا تن مان ڪن کي هندستان جي فوجي ۽ غير فوجي نوڪرين ۾ رکيو ويو. اهي نوجوان رات ڏينهن پورهيو ڪري هن صوبي جي ترقيءَ ۽ تعمير لاءِ جاکوڙيندا رهيا. اهو پورهيو ۽ جاکوڙ ڪيئن ڪئي وئي سو به پنهنجي ليکي هڪ جدا قصو آهي. هتان جي ماڻهن کي دلجائيءَ ۽ جي ناهيل بورڊ جي اعليٰ اختياريءَ وارن ايترو ته نوازيو هو جنهن جو اثر ١٨٥٧ع واري انگريزن خلاف بغاوت ۾ ڏسي سگهجي ٿو. هندستان جي اتر واري هن صوبي ۾ اهڙو اثر اڃا سوڌو به نظر ايندو.

ڪمپنيءَ جي ذميواريءَ جو خاتمو

انگريز حڪومت ۾ پنجاب جي شامل ٿيڻ سان انگريزي حڪمرانيءَ جون حدون سنڌوءَ تائين نه پر ان ڪان پار جابلو علائقي تائين وڌي ويون هيون ۽ ٿوري قيرقار سان اهي ساڳيون حدون اڄ سوڌو قائم آهن. هتي ڏنو ويندو ته پهرينءَ ڪان سواءِ پيون چار جنگيون انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پئجي ويون هيون ۽ انگريزن پنهنجي جان آجي ڪرڻ واسطي لاچار ٿي وڙهيون هيون. ائين چوڻ ڪپي ته اهو مغل حڪمراني جي پرائين حدن جو چڻ هڪ ظلم جيڪي انگريزن پاڻ ڏانهن ڇڪي رهيو هيو يا انهن علائقن جا حڪمران اهڙا هئا جيڪي غلطيون ڪري انگريزن کي مغل شهنشاهي واري ساري علائقي تي پنهنجي سلطنت قائم ڪرڻ لاءِ دعوت ڏئي رهيا هئا. افغانستان کي هندستان جي انگريز حڪومت جي دائري ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهه دير انتظار ڪرڻو پيو.

سنه ١٨٥٦ع ۾ هربرٽ ايڊوردس دوست محمد سان هڪ عهدنامون طئي ڪيو ويو. ١٩١٩ع واري افغان جنگ وقت جان لارينس به افغان حڪومت سان هڪ عهدنامون ڪيو هو جنهن لاءِ مٿي چاٿايل حڪومت کي سخت اعتراض هو. من ڪورهناه ڪان پوءِ افغانستان، هڪ نه پئي ناتي سان هندستان جي انگريزي حڪومت جي اثر هيٺ اچي ويو هو. اها هڪ حقيقت آهي ته هندستان جي اوسي پاسي وارو حڪمران پوءِ اهو طاقتور هجي يا ناني ماتر، برطانيه جي واهر ڪان سواءِ ڪجهه به ڪونه هو.

پنجاب جڏهن هندستان جي انگريزي حڪومت سان شامل ٿيو ته ڪمپنيءَ جي ذميواري پوري ٿي چڪي هئي. دنيا جي هيءَ بي ضابطگي اگ يا پوءِ

ضرور ختم ني وڃي ها نہ تہ ١٨٥٧ع واري عام بغاوت يا بنگالي فوجين وارو بلوو هن کي ڏاهي ضرور پٽ ڪري ڇڏي ها. هيءَ ڪمپني گهڻي وقت کان وٺي پنهنجو وجود قائم رکيو پئي آئي. هن پنهنجون ذميواري نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيون جنهن مان پتو پوي ٿو تہ انگريزن کي منظم هجڻ جي وڏي صلاحيت آهي ۽ جيڪڏهن ڪين ڪو ڏکيو ڪم منهن ۾ اچي ٿو تہ ان کي نباهي پوري ڪرڻ جو منجهس حوصلو آهي. هن حقيقت کي ٻين لفظن ۾ هن ريت چئي سگهجي ٿو تہ هندستان جي جيتري علائقي تي اڄ انگلنڊ جي تاج جي حڪمراني قائم آهي ايتري ساڳي علائقي تي ڪمپنيءَ جو ڌاڪو ڄميل هو. يعني ڪمپنيءَ سارا ڪُڌا ڪرتوت انگلنڊ جي تاجدار جي حڪمراني قائم ڪرڻ واسطي ڪيا. انهن ڏاڍن ۽ ڌهڪائن مان هڪ ڪلور ائوڙ کي هندستان سان شامل ڪرڻ بہ هو. اها حقيقت هن معاملي کان ڇڙ الڳ قصو آهي. ان کان سواءِ هندستان جي هڪ وڏي صوبي جي انتظام جو سارو طريقہ ڪار ئي بدلجي ويو جيڪو سدائين پنهنجي بادشاهن جي حڪمرانيءَ هيٺ رهيو ۽ اڃا تائين رهندو اچي ها. حيدرآباد ۾ مغل گورنر رهندو هو جيڪو پوءِ اتان نڪري هليو ويو ۽ اهو ملڪ بہ انگريزي هندستان جي هڪ رياست بڻجي پئي هئي.

پورن ستر سالن کان وٺي هاءِ گهوڙا هلندي رهي تہ گند جي هن ڍير کي ٻهاري ٻڌر ڪيو وڃي. انهن گونگن ٻوڙن اختياري وارن کي ڇتاءَ بہ گهٽا ڏنا ويا هئا ۽ ڪمپني نيٺ بند ٿي وئي. ڪن جو چوڻ آهي تہ اها پنهنجي فطري دور کان گهٽ اڳ بند ڪئي وئي هئي. ان ڪري ڇا ٿيو جو بنگالي فوج بلوو ڪيو ۽ جيڪڏهن عقل کان ڪم نہ ونجي ها تہ هڪ بغاوت ۽ جنگ جي صورت اختيار ڪري وڃي ها.

ان ڪري نيچ سمان هندستان جو صوبو هڪ ترقي يافتہ ۽ خوشحال علائقو بڻجي پيو. لارڊ ڊلهائوسي ١٨٥٦ع تائين هندستان جو گورنر جنرل رهيو. هن پنهنجي تيار ڪيل منصوبن کي بہ ڪا اهميت ڪانہ ڏني. پنهنجي سهڻيءَ زال جو سات بہ وڃايائين پر هندستان کي آئي جديد ترقي واري گس تي بيهاريائين. ترقيءَ جي ان فڪر کي هندستان جي بغاوت جي هن باہ ساڙي رک ڪري ڇڏيو. ڪرزن ڊلهائوسي کان اڌ صدي کي پوءِ آيو پر هندستان جا ماڻهو ان سڃاڻ ۽ سچيت انسان جي ترقيءَ بابت هر جتن ۽ جاکوڙ کي وساري ويٺا.

موجوده دور ۾ جڏهن هندستان جي ماڻهن واسطي نئين آڪاش ۽ نئين ڌرتي جوڙڻ واسطي نيون رٿون جوڙينديا آهن تہ کي ماڻهو جوندا آهن اها نئين دوزخ جي اڏاوت آهي تنهن کان پاسو ڪيو وڃي. اها نهايت گندي سوچ آهي. ماضيءَ جي ورق گرداني ڪرڻ ڪا خراب عادت ڪانہ آهي. جنگين جو هي ننڍو قصو هائي بچائيءَ کي پهچڻ وارو آهي جنهن مان پتو پوي ٿو تہ هندستان جي دربار

جا حال ڪهڙا هئا ۽ صوبا ڪهڙين گندين حالتن ۾ گهيريل هئا؟ جتي اهڙا ڏوهه پاپ ڪيا ويندا هئا جن ڪي ٻڌي ماڻهن جي لونءِ ڪانڊارجي ويندي. هن قصي مان اها ڄاڻ به ملي ٿي ته به دشمن ڌريون ڪيئن پاڻ ۾ وڙهيون ۽ آخر پنهنجي تباهي ڪيئن پاڻ ڪيائون. هن سڄي مامري ۾ ڏنو ويندو ته اخلاق ۽ ان جو استعمال ئي سڀ ڪجهه آهي. اهي بهادر انگريزي عملدار جيڪي مانيٽيءَ هندستاني فوج جي ڏڍ ۽ ٽيڪ هئا يا اهي مٿير جوان جن اهي ڏهن سالن واريون ڏکيون جنگيون وڙهيون يا اهي انگريز سورهه جوان جن بنگالي فوجن جي بغاوت کي ختم ڪرڻ واسطي بيش بها خدمتون سرانجام ڪيون سي انهن ماڻهن لاءِ وڏي وٿ هئا جيڪي فوجن ۽ جنگي هٿيارن سان بي پناه محبت ڪندا آهن. پنهنجي وقت جا اهي جُنگ جوان پينشن تي لٿل آهن ۽ ڪنهن به رجيمينٽ ۾ ملازم ڪونه آهن. سندن زندگي ڏاڍي بي مزي گذري رهي آهي ۽ ڏاڍا اداس رهندا آهن. جوندا آهن ته هڪ پيشور فوجي لاءِ پنهنجي رجيمينٽ جون يادگيريون پنهنجي خوبصورت وفا شعار گهر واريءَ جي عزت ۽ ناموس جيتريون پياريون هونديون آهن. پر جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ اهي ٻئي شيون نه رهن ته ان جو جيئڻ جنجال ٿيڄي ويندو آهي. برطانيه جا اهڙا ڪي ٻه چار فوجي وڃي رهيا آهن جن وٽ انهن ڏهن سالن واري جنگي حياتيءَ جون سونهري يادگيريون محفوظ آهن. ساڳي حالت ڪمپنيءَ جي يورپي رجيمينٽ جي آهي ڇاڪاڻ ته سندن پرتي برطانيه واري فوج جي آئرلينڊ واري حصي سان لاڳاپيل هئي. افسوس آهي جو انهن کي بيڪار شيءِ سمجهي ڪين به ٻاهر ڪڍيو ويو. نهايت ڏک جي ڳالهه اها به آهي ته انگريز عوام ماٺ ڪري اڻ سڏيءَ ريت انهيءَ ڪڏي ڪريٽ کي ورجائڻ جي موڪل ڏئي ڇڏي آهي.

اهو سوچڻ به افسوسناڪ آهي ته "ڊرٽي شرٽس" کي به هاڻي ١٦- گريناڊيئر جيتري حيثيت ڪانه ٿي ڏني وڃي.

حاشيا

مهاڳ

(١) جڏهن لارڊ ڪومبر ميئمر کي ڪمانڊر- ان- چيف مقرر ڪيو ويو ته ڪمپنيءَ جي هڪ ڊائريڪٽر اعتراض ڪيو. سندس چوڻ هو ته هو بيوقوف آهي ۽ ان عهدي جي لائق ڪونه آهي. ڊيوڪ آف ويلنگٽن ڪيس وراڻيو ته توهان بلڪ سچ چئو ٿا. پر اها به ته حقيقت آهي هن اوهان لاءِ ڀرتپور به ته فتح ڪيو آهي."

باب پهريون

(١) هيءَ نالو هڪ مشهور جاءِ ۾ ٿيو هو. جنهن جي چوڌاري اڄ ڪلهه چٽپسلي واري عمارت نظر اچي ٿي. منڪوره جاءِ لارڊ آڪلنڊ ۽ مسز ايڊن جي رهايش گاهه هئي.

(٢) تنهن ڪري هرات ۾ ايران تي حملو ڪرڻ ضروري ٿي پيو هو.

(٣) اهو طريقه ڪار ١٩١٧ تائين تبديل ڪونه ٿيو.

(۴) بامبي آرٽيلري جبل ۾ ڪم ايندڙ خاص فوج مهيا ڪئي وئي جيڪا قنڌار ۾ ڪم آئي

(۵) بمبئي ۾ ڪمانڊر- ان - چيف هيو

(٦) ان کان پوءِ جنرل سر ابراهام رابرٽ سڌجڻ ۾ آيو.

(٧) اها ان وقت جي فوجي فهرست مطابق هجي آهي.

باب ٻيو

(١) ياڳوند - يا سڪندر جي برابر

(٢) بي خبر ماڻهن هن ڳالهه تي ونئي اجايون ڳالهيون شروع ڪيون.

(٣) ان وقت اها هجي هئي.

(۴) اهو ميڊل شاهه جي قتل ٿيڻ تائين ڪونه جڙيو هو ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني بعد ڏنو.

(٥) عراق ۾ بہ اسان لاءِ ساڳي صورتحال هئي. ان والاريل علائقي جي انتظام سنڀالڻ لاءِ سياسي ڄاڻ جي ضرورت هئي. پر ان وقت جي فوج جا ڪي سڄيت نوجوان عملدار هئا جن ساري صورتحال کي ضابطي هيٺ آڻي ورتو هو. افغانستان جون حالتون بہ ڪجهہ اهڙيون هيون جن ڪمانڊر ان چيف کي گهڻو عرصو اڳ هن سوچڻ تي مجبور ڪيو هو تہ ڪمانڊر ان چيف کي حڪومت جو نمائندي طور اتي رهڻ گهرجي ۽ اتي رهندڙ پوليٽيڪل آفيسر بہ ڪنهن سرڪاري ڪاتي جو سربراهہ هئڻ گهرجي. عراق ۾ اهڙيون خراب حالتون ڪٿي ڪونہ هيون پر اوٿايون ساڳئي قسم جون نظر اينديون.

(٦) هي پنهنجي دور جي هڪ اهم عورت هئي.

(٧) هي مليشيا جي طرز تي فوج ۾ شامل هوندا هئا ۽ محافظ طور بہ ڪين رکيو ويندو هو.

باب ٽيون

(١) هي يوريشين نسل جا ماڻهو هئا جن ١٨٣٤ع ۾ شاه جي فوجن جي اڳواڻي ڪئي هئي.

(٢) هنن تي تمام گهڻو خرچ ڪيو ويو هو.

(٣) ڏاڍو عجيب غريب انسان هو. بعد ۾ ڪيس لکنوءَ جي ريزيڊنسيءَ جو محافظ بہ مقرر ڪيو ويو هو.

(٤) فوجي ترتيب ۾ ريجيمينٽن جي تعداد جو فرق، جنگ ڪان واند ڪائي مهل نظر ايندو آهي.

(٥) سنہ ١٨٨٣ع ۾ جڏهن براڊ فوٽ جون ڊائريون ڇپيون هيون تہ ماڻهن ۾ تهلڪو مچي ويو هو. جڻ، ڪي خوف خطرا نئين سر اٿي کڙا ٿيا هئا. جهونڙي "سيل" جي ڪلهن تان گلٽ جا اهي پراڻا استار بہ جڻ ڪسڪي رهيا جيڪي هڪ ڪاٻاڙيءَ کي ڏيڻ لائق هئا.

(٦) شاه جي-٣ پيادل فوجي جي وڏي حصي کي مختلف قلعن ۾ رهايو ويو هو.

(٧) دلچسپ ڳالهہ اها بہ آهي تہ جڏهن سي ڪابل مان پيش قدمي شروع ڪئي هئي تہ ١٣ ريجيمينٽ کي بندوقن جا ڪتيل ۽ ڳريل فلنٽ- لاڪ ڏنا ويا هئا. ڪيتريون بندوقون ان اوٿائيءَ ڪري جٽي بہ ڪونہ سگهيون هيون. سيل اختياريءَ وارن کي چيو هوم تہ جيڪي ٤٠٠٠ نيون بندوقون آيون آهن سي فوج ۾ ورهايون وڃن. پر ايلفن اسٽون ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ١٣- ريجيمينٽ نہ رڳو گلزين ڪن مهٽ ڪئي هئي پر انهن جي بغاوت کي بہ ختم ڪري ڇڏيو هو.

(٨) درحقيقت ايسٽ انڊيا ڪمپني جڻ انگلنڊ جو بيو حڪمران هئي.

(٩) پڙهو " اسپاءِ نہ صوبيدار، ۾ صوبيدار سيتارام جو قصو

(١٠) شهزادو شاپور ڪسڪي نڪري هليو ويو.

باب چوٿون

(١) انگريز "سنڌ" جي اُٺن هجي لکندا هئا.
(٢) ڪراچي هاڻي ته ڪجهه به ڪونه آهي. پر ان هوندي به هو هڪ شاهوڪار ۽ اهم شهر آهي. سرچارلس نئپيئر اڳڪٿي ڪئي هئي ته هيءُ شهر ضرور ڪڏهن عظمت جي درجي تي پهچندو.
(٣) هيءَ انهي دور جي هجي آهي. ٻين جڳهين تي Bluch ۽ Bluchistan لکيو ويو آهي.

باب پنجون

(١) ڏسو ڪتاب "ايڊمنسٽريشن آف لارڊ ايلنبرو" بينٽلي ائنڊ سن ١٨٧١
(٢) لارڊ ايلنبرو رسد واري شعبي جي ماڻهن کي پنل جا جڏهن نه فوجين کي سونا ۽ مينڪا ڪاري ٽيل بلا (تمغا) ڏنا هئا.
(٣) ڪتاب جي مصنف فيلڊ مارشل پئٽ گرانٽ جي زال ليڊي گرانٽ کان پڌو هو ته گورنر جنرل عورتن کي ميناڪاري ٽيل بلا ڏنا هئا. هن اهڙو ٻلو ليڊي گرانٽ وٽ به ڏٺو هو.
(۴) عام ۾ ڦيٿيون ڏاند گاڏيون.

باب ڇهون

(١) ڪرنل گاردنر سک دربار سان لاڳاپيل هڪ مهم جُو انسان هو. ڪرنل پيئرس سندس يادگيرين تان ان جي مهم جوئي جا قصا بيان ڪيا آهن. پر اهڙين ڳالهين جي سچائيءَ ۾ شڪ آهي.

باب ستون

(١) ستلج جي ڪنار سان ڪي علائقا رنجيت سنگهه جي حڪمرانيءَ هيٺ هئا پر هن اتي پنهنجي فوج ڪانه رکي هئي. انهن جي حيثيت معمولي هئي.
(٢) اهو سمجهڻ کپي ته فوجي عملدار راجنيتڪ غير فوجي عملدار سان ملي ملڪي معاملا هلائيندا هئا. جنگ ۽ امن جو دارو مدار به انهن جي پرجهه ۽ پروڙ تي هوندو هو. گهٽو ڪري ٿيندو ائين هو جو جن ماڻهن جو جنگ ۾ ڪو ڪردار ٿي

ڪونہ هوندو هو امن جا اختيار وري تن وٽ هوندا هئا.
(٣) ڪن- نو- پائونڊرس جي چوند ڪئي هئي.

باب انون

(١) برگيڊيئر ائنس برنر جي خطن موجب، جيڪي سوسائٽي آف هسٽاريڪل ريسرچ جي جرنل ۾ اپريل ١٩٣٢ع ۾ ڇپيا هئا
(٢) هن جريو تي ڪورٽ مارشل ڪان جان اَجي ڪرائي هئي.

باب يارهون

(١) هي هينري هيو لاڪ جو پاءُ هو.
(٢) هن مارچ ١٩٣٢ع ۾ انگلنڊ ۾ وفات ڪئي. سرجنٽ ميجر اسٽارٽ فورڊ جو ١۴- لائيٽ ڊرئگون سان تعلق هو. هن چليان والا واري جنگ ۾ حصو ورتو هو ۽ گجرات جي فتح ڪان پوءِ پٺاڻن جو پيڇو ڪندي خيبر لڪ تائين بہ ويو هو. مرڻ مهل هن جي عمر ١٠۴ سال هئي.
(٣) ان رات جنگ ۾ مري ويل تيرهن عملدارن جا لاش ميس واري ميز تي رکيا ويا هئا. ڪاڏي واري اها ميز بورچين آڻي ميدان تي رکي هئي ۽ مٿس ماني بہ رکي وئي هئي. پر اها ڪنهن بہ ڪانہ کاڌي.
(۴) ٩- لانسر ۽ نيٽو ڪيولري لشڪر جي پاسن تي بيهاريو ويو هو. پر اهي جنگ ۾ شريڪ ڪونہ ٿيا هئا.
(۵) جيڪو تي ڏينهن جهڪور ٻڌي بيهي رهيو.

باب ٻارهون

(١) در حقيقت ان جو انگ ۴٠٠٠ هو.
(٢) سندس پينشن پنجاه هزار پائونڊ ساليانو مقرر ڪئي وئي هئي.
(٣) يورپ وارا پيار وچان ڪمپنيءَ جي فوج کي هن نالي سان سڏيندا هئا. بنيادي طور تي اهو بنگال فيوسيليئرس جو نالو هو.

جي ايم سيد اڪيڊمي جا ڇپايل ڪتاب

.1	پيغام لطيف	جي ايم سيد	100/=
.2	جديد سياست جا نوَ رتن	جي ايم سيد	100/=
.3	موجوده سياسي مسئلا	جي ايم سيد	100/=
.4	سنڌوءَ جي ساڃاهه (ٻه جلد گڏيل)	جي ايم سيد	300/=
.5	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد	جي ايم سيد	100/=
.6	ساهڙ جا سينگار	جي ايم سيد	100/=
.7	خط ۽ مضمون	جي ايم سيد	100/=
.8	آزادي جو ءِ چالاءِ	جي ايم سيد	100/=
.9	سائين جي.ايم. سيد جون	جي ايم سيد	200/=
.10	تحريرون- I	جي ايم سيد	100/=
.11	جيئڻ ڏنو آهي مون	جي ايم سيد	80/=
.12	ديار دل ۽ داستان محبت	جي ايم سيد	200/=
.13	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني - I	جي ايم سيد	125/=
.14	سنڌي ڪلچر	جي ايم سيد	25/=
.15	سنڌ جا سورما	جي ايم سيد	25/=
.16	خطبات سيد	جي ايم سيد	100/=
.17	سنڌ ڳالهائي ٿي	جي ايم سيد	150/=
.18	مسلم سربراهه ڪانفرنس	جي ايم سيد	50/=

گهرائڻ لاءِ لکو

معرفت: پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ تحقيقي بورڊ جا ڇپايل ڪتاب

1.	سنڌ جي تاريخ جا تحقيقي مسئلا	مرتب: ناز سنائي	20/=
2.	سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما	دادا سنڌي	25/=
3.	سنڌ جي بمبئي کان آزادي	جي. ايم. سيد	20/=
4.	سنڌ جي تاريخ جا ماخذ	ناز سنائي	30/=
5.	ميرن جي صاحبي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	20/=
6.	سومرن جي دور جا سورما	دادا سنڌي	20/=
7.	اوائلي دؤر ۾ شايع ٿيل لوڪ ڪهاڻيون	مرلي ڌر جيٽلي	20/=
8.	شاهه جو رسالو (مڪمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	(ختم ٿيل)
9.	مطالعو سنڌ جو	غلام محمد لاکو	40/=
10.	تاريخي ماٿهو تاريخي ڳالهيون	دادا سنڌي	20/=
11.	منگها رام ملڪاڻي	اي- جي- اتم	25/=
12.	ابوالفضل ۽ فيضي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	40/=
13.	سنڌ جي ڪوپائي ڪتا	اديب انقلابي	30/=
14.	جرنيل هوش محمد شيدي	منصور قادر جوڻيجو	40/=
15.	سنڌ جا عظيم ويچ	اديب انقلابي	60/=
16.	سچل جون واديون	بلديو مٽلاڻي	40/=
17.	هڪ سؤ سنڌي سپوت	ميمڻ عبدالغفور سنڌي	20/=
18.	سنڌي ٻوليءَ جا محقق	هدايت پريم	30/=
19.	شاهه جون آکاڻيون	ڄيٺمل پرسرام گلراجاڻي	150/=
20.	شاهه جو رسالو (مجمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	200/=
21.	قاضي قادن جو ڪلام	هيرو ٺڪر	50/=
22.	سنڌي ادب	پير حسام الدين شاهه راشدي	40/=
23.	سنڌ بابت انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي	سي-ايل-مازيوالا/ عطامحمد ڀنڀرو	80/=
24.	سنڌوءَ جو موهه	جنرل سرجارج ميڪمين/ عطامحمد ڀنڀرو	150/=

گهرائڻ لاءِ لکو

پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس

حيدر آباد سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پَڙهندڙ نَسُل . پ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪانئر، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني ۾ان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وِٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چوٌ چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان ڳڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڙ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو سات نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book